

UKAYLÎLER'İN SİYASÎ TARİHİ

Ömer TOKUŞ

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ
2013
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Ömer TOKUŞ

UKAYLİLER'İN SİYASÎ TARİHİ

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ**

ERZURUM-2013

...../...../20....

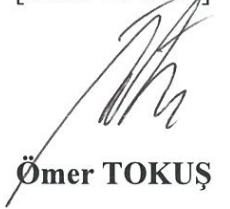
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Ukayliler’in Siyasi Tarihi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin .3. yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

[Tarih ve İmza]

Ömer TOKUŞ

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ danışmanlığında, Ömer TOKUŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 24 / 10 / 2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. S. Selçuk GÜNAY

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IX
ABSTRACT	X
ÖNSÖZ.....	XI
KISALTMALAR DİZİNİ	XIII

GİRİŞ

UKAYLÎLER'E DAİR KAYNAKLAR VE UKAYLÎLER'İN HAKİM OLDUKLARI BÖLGENİN TARİHÎ COĞRAFYASI

I. KAYNAKLAR.....	1
A. İSLÂMÎ KAYNAKLAR.....	1
1. İbn Miskeveyh (öl. 1039)	1
2. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî' (öl.1056).....	2
3. el-Mü'eyyed fi'd-Dîn Hibetullah eş-Şirâzî (öl. 1077)	2
4. Garsunni'me es-Sâbî' (öl. 1087)	3
5. Ebû Şücâ' Ruzrâverî (öl. 1095)	3
6. İbnü'l-Kalânîsî (öl. 1160).....	4
7. el-Azimî (öl. 1163'ten sonra)	5
8. İbnü'l-Ezrâk el-Farikî (öl. 1181).....	5
9. Usâme b. Munkîz (öl. 1188).....	6
10. İbnü'l-Cevzî (öl. 1200)	7
11. İbnü'l-Esîr el-Cezerî (öl. 1233).....	8
12. Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 1256)	9
13. İbnü'l-Adîm (öl. 1262)	10

14. İbn Hallikân (öl. 1282)	11
15. İbn Şeddâd (öl. 1285)	11
16. Diğer Kaynaklar	12
B. GAYRÎ MÜSLİM KAYNAKLAR	14
1. İliyâ en-Nasîbinî (öl. 1046).....	14
2. Urfalı Mateos	14
3. İbnü'l-İbrî Ebu'l-Farac Gregorius bin Ehrûn (öl.1286)	15
C. ARAŞTIRMA ve İNCELEMELER	15
II. el-CEZİRE BÖLGESİNİN COĞRAFÎ KONUMU	18
1. Diyâr-ı Mudar	21
2. Diyâr-ı Rebî'â.....	22
3. Diyâr-ı Bekr	24
4. el-Cezîre Bölgesinin Sınırları	25

BİRİNCİ BÖLÜM

UKAYLÎLER'İN KURULUŞU ESNASINDA el-CEZİRE'NİN SİYASÎ VAZİYETİ ve UKAYLÎLER'İN KURULUŞU

1.1. ABBÂSÎLER'İN DAĞILMASI	27
1.2. ABBASÎLER'İN DAĞILMASINDAN SONRA el-CEZİRE BÖLGESİNİN SİYASÎ DURUMU	32
1.2.1. Hamdânîler	33
1.2.1.1. Musul Hamdânîleri (929-979)	35
1.2.1.2. Haleb Hamdânîleri (944-1004).....	38
1.2.2. Mervânîler (990-1085)	43
1.2.3. Numeyrîler (991-1081).....	52

1.2.3.1. Harran ve Rakka'da Numeyrîler	54
1.2.3.2. Ruhâ'da Numeyrîler	57
1.2.3.3. Serûc'da Numeyrîler.....	60
1.2.4. Büveyhîler (932-1055)	61
1.3. UKAYLÎLER'İN KURULUŞ DEVRİ	68
1.3.1. Ukaylîler'in Nesebi.....	68
1.3.2. Ukaylîler'in İlk Yurtları ve İslâmiyet'i Kabulleri	70
1.3.3. Bilâd-ı Şam ve el-Cezîre'de Ukaylîler	74
1.3.4. Ukaylîler'in Tarih Sahnesine Çıkışları	90
1.3.4.1. Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb (380-386/990-996)	93
1.3.4.1.1. Ebû'z-Zevvâd'dan Önce Musul.....	93
1.3.4.1.2. Musul'un Alınması (380/990).....	97
1.3.4.1.3. Ebû'-Zevvâd ve Büveyhîler (381/992)	100
1.3.4.1.4. Ebû'z-Zevvâd'ın Ölümü.....	102
1.3.4.2. el-Mukalled b. el-Müseyyeb (386-391/996-1001).....	102
1.3.4.2.1. el-Mukalled'in Musul'u Ele Geçirmesi ve Emirliğe Geçişi (386/996)	103
1.3.4.2.2. el-Mukalled'in Bağdat'ı İstilasası	104
1.3.4.2.3. el-Mukalled'in Kardeşi Ali b. el-Müseyyeb'i Tutuklatması	106
1.3.4.2.4. el-Mukalled ve Hasan Arasındaki Mücadele.....	109
1.3.4.2.5. el-Mukalled'in Dakûkâ'yı Ele Geçirmesi (390/999).....	109
1.3.4.2.6. el-Mukalled'in Ölümü	110

İKİNCİ BÖLÜM

OĞUZ AKINLARI VE el-CEZÎRE'DE SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN BAŞLAMASI SIRASINDA UKAYLÎLER

2.1. KARVÂŞ b. el-MUKALLED (391-444/1001-1052)	112
2.1.1. Karvâş'ın Emirliğe Geçmesi (391/1001)	112
2.1.2. Karvâş ve Büveyhîler (392/1001-1002).....	116
2.1.3. Karvâş ve Benû Hafâce (397/1006-1007).....	119
2.1.4. Karvâş ve Fatimîler (401/1011).....	124
2.1.5. Ebû'l-Kâsım el-Mağribî ve İbn Fehd'in Tutuklanması (411/1020-1021)	128
2.1.6. Karvâş ve Ebû Sinan Garîb b. Muhammed b. Makn.....	130
2.1.7. Karvâş ve Bedrân Arasındaki Münasebetler	132
2.1.8. Oğuzlar'ın Musul'u İstilasası	135
2.1.9. 'Annâzîler'in Dakûkâ'yı İstilasası.....	145
2.1.10. Karvâş ve 'Ayyârlar	145
2.1.11. Karvâş'ın Nasruddevle Yardım Etmesi (426/1034-1035).....	146
2.1.12. Büveyhîler'in İç Çekişmelerinde Ukaylîler'in Fonksiyonu.....	147
2.1.13. Fatimîler'e Karşı Ukaylî-Mervanî İttifağı.....	150
2.1.14. el-Humeydiyye ve el-Hezbâniyye Kabileleri ile İlişkiler (440/1048-1049).....	151
2.2. EBÛ KÂMİL BEREKET b. el-MUKALLED DÖNEMİ (442-443/1050-1052)	152
2.2.1. Karvâş ve Ebû Kâmil Arasında İhtilafın Başlaması.....	153
2.2.2. Zaimuddevle Ebû Kâmil'in Emirliğe Geçışı (442/1050).....	155
2.2.3. Zaimuddevle Ebû Kâmil'in Ölümü (443/1052).....	156
2.3. KUREYŞ b. BEDRÂN DÖNEMİ (443-453/1052-1061).....	156
2.3.1. Karvâş'ın Ölümü (444/1052).....	159
2.3.2. Karvâş'ın Kişiliği	160
2.3.3. Ukaylîler ve 'Annâzîler (444/1053)	162

2.3.4. Kureyş b. Bedrân ve Fatımîler.....	163
2.3.5. Ukaylî Topraklarında Selçuklu Yayılmasının Başlaması	168
2.3.6. Tuğrul Bey'in Bağdat'a Girişi (447/1055)	171
2.3.7. Sincâr Hadisesi (448/1057)	182
2.3.8. Tuğrul Bey'in Diyâr-ı Bekr Seferi (448/1056-1057).....	186
2.3.9. Besâsîrî ve Kureyş'in Bağdat'ı İşgali	192
2.3.10. Besâsîrî'nin Ortadan Kaldırılması	201
2.3.11. Kureyş b. Bedrân Kişiliği ve Ölümü	206

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UKAYLÎLER'İN KUZEY SURİYE'DEKİ HÂKİMİYET MÜCADELELERİ ve YIKILIŞLARI

3.1. MÜSLİM b. KUREYŞ (453-477/1061-1085)	209
3.1.1. Tuğrul Bey'in Vefatı ve Müslim'in Tutumu (455/1063).....	210
3.1.2. Müslim'in Alp Arslan'a Gidişi (456/1064).....	213
3.1.3. Rahbe'nin Müslim'in Eline Geçmesi (460/1067-68).....	214
3.1.4. Müslim'in Selçuklu Hatunu ile Evliliği (462/1069-1070).....	215
3.1.5. Kavurd İsyanının Bastırılmasında Ukaylîler'in Rolü (465/1073).....	217
3.1.6. Haleb'in Alınması (472/1080).....	218
3.1.7. Şeyzer'in Alınması ve Humus Kuşatması (474/1082)	228
3.1.8. Kuzey Suriye'de Türkler'e Karşı Seferler.....	229
3.1.9. Müslim'e Suikast Girişimi (474/1082).....	230
3.1.10. Müslim'in Musul Surlarını İnşası (474/1082).....	230
3.1.11. Harran ve Serûc'un Alınması (474/1082)	231
3.1.12. Antakya Ermenî Krallığı İle İlişkiler (473-475/1081-1083).....	233

3.1.13. Müslim'in Dımaşk Kuşatması (475/1082-83)	233
3.1.14. Harran Halkının İsyanı (476/1083)	236
3.1.15. İbn Cehîr'in Diyâr-ı Bekr'e Tayini ve Ukaylîler (477/1084).....	238
3.1.16. Amid Mağlubiyeti (477/1084).....	240
3.1.17. Amiduddevle'nin Musul'a Tayini (477/1084-1085)	244
3.1.18. Ukaylî-Anadolu Selçuklu Münasebetleri.....	248
3.1.19. Süleymanşah'ın Antakya'yı Fethi	251
3.1.20. Antakya'nın Fethi Karşısında Müslim'in Tutumu.....	253
3.1.21. Kurzâhil Savaşı ve Müslim'in Ölümü.....	257
3.1.22. Müslim b. Kureyş'in Kişiliği.....	260
3.2. MÜSLİM'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA UKAYLÎLER	265
3.2.1. Musul Ukaylîler'i	265
3.2.1.1. İbrahim b. Kureyş (öl. 486/1093).....	265
3.2.1.2. el-Mudayya' Savaşı ve İbrahim'in Ölümü (486/1093).....	269
3.2.1.3. Ali b. Müslim ve Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim	273
3.2.1.4. Kürboğa'nın Musul'u İstilasası (489/1096).....	274
3.2.2. Haleb'de Ukaylî Hâkimiyetinin Sonu ve Caber'de Ukaylîler.....	277
3.2.2.1. Sâlim b. Mâlik'in Caber'e İntikali	278
3.2.2.1.1. Haçlıların Rakka ve Caber'e Saldırısı (497/1103-1104)	283
3.2.2.1.2. Rakka Emiri Ali b. Sâlim b. Mâlik'in Öldürülmesi.....	285
3.2.2.1.3. Caber'e Giden Lü'lü'nün Öldürülmesi	286
3.2.2.1.4. Ukaylî-Mezyedî Münasebetleri.....	288
3.2.2.1.5. Sâlim b. Mâlik'in Ölümü (519/1125).....	290
3.2.2.2. Şihâbüddin Necmüddeve Mâlik b. Sâlim (öl. 529/1134).....	291
3.2.2.3. İzzeddin Seyfüddevle Ali b. Mâlik b. Sâlim b. Mâlik	293

3.2.2.3.1. Zengî'nin Caber Kuşatması ve Ölümü	293
3.2.2.3.2. İzzeddin Seyfüddevle Ali'nin Ölümü (öl. 546/1151)	295
3.2.2.4. Şihâbüddin Mâlik ve Caber Ukaylîleri'nin Sonu.....	295
3.2.3. Tekrît Ukaylîleri.....	297
3.2.4.'Ukberâ'da Ukaylîler	300
3.2.5. Hît'te Ukaylîler.....	300
3.2.6. Hadîse ve 'Ane'de Ukaylîler	301

SONUÇ.....	306
KAYNAKÇA	310
EKLER.....	337
ÖZGEÇMİŞ.....	346

ÖZET

DOKTORA TEZİ

UKAYLİLER'İN SİYASÎ TARİHİ

Ömer TOKUŞ

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

2013, 346 sayfa

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Danışman)

Prof.Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY

Prof.Dr. Sedat ADIGÜZEL

Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ

Bu tezin amacı, Türkiye, Suriye ve Irak'ın bir kısmını içine alan ve Ortaçağ Müslüman yazarlar tarafından el-Cezîre olarak adlandırılan bölgenin Diyâr-ı Rebi'â kısmına X. ve XI. yüzyıllarda hâkim olmuş Ukaylîler'in siyasî tarihini açıklığa kavuşturmaktır. Bu amaç doğrultusunda, el-Cezîre bölgesinin sınırları, kaynakların verdiği bilgiler dikkate alınarak tayin edildikten sonra bölgenin siyasî hayatında önemli tesirleri olan Abbasîler, Büveyhîler, Mervânîler, Numeyrîler, Mirdâsîler ve Hamdânîler hakkında kısa malumatlar verilmiş olup Hamdânîler'in yıkılması ile Musul'da kurulan Ukaylîler'in tarihi açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ukaylîler İslâm'dan önce ve sonra farklı zaman dilimleri içerisinde çeşitli kabileler ile birlikte Arap Yarımadası dışına öncelikle Şam ve hemen ardından bölgede meydana gelen Fatimî baskısı neticesinde ise Fırat ve Dicle boylarına göç ederek bölgenin siyasî hayatında önemli rol oynamışlardır.

Türk tarihinin önemli bir evresini oluşturan X. ve XI. asırlarda, Oğuzlar'ın el-Cezîre'ye ilk akınları esnasında Diyâr-ı Bekr'den sonra istilaya uğrayan ikinci yer, Ukaylîler'in elinde bulunan Musul olmuştur. Arap Ukaylî kabilesinin Oğuzlar ile ilk karşılaşması bu şekilde gerçekleşmiştir. Ancak bu akınlar ani bir şekilde bitmesine rağmen Türkler'in el-Cezîre ile temasları nihayet bulmamıştır. Bu tez çalışmasında ayrıca, Ukaylîler'in bölgedeki faaliyetleri ile birlikte el-Cezîre bölgesine gelen Selçuklu birliklerinin Ukaylîler ile münasebetleri, kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda aktarılmış ve nihayetinde Selçuklular'ın Ukaylîler vasıtasıyla bölgede kurmuş oldukları hâkimiyetin mahiyeti anlaşılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber, kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Ukaylî kabilesinin Selçuklu hâkimiyetinin Ortadoğu'da başlamasından sonraki durumu da takip edilebilmiştir. Selçuklu-Ukaylî ve diğer devletlerin ilk karşılaşmaları esnasında yaptıkları mücadeleler, zamanla toplumların birbirlerini tanımasını sağlamış ve birlikte yaşama kültürünü yerleştirmiş olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ukaylîler, el-Cezîre, Diyâr-ı Rebi'â, Musul, Selçuklular

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE POLITICAL HISTORY OF UQAYLIDS****Ömer TOKUŞ****Advisor: Assistant Professor Savaş EĞİLMEZ****2013, Page: 346****Jury: Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ (Advisor)****Prof.Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY****Prof.Dr. Sedat ADIGÜZEL****Assoc. Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM****Assoc. Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ**

The aim of this thesis is to clarify the political history of Uqaylids that has been dominated in the Diyar-ı Rabi'â, which is a part of al-Jazirah region surrounded Turkey, Syria and Iraq and the Middle Ages, by X. and XI. centuries. For this purpose, after determining the boundaries of al-Jazirah, taking into account the information provided by the resources, some brief datas have been given about Abbasids, Buwayhids, Marwanids Numayrids, Mirdasids and Hamdanids that had significant impacts to the region's political life at that time periods and also the history of Uqaylids, which was established in Mosul with the collapse of Hamdanids, tried to be clarified. Before and after Islam as in various time periods, Uqaylids emigrated with various tribes from Arabian Peninsula primarily to Damascus and thereafter, here being exposed to the result of pressure from Fatimid, they immigrated along the Tigris and Euphrates rivers where they have played an important role in political life of the region. Constituting an important phase of Turkish History for X. and XI. centuries, during the first invasions of Oghuz to al-Jazirah, Mosul that was in the hands of Uqaylids has been infested as the second infested place after Diyar-ı Bakr. Oghuz tribe's first encountering with the Arab Uqaylid realized in this way. However, despite the end of these raids in an abrupt manner, Turkish's contacts did end with al-Jazirah. Furthermore in this thesis, besides the activities of Uqaylids, the informations about the relations between Uqaylids and Saljuk troops in the area of al-Jazirah was ultimately transferred in accordance of resources and the nature of sovereignty of Saljuk that established in the region by Uqaylids tried to be understood. However, according to information provided by the resources, Uqaylids situation could be followed after the beginning of the domination of Saljuk tribe in the Middle East. It was concluded that Saljuk-Uqaylid and their struggles during their initial encounter in other states, leaded to the communities to know each other over time, and it placed in the culture of living together.

Keywords: Uqaylids, al-Jazirah, Diyar-ı Rabi'â, Mosul, Saljuks

ÖNSÖZ

Ortadoğu coğrafyası, İlkçağlardan günümüze kadar birçok topluma beşiklik etmekle birlikte buralara hâkim olan her devlet veya toplum, kendi kültüründen birtakım izler bırakarak ya varlığını sürdürmüş ya da tarihten silinmiştir. Türkiye'nin de önemli bir kısmını ihtiva eden ve farklı toplumlar tarafından benimsedikleri dillere göre tanımlanmış olup, Yunanlılar'ın Mezopotamya; Araplar'ın ise el-Cezîre bölgesi olarak isimlendirdiği bu bölge, birçok araştırmacı için önemli bir araştırma konusu olmuştur. Her ne kadar farklı söylemlerle anılsa da temelde aynı mefhum üzerinde birleşen bu coğrafya, bölge ile doğrudan veya dolaylı olarak temas kuran bütün toplumlarda önemli etkiler göstermiştir.

Bu çalışmada el-Cezîre olarak adlandırılan bölgenin Selçuklu hâkimiyeti öncesindeki siyasî durumunun açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Türkiye'de uzun zamandan beri varlıkları ve siyasî etkinlikleri bilinmesine rağmen Selçuklular ile yakın temasları bulunan ve Türk tarihi üzerinde önemli tesirleri oldukları bilinen Ukaylîler ile ilgili müstakil çalışmalar günümüzde sadece birkaç ansiklopedik bilgiyle sınırlı kalmış olup bu konuda detaylı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu tez çalışması bir bakıma bu eksikliği gidermek ve birbirlerini yeni tanımaya başlayan iki farklı coğrafyaya mensup toplumların ilk karşılaşmaları sırasındaki tutumlarını anlama düşüncesi ile hazırlanmıştır.

Genel olarak üç ana bölüm halinde takdim edilen bu çalışmada öncelikle, konu ile ilgili birinci elden kaynaklar ve yine Ukaylîler'in hâkim oldukları el-Cezîre bölgesinin idarî taksimatı hakkında bilgi verildikten sonra Birinci Bölüm'de Ukaylîler'in kuruluşu esnasında el-Cezîre'nin siyasî vaziyeti ve Ukaylîler'in kökeni, göçleri ve kuruluş dönemi üzerinde durulmuştur. Eserin İkinci Bölümü'nde de ilk Oğuz akınları sırasında Ukaylîler'in siyasî durumu ve Ukaylîler'in Karvâş b. el-Mukalled dönemindeki faaliyetleri, ayrıca Selçuklular'ın Bağdat'a hâkim olması, Selçuklu ailesi içerisindeki taht mücadeleleri, Ukaylî-Selçuklu münasebetlerinin, meydana gelen gelişmelere bağlı olarak farklılaşması ele alınmıştır. Çalışmanın Üçüncü Bölümü'nde ise Ukaylîler'in yükselme devri olarak kabul edilen en geniş siyasî sınırlara ulaşması dönemi incelenmiş ve bu çerçevede Suriye'de Selçuklu yayılması, Suriye-Selçuklu Devleti-Ukaylî ilişkileri, Anadolu Selçuklu-Ukaylî ilişkileri konularında detaylı bilgiler

verilmiştir. Üçüncü Bölümün son kısımlarında ise Ukaylîler'in önemli emirlerinden biri olan ve ölümü ile birlikte devletin dağılmaya yüz tuttuğu Müslim b. Kureyş'ten sonra Ortadoğu coğrafyasında Caber, Musul, Hadîsetu 'Ane, Tekrît ve bunların haricindeki şehirlerde varlıklarını bir süre devam ettiren Ukaylî ailesi mensupları ele alınarak tarihi seyirleri incelenmiştir.

Her satırına büyük emek ve gayret sarfedilerek itina ile hazırlanmış olan bu tez çalışmam sırasında kıymetli zamanını haşrederek destek ve yardımlarını esirgemeyen başta değerli danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ'e, her türlü sorularımı yanıtlama zahmetine katlanan Tez İzleme Komitesi değerli yeleri Prof. Dr. S. Selçuk GÜNAY ve Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL hocalarıma, tezin düzeni ve yazım formatı konusunda gerekli katkıları sağlayan Siirt Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. Fevzi HANSU'ya ve her koşulda gerekli maddi-manevi desteklerini esirgemeyen kıymetli aileme ve eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Erzurum-2013

Ömer TOKUŞ

KISALTMALAR DİZİNİ

amf.	: aynı müellif
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
EI	: Encyclopedia of Islam (2. Basım)
h.	: hicri
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi(MEB)
İng.	: İngilizce
İSTEM	: <i>İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi</i>
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi <i>Tarih Dergisi</i>
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: miladi
nşr.	: neşreden
öl.	: Ölümü
s.	: sayfa
S.	: Sayı
sad.	: sadeleştiren
thk.	: Tahkik eden
tak.	: Takdim eden
trc.	: tercüme
ty.	: tarih yok
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜRDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
vd.	: ve devamı

- vol.** : Volume
yay. : yayınlayan
YYLT : Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
YYDT : Yayınlanmamış Doktora Tezi

GİRİŞ

UKAYLÎLER'E DAİR KAYNAKLAR VE UKAYLÎLER'İN HAKİM OLDUKLARI BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI

I. KAYNAKLAR

A. İSLÂMÎ KAYNAKLAR

1. İbn Miskeveyh (öl. 1039)

Filozof ve aynı zamanda tarihçi olan Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh onuncu asrın ilk yarısında Rey şehrinde doğmuştur. İyi bir tahsil gördükten sonra Büveyhî veziri el-Mühellebî'ye intisab etmiştir. Büveyhî vezirinden sonra Büveyhî hükümdarlarından Adududdevle'nin veziri İbnü'l-Amîd'in hizmetine girerek onun teşvikiyle *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem* adlı eseri yazmaya başlamıştır. 983 yılında Adududdevle'nin ölümünden sonra Maverâünnehir bölgesine giderek İbn Sina ve el-Bîrûnî gibi âlimlerle Harezşahlara sarayında tanışmıştır. 420/1039'da yapmış olduğu bir yolculuk esnasında vefat etmiştir¹.

Yaratılıştan 372/982 yılına kadar gelen olayları ele alan *Tecâribü'l-Ümem* adlı eseri, Ukaylîler'in bölgede ilk olarak yayılmaya başladıkları dönemlerle ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir. Özellikle eserin üçüncü cildi Abbasîler ve Ukaylîler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu araştırmada *Tecâribü'l-Ümem*'in Suriye ve çevresinde Ukaylî kabilesinin yayılması ve Abbasî devletine karşı el-Cezîre bölgesinde meydana gelen isyanlarda Araplar'ın organize edilmesinde Ukaylîler'in rolü hakkında önemli bilgiler veren kısımlarına sıklıkla müracaat edilmiştir. *Tecâribü'l-Ümem*'in Beyrut'ta Seyyid Kisrevî Hasan tarafından yapılan tahkikli tabından istifade edilmiştir².

¹ Hayreddin ez-Zirkilî, *el-A'lâmu Kamûsi Terâcim*, I, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 2002, s. 211-212; Yûsra Abdulganî Abdullah, *Mu'cemu'l-Mü'errihîni'l-Müslimîn hatte'l-Karni's-Sânî 'Aşer el-Hicrî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991, s. 166-167; Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn Dirâset fi Tatavvuri İlmi't-Târih ve Ma'rifeti Ricâlihi fi'l-İslâm*, c. II, Beyrut 1979, s. 95; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 71-72; M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 96-103; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 154-155.

² İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, c. I-VI, tah. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

Beyrut'ta yayımlanan bu eser aynı zamanda Hilâl es-Sâbî ve er-Ruzrâverî'nin Tecâribü'l-Ümem'e yazmış oldukları zeyilleri de içermektedir.

2. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî' (öl.1056)

Ebî'l-Hüseyin Hilâl b. el-Hasan b. İbrahim el-Muhassin es-Sâbî, 359/970 yılında Bağdat'ta doğmuş ve Büveyhîlerden Fahrülmülk Muhammed b. Halef'in kâtipliğini yapmıştır. Ömrünün sonlarına doğru Müslüman olduğu ifade edilen Hilâl, 14 Ramazan 448/28 Kasım 1056 tarihinde vefat etmiştir³. Birden fazla eseri olan Hilâl'in en önemli eseri dayısı Sâbit'in tarihine zeyl olarak yazmış olduğu ve 363-447/973-1055 yılları olaylarından bahseden 40 ciltlik *Tuhfetü'l-Ümerâ fî Tarihi'l-Vüzerâ* adlı eseridir. Bu kitabın 389-393/999-1003 yıllarına ait kısmı zamanımıza kadar ulaşmış ve Amedroz tarafından Leyden'de 1903 yılında basılmıştır⁴. Bu çalışmada ayrıca önemli ve orijinal bilgiler ihtiva eden ve *Tecâribü'l-Ümem* ile birlikte basımı yapılan zeyilden de istifade edilmiştir⁵.

3. el-Mü'eyyed fî'd-Dîn Hibetullah eş-Şirâzî (öl. 1077)

Ukaylîler tarihi açısından en önemli kaynaklardan biri de el-Mü'eyyed adlı bir Fatımî dâ'îsinin hatıralarıdır. Kureyş b. Bedrân dönemi ve Besâsîrî isyanı sırasında Ukaylîler ve Fatımîler arasında aracılık yapan el-Mü'eyyed'in hayatı hakkında daha geniş bilgi Kureyş b. Bedrân döneminde verileceğinden burada sadece adını ve önemini zikretmekle iktifa ediyoruz.

³ ez-Zehabî, İmâm Şemseddîn Ahmed b. Osman, *Tehzib Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, c. II, tah. Şu'ayb el-Arnâ'ût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1416/1991, s. 227; İsmet Kayaoğlu, *Kitab al-Tadhkira de Ibn Hamdun, Partie Historique, 447-553 h./1055-1058*, Paris 1970, s. 4; Abdullah, 183-185; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 100; F. Krenkow, "Sâbi", *İA*, c. X, Eskişehir 1997, s. 6-9.

⁴ Hilâl es-Sâbî, Ebi'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Kitâbu Tuhfetü'l-Ümerâ' fî Tarihi'l-Vüzerâ*, nşr: H. F. Amedroz, Leiden 1903.

⁵ Hilâl es-Sâbî, Ebi'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem ve yelîhu el-Cüz'i's-Sâmin min Tarihi's-Sâbî'*, c. VII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

4. Garsunni'me es-Sâbî' (öl. 1087)

Garsunni'me, Muhammed b. Hilâl es-Sâbî, 416-480/1025-1087 yılları arasında Bağdat'ta yaşamıştır⁶. Abbasî halifesi el-Kâ'im'in (1031-1075) divanında çalışan Garsunni'me, babasının tarihine 448-470/1056-1078 yılları arasındaki olaylardan bahseden bir zeyl yazmıştır. Ukaylî ve Selçuklu tarihi açısından oldukça önemli olan *Uyunu't-Tevârih* adlı bu eser günümüze kadar ulaşmamasına rağmen Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zemân* adlı eserinde bu kayıp kitaptan alıntılarda bulunmuştur. Ali Sevim tarafından Sıbt'ın aktardığı bu kısmın neşri yapılmasının yanında⁷ yine bu yazar tarafından Türk Tarih Kurumu'nun çıkarmakta olduğu *Belgeler* adlı dergide Tuğrul Bey⁸, Alp Arslan⁹ ve Melikşah¹⁰ dönemlerinin çevirisi yapılmıştır¹¹. Ukaylî-Selçuklu birlikleri arasındaki ilk münasebetler diğer kaynaklarda mevcut olmayan bilgiler ile oldukça zengin bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu sebepten dolayı Ukaylîler ile ilgili diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler eserin önemini oldukça arttırmaktadır. Garsunni'me'nin diğer önemli eseri, bizzat İbn Cehîr'in ağzından Ukaylîler hakkında az da olsa yapmış olduğu alıntıları içeren *el-Hefevâtu'n-Nâdire* adlı eseridir¹². Bu eserde özellikle Ebû Kâmil Bereket adlı Ukaylî emiri döneminde İbn Cehîr'in Bizans'a elçi olarak gitmesi hakkında önemli bilgi bulunmaktadır.

5. Ebû Şucâ' Ruzrâverî (öl. 1095)

Abbasî veziri olan Ruzrâverli Zahiraddin Ebû Şucâ er-Ruzrâverî 437/1046 yılında Ahvaz'da doğmuştur. Öğrenimini Bağdat'ta Şeyh Ebû İshak Şirazi'nin yanında yapan er-Ruzrâverî, Abbasî devletinde birkaç kez aralıklarla vezirlik yapmıştır. Abbasî el-

⁶ Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 104.

⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân fî Tarihi'l-Â'yân(1056-1086)*, tah. Neşr: Ali Sevim, TTK, Ankara 1968.

⁸ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII(22), Ankara 1997, ss. 1-99

⁹ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan dönemi", *Belgeler*, XIX(23), Ankara 1998, ss. 1-51.

¹⁰ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX(24), Ankara 1999, ss. 1-75.

¹¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 68-69.

¹² Garsunni'me Ebî'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbî, *el-Hefevâtu'n-Nâdire*, tah. Salih el-Eşter, Dâru'l-Evzâî, Beyrut 1407/1987.

Muktedî tarafından vezirlik makamına getirilen er-Ruzrâverî¹³ daha sonra ise Sultan Melikşah'ın isteği üzerine vezirlikten azledilmiş ve hac yaptıktan sonra yerleşmeyi düşündüğü Medine'de 488/1095 senesinde vefat etmiştir. Devlet adamlılığının yanı sıra kâtiplik ve şairlik özellikleri de vardır. İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-Ümem*'ine 369-389/970-989 yılları arasındaki olayları ekleyerek *Zeyli Kitâbu Tecâribü'l-Ümem* adlı bir eser vücuda getirmiştir¹⁴. Çalışmamızda Ukaylîler'in ilk dönem tarihi hakkında bilgi vermesi hasebi ile 2003 yılında *Tecâribü'l-Ümem* içerisinde basımı yapılan Beyrut baskısından istifade edilmiştir¹⁵.

6. İbnü'l-Kalânîsî (öl. 1160)

Dımaşk'ta 1073 yılında dünyaya gelmiş olan Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed, ailesinin başlık anlamına gelen Kalansüve imalatı ile uğraşmasından dolayı *İbnü'l-Kalânîsî* olarak adlandırılmıştır. Börîler döneminde yöneticilik hayatına başlayan İbnü'l-Kalânîsî, bir süre *Divânü'r-Resâ'il ve'l-İnşâ'* da kâtip olarak çalıştıktan sonra, bu divana ve ardından da *Divânu'l-Harâc*'a başkanlık yapmıştır. İbnü'l-Kalânîsî 1160 senesinde Dımaşk'ta vefat etmiştir¹⁶.

Hilâl'in eserine zeyl yazmak isteyen İbnü'l-Kalânîsî, Dımaşk tarihinin iyi yazılmadığını düşünerek 1056/1057 yılına kadar gelen Hilâl'in tarihine rağmen iki bölümden müteşekkil yeni bir tarih yazmıştır. Bu kitabın birinci kısmı 360/970 ve 447/1050 yılları arasındaki olayları, ikinci kısmı ise 1160 yılına kadar olan olayları ihtiva etmektedir. Dımaşk ve çevresinin tarihi hakkında önemli bilgiler veren bu eserin çalışmamızda Süheyl Zekkâr tarafından *Tarihu Dımaşk* adıyla 1983'te Dımaşk'ta yayımlanan tahkikli neşri kullanılmıştır¹⁷. Selçuklular döneminde Dımaşk, Suriye ve Müslüman-Haçlı mücadeleleri için birinci elden kaynak niteliği taşıyan bu eser aynı zamanda bölgede hâkimiyet mücadelesi veren Ukaylîler hakkında da önemli bilgiler

¹³ Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 106; Kayaoğlu, 26; es-Sallâbî, 216-219.

¹⁴ ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, II, 276; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 107.

¹⁵ er-Rûzrâverî, el-Vezir Ebî Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Abdullah, *Zeyli Tecâribü'l-Ümem ve yelihu el-Cüz'i-Sâmin min Tarihi's-Sâbî*, c. VI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

¹⁶ Abdullah, 140-142; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 236; "İbnü'l-Kalânîsî", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 863; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Kalânîsî", *DİA*, XXI, 99-100.

¹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk 360-555 h.*, tah. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1403/1983.

vermektedir. Eserin 436-500/1044/45-1106/7 yılları arasındaki olayları kapsayan kısmı Ali Sevim tarafından çevrilerek *Belgeler* dergisinde yayınlanmıştır¹⁸.

7. el-Azimî (öl. 1163'ten sonra)

Haleb'de 483/1090 yılında doğan ve el-Azimî olarak bilinen Muhammed b. Ali el-Halebî'nin ailesi şehrin ileri gelenlerindedir. Dımaşk Atabegleri ve Artuklu beylerine methiyeler yazan el-Azimî, 558/1163 yılında ölmüştür¹⁹. Tarihe dair üç eser yazan el-Azimî'nin bunlardan tam adı bilinmeyen *Tarih-i Haleb* adı ile meşhur olan ve 538/1043 yılı olayları ile son bulan Muhtasar İslâm Tarihi adlı eseri Ukaylîler açısından önemli bilgiler içermektedir. Muhtasar olmasına rağmen XI. ve XII. yüzyılın ilk yarısında Haleb ve çevresinin tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu çalışmada hem İbrahim Za'rûr tarafından 1985 yılında Dımaşk'ta yapılan tahkikli neşri²⁰ hem de Ali Sevim tarafından 430/1041 yılından sonraki kısımlarının Türk tarih Kurumu yayınları arasında çıkan tahkikli basım ve Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir²¹.

8. İbnü'l-Ezrâk el-Farikî (öl. 1181)

İbnü'l-Ezrâk olarak bilinen Ahmed b. Yusuf el-Fârikî, 510/1116 yılında Meyyafarikin'de doğmuştur. Meyyâfârikîn ve Bağdat'ta önemli âlimlerden ders aldıktan sonra, Amid ve Musul ziyaretlerinde bulunmuştur. İbnü'l-Ezrâk, Nevşehir ve Ahlât'ta bir süre bulunduktan sonra Meyyâfârikîn'e dönmüş ve 577/1181'de burada vefat etmiştir²². *Târih-i Meyyâfârikîn ve Amid* olarak bilinen eserinin Meyyâfârikîn ve

¹⁸ Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. (H. 436-500-1044/45-1106/07)", *Belgeler*, XXIX(33), Ankara 2008, s. 1-42; Ayrıca bkz. amlf., "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Sultan Alp Arslan'la ilgili verilen Bilgiler", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2008, s. 435-437.

¹⁹ Mustafa, *et-Târihu 'l-Arabî ve 'l-Mü'errihûn*, II, 239; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 114; Ali Sevim, "Azimî", *DİA*, IV, 330-331; Ayrıca bkz. amlf., "Azimî ve Eseri Hakkında", *X. Türk Tarih Kongresi(Ankara 22-26 Eylül 1986)*, c. III, Ankara 1991, s. 1097-1100; Mükrimin Halih Yinanç, "XII. asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali el-Azimî", *II. Türk Tarih Kongresi(20-25 Eylül 1937)*, İstanbul 1943, s. 673-690.

²⁰ el-Azimî, Muhammed b. Ali, *Târihu Haleb*, s. tah. ve nşr İbrahim Za'rûr, Dımaşk 1985.

²¹ Ali Sevim, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

²² ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, I, 273; Sekban Muhammed Said Göçer, *el-Farikî ve Menhecihu min Hilâl Kitabihî Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid*, Erbil 2010, s. 1-87; Mustafa, *et-Târihu 'l-Arabî ve 'l-Mü'errihûn*, II, 130; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 118-119; Chase F. Robinson, "İbn al-Azraq, His

çevresinin tarihi hakkında önemli bilgiler içeren Mervânîler ile ilgili kısmı Bedevî Abdullatif Avvad tarafından 1974 yılında Beyrut'ta neşredilmiş²³ ve çalışmamızda bu kaynaktan istifade edilmiştir. Bu eserin Mehmet Emin Bozaslan²⁴ tarafından Türkçeye tercüme edilen bölümleri de incelenmiştir. Bunun yanı sıra Ahmet Savran²⁵ tarafından neşir ve tercümesi yapılan İbnü'l-Ezrâk'ın eserinin Artuklular ile ilgili kısmında yer alan Caber Ukaylîler'i ile ilgili bilgilerden istifade edilmiştir.

İbnü'l-Ezrâk Ukaylîler açısından oldukça önemli bir tarihçidir. Eserinde, Mervânîler'in ortaya çıkışı ve ilk Mervânî emiri Bâz'a karşı Hamdanî-Ukaylî ittifakları hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Ancak, zamanımıza kadar ulaşmadığı ifade edilen Muhammed b. Ali eş-Şimşâtî'nin Ukaylî emiri Karvâş'a sunmuş olduğu (440/1038) *Tarihu Mevsil*²⁶ adlı kitabından Zehebî dışında alıntı yapan tek kişi olması hasebiyle bu eserin önemi daha da artmaktadır. İbnü'l-Ezrâk Musul tarihi ile ilgili hususlarda bu eserden alıntılarda bulunmuştur²⁷. Yukarıda belirtilen bu önemine rağmen, eserinde Ukaylîler ile ilgili bazı yanlış bilgiler de bulunmaktadır. Karvâş'ı ısrarla Şerefüddeve olarak nakletmekle birlikte, Artuk Bey'in Amid önlerinde Şerefüddeve'yi 477/1085 senesinde mağlup ettiği olayı, 466/1073-1074 yılı olayları içinde zikretmesi yönüyle hatalı bilgiler vermiştir.

9. Usâme b. Munkîz (öl. 1188)

Şeyzer'de 488/1095 yılında doğan Usâme b. Munkîz, Haçlı Seferleri esnasında Şeyzer'de hüküm sürmekte olan Munkîzî hanedanına mensuptur. Usâme, Haçlılara karşı yapılan seferlere katıldığı gibi, babasının ölümünden sonra 524/1130'da Dımaşk'a

Ta'rikh Mayyafariqin and Early Islam", *Journal of the Royal Asiatic Society, (Third Series)*, vol. 6, no: 1 (Nisan 1996), s. 7.

²³ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî ed-Devletu'l-Mervâniyye*, tah. Bedevi Abdullatif Avvad, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnanî, Beyrut 1974, s. 17.+69-+659

²⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Mervânî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozaslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.

²⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid(Kısmu'l-Artukîyyin)*, nşr. ve tah. Ahmed Savrân, Erzurum 1987; İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Amid Târîhi(Artuklular Kısmı)*, (Araş. İnceleme ve Notlarla Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992.

²⁶ eş-Şimşâtî veya es-Sümeysâtî olarak bilinen Muhammed b. Ali 380/990-991 yılında ölmüştür. Hamdanî Ebû Tağlib b. Nasiruddevle'nin muallimidir. Şair ve yazar olan eş-Şimşâtî, el-Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsil* adlı kitabına zeyl olarak bu eserini kaleme almış ve 322'den zamanına kadar olan olayları anlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Nedîm, s. Ebî'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk, *el-Fihrist*, tah. Yusuf Ali Tavîl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, s. 248; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 20; C. F. Robinson, s. 17.

²⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 17; Göçer, s. 87; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 118-119; C. F. Robinson, s. 17-18.

göç ederek Dımaşk Atabeglerinin hizmetine girmiştir. Nureddin Mahmud b. Zengî ile buluşan Usâme, Musul, el-Cezîre ve Şam'da yapmış olduğu gezilerden sonra 584/1188'de Dımaşk'ta vefat etmiştir²⁸. Babası'nın Ukaylîler'in Caber emirleri ile olan münasebetleri dolayısıyla önemli bilgiler aktarmış olduğu, gençlik ve olgunluk devrindeki hatıralarını anlattığı *Kitabü'l-İ'tibâr* adlı eseri önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle babası tarafından esir olarak ele geçirilip Caber hâkimine gönderilen cariyelerden birinden Bedrân adında bir çocuğun dünyaya gelmesi ve ardından da bu çocuğun Caber hâkimi olması diğer kaynaklarda bulunmayan bir bilgi olarak bu eserde nakledilmiştir. Bu çalışmada, Hittî tarafından 1930 yılında Princeton'da yapılan tahkikli basımı ile Selahattin Hacıoğlu'nun Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir²⁹.

10. İbnü'l-Cevzî (öl. 1200)

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, zengin bir ailenin çocuğu olarak 510/1116'da Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Hanbelî mezhebine intisab ederek eğitimini tamamladıktan sonra, ardında dört yüz kitap ve risale bırakarak 597/1200 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir³⁰. Tarih ve biyografi alanında ün yapmış olan *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*,³¹ adlı İslâm Tarihi kitabı konumuz açısından önem arz etmektedir. Biyografi ağırlıklı olan bu kitap, 573/1177 yılına kadar gelen olayları anlatmaktadır. Selçuklular zamanında Irak ve Bağdat tarihi açısından oldukça önemli olan bu kitap, Ukaylî-Selçuklu ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda Ukaylî emirinin Fatımîler adına okutmuş olduğu hutbeyi tam olarak nakletmiştir. Bütün önemine rağmen eser Ukaylîler ile ilgili kısımlarda muhtasar bilgi

²⁸ ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, I, 291; Abdullah, 38-39; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 243; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 120; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 136-143; Ali Sevim, "Munkizi Müelliflerinin Selçuklular İle İlgili Kayıtları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi(DTCFD)*, XVI(27), 1992, s. 5-11.

²⁹ Üsâme b. Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Müeyyidüddeve Üsâme b. Mürşid İbn Münkiz, *Kitâbü'l-İ'tibâr li-Usâme b. Münkiz*, nşr. Philip Khuri Hitti, Princeton: Princeton University Press.1930; Üsâme b. Münkiz, *İbn Munkiz Haçlılara Karşı-Kitâbü'l-İ'tibâr-*, (Çev. Selahattin Hacıoğlu), Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul 2005.

³⁰ ez-Zehabî, İmâm Şemseddîn Ahmed b. Osman, *Tehzîb Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, c. III, tah. Şu'ayb el-Arnâ'ût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1416/1991, s. 318-319; Abdullah, 66; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 108-110; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 122; Carl Brockelmann, "İbnü'l-Cevzî", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 848-850.

³¹ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. VII-VIII-IX, Matba'atu Dâ'iretu'l-Ma'arifü'l-Osmâniyye, Haydarabad, s. 1358-1359.

vermektedir. Bu araştırmada on ciltlik el-Muntazam'ın VII, VIII ve IX. ciltlerinden istifade edilmiştir.

11. İbnü'l-Esîr el-Cezerî (öl. 1233)

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, eş-Şeybanî ve el-Cezerî lakabları ile ünlenen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Abdulkerim, 555/1160 yılında Cezîretu İbn Ömer şehrinin Bâ'yenâsâ adındaki köyünde doğmuştur. Ailesi ile birlikte Musul'a göç eden İbnü'l-Esîr, burada bulunan devrin büyüklerinden ders alarak büyük bir ilmî şöhrete kavuşmuştur. Kısa zaman içinde Dimaşk Atabegi'nin dikkatini üzerine çeken İbnü'l-Esîr, Atabeg'in elçilik vazifesiyle Bağdat, şam ve Kudüs kontluğuna gitmiştir. Gittiği yerlerde tarihi bilgileri toplayarak, kütüphaneleri de inceleme fırsatı bulmuş ve toplamış olduğu bilgilerle Musul'da bulunan evine kapanan İbnü'l-Esîr, adını ölümsüzleştiren eserlerini vücuda getirmek için çalışmalarda bulunmuřtur³².

Çalışmamız açasından İbnü'l-Esîr'in yaratılıştan 628/1230 yılına kadar geçen dünya olaylarını ele alan eseri *el-Kâmil fi't-Târih*'in Ahmet Ağırakça tarafından tercüme edilen VII ve VIII.³³ ciltleri ile Abdulkerim Özaydın tarafından tercüme edilen IX, X ve XI.³⁴ ciltlerinden istifade edilmiştir. Ukaylîler hakkında geniş malumatlar içermesi nedeniyle bu ciltlerin yanı sıra diğer ciltlerinden de gerek görüldüğü yerlerde genişçe istifade edilmiştir. Yine aynı yazarın Musul atabeyi Nureddin Arslanşah için yazdığı ve 521/1127-1128 ile 607/1211-1212 tarihleri arasındaki olayları anlatan eseri *el-Tarihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*'de³⁵ de oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tez çalışmasında İbnü'l-Esîr'in eserlerinden genişçe yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra Ukaylîler'in kökeni ile ilgili kısımlarda İbnü'l-Esîr'in diğer eserlerinden de alıntılarda bulunulmuştur.

³² ez-Zehabî, *Tehzîb Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, III, s. 252; ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, IV, s. 361; Kerbân Muhammed Ahmed Amîdî, *el-Kurd fi Kitâbâti'l-Mü'errih İbnü'l-Esîr el-Cezerî*, Dâru Spirez, Erbil 2006, s. 25-44; Abdullah, 36-37; Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 111-114; şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-138; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 151-154; Abdulkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, 26-27; "İbnü'l-Esîr", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 851-852.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII-VIII, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX-X-XI, (çev. Abdulkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mevsıl)*, tah. Abdulkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire ty.

12. Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 1256)

Şemseddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, 582/1186 yılında Bağdat'ta doğmuştur³⁶. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin babası Kızıoğlu, vezir İbn Hübeyre'nin azatlısı, annesi ise İbnü'l-Cevzî'nin kızı idi. Şam'a yerleşen Sıbt, burada Haçlılar ile mücadeleye koyulmasının yanı sıra vaazlar vermeye başlamıştır. Dımaşk'ta bulunduğu zaman içerisinde başlangıçtan yıllara göre 654/1256 yılına kadar gelen olayları anlatan *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-Â'yân* adlı ünlü eserini yazmıştır. Sıbt çok geçmeden 654/1256 yılında ise Dımaşk'ta vefat etmiştir³⁷. Bu eseri önemli kılan husus, 447-470/1055-1079 yılları olaylarından bahsettiği esnada, Garsunni'me'nin günümüze kadar ulaşmayan *Uyûnu't-Tevârih* adlı kitabından Selçuklular ve Ukaylîler ile ilgili diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler içermesidir. Bunun haricinde 1990 yılında Bağdat'ta yayınlanan Sıbt'ın eserinin 965-1055 yılları arasındaki olaylarını anlatan kısmı ise Ukaylîler açısından oldukça az bilgi içermektedir³⁸. Bu eser sadece Bağdat'ta bulunan bir yazmadan hareketle oluşturulmuştur.

Juliette Rassi tarafından 2005 yılında Dımaşk'ta yayınlanan ve Sıbt'ın eserinin 395-411/1004-1021 yılları arasındaki olaylarını anlatan eserinden de istifade edilmiştir³⁹. Bu eser el-Hemûndî tarafından 1990'da Bağdat'ta yayınlanan tahkikli neşrinden daha önemlidir. Zira el-Hemûndî Sıbt'ın sadece Bağdat'ta bulunan yazmasına istinaden eserin muhtasar halini yayımlarken, Juliette Rassi ise Sıbt'ın eserinin değişik yazmaları arasından, karşılaştırmalı bir tahkik hazırlamıştır. Özellikle Juliette Rassi tarafından hazırlanan tahkikli neşirde, Ukaylî emiri Karvâş'ın Fatimî el-Hakim ile yazışması ve Fatimîler adına okunan hutbe olduğu gibi aktarılırken, bu görüşmelerin de Karvâş'ın Kâtibi Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Vezir tarafından yürütüldüğü diğer kaynaklarda rastlanmayan bir bilgi olarak aktarılmıştır.

³⁶ Abdullah, 87-88; Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Mü'errihün*, II, 261; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144.

³⁷ ez-Zehbî, İmâm Şemseddîn Ahmed b. Osman, *Tehzîb Sıyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, c. III, tah. Şu'ayb el-Arnâ'ût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1416/1991, s. 301; ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, I, 268; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144; "İbnü'l-Cevzî Sıbt", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 850.

³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fi Tarihi'l-Â'yân*, *el-Hukbe 345-447/965-1055*, tah. Canân Halîl Muhammed el-Hemûndî, ed-Dâru'l-Vataniyye, Bağdat 1990.

³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, tah. ve nşr. Juliette Rassi, Dımaşk 2005.

13. İbnü'l-Adîm (öl. 1262)

Kemaleddin Ebû'l-Kâsım Ömer b. el-Adîm 588/1193 yılında Haleb'de doğmuştur. Babası kadı olan İbnü'l-Adîm, küçük yaşlarda ilim ile iştiğal etmeye başlamıştır. Öğrenimini tamamladıktan sonra Suriye, Irak ve Hicaz'a seyahatlerde bulunmuştur. Katiblik ve elçilik vazifelerinde bulunurken Anadolu Selçuklularına elçi olarak gönderilmiştir. Moğolların 1260'ta Haleb'e gelmesi üzerine İbnü'l-Adîm Kahire'ye gitmek zorunda kalmıştır. Hülagu, İbnü'l-Adîm'i davet ederek kendisini Şam baş kadılığına tayin etmek istemesine rağmen bu isteği kabul etmeyerek Kahire'de kalmış ve 660/1262'de vefat etmiştir⁴⁰.

Haleb tarihi üzerinde uzun süre emek sarf eden İbnü'l-Adîm, Haleb'de yetişen meşhur kişilerin biyografilerinden, hayat ve eserlerinden alfabetik olarak tarihî ve kültürel bilgiler veren *Buğyetü't-Taleb fî Târihi Haleb* adlı eserini kaleme almıştır. Bu araştırmamızda Süheyl Zekkâr tarafından hazırlanan ve Beyrut'ta basılan neşri kullanılmıştır⁴¹. Ali Sevim tarafından *Buğye*'nin Selçuklulara ait kısımlarının 1976 yılında tenkitli neşir halinde Türk Tarih Kurumları yayınları arasından çıkan kısmı da araştırma esnasında incelenmiştir⁴². Ayrıca yazarın siyasî tarihe dair verdiği bilgilere, başka kaynaklardan alıntı yaparak *Zübdetu'l-Haleb fî Târihi Haleb*⁴³ adıyla vücuda getirdiği eserinden de genişçe istifade edilmiştir. İbnü'l-Adîm'in de Ukaylî kabilesine mensup olması onu ve eserini daha önemli kılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Adîm'in eserlerinde verdiği ifadeler doğrultusunda, Caber Ukaylîler'i ile ilgili vermiş olduğu bilgileri bizzat Caber emirinin çocukları veya torunlarından dinlediği anlaşılmaktadır.

⁴⁰Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. I; Abdullah, s. 123-125; Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*,II, s. 261; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 146-147; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 151-154; Carl Brockelmann, "Kemâleddin", *İA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 569-570; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, XX, 478-479; amlf., "Buğyetü't-Taleb", *DİA*, VI, 361-362.

⁴¹ İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetü't-Taleb fî Târihi Haleb*, c. I-XII, Takdim ve tah. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.

⁴²Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

⁴³ İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ebi'l-Kasım Omer b. Ahmed b. Hibetullah, *Zübdetu'l-Haleb min Tarihi Haleb*, tah. Halil Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.

14. İbn Hallikân (öl. 1282)

İbn Hallikân olarak meşhur olan Şemseddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Ebî Bekir b. Hallikân, 608/1211 yılında Erbil'de doğmuştur. Musul ve Haleb'de okuduktan sonra Dimaşk'a dönen İbn Hallikân, daha sonra Kahire'de kadılık ve müderrislik vazifesini ifa etmiştir. Şam baş kadılığının ardından Eminiyye medresesinde müderrislik yapmış olan İbn Hallikân, 681/1282'de Dimaşk'ta vefat etmiştir⁴⁴. İslâm dünyasında yaşadığı döneme kadar yetişen büyük devlet adamlarını, âlimleri, edipleri, filozofları ve şairleri anlattığı *Vefeyâtü'l-A'yân fî Ebnâ'i Ebnâ'i'z-Zamân*⁴⁵ adlı biyografi kitabı çalışmamız açısından oldukça değerli bir eserdir. Bu eserden, biyografileri verilen Ukaylî emirleri ve Ukaylîler ile temasta bulunan devlet adamlarının biyografileri yönüyle faydalanılmıştır.

15. İbn Şeddâd (öl. 1285)

Eyyübî ve Memlûk dönemi büyük katib ve elçilerinden İbn Şeddâd olarak meşhur olan İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim 613/1217 yılında Haleb'te doğmuştur. Haleb şehrinde eğitimini tamamlayan İbn Şeddâd daha sonra Haleb emiri el-Melik en-Nasîr tarafından Harran'ın vergilerinin teftişi için görevlendirilmiştir. Moğollar ile müzakerelere memur edilen İbn Şeddâd'ın bu müzakerelerde başarısız olmasından sonra Haleb ve Şam Moğol istilasına maruz kalmıştır. Bu sebepten dolayı İbn Şeddâd, Mısır'a gitmek zorunda kalmış ve 684/1285 senesinde Kahire'de vefat etmiştir⁴⁶.

Yazarın en önemli eseri, el-Cezîre ve Şam tarihini özetlediği, bölgelerin topoğrafı, sanat eserleri, kültür ve iktisat tarihini anlattığı *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezîre* adlı eseridir⁴⁷. Bu kitabın el-Cezîre'nin idarî yapısını gösteren kısmı

⁴⁴ ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, I, 220; Abdullah, ss.77-80; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 151-152; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 189-191; Carl Brockelmann, "İbn Hallikân", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 745-746.

⁴⁵ İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî eş-Şafîî, *Vefeyâtü'l-A'yân fî Ebnâ'i Ebnâ'i'z-Zemân*, c. I-II-IV-V-VI. tah. İhsan Abbas.Dâru Sâdr, Beyrut 1994.

⁴⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 152-153; Adnan Sadık Erzi, "İbn Şeddâd", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 825.

⁴⁷ İbn Şeddâd, Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezîre*, c. III/I, tah. Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşadi'l-Kavmî, Dimaşk 1978.

Claude Cahen tarafından çevrilerek yayınlanmıştır⁴⁸. Eserde siyasî tarihin yanı sıra, topoğrafya, medrese, han, hamam, kale, surlar, cami, köprü, kiliseler hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Diğer taraftan bu eser sayesinde Ukaylî ailesinin diğer şehirlerdeki hâkimiyetleri rahatlıkla takip edilebilmektedir. Bu eserin, çalışmamıza olan en büyük katkısı, el-Cezîre bölgesinde Selçuklu hâkimiyetinden sonra dağılan Ukaylî kabilesi liderlerinin faaliyetlerinin takip edilebilmesine olanak sağlamasıdır. Özellikle Caber Ukaylîler'i ile ilgili emirlerin tamamını bu eserden takip etmek mümkündür.

16. Diğer Kaynaklar

Kronolojik olarak verilen bu kaynakların yanı sıra, genel tarih mahiyetinde olup kendilerinden önceki eserlerin özeti veya sonraki yazarlar tarafından incelenerek yeniden oluşturulan birtakım genel ve özel tarihi kaynaklar da vardır. Kronolojik olarak sıralandırıldığında, öncelikle 604/1207 yılında Hama'da doğan ve yıllarca Kahire kadılığı yapan *İbn Vasil'in* (öl. 697/1298)⁴⁹ *Müferricu'l-Kürûb fî Ahbarî Benî Eyyûb*⁵⁰ adlı Eyyubîler tarihi ile ilgili eserinde (özellikle birinci cildinde) Zengî tarafından Caber'e yapılan hamleler ve neticeleri hakkında İbnü'l-Esîr, İbn Şeddâd ve İbnü'l-Adîm'in eserlerinden yapmış olduğu alıntılar yer almaktadır.

Kronolojik sıralamada yer alan diğer bir yazar da 672/1273 yılında Şam'da doğan ve 732/1331 yılında Hama'da vefat eden *Ebü'l-Fidâ* olarak bilinen İmadeddin İsmail b. Ali'dir⁵¹. Önceki kaynakların bilgilerini muhtasar bir tarzda kullanan yazarlardan biridir. *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*⁵² adlı eserinde 729/1329 yılına kadar olan olayları anlatmıştır. Kendisinden önceki kısımları başta İbnü'l-Esîr olmak üzere 25 kaynaktan alıntı yaparak aktarmıştır.

⁴⁸ Claude Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezîre (İzzeddin b. Şeddâd'a göre)", (çev. Neşet Çağatay), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II(IV), 1953, s. 93-106.

⁴⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 154-155; Adnan Sadık Erzi, "İbn Vâsıl", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 833-835.

⁵⁰ İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Salim, *Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, tah. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, tarihsiz.

⁵¹ ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, I, 319; Abdullah, s. 136-137; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. ss. 178-180; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, ss. 204-208; Abdulkerim Özeydin, "Ebü'l-Fidâ, *DİA*, X, 320-321.

⁵² Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müyyed İmadeddin, *Tarihu Ebü'l-Fidâ (el-Müsemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer)*, c. I-II, tah. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

Ebû'l-Fidâ'nın tarihinin özetini hazırlayan Ömer b. Muzaffer *İbnü'l-Verdî* (öl. 749/1349), 749/1349 yılına kadar getirmiş olduğu *Tetimmetü'l-Muhtasar min Ahbâri'l-Beşer* adlı eserinin Necef'te yapılan ve *Tarihu İbnü'l-Verdî* adını taşıyan basımından alıntılar yapılmıştır⁵³.

Tarih açısından en önemli kaynaklardan biri de *İbn Haldûn*'un (öl. 808/1406)⁵⁴ *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtedâ ve'l-Haber* adlı eseridir. Her ne kadar kendinden önceki tarih kitaplarından alıntılar yapmış olsa da oldukça orijinal bilgiler de içermektedir. Her bölgenin tarihini ayrı bir başlık altında anlatan yazar, Ukaylîler hakkında vermiş olduğu bilgilerde Ensâb kaynaklarında verilen soy zincirini de içermesi yönüyle diğer tarih kaynaklarından farklılık göstermektedir. Çalışmamızda İbn Haldûn'un Beyrut'ta 2003 yılında iki cilt halinde yayımlanan kitabından yararlanılmıştır⁵⁵. Bunun yanı sıra İbn Haldûn'un Ukaylîler ile ilgili kısımlarının metin halinde Petersburg'da yapılan neşri de gözden geçirilerek karşılaştırılmıştır⁵⁶.

Yukarıda adı geçen kaynaklar dışında, faydalanılan fakat burada adı zikredilmeyen birçok kaynak bulunmaktadır. Tezin ilerleyen sayfalarında yeri geldikçe alıntılar yapılan bu tür kaynakların adları da zikredilmiştir. Ayrıca Ukaylîler'in Selçuklular ile ilişkilerini anlatan Tarihi kaynaklardan da yararlanılmıştır. XVI. asırda yazılan ve Erdoğan Merçil tarafından Türkçe'ye tercüme edilen Ahmed b. Mahmud'un Selçuk-nâme'si bu tür eserlerden biridir⁵⁷. Ukaylîler ile ilgili ziyadesiyle yararlandığımız diğer bir eser de Münecimbaşı'ya aittir. Esad Efendi'de bulunan yazmasından istifade ettiğimiz bu eserden, özellikle Ukaylî aile fertlerinin birbirleri ile olan münasebetleri rahatlıkla takip edilebilmektedir. Münecimbaşı eserinin Ukaylîler

⁵³ İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehîr, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, c. I-II, Matba'atü'l-Haydariyye, el-Necef, 1389/1969; Moh. Ben Cheneb, "İbnü'l-Verdî", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 871-872.

⁵⁴ Abdullah, 73-76; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 259-261; Abdülhak Adnan Adıvar, "İbn Haldûn", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 738-743; Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, (çev. Ali Zengin), Risale Yayınları, İstanbul 1995, s. 291-311.

⁵⁵ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, c. I, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424/2003.

⁵⁶ Wilhelm Tiesenhäusen, "Die Geschichte Der 'Oqailiden-Dynastie", *Memories Des Savants Etrangers*.c. VIII/XIII, Saint Petersburg 1859, s. 129-172.

⁵⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I-II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.

ile ilgili kısmında Ukaylî emirlerinin şeceresinden ve hâkimiyet yıllarından da bahsetmiştir⁵⁸.

B. GAYRÎ MÜSLİM KAYNAKLAR

1. İliyâ en-Nasîbinî (öl. 1046)

İlyâs Bâr Şen'âyâ⁵⁹ olarak da bilinen İliyâ, 365/975 yılında Tekrît yakınlarında bulunan es-Sinn köyünde doğmuştur. 19 Yaşında rahip olan İliyâ, 1008 yılında Nusaybin Metropolitliğine tayin edilmiştir. Burada önemli ilmî çalışmalarda bulunan İliyâ, 18 Temmuz 1046 yılında (72 yaşında) vefat etmiştir⁶⁰. Tarih ile ilgili yazmış olduğu eseri iki kısımdan oluşmaktadır. 403/1012 yılına kadar gelen olayları ihtiva eden ikinci kısmı⁶¹ Ukaylîler'in kuruluş yıllarını kapsamaktadır. Bu çalışmada Yusuf Habbî tarafından yapılan Arapça tercümeden istifade edilmiştir⁶². Eser Ukaylîler'in ilk dönemlerinde kullandıkları unvanlar ve Ukaylî-Mervânî ilişkilerinin başlaması hakkında önemli bilgiler içermesi yönüyle önemlidir. İliyâ, Ukaylîler'in kuruluş dönemine ait olaylara şahit olması yönüyle önemli bir kaynak mahiyetindedir.

2. Urfalı Mateos

Urfalı Mateos'un, doğum ve ölüm tarihleri bilinmemekle birlikte kendisi hakkında diğer kaynaklarda da yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserinde Urfa'da doğduğunu ve manastır başrahibi olduğunu bildirmektedir. Eserinde 952 yılından 1136 yılına kadar meydana gelen olayları anlatmıştır. Kendisinden sonra gelen, talebesi olan ve Mateos'un eserine zeyil yazarak 1136-1163 yılları arasındaki olayları anlatan Grigor da Mateos'tan bahsetmemiştir. Bu eser Selçuklu Türkleri'nin el-Cezîre ve Anadolu'ya ilk gelişleri ve Mervânî, Ukaylî, Numeyrî gibi yerel emirliklerle Selçuklu ve Bizans'ın el-Cezîre bölgesindeki mücadeleleri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eserde

⁵⁸ Münecimbaş, Ahmed b. Lütfullah, *Cami'ü'd-Düvel*, Esad Efendi, nr. 2102, vr. 326-402.

⁵⁹ Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 446.

⁶⁰ İliyâ en-Nasîbinî, "Risâletun fî Vahdâniyyeti'l-Hâlık ve Teslîsi Ekânimihi", (Nsr.: Luis Ma'lûf), *el-Masrik*, 6, Beyrut 1903, 111-116; amlf., "Risâletun fî Fadîleti'l-İfâf li İliya en-Nasîbinî", (Nsr.: George Rahme), *el-Masrik*, 63, Beyrut, 1968, 4; Ayrıca bkz: Efrem İsa Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozoflar*, (çev. Mustafa Arslan), Doz Yayınları, İstanbul 2007, s. 194-200; amlf., *Süryani Vakanivüsler*, (çev. Mustafa Aslan), Doz Yayınları, İstanbul 2009, ss. 392-424.

⁶¹ Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 446.

⁶² İliyâ en-Nasîbinî, *Târîhu İliyâ Bâr Sinâyâ*, (Terc. Yusuf Habbî), Bağdat 1975.

Bizans ve Arap kaynaklarını destekleyen bilgilerin yanısıra abartılı ifadeler de çokça kullanılmıştır⁶³.

3. İbnü'l-İbrî Ebu'l-Farac Gregorius bin Ehrûn (öl.1286)

Ebû'l-Farac 623/1126 yılında Malatya'da Yahudî bir tabibin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Arapça, Süryanîce ve İbranîce bilen Ebû'l-Farac Yakubî mezhebine girerek 1246 yılında Malatya'nın bir kasabasına metropolit olarak tayin edilmiş ve 685/1286 yılında ise vefat etmiştir⁶⁴. *Ebû'l-Farac*, Bar Hebraeus ya da İbnü'l-İbrî Gregorius olarak da anılmaktadır. Malatyalı Süryanî tarihçinin XIII. Yüzyılda kaleme aldığı ve yaratılıştan 1284 tarihine kadar olan olayları ele alan eseri *Târîhu'l-Düvvelî'l-Kebir*'dir⁶⁵. Dostlarının ısrarı üzerine yazmış olduğu bu Süryanîce eseri daha sonra özet halinde *Târîhu Muhtasaru'd-Düvvel*⁶⁶ adıyla Arapça olarak kaleme almıştır. Tezde bu iki eserden de istifade edilmiştir. Eserinde, özellikle İslâmiyet'in doğuşundan Bağdat'ın düşüşüne kadar olan olayları anlatan bölümde, İslâm'ın Türkler arasında yayılması, Abbasîler zamanında Bağdat'ta Türkler ve Selçuklulardan geniş bir şekilde bahsedilmiştir. Selçuklu-Ukaylî ilişkileri ile ilgili bilgilerin İbnü'l-Esîr ve diğer Müslüman yazarlardan iktibas edildiği anlaşılmaktadır.

C. ARAŞTIRMA ve İNCELEMELER

Ukaylîler Türkiye'de uzun zamandan beri Selçuklular ile ilgili tarih kitaplarında Besâsîrî isyanı, Tutuş'un Kuzey Suriye hâkimiyeti için mücadeleleri, Süleymanşah'ın Güneydoğu seferleri sırasında sıklıkla geçmelerine rağmen araştırmacılar tarafından gözardı edilmişlerdir.

⁶³ Urfalı Mateos *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 1987, XVII-XXV; H. D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermenî Kaynakları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. I, İstanbul 1949, s. 102-108.

⁶⁴ ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, V, 117; Zenâr Abdusselâm, *İbnü'l-İbrî Masdaren Li-Dirâseti Târîhi'l-Kûrd*, Dâru Spirez, Erbil 2007, s. 16.,17,18,33,36; Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Mü'errihûn*, II, 455; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 153-154; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, 194-200; Carl Brockelmann, "İbnü'l-İbrî", *İA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 861-862; Ayrıca bkz. Efrem İsa Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozoflar*, s. 202-211; amlf., *Süryani Vakavivüsler*, 277-318; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, XXI, 92-94.

⁶⁵ Gregory Abû'l-Farac(Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi I*, (Süryanice'den İngilizceye trc. Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), ttk, Ankara 1987, s. 9-34.

⁶⁶ Abu'l-Ferec Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî(İbnü'l-İbrî), *Tarihü Muhtasaru'd-Düvvel*, tah. Halil Mansur, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

Ukaylîler ile ilgili araştırmalar hakkında bilgi verirken Türkiye’de yapılan çalışmalar ve hemen ardında yurt dışında yapılan çalışmalar sırasıyla yazılacaktır. Ukaylîler ile ilgili Milli Eğitim İşlâm Ansiklopedisinde K. V. Zetterstéen’in *Ukaylîler*⁶⁷ ayrıca Ukaylî emirleri *Mukalled*⁶⁸, *Karvaş*⁶⁹ ve *Kureyş*⁷⁰ ile ilgili yazmış olduğu yazıları, Sobernheim tarafından diğer bir Ukaylî emiri olan *Müslim b. Kureyş*⁷¹ hakkında yazdığı ilgili madde bulunmaktadır. Bosworth tarafından *Ecncyclopedia of Islam* adlı eserde yazılan *Ukaylids*⁷² maddesi de Ukaylîler hakkında hazırlanan müstakil yazılar arasındadır. Bunlardan özellikle Zetterstéen tarafından hazırlanan yazılarda bazı sıkıntılar göze çarpmaktadır. Bunlar araştırma içerisinde yeri geldiğinde aktarılacağından burada sadece bununla yetiniyoruz.

Son zamanlarda Diyanet İşlâm Ansiklopedisinde Gülay Öğün Bezer’in *Ukaylîler*⁷³, *Müslim b. Kureyş*⁷⁴ Elnure Azizova’nın *Ukayl (Benû Ukayl)*⁷⁵ gibi yayınları dışında bu devlet tarihçiler tarafından ihmal edilmiştir. Bu maddelerin araştırmamızın olgunluk kazandığı bir zamanda yayınlanmış olması hasebiyle sonradan incelenmiş ve Ukaylîler ile ilgili alıntılarda bulunulmuştur. Maddelerin son kısımlarında verilen bibliyografik bilgiler, bu konu hakkında araştırmacılaraya yön verecek mahiyettedir.

Genel İşlam Tarihi ile ilgili eserlerde de Ukaylîler ile ilgili bilgilere tesadüf edilmektedir. Bu türde özellikle E. Von Zambaur⁷⁶, C. E. Bosworth⁷⁷, Halil Ethem⁷⁸ gibi yazarların eserlerinden bahsetmek gerekmektedir. Genel mahiyette İşlamî Devletler ile ilgili bilgiler veren bu eserlerde Ukaylîler hakkında az da olsa tanıtıcı mahiyette bilgi verilmiştir. Halil Edhem’in eseri Stanley Lane Poole’in eserinin genişletilmiş tercümesidir.

⁶⁷ K. V. Zetterstéen, “Ukayliler”, *IA*, c. XIII, İstanbul 1986, s. 18-19.

⁶⁸ K. V. Zetterstéen, “Mukalled”, *IA*, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 564.

⁶⁹ K. V. Zetterstéen, “Karvaş”, *IA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 371-372.

⁷⁰ K. V. Zetterstéen, “Kureyş”, *IA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 1019-1020.

⁷¹ M. Sobernheim, “Müslim b. Kureyş”, *İA*, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 822-823.

⁷² C. E. Bosworth, “Ukaylids”, *EI*, (New Edition), X, Leiden/Brill 2000, s. 786-787.

⁷³ Gülay Öğün Bezer, “Ukaylîler”, *DİA*, c. XLII, İstanbul 2012, s. 59-61.

⁷⁴ Gülay Öğün Bezer, “Müslim b. Kureyş”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2012, s. 94-96.

⁷⁵ Elnure Azizova, “Ukayl(Benû Ukayl)”, *DİA*, c. XLII, İstanbul 2012, s. 57-59.

⁷⁶ Eduard Ritter Von Zambaur, *Mu’cemü’l-Ensâb ve’l-Üsrâtü’l-Hâkime fi’t-Târîhi’l-İşlâmî*, (ev. Zeki Muhammed Hasan Bek, Hasan Ahmed Mahmud), Dâru’l-Râ’idu’l-Arabî, Beyrut 1400/1980.

⁷⁷ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İşlam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslikler, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy kütüğü El Kitabı*, (ev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

⁷⁸ Halil Ethem, *Düvel-i İşlâmîyye*, Milli Matbaa, İstanbul 1345/1927; krş. Stanley Lane Poole, *The Mohammadan Dynasties*. Westminster 1894.

Ukaylîler hakkında verilen ansiklopedik maddeler dışında bu devlet ile ilgili 1968 yılında Bağdat'ta hazırlanan Haşî' el-Me'âzîdî'nin Yüksek Lisans tezine de değinmek gerekmektedir⁷⁹. Bu tez Ukaylîler hakkında Arap dünyasında ilk defa derli toplu bilgileri aktarması bakımından önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Ancak kaynakta ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Gerek Besâsîrî isyanı sırasında önemli bir etkiye sahip olan el-Mü'eyyed adlı Fatımî dâ'îsinin faaliyetlerine yeterince yer vermemesi ve gerekse de verilen bilgilerde Hilâl es-Sâbî, er-Ruzrâverî İliyâ en-Nasıbînî'nin hak ettikleri yeri yeterince alamamaları ciddi eksiklik olarak görülmektedir. Yazar ayrıca eserini sadece Musul Ukaylîler'i üzerine bina ettiğinden Caber ve bunun dışındaki yerlerde bulunan Ukaylîler hakkında yeterince bilgi vermemiştir. Caber Ukaylîler'i hakkında İbn Şeddâd'da bulunan önemli bilgiler ve yine Üsâme b. Munkiz'in Caber Ukaylîler'i hakkındaki orijinal bilgileri yeterince değerlendirememiştir.

Batı dünyasında Ukaylîler ile ilgili çalışmalar 1886 yılında İbn Haldûn tarihinden Ukaylîler ile ilgili bölümlerin çevirisiyle başlamıştır⁸⁰. Tekrît Ukaylîler'i ve Musul Ukaylîler'i hakkında diğer önemli eser Gesine Degener⁸¹ tarafından Göttingen'de hazırlanan doktora tezidir. Ukaylîler tarihini kronolojik olarak sıralayan bu çalışmada toplumsal yapı da incelenmiş ve özellikle Ukaylîler'in devlet olmaktan ziyade bedevî bir toplum oldukları ve devletleşemedikleri vurgulanmıştır. Bunun en büyük delili olarak da şehirlere hâkim olmalarına rağmen Ukaylî emirlerinin çöllerde çadır hayatı yaşamayı tercih etmeleri gösterilmektedir. Çalışmamız açısından eksik görülen tarafı Türk tarihi açısından Ukaylîler'in taşıdığı önemin esere tam anlamıyla yansıtılmamasıdır. Diğer taraftan eserde çok sıklıkla tekrarların yapıldığı göze çarpmaktadır. Ukaylîler hakkında hazırlanan eserlerden biri de Hugh Kennedy'nin kısa bir makalesidir. Bu makalede Musul Ukaylîler'i hakkında kısa malumat verilmiştir⁸².

⁷⁹ Haşî' el-Me'âzîdî, *Devletü Benî Ukayl fi'l-Mevsil (380-489)*, Matba'atu Şefik, Bağdad 1968.

⁸⁰ Henry C. Kay, "Notes on the History of the Banu 'Okayl'", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 18, no. 4, (Oct. 1886), pp. 491-526.

⁸¹ Gesine Degener, *Das Emiratum der Banu Uqayl Eine Untersuchung zum Zerfall des Abbasidischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, Göttingen 1987, s. 7.

⁸² Hugh Kennedy, "The Uqaylids of Mosul The Origins and Structure of a Nomad Dynasty", *Actas Del XII. Congreso De La U.E.A.I.* (Malaga 1986), Madrid 1986, s. 391-402.

Ukaylî tarihi hakkındaki çalışmaların diğere nevi ise meskûkât alanındadır. Stanley Lane Poole⁸³, J. G. Covernton⁸⁴, Ch. M. Fraehn⁸⁵, E. Von Zambaur⁸⁶, Michael Broome⁸⁷ ve İbrahim Artuk-Cevriye Artuk'un⁸⁸ İslâmî sikkeler hakkındaki önemli çalışmaları içerisinde yer alan ve Ukaylî emirleri adına basılan sikkeler bulunmaktadır.

Ukaylîler üzerine hazırlanmış eserlerin yanısıra el-Cezîre bölgesini kaleme alan yazarların da zikredilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu alanda büyük öneme sahip olan Claude Cahen, M. Altay Köymen, Osman Turan, Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Ramazan Şeşen, Abdullah Ekinci gibi yazarların eserlerinden genişçe istifade edilmiştir. Bunlar içerisinde Ali Sevim'e ait kaynaklara ayrı bir önem verilmiştir. Tez çalışmamızda Ali Sevim'in özellikle Ortaçağ Arap kaynakları ile ilgili çevirilerinden genişçe yararlanılmıştır. Ali Sevim'in yapmış olduğu çeviriler, tezde yararlanılan diğere kaynaklar ile karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır.

II. el-CEZİRE BÖLGESİNİN COĞRAFİ KONUMU

Ukaylîler, X. Asrın sonlarına kadar geçen zaman dilimi içerisinde değişik sebep ve yollarla siyasî sahnede aktif rol oynadıkları Suriye, Kuzey Irak ve el-Cezîre bölgesine göç etmeye başlamışlardır. Diğere Arap kabileleri gibi aslî değerlerini ve yaşam tarzlarının sadeliklerini kaybetmeden bölgede yayılma alanı bulmuşlardır. Bu göçler neticesinde Ukaylîler'in nihaî yerleşim alanı ve devletlerini kurdukları alan el-Cezîre bölgesi olmuştur. Ancak bu tabir ile ne kastedildiği ve hangi şehirlerin bu taksimata dâhil edildiği noktasına geçmeden önce, bu coğrafi veya idarî bölgenin, burası ile temasta bulunan değişik toplum ve milletler tarafından nasıl adlandırıldığına değinmek gerekmektedir.

⁸³ Stanley Lane Poole, *The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zenge etc. In the British Museum*, Clases X-XIV, Ed. Reginald Stuart Poole, London 1877, s. 21-22.

⁸⁴ J. G. Covernton, "Two Coins relating to the Buwayhid and 'Okaylid Dynasties of Mesopotamia and Persia", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, no. 4, vol. III, London 1903, s. 177-189.

⁸⁵ Ch. M. Fraehn, "Ueber Einige Dem Asiatischen Museum von Dr. Hansen Zum Geschenk Dargebrachte Münzen", *Numismatic of the Islamic World*, vol. 29, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 2004, s. 342-346.

⁸⁶ E. Von Zambaur, "Nouvelles Contributions a la Numismatique Orientale", *Numismatics of the Islamic World*, vol. 56, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 2004, s. 115-189.

⁸⁷ Michael Broome, *A Handbook of Islamic Coins*. London 1985, s. 72-73.

⁸⁸ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, c. I, İstanbul 1970, s. 299.

İslâmiyet sonrası dönemde el-Cezîre olarak adlandırılan bu bölge, İslâm öncesi dönemde burası ile yakından veya uzaktan ilişkisi bulunan toplumlar tarafından farklı isimlerle adlandırılmıştır. Bölgenin başlangıçta tek bir adı bulunmamaktaydı ve en eski sakinleri tarafından buraya “ülke” denmiştir. Sümerce Güney Mezopotamya’ya “Kalam”⁸⁹ veya “Kengi”⁹⁰, Akad dilinde “Nehirler arası” anlamına gelen “Matû” tabiri kullanılmıştır⁹¹. Ayrıca Sümerler tarafından Orta Mezopotamya’ya “Agade” anlamına gelen “Akkad” adı verilmiştir⁹². Irak topraklarının güney kısmı Babil kentinden dolayı klasik yazarlar tarafından “Babilonya”, kuzeyi ise “Asur ülkesi” olarak adlandırılmıştır⁹³. Mısırlılar da “İki Nehir Arası” anlamına gelen “Naharina” kelimesini kullanmışlardır⁹⁴.

Ünlü coğrafyacı Strabon tarafından bölgeyi tanımlamak için Mezopotamya ifadesi kullanılmıştır⁹⁵. Yunanca “mesos (orta)” ve “potamos (ırmak)” kelimeleri ile bunlara “ülkesi” anlamına gelen “ia” kelimesinden türetilen Mezopotamya “iki ırmak arasındaki ülke” anlamında kullanılmıştır⁹⁶. Keldânîler bu bölgeye “Beys Nehr Avâse” yani “herhangi iki nehir arası” adını vermişlerdir⁹⁷.

Müslüman fatihlerin Arap Yarımadası dışında fetihlere başlamaları ile birlikte temasa geçtikleri Irak’ın kuzey kısımlarındaki bölgeyi kendilerine has bir şekilde adlandırmışlardır. Müslüman fatihler tarafından yarımada görünümünde olan bu bölge Cezîre (جزيرة), kelime anlamı olarak, “ada, yarım ada” şeklinde ifade bulmuştur⁹⁸. Fırat

⁸⁹ Jean Bottero, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, (çev. Mehmet Emin Özcan-Ayten Er), Dost Kitabevi, Ankara 2003, s. 15.

⁹⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya, En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Yayınevi, Bursa 2012, s. 5.

⁹¹ Bottero, s. 15.

⁹² Memiş, s. 5.

⁹³ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 11-12.

⁹⁴ Memiş, s. 5.

⁹⁵ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: kitap XII-XIII-XIV)*, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul Ty., s. 11.

⁹⁶ Abdülhakim el-Ka’bî, *el-Cezîretü ’l-Furâtiyye ve Diyârûha el-Arabîyye (Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dâru Safahât, Dımaşk 2009, s. 29; Bilge Umar, *Kommagene&Kuzey Mesopotamia Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2008, s. 3; Nazmi Özçelik, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara 2004, s. 29.

⁹⁷ el-Ka’bî, s. 29.

⁹⁸ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 116; “Cezire”, *İA*, c. III, Eskişehir 1997, s. 152.

ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzey kısmını göstermek için *el-Cezîre*⁹⁹ tabiri kullanılmıştır. Diğer kaynaklardan farklı olarak bazen de el-Cezîre, “*İklim-i Akur*”¹⁰⁰ ya da “*Cezîretu Asûr*”¹⁰¹ şeklinde de zikredilmiştir. Sonraki zamanlarda el-Cezîre “*Mabeyn Nehreyn*” şeklinde de isimlendirilmiştir¹⁰². İki nehir arasında kalan bölgenin güney kısmı için Irak veya bunun eş anlamlısı olarak *es-Sevâd* kelimesi kullanılmıştır¹⁰³. Güneyde bulunan bataklıkları ifade eden es-Sevâd’ın sınırları kuzeyden el-‘Als ve Harbî, güneyde Haliç, doğuda Hulvân, batıda da Kadisiyye’ye kadar uzanır¹⁰⁴.

İslâm fetihlerinin artması ve yeni dini diğer bölgelere yaymak amacıyla faaliyet gösteren Arap kabileleri, faaliyetlerini İslâm ordusuna asker veya birlikler vermek suretiyle sürdürmekteydiler. Ancak fetihlerin artması ile bu kabileler değişik yerlere göç etmeye başladılar. Adnanîler’den olan Mudar, Rebi’â ve Bekr b. Va’il’in göç ederek el-Cezîre olarak adlandırılan bu bölgeye gelmeleri ile birlikte idarî taksimatta bu Arap kabilelere ithafen Mudar, Rebi’â ve Bekr şeklinde coğrafî ve idarî terimler ortaya çıkmıştır¹⁰⁵. Bahse konu bu bölgenin kuzey sınırını, Enbâr ve Tekrît şehirleri oluşturmaktaydı¹⁰⁶.

⁹⁹ İbn Fakîh, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, tah. M. J. De Goeje, Leiden 1302, s. 128; V. Minorsky, *Hudûdu'l-Âlam mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 99; Ya’kubî, *Ülkeler Kitabı(Kitâbu'l-Buldân)*, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 25; İbn Havkal, Ebî'l-Kâsım en-Nasibînî, *Kitâbu Sûretu'l-Ard*, I, tah. M. J. De Goeje, Leiden 1939, s. 208; el-Kazvînî, Zekerîya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru'l-Bilâd ve Âhbâru'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrut 1998, s. 351; İbn Şeddâd, Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezire*, c. III/I, tah. Yahya Abbâre, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşadi'l-Kavmî, Dımaşk 1978, s. 4; Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-Buldân*, tah. M. Le Mac Guckin De Slane, Leyden 1840, s. 273.

¹⁰⁰ el-Makdisî, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahseni Tekâsim fî Ma'rifeti Ekâlim*, tah. ve nşr. Muhammed Emîn ed-Davvânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 124; Marius Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (çev. N. Uzel), İstanbul 1983, s. 32–36; Ramazan Şeşen, bu kelimenin Asur’dan bozma olduğunu aktarmaktadır. Bkz: Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 3.

¹⁰¹ İbn Şeddâd tarafından aktarılan bu bilginin devamında Musul yakınlarında kalıntıları mevcut şehre ithafen bu adın verildiği ifade edilmektedir. Bkz. İbn Şeddâd, III/I, 4.

¹⁰² Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul 2007, s. 4.

¹⁰³ Abdulaziz ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî fî Karni er-Râbi' el-Hicrî*, Dâru'l-Maşrik, Beyrut 1974, s. 18; el-Ka'bi, s. 29.

¹⁰⁴ ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî*, s. 18.

¹⁰⁵ Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu Selâcika fî Bilâdi's-Şam, 471-511/1078-1117*, Dâru'n-Nefâ'is, Beyrut 1430/2009 s. 39; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, (çev. Nejdî Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.268; “Cezire”, *İA*, III, 152.

¹⁰⁶ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966, s. 87; “Cezire”, *İA*, III, 152.

Hız. Ömer (634-644) devlet sınırlarının genişlemesi üzerine ülke idaresini kolaylaştırmak adına birtakım idarî düzenlemeler yapmaya karar verdi. Bu amaçla Mekke, Medine, Suriye, Cezîre, Basra, Kûfe, Mısır ve Filistin olmak üzere ülkeyi değişik bölgelere ayırdı¹⁰⁷. Hız Osman döneminde (644-656) ayrı bir vilayet haline getirilen el-Cezîre bölgesi; Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebi'â ve Diyâr-ı Bekr adları ile üç amillîğe ayrıldı. Harran, bu dönemlerde bütün el-Cezîre'nin merkezi konumunda bulunmaktaydı¹⁰⁸.

İbn Fakîh, İbn Havkal, İbn Hurdazbih ve Hudûdu'l-Âlam'da el-Cezîre olarak adlandırılan bu bölgenin Diyâr-ı Rebi'â ve Diyâr-ı Mudar'dan¹⁰⁹ müteşekkil olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca İbn Fakîh vermiş olduğu bilgilerde Diyâr-ı Bekr şehirlerinden olan Nusaybin, Erzen, Amid, Re'su'l-'Ayn ve Meyyâfârikîn'i Diyâr-ı Rebi'â şehirleri içerisinde zikretmekle Diyâr-ı Bekr bölgesini Diyâr-ı Rebi'â içerisinde kabul ettiğini göstermektedir¹¹⁰. el-Hemdânî, el-Makdisî, el-Kazvînî, Ebû'l-Fidâ ve İbn Şeddâd ise el-Cezîre'nin Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebi'â gibi üç bölgeyi kapsadığını nakletmektedirler¹¹¹. Bu bilgilerden sonra adı geçen bölgelerin siyasî sınırları hakkında bilgi vermenin, Ukaylîler'in hâkim oldukları coğrafyayı tespit edebileceğimizi kolaylaştıracağı kanaatindeyiz.

1. Diyâr-ı Mudar

Diyâr-ı Mudar bölgesi ise Hâbûr, Fırat ve Belih ırmakları tarafından sulanan bölgeyi temsil etmektedir. Kuzeyde Sûmeysat'tan Fırat'ın her iki yakasına uzanan

¹⁰⁷ Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, II, (çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986, s. 39; Neşet Çağatay, *Sorularla İslâm Dini ve İslâm Tarihi*, Ankara 1997, s. 280.

¹⁰⁸ Mükrimin Halil Yımanç, "Diyarbakir", *İA*, c. III, Eskişehir 1997, s. 606.

¹⁰⁹ İbn Fakîh, 132-133; İbn Rüsteh Ebu Ali Ahmed b. Ömer b. Rüsteh, *el-A'lakü'n-Nefise* (yay. Martin Theodor Houtsma); Leiden : E. J. Brill, 1967, s. 104; İbn Hurdazbih, Ebî'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, tah. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 73, 95; V. Minorsky, *Hudûdu'l-Âlam mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, 99; İbn Havkal, I, 208.

¹¹⁰ İbn Fakîh, s. 133.

¹¹¹ el-Hemdânî, Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Davud, *Kitâbu Sıfatı Cezireti'l-Arab*, tah. David Heinrich Müeller, Leiden: Brill 1884, s. 132-133; el-Makdisî, s. 124; el-Kazvînî, s. 351; Ebû'l-Fidâ, *Takvimü'l-Buldân*, 273; İbn Şeddâd, III/I, 4.

bölge, güneyde 'Ane'ye kadar uzanarak¹¹² Hâbûr ve Fırat arasındaki bölgeyi kapsar¹¹³. Diyâr-ı Mudar bazen el-Cezîre içerisinde sayılırken bazen ondan bağımsız zikredilir¹¹⁴.

Sümeysat'tan 'Ane'ye kadar uzanan ve Belih çayı civarını ihtiva eden Fırat bölgesi, Mudar Araplarından Kays kabilesinin muhtelif şubelerinin meskûn bulunduğu yerlerdi. Diyâr-ı Mudar'ın en önemli şehirleri; Harran, Urfa, Rakka, Serûc, Tell-Mevzen, Bire (Birecik), Caber, Karkîsiya, Sümeysat¹¹⁵ gibi şehirlerin yanı sıra İbn Fakîh ve İbn Hurdazbih (öl. 885) bunlara Re'su'l-Keyfâ, Ardu'l-Beydâ, er-Revâbî, el-Mâzihîn, el-Müdeybîr, er-Rusâfe, Kefer Hacer ve el-Cezîre'yi¹¹⁶, el-Makdisî (öl. 997) ise el-Muhterika, er-Râfika, Hânûkâ, el-Harîş, Tell-Mahre, Bâcervân, Hısn-ı Mesleme, Ter'ûz, Keferzâb ve Kefersîrîn'i¹¹⁷ eklemektedir. Merkezi Harran¹¹⁸ veya Rakka¹¹⁹ olarak gösterilen Diyâr-ı Mudar tabiri Ortaçağ'ın sonlarına doğru kaybolmaya yüz tutmuştur¹²⁰.

2. Diyâr-ı Rebi'â

Diyâr-ı Rebi'â olarak adlandırılan bu bölge özellikle Rebi'â Araplarından Tağlib kabilesinin diyarı olarak bilinir¹²¹. el-Cezîre'nin en doğudaki ve en büyük eyaletlerinden biri olan Diyâr-ı Rebi'â, Hâbûr ve onun kolları, Hirmâs ve onların kaynakları, Hirmâs ve Dicle arasındaki bölgeyi oluşturan Tûr 'Abdîn yamacı olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır¹²². Bu bölgenin sınırları Dicle boyunca Tell-Fâfân'dan Tekrît'e kadar uzanır. Sınırları Dicle'nin sağ kıyısındaki Hâbûr, Hirmâs ve Sarsar ırmakları arazisi ile

¹¹² Marius Canard, "Diyar Rabi'a", *EI, (New Edition)*, c. II, Leiden/Brill 1991, s. 347; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 39.

¹¹³ ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî*, s. 29.

¹¹⁴ Canard, "Diyar Rabi'a", *EI*, II, 347.

¹¹⁵ İbn Şeddâd, III/I, 6; Ayrıca bkz. Claude Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezîre(İzzeddin b. Şeddâd'a Göre)", (çev. Neşet Çağatay), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi(AÜİFD)*, IV, Ankara 1953, s. 94-95; "Diyâr Mudar", *İA*, c. III, Eskişehir 1997, s. 601; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî*, 29; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 9; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 1-3.

¹¹⁶ İbn Fakîh, s. 133; İbn Hurdazbih, s. 73.

¹¹⁷ el-Makdisî, 125.

¹¹⁸ İbn Şeddâd, III/I, 6.

¹¹⁹ İbn Fakîh, s. 133; el-Makdisî, s. 125; İbn Havkal, I, 207-208; Strange, s. 87.

¹²⁰ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 24.

¹²¹ el-Hemdânî, s. 133; İbn Havkal, I, 221.

¹²² Canard, "Diyar Rabi'a", *EI*, II, 341.

Dicle'nin sol kıyısındaki Küçük Hâbûr'un aşağı mecrasını ve aynı zamanda Zap nehrinin aşağı ve yukarı havzalarını kapsar¹²³.

Merkezi Musul¹²⁴ veya Nusaybin¹²⁵ olarak gösterilen bölgenin önemli şehirleri; Cezîretu İbn Ömer (Cizre), Dârâ, Sincâr, Re'sü'l-'Ayn, Erbil, Mardin, Tell-Âfer, Beled, Berka'îd, Tûr 'Abdîn, Hâbûr, Duneysir ve Kefertûsa'dır¹²⁶. İbn Fakîh ise Erzen, Amid ve Meyyâfârîkîn'i de Diyâr-ı Rebi'â şehirleri içerisinde zikrederken¹²⁷, İbn Hurdazbih, Erzen, Amid, Meyyâfârîkîn'in yanı sıra Kardâ, Bazebdâ ve Tûr 'Abdîn'i Diyâr-ı Rebi'â şehirleri içerisinde zikretmektedir¹²⁸. el-Makdisî ise Erzen, Amid ve Meyyâfârîkîn şehirlerini Diyâr-ı Rebi'â içerisinde vermeyerek yukarıda adı verilen şehirlere ek olarak el-Hadîse, Ma'lesâyâ, al-Hasaniyye, Ezreme, Semânîn, Feyşâbûr, Bâ'aynâsâ, el-Mugîse ve ez-Zevâzân¹²⁹ gibi şehirleri Diyâr-ı Rebi'â'ya dahil olarak göstermektedir¹³⁰.

Irak tarafında yer alan ilk bölge olan¹³¹ Diyâr-ı Rebi'â, bazen Diyâr-ı Bekr'i de kapsayan¹³² geniş bir anlam ifade etmesine rağmen, Diyâr-ı Bekr'den farklı düşünüldüğünde şu şehirleri kapsamaktadır: Musul, el-Hadîse, Tell-Âfer, Sincâr, Beled, Nusaybin, Dârâ, Re'sü'l-'Ayn, Kefertûsâ ve Cezîretu İbn Ömer¹³³. el-Hemdânî(öl. 332/943), Diyar-ı Rebi'â'nın kuzey sınırının Re'su'l-'Ayn, Nusaybin ve Cebel-i Cûdî'ye ulaştığını naklederek, Cebel-i Tûr'un Diyâr-ı Bekr bölgesine ait ilk yer olduğunu ifade etmektedir¹³⁴.

¹²³ Canard, "Diyar Rabi'a", *EI*, II, 341; "Diyâr Rebi'a", *İA*, III, 601; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 40.

¹²⁴ el-Makdisî, 125; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî*, 29; Canard, "Diyar Rabi'a", *EI*, II, 341; Ernest Honigmann, "Musul", *İA*, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 738; Strange, 87-88.

¹²⁵ İbn Şeddâd, III/I, 5; "Diyâr Rebi'a", *İA*, III, 601; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 9.

¹²⁶ İbn Şeddâd, III/I, 5.; Strange, 87 vd.; Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezîre", 95-96; "Diyâr Rebi'a", *İA*, III, 601; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 9.

¹²⁷ İbn Fakîh, s. 133.

¹²⁸ İbn Hurdazbih, s. 95.

¹²⁹ el-Makdisî, s. 125.

¹³⁰ el-İdrîsî, Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrîs. *Kitâbu Nüzehetü'l-Müştak fi İhtirâki'l-Afâk*, c. II, 'Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1409/1989, s. 662-663.

¹³¹ Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 39.

¹³² Baykara, s. 24.

¹³³ Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 39.

¹³⁴ el-Hemdânî, s. 133; ed-Dûrî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî*, s. 29.

3. Diyâr-ı Bekr

Arap Bekr kabilesinin ikamet yeri olarak kabul edilen Diyâr-ı Bekr, Siirt ve Tell Fâfân'dan Ergani'ye, Amid'in kuzey batısı ve Hısn al-Hamma (Çermik) oradan Amid'in batısına kadar uzanan bölgeyi kapsayan Yukarı Dicle havzasından oluşmaktadır¹³⁵. Hz. Osman'ın halifeliği (644-656) esnasında Muaviye b. Ebû Süfyan Suriye ve el-Cezîre valisi olunca bazı Mudarî ve Rebi'â kabileler bu bölgede bulunan boş yerlere yerleştirilmişlerdir. Bu iskân hareketinin neticesinde Mudar kabilesinin yerleştiği bölge Diyâr-ı Mudar, Rebi'â kabilesinin yerleştiği bölge de Diyâr-ı Rebi'â olarak adlandırıldı¹³⁶. Muhtemelen buraya yerleşen kabileler arasında Bekr kabilesi de bulunuyordu¹³⁷.

Merkezi Meyyâfârîkîn¹³⁸ veya Amid¹³⁹ olan Diyâr-ı Bekr'in başlıca şehirleri; Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf), Meyyâfârîkîn (Silvan), Siirt, Hizan, Hani, Erzen, Tell-Fâfân, Bitlis, Hettâh ve Mardin¹⁴⁰, el-Fâr ve el-Hâzîye'dir¹⁴¹. Ancak İbn Fakîh, İbn Rüsteh ve İbn Hurdazbih ve el-İdrîsî Diyâr-ı Bekr'i genellikle Diyâr-ı Rebi'â içerisinde vermektedirler¹⁴². el-İdrîsî, Erzen ve Amid'i Diyâr-ı Rebi'â içerisinde addetmekle birlikte, Meyyafârîkîn'i Ermeniye topraklarına dahil etmektedir¹⁴³. Diyâr-ı Bekr'in en güney kısmında Tell-Fâfân şehri bulunmaktadır¹⁴⁴. el-Hemdânî (332/943) ise Diyâr-ı Rebi'â'nın kuzeyinde bulunan ve Benî Şeybân'a ait olan Cebel-i Tûr el-Berrî (Tûr 'Abdîn) Diyâr-ı Bekr'e ait sınırdaki ilk yer olduğunu ifade etmektedir¹⁴⁵. el-Kazvîni, Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılan bu bölgenin Şam ve Irak arasında birçok köy ve şehirden oluştuğunu ve merkezinin Musul ve Harrân olduğunu ifade etmektedir¹⁴⁶.

¹³⁵ Marius Canard-Claude Cahen, "Diyar Bekr", *EI, (New Edition)*, c. II, Leiden/Brill 1991, s. 343.

¹³⁶ Canard-Cahen, "Diyar Bekr", *EI*, II, 343; Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Marmara Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002, s. 63-70.

¹³⁷ Canard-Cahen, "Diyar Bekr", *EI*, II, 344.

¹³⁸ Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 9.

¹³⁹ el-Makdisî, 125; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 39.

¹⁴⁰ İbn Şeddâd, III/I, 6; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, III, 605-606; Cahen, "XIII. Asır Ortalarında Cezîre", 96-97; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994, s. 465; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 9.

¹⁴¹ el-Makdisî, s. 125.

¹⁴² İbnü'l-Fakîh, s. 132; İbn Rüsteh, s. 104; İbn Hurdazbih, s. 95; el-İdrîsî, II, s. 662.

¹⁴³ el-İdrîsî, II, 663.

¹⁴⁴ Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 39.

¹⁴⁵ el-Hemdânî, s. 133.

¹⁴⁶ el-Kazvîni, s. 368.

4. el-Cezîre Bölgesinin Sınırları

Arap coğrafyacılar tarafından farklı ve karışık bilgiler verildiğinden bölgenin sınırlarını tam olarak tespit etmek zordur. Genel hatları ile baktığımızda el-Cezîre batıda Suriye, Kuzeybatıda Mezopotamya suguru, kuzeyde ve kuzey doğuda ise Armenia, doğuda Azerbaycan, güneyde ise Enbâr'dan Tekrît'e bir hat boyunca uzanan Irak toprakları arasındaki bölgeyi oluşturmaktadır¹⁴⁷.

el-Cezîre sadece iki nehir arasındaki bölgeyi değil aynı zamanda Dicle'nin kuzeyinde Erzen, Meyyâfârîkîn ve Siirt'in yanı sıra Fırat'ın sol yanındaki kısımlar ve Dicle'nin doğusundaki bazı yerleri de kapsamaktadır. el-Cezîre'nin Irak ile sınırı 'Abâdân'dan başlar, kuzeyde Cudî ve Hulvân'a, kuzey batı yönünde Tekrît'e, es-Sinn, Hadîse, Musul, Cezîretu İbn Ömer adından Erzen'e yönelir. Buradan batıda bulunan Meyyâfârîkîn, Amid ve Malatya'ya kadar uzanır. Güney taraflarında ise Fırat ile birlikte el-'Azîb, el-Batîha civarından döndükten sonra Basra'ya ulaşır¹⁴⁸. Aslında Tekrit el-Cezîre'nin son şehrini oluşturmaktadır¹⁴⁹. Kuzey doğu sınırını Hani, Amid, Siirt, Tell Fâfân, Beled, Musul ve Tekrît oluşturur. Güney sınırını doğuda Dicle ve Tekrît arası, batıda ise Fırat üzerindeki Enbâr oluşturur. Batı sınırını ise Hadîse, 'Ane, Rakka, Bâlis, Menbic, Sümeysat ve daha kuzeyde Malatya oluşturur¹⁵⁰.

el-Cezîre bölgesinin kuzey doğu ve kuzey batısı boyunca uzanan sınır bölgelerine Abbasîler döneminden "Avasım" ve "Sugur" adı verilmiştir. Bu stratejik alanlar Abbasî halifesi Harun Reşid (786-809) zamanında oluşturulmuştur. Bunlardan mühim olanları ise Tarsus, Adana, Massisa, Maraş ve Malatya idi¹⁵¹. Avasım, sınır kesimde bulunan, yani sınır kuşağına yakın bulunan kısımlardı. Avasım'dan sonra ise "uc" nokta dediğimiz "Sugûr" gelmekteydi. Kilikya'daki Tarsus'tan, Toroslar boyunca, Malatya ve Fırat'a kadar uzanan Sugûr eyaletinin esas görevi, Avasım hudutlarının düşman akınlarından korunmasıydı¹⁵². Avasım eyaletinin merkezi, evvela Menbic ve daha sonra Antakya olmuştur. Sugûr bölgesinin ise müşterek bir merkezi olmamakla beraber, en

¹⁴⁷ Canard, "Al-Djazira", *EI*, II, 523; el-Ka'bî, s. 32.

¹⁴⁸ ed-Dûrî, *Tarîhu 'l-Irak el-İktisadî*, s. 19.

¹⁴⁹ el-Ka'bî, s. 32.

¹⁵⁰ el-Ka'bî, s. 33.

¹⁵¹ Streck, "Avasım", *İA*, c. II, Eskişehir 1997, s. 19.

¹⁵² Ernst Honigmann, "Sugûr", *İA*, c. XI, Eskişehir 1997, s. 2.

mühim şehri Malatya idi¹⁵³. Sugûr eyaleti de, kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktaydı: *Sugûru* 'ş-Şamiyye ve *Sugûru* 'l-Cezîre¹⁵⁴. Cezîre Sugûrunun önemli şehirleri; Şimşât, Malatya, Zibetre, Maraş, el-Hades, Sümeysat Arbesûs ve Hısn-ı Mansur iken¹⁵⁵, Şam Sugûrunun önemli şehirleri ise; Adana (Ezine), Massisa, Tarsus, Ayn-ı Zerbe, Haruniye, Kara Kilise, Avasım, Antakya, Tizin, Kurus, Menbic, Dülük ve Ra'ban idi¹⁵⁶.

Arap coğrafyacıları tarafından belirtilen sınır kentleri şunlardır: Malatya, Hades, Maraş, Haruniye, Kenisetu's-Sevdâ, Ayn-ı Zerbe, Sîs, Massisa, Ezine (Adana), Tarsus, Serûc, Sümeysat ve Hısn-ı Mansûr ile bunlara bağlı kaleler¹⁵⁷.

Genel olarak el-Cezîre şehirleri: Rakka, Râfika, Hânûkâ, Bâcervân, 'Arabân, Sekîru'l-Abbâs, Tâbân, Tenînîr, Muhammediyye, Karkîsiyâ, Rahbe, Dâliyye, 'Ane, Hît, Rab, Enbâr, Sarsar, Katar, Sûrâ, Kûfe, Makîsîn, Sincâr, Hader, Musul, Beled, Cezîretu İbn Ömer, Berka'îd, Ezirme, Nusaybin, Re'su'l-'Ayn, Mardin, Ruhâ, Harrân, Serûc, Ceryân, Cernîs, Tanzâ, Hînî (Hani), Amid, Ninevâ, Fîsâbûr, Kırdâ, Bâzebdâ, Ma'lesâyâ, Sûku'l-Ahad, Hadîse, Sinn ve Barmâ olarak el-İdrîsî tarafından tavsif edilmiştir¹⁵⁸.

Ukaylî emirlerinin hâkim oldukları şehirler Tekrît, Dakûkâ, Hânîcâr, es-Sinn, Hadîse, 'Ukberâ, Cüheyne, Ninova, Bâcermâ, Keferrize, Cebel'-i Kandil ve Musul olarak gösterilmektedir¹⁵⁹. Ayrıca Karkîsiya, Hâbûr, Rahbe, Hît, 'Ane el-Hadîse, ez-Zab gibi Fırat topraklarında ve Suvvar, Gudayr, Mâkisîn, eş-Şemsaniyye, Sukkeyr, Arâbân, Makîsîn, Şemsaniyye, Tâbân, Tuneytir Ulya ve Tuneytir Sufla¹⁶⁰ gibi Hâbûr şehirlerinde de Ukaylîler'in hâkim olduklarını kaynaklardan çıkartmaktayız.

¹⁵³ Streck, "Avasım", *İA*, II, 19; İbn Havkal Avasım'ın bir bölge adı olduğunu söylemekle birlikte merkezinin de Antakya olduğunu ve 969 yılında Rumların buraları aldığını söylemektedir. Bkz: İbn Havkal, I, 179.

¹⁵⁴ Şâkir Mustafa, *el-Mudûn fi'l-İslâm hatte'l-'Asri'l-Osmanî*, el-Cüz'ü'l-Evvel, Zâtu's-Selâsil, Kuveyt 1988, s. 461; Honigmann, "Sugûr", *İA*, XI, 2.

¹⁵⁵ İbn Rüsteh, s. 104; İbn Havkal, I, 167; Mustafa, *el-Mudûn fi'l-İslâm*, 461-462.

¹⁵⁶ İbn Rüsteh, s. 107; İbn Havkal, I, 186.

¹⁵⁷ İbn Havkal, I, 163; Mustafa, *el-Mudûn fi'l-İslâm*, s. 462-464.

¹⁵⁸ el-İdrîsî, II, 654.

¹⁵⁹ İbn Fakîh, 131-132; İbn Hurdazbih, 94.

¹⁶⁰ İbn Fakîh, 133; İbn Hurdazbih, 74.

BİRİNCİ BÖLÜM

UKAYLÎLER'İN KURULUŞU ESNASINDA el-CEZİRE'NİN SİYASÎ VAZİYETİ ve UKAYLÎLER'İN KURULUŞU

1.1. ABBÂSÎLER'İN DAĞILMASI

Hız. Peygamber'in vefatı ve İslâmîyet'in Arap Yarımadası dışına yayılmasından sonra İslâm toplumu içerisinde hilafetten kaynaklanan birtakım sorunlar çıkmaya başlamıştır. Özellikle Hülefâ-i Râşidin döneminde (632-661) bu sorunlar zirveye çıkmıştır. Hız. Osman (644-656) döneminde yaşananlar ve hemen ardından Hız. Ali'nin (656-661) halifeliği ile Suriye'de Muaviye (661-681) tarafından Emevîler adında yeni bir devlet kurulmuştur. Emevîler döneminde (661-750) de iç savaşlar ve önceki dönemlerden miras kalan sorunlar devam etmiş, bunlara Emevîler'in takip ettikleri siyasete tepkinin eklenmesi ile durum daha da ciddileşmeye başlamıştır.

Hilafetin Hız. Ali ve oğullarından gasp edildiği düşüncesi¹⁶¹ ve fetihlerle elde edilen bölgelerdeki halkların mevâlî olarak görülmesi¹⁶² gibi sebeplerden dolayı Emevî Devletine karşı, muhalif bir grup oluşmuştur. Emevî halifesi I. Velid (705-715) döneminde Abbas b. Abdulmuttalib'in torunu Ali'nin Şam'ı terk ederek Humeyme'ye gitmesi¹⁶³ bu muhalif grubun fiili ilk merkezini oluştururken, Horasan'da bulunan Şî'îler de Muhammed b. Hanifiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in etrafında bir araya gelerek faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Daha sonraları Humeyme'ye yerleşen Ebû Hâşim, bu hareketin liderliğini Abbasî ailesinden olan Muhammed b. Ali'ye, Muhammed de 743'te vefatından sonra oğlu İbrahim'e bırakmıştır. İbrahim b. Muhammed'in 745'te Horasan'a gönderdiği Ebû Müslim ile yeni bir dönem başlamıştır. Horasan'da faaliyet gösteren Ebû Müslim, propaganda dönemini başarı ile sonlandırdıktan sonra 748'de Emevî birliklerini mağlup ederek Horasan'ı¹⁶⁴ ardından da Rey, Hemedân ve Kufe'yi

¹⁶¹ M. Bahaüddin Varol, "Emevîler'in Hız. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi(İSTEM)*, yıl 4, S. 8, Ankara 2006, s. 83-87.

¹⁶² Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi(İSTEM)*, yıl 4, S. 8, Ankara 2006, s. 70-72.

¹⁶³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. II, Beyrut 1413/1993, s. 213-214.

¹⁶⁴ Taberî, s. 1472-1474; el-Mes'ûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, c. II/III, tah. Muhammed Hişâm en-Na'sân, Abdulmecid Tu'ma Halebî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1426/2005, s. 229, 231,233,241; ed-Diyârbekirî, Şeyh Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan, *Târihu'l-*

ele geçirmiştir. Bu başarılarından çok kısa zaman sonra ihtilal merkezi Kûfe'ye taşınmıştır. İhtilal merkezinin Kûfe'ye taşınmasıyla, Şi'î topluluğun lideri Ebû Seleme el-Hallâl oldu bittiye getirerek isyanın liderliğini ele geçirmeye muvaffak olmuştur¹⁶⁵.

Abbasîler bu oldu bittiyi kabul etmeyerek, Horasanlılar ile birlikte Ebû'l-Abbâs (749-754) adına Kûfe'de, hutbe okutarak onu halife ilan ettiler (28 Kasım 749)¹⁶⁶. Son Emevî halifesi Mervân ise Ebû'l-Abbâs'ın amcası Abdullah b. Ali komutasındaki birliklere Büyük Zap suyu kenarında mağlup olarak (16 Ocak 750) önce Harran'a¹⁶⁷ ardından da Mısır'a doğru kaçtı. Abdullah b. Ali liderliğindeki Abbasî ordusu, 132/750'de Yukarı Mısır'da, Bûsîr adlı mevkiye Mervân'ı mağlup ederek ortadan kaldırdı ve böylece Emevî hilafeti son buldu¹⁶⁸.

Son Emevî halifesinin ortadan kaldırılmasından sonra Abbasîler siyasî üstünlük elde ettiler. Ancak ihtilalin aktörleri zamanla Abbasîler tarafından tehdit olarak algılanmaya başladıklarından onlara karşı eylem hazırlığına girdiler. Ebû'l-Abbâs'ın 754'te vefatından sonra kardeşi Ebû Cafer Mansûr (754-775), ihtilalin önemli aktörü olan Ebû Müslim'in gücünden tedirgin olduğundan onu hile ile ortadan kaldırdı¹⁶⁹. Bu sebepten Horasan'da Abbasîler'e karşı hoşnutsuz bir grup oluştu ve Sûnbâz, İshâk et-Türkî ve Ravendîler gibi birtakım isyanlar çıktı¹⁷⁰. Tüm olumsuzluklara rağmen Mansûr döneminin en büyük başarısı Bağdat'ın inşa edilerek başkentin buraya taşınması oldu¹⁷¹.

Abbasîler'in teşkilatlanmasında önemli bir yere sahip olan Mansûr'dan sonra yerine sırasıyla el-Mehdî (775-785), Musa el-Hâdî (785-786) geçmiş ve bu dönemlerde Abbasîler siyasî varlık gösterememiştir. Abbasîler için huzur ve istikrar dönemi olarak bilinen Harun Reşid (786-809) zamanında ise baskılara maruz kalarak İfrikiyye'ye gitmek zorunda kalan Alevîler, Tanca'ya yerleşerek İdris b. Abdullah b. el-Hasan ve kardeşi Yahya liderliğinde İdrisîler devletini kurup, 176/792'de ise Abbasîlere

Hamîs fî Ahvâli Enfusi Nefîs.c. II, tah. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Dâru'l-Kütbi'l-İlmiyye, Beyrut 1971, s. 408.

¹⁶⁵ Taberî, s. 1474; el-Mes'ûdî, II/III, 242.

¹⁶⁶ el-Mes'ûdî, II/III, 236.

¹⁶⁷ Taberî, s. 1476; el-Mes'ûdî, II/III, 234; ed-Diyârbekirî, II, 407.

¹⁶⁸ Taberî, s. 1479; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 278-279.

¹⁶⁹ Taberî, s. 1500-1501; el-Mes'ûdî, II/III, 275-279; ed-Diyârbekirî, II, 411.

¹⁷⁰ Taberî, s. 1501,1507. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 304-305.

¹⁷¹ Taberî, s. 1547; ed-Diyârbekirî, II, 411; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 88; Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1996, s. 61.

bağlılıklarını kesmişlerdir¹⁷². Hemen sonrasında Harun Reşid tarafından 184/800'de Abbasî ve İdrisîler arasında set vazifesi görmesi için¹⁷³ vali olarak İfrikiyye'ye tayin edilen İbrahim b. el-Ağleb, merkezi Kayrevan olmak üzere Ağlebîler devletini kurmuştur¹⁷⁴. Görüldüğü gibi bir tedbir olarak düşünülen bu atamalar, zamanla siyasî otoritenin merkezde zayıflaması ile merkeze uzak yerlerde bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Harun Reşid'in vefatından sonra yerine geçen oğulları Emin (809-813), Memun (813-833) arasında yaşanan taht kavgası, zamanla Arap ve İranlılar arasında bir etnik mücadele mahiyetine bürünmüştür¹⁷⁵. Mücadeleden İranlıların desteklediği Memun'un galip gelmesi, ikinci konuma düşen Arapların el-Cezîre'de Memun'a karşı harekete geçmelerine neden olmuştur. Araplar tarafından el-Cezîre'de çıkarılan isyanlar, buraya tayin edilen Tahir b. Hüseyin ve ondan sonra Abdullah b. Tahir tarafından bastırılmıştır(824)¹⁷⁶.

Abbasî idaresine karşı çıkan isyanlar malî ve askerî dengenin sarsılmasına sebep oldu. Bu sorunlara çözüm bulmak amacıyla iktâ ve iltizam usulünün uygulanmaya başlanması güçlü toprak sahiplerinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Nitekim yönetim, vergi toplama görevini bunlara verince, bu şekilde askerî bir güç elde eden feodal toprak sahipleri ya da bölgenin istikrar ve emniyetinden sorumlu valiler isyan ederek bağımsızlıklarını kazanma yoluna gittiler¹⁷⁷. Nitekim Memun tarafından Horasan'a vali

¹⁷² Muhammed Süheyl Takkûş, *et-Târîhu'l-İslâm (el-Vecîz)*, Dâru'n-Nefâ'is, Beyrut 1426/2005, s. 158;

¹⁷³ Şeyh Muhammed el-Hadarî Bek, *Muhâdarâtu Târîhü'l-Ümeme'İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, tah. eş-Şeyh Muhammed el-Osmânî, Dâru'l-Erkam, Beyrut ty. s. 155.

¹⁷⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 358; Taberî, s. 1676; Ağlebîler Kuzey Afrika'da İfrikiya adı ile maruf olan bölgede Harun Reşid döneminde İbrahim b. el-Ağleb et-Temimî tarafından kuruldu. 909 yılında Fatımîler'in gelmesine kadar bu bölgeye hâkim oldular. Daha geniş bilgi için bkz: G. Demombynes, "Ağlebîler", *İA*, c. I, Eskişehir 1997, s. 149-151; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. II, (çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 1995, s. 708; Aydın Çelik, "Ağlebîler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IV(II), Elazığ 2006, s. 87-105.

¹⁷⁵ Taberî, s. 1713, 1756; el-Mes'ûdî, II/III, 365-369; ed-Diyârbekirî, II, 429; Adem Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyye'den Şuûbiyyeye", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi (İSTEM)*, Yıl: 6, S. 12, Ankara 2008, s. 32.

¹⁷⁶ Taberî, s. 1804; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 411; el-Hadarî Bek, s. 156.

¹⁷⁷ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi cilt I, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 195; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Anka Yayınları, İstanbul 2000, s. 130.

olarak tayin edilen Tahir b. Hüseyin, bu hassas durumdan istifade ederek Tahirîler devletini (820-873) kurdu¹⁷⁸.

Memun'un 833'te vefatından sonra yerine el-Mutasım (833-842) geçmiştir. Memun dönemi İranlıların nüfuzunun arttığı bir dönemi temsil ediyorsa, Mutasım'ın başa geçmesi de Türk nüfuzunun artmaya başladığı bir dönemin göstergesidir. Bu nüfuzun artması ile Türkler için Bağdat'ın kuzeyinde Samarra şehri kurulmuştur (836)¹⁷⁹. Bu gelişmeler İran'da da Hilafetin batıdaki topraklarında olduğu gibi bir etki meydana getirmiştir. Nitekim Saffârîler (868-911), Abbasîler'in Zenc isyanıyla uğraşmasını fırsat bilerek Doğu İslâm topraklarında Yakûb b. el-Leys es-Saffâr liderliğinde 254/868'de Fâris'te kurularak¹⁸⁰, zamanla Taberistân, Sistân, Horasan, Fars, Toharistan, Kirman ve Sind gibi zengin Abbasî topraklarını ele geçirmişlerdir (879)¹⁸¹. Hemen sonrasında ise İran'ın yanı başında bulunan Maverâünnehir bölgesinde, Taberistân, Rey, el-Cebel ve Sicistân toprakları üzerinde, Nasr b. Ahmet es-Sâmânî liderliğinde Sâmânîler (874-999) devleti ortaya çıkmıştır¹⁸².

Halifeliğin diğer bölgelerinde de durum İran topraklarından farklı değildir. Halife el-Mu'tezz (866-869) tarafından Mısır'a vali olarak tayin edilen (254/868) bir Türk Memlûk olan Ahmed b. Tolûn, Abbasîler'in içinde bulunduğu siyasî ortamdan istifade

¹⁷⁸ Taberî, s. 1794; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 412-413; el-Hadarî Bek, s. 249; Tahir el-Hüseyin tarafından 820 yılında Horasan'da bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı. Bunların bu bölgedeki hâkimiyeti yaklaşık olarak altmış beş yıldır. Daha geniş bilgi için bkz: W. Barthold, "Tâhirîler", *İA*, c. XI, Eskişehir 1997, s. 636-637; Lapidus.I, 192; Lewis. *Tarihte Araplar*, 130; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 725; Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 138.

¹⁷⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 433; el-Mes'ûdî, Ebî'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, c. II/IV, tah. Muhammed Hişâm en-Na'sân, Abdülmecid Tu'ma Halebî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1426/2005, s. 49; ed-Diyârbekirî, II, 436; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 107.

¹⁸⁰ el-Hadarî Bek, s. 250; Takkûş, *et-Târîhu'l-İslâm*, s.179.

¹⁸¹ el-Mes'ûdî, II/IV, 178-183; Yakub b. Leys es-Saffâr tarafından tesis edilen bu sülale Tâhirîlerden sonra yaklaşık olarak otuz üç yıl boyunca İran'da hüküm sürdü. Ayrıca Tâhirîlerin topraklarına da hakim oldular. Daha geniş bilgi için bkz: T. W. Haig, "Saffârîler", *İA*, c. X, Eskişehir 1997, s. 59-60; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi (Emevîler-Abbasîler)*, Ankara 1979, s. 123; M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, c. I, (çev. İzzet Akyol), İstanbul 1993, s. 466; Saim Yılmaz, *Mu'tazid ve Müktefi Dönemlerinde Abbasîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, s. 96-114; Lapidus.I, 197; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 726; Mantran, s. 138.

¹⁸² el-Hadarî Bek, s. 252-253; Takkûş, *et-Târîhu'l-İslâm* s. 180; Nasr b. Ahmet'e, 874 tarihi ile birlikte, Maverâünnehir bölgesi iktâ olarak verildi. Bu tarihten itibaren bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Kısa zamanda Saffârîlerin hâkim olduğu topraklara hâkim oldular. Daha geniş bilgi için bkz: V. F. Büchner, "Sâmânîler", *İA*, c. X, Eskişehir 1997, s. 140-143; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, c. III/III, (çev. Heyet), İstanbul 1988, s. 360; Saim Yılmaz, s. 136-143; Lapidus.I, 197; Hodgson, I, 466; Mantran, s. 138.

ederek Tolûnoğulları Devleti (868-905)¹⁸³ kurulmuştur. Tolunoğullarından sonra da Halife el-Muktedir (908-932) döneminde Muhammed b. Tuğç b. Cuff tarafından Mısır'da İhşidîler (935-969) adıyla anılacak olan bir devlet ortaya çıkmıştır¹⁸⁴. Bu iki devlet de sınırlarını Suriye ve el-Cezîre'ye kadar ulaştırmışlardır. İhşidî'nin 334/945'te vefat etmesinden sonra Suriye ve el-Cezîre'deki otorite boşluğundan Hamdânîler istifade etmişlerdir¹⁸⁵.

Kuzey Afrika'daki Abbasî topraklarında baktığımızda daha önce de ifade edildiği gibi İdrisîler ve Ağlebîler adında iki devlet kurulmuştu. Kuzey Afrika 908'de Fatimîler'in ortaya çıkmasına kadar Ağlebîler'in hâkimiyeti altında kaldı¹⁸⁶. Fatimîler öncelikle Tunus'u ele geçirerek zamanla yönlerini Mısır'da bulunan ve iç karışıklıkların hüküm sürdüğü Mısır'a çevirdiler. İhşidîler'in Mısır'daki hâkimiyeti sarsılınca 357/969'da Fatimîler bu devlete son vererek Mısır'a yerleştiler¹⁸⁷. Böylece Ortadoğu coğrafyası ile yakından temas kurmaya başlayan Fatimîler yönlerini Suriye ve burası üzerinden Irak toprakları, Hicaz gibi yerlere çevirdiler.

Arap Yarımadasında ise, Karmatîler önemli bir unsur olarak ortaya çıktılar. Halife Mutazîd döneminde (892-902) Karmatîler, Kufe'de Hamdân b. Karmat liderliğinde, Bahreyn'de ise Ebû Said el-Cennabî liderliğinde ayaklandılar. Bütün Suriye'de olduğu gibi Arabistan'da da sürekli başarılar elde eden Karmatîler, Ebû Said el-Cennabî liderliğinde el-Ahsa'da 899 yılında Mümine'yi başkent yaparak bir devlet kurdular¹⁸⁸. Güçlenerek etrafa zarar vermeye başlayan Karmatîler, 930 yılında Bedevîler'in yardımıyla Mekke'yi zapt edip, Hacerü'l-Esved'i Ahsa'ya götürdüler. Hacerü'l-Esved

¹⁸³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 470; el-Kirmanî, Ahmed b. Yusuf, *Ahbârü'd-Düvel ve Asarü'l-Üvel fî't-Tarih*, c. II, tah. Ahmed Hatîf, Fehmî Sa'd, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1416/1996, s. 429; el-Hadarî Bek, s. 254-255; Takkûş, *et-Târîhu'l-İslâm*, s. 181; Ramazan Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 65, (Nisan 1990), s. 142; Lapidus.I, 197; Hodgson, I, 466; Mantran, s. 139.

¹⁸⁴ el-Kirmanî, II, 433-434; el-Hadarî Bek, s. 263; Takkûş, *et-Târîhu'l-İslâm*, s. 183.

¹⁸⁵ el-Kirmanî, II, 435-441.

¹⁸⁶ Ağlebîler Kuzey Afrika'da İfrikiya adı ile maruf olan bölgede Harun Reşid döneminde İbrahim b. el-Ağleb et-Temimî tarafından kuruldu. 909 yılında Fatimîler'in gelmesine kadar bu bölgeye hâkim oldular. Daha geniş bilgi için bkz: G. Demombynes. "Ağlebîler", *İA*, c. I, Eskişehir 1997, s. 149-151; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 708..

¹⁸⁷ Takkûş, *et-Târîhu'l-İslâm*, s. 184; Lewis. *Tarihte Araplar*, s. 148; Mantran, s. 144.

¹⁸⁸ Taberî, s. 2108-2110; el-Mes'ûdî, II/IV, 233; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III/III, 360; Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayınevi, Ankara 2005, s. 141.

otuz yıl burada kaldı¹⁸⁹. Haceru'l-Esved'i aldıklarında onların yanında Ukaylîler'den Ebû Abdullah Muhammed b. Makn b. Mukalled b. Ca'fer b. Amr b. el-Müheyyâ da bulunuyordu¹⁹⁰.

Mutazîd döneminde (892-902) Azerbaycan ve Ermeniyeye'de Sacoğulları, Mardin'de ise Hamdânîler'in atası olan Hamdân b. Hamdûn ilk defa ortaya çıktı. Halife er-Razî'nin (934-940) Vasıt ve Basra valisi Muhammed b. Raik'i Bağdat'a davet ederek Emirü'l-Ümera tayin etmesi ile Abbasîler'de yeni bir idarî düzen oluştu. 945 yılında Büveyhîler'in Bağdat'a girmesine kadar devam eden bu zaman içerisinde, Abbasî halifeleri bütün yetkilerini Emirü'l-Ümeralar'a devretmek zorunda kaldılar¹⁹¹.

Tolunoğulları ve İhşidîler'den sonra Hâricîler'in yoğunluk kazandıkları¹⁹² el-Cezîre bölgesindeki otorite boşluğundan istifade eden birçok Arap kabilesi devletleşme yolunda önemli adımlar atmaya başladılar. el-Cezîre bölgesinde Hamdânîler ile başlayan bu Arap kabilelerinin tahakküm devrine, Hamdânîler'den sonra Amid ve Meyyâfârîkîn'de Mervânîler, Harrân, Serûc ve Rakka'da Numeyrîler ve Musul, Kuzey Irak'ta Ukaylîler, el-Cezîre toprakları dışında kalan Suriye'de ise Haleb merkez olmak üzere Mirdâsîler ve Hille merkez olmak üzere Irak topraklarında ise Mezyedîler Selçukluların gelişine kadar bölgede aktif olarak hüküm sürdüler.

1.2. ABBASÎLER'İN DAĞILMASINDAN SONRA el-CEZÎRE BÖLGESİNİN SİYASÎ DURUMU

Abbasîler'in siyasî ve iktisadî olarak gerilemesinden sonra Irak'ın kuzeyi, Güneydoğu Anadolu, Suriye gibi yerlerde değişik etnik unsurlardan devletler kurulmaya başlamıştır. Bu devletler Ukaylîler'den önce el-Cezîre ve Suriye'de hâkimiyet sürmekle birlikte, Ukaylîler'in kurulmasından sonra da onlarla siyasî ve askerî ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Ukaylîler'den önce Musul ve Haleb'te

¹⁸⁹ Üçok, s. 126; Lewis.*Tarihte Araplar*, s. 147; Lewis.*Ortadoğu*, s. 65; Lapidus.I, 197; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, ss. 116–119; Mantran, s. 143–144; Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler*, s. 179.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, (çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 182.

¹⁹¹ el-Kirmanî, II, 447; Ahmet Ağırakça, "Ebû Bekr Muhammed İbn Raik ve Emiru'l-Ümeralığı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (İÜEFİTD)*, S. 35, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 79–82; Komisyon, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c. I, (çev. Hamdi Aktaş), İstanbul 1997, s. 201.

¹⁹² Adnan Demircan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996, ss. 190–221.

Hamdânîler, Hamdânîler'in yıkılmasından sonra da onların toprakları üzerinde Kuzey Irak'ın da içinde bulunduğu alanda Ukaylîler, Güneydoğu Anadolu'unun önemli bir kısmını oluşturan topraklar üzerinde de Mervânîler, oluşan boşluğu doldurmuşlardır¹⁹³. Bu kısımda Hamdanîler, Mervânîler, Numeyrîler gibi yerel emirlikler ile merkezî Bağdat halifesi üzerinde hâkim konumda bulunan Büveyhîler hakkında bilgi verilerek Ukaylîler'in kuruluşunu kolaylaştıran sebeplerinin anlaşılması sağlanacaktır.

1.2.1. Hamdânîler

Abbasîler döneminde otorite zaafından faydalanan Araplar tarafından Musul merkez olmak üzere kurulan bu devletin kurucuları Adnânî Araplarından, Benî Tağlib kabilesine mensupturlar. Hamdânîler'in bilinen ve devlete adını veren ilk atası Hamdân b. Hamdûn'dur¹⁹⁴. İslâm öncesinde Yemen'in şimalinde Tihema, Hicaz, Necd, Şam ve Irak mıntıkalarına kadar uzanan hudutlar dâhilinde¹⁹⁵ ve daha sonra Re'su'l-'Ayn, Mardin, Musul ve Nusaybin şehirlerini ihtiva eden el-Cezîre'nin Diyâr-ı Rebi'â ve Sincâr, Berka'îd şehirlerinden Azerbaycan'a kadar uzanan topraklar üzerine yayılmışlardır¹⁹⁶. Hamdânîler ilk olarak el-Cezîre'de ortaya çıkan Hâricî isyanları sırasında tarih sahnesine çıkmış ve bundan istifade eden emirliğin atası Hamdân¹⁹⁷, 873'te "Bâzu'l-Eşheb" (Kül Renkli Kale) olarak adlandırılan Mardin kalesini ele

¹⁹³ eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, *Tarihü'l-Mekîn Tarihü'l-Müslimîn min Sâhibi Şerî'ati'l-İslâm Ebî'l-Kâsım Muhammed hatte ed-Devleti'l-Atabekiyye*, tah. Ali Bekr Hasan, Dâru'l-Avâsım, Kahire 2009, s. 443-456; Süheyl Zekkâr, *The Emirate of Aleppo, 1004-1094*, İng. Trc: Bernard Lewis. Beyrut 1971, s. 52-53.

¹⁹⁴ Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarih et-Tolûniyyîn ve'l-İhşidiyyîn ve'l-Hamdâniyyîn*, Daru'n-nefa'is. Beyrut 2008, s. 201; Faysal es-Sâmîr, *ed-Devletü'l-Hamdâniyye fî'l-Mevsıl ve Haleb*, c. I, Bağdat 1970, s. 38; Ahmed Udvân, *ed-Devletü'l-Hamdâniyye*, Libya 1981, s. 73; Marius Canard, "Hamdanids", *EI*, c. III, Leiden 1971, s. 126; Şemsettin Günaltay, *İslâm Tarihi*, I, İstanbul, 1919, s. 267. M. Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 179; Canard, Hamdan b. Hamdun'un soy kütüğünü şu şekilde vermektedir: "Hamdân b. Hamdûn b. el-Haris b. Lokman b. Raşid b. Müsenna b. Rafî b. el-Haris b. Gatîf b. Mucziye b. Harise b. Malik b. Ubeyd b. Ady b. Usame b. Malik b. Bekr b. Amr b. Ganem b. Tağlib b. Va'il b. Kasit b. Hineb b. Efsa b. Da'mî b. Cudeyle b. Esed b. Rabi'â b. Nizar bkz. Marius Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides*. Presses Universitaires de France, Paris 1953, s. 287; Bunun aksine el-Hemdânî, Hamdân b. Hamdûn'u Benî Tağlib'in mevlası olarak göstermektedir. Bkz: el-Hemdânî, s. 133.

¹⁹⁵ es-Sâmîr, I, 48; Günaltay, *İslâm Tarihi*, I, 267; Takkûş, *Tarih et-Tolûniyyîn ve'l-İhşidiyyîn ve'l-Hamdâniyyîn*, s. 201.

¹⁹⁶ Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides*. 290; el-Hemdânî, s. 133; Berka'îd Tağlib kabilesi ile anılmaktadır. Bkz: el-İdrîsî, II, 661; Udvân, s. 74.

¹⁹⁷ Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides*, s. 291.

geçirmek suretiyle burayı faaliyetleri için üss olarak kullanmaya başlamıştır¹⁹⁸. Hamdân, daha sonra el-Mutazîd ile toparlanmaya başlayan Abbasîler karşısında fazla dayanamayarak oğlu Hüseyin b. Hamdân ile birlikte Abbasîler'e tabi olmak zorunda kalmıştır¹⁹⁹.

Hamdân'ın ölümünden sonra Ebû'l-Heycâ Abdullah ve Hüseyin b. Hamdân adlı çocukları ailenin liderliğine geçmiştir²⁰⁰. Abbasîler'e hizmetinden dolayı Halife el-Müktefî (902-908), 905 senesinde Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn b. Tağlibî el-Adevî'yi Musul ve çevresine vali olarak tayin etmiştir²⁰¹. Ailenin diğer ferdi Hüseyin ise el-Muktedir (908-932) tarafından Kum ve Kaşan şehirlerine atanmıştır (910)²⁰². Ancak Hüseyin, 915 yılında Halife el-Muktedir'in tahttan indirilmesi hadisesinde aktif rol oynadığından, el-Muktedir'in karşı hareketi ile yakalanarak Bağdat'a getirilmiş ve nihayetinde 918 yılında öldürülmüştür²⁰³. Hüseyin'in ölümünden sonra Hamdânî ailesinin diğer bir ferdi İbrahim b. Hamdân 920'de vefatına kadar Diyâr-ı Rebi'â bölgesinin valiliğinde bulunmuştur²⁰⁴. İbrahim'den sonra Halife el-Muktedir 921'de Davud b. Hamdân'ı Diyâr-ı Rebi'â askerî komutanlığına tayin etmiştir²⁰⁵. Halife el-Muktedir aynı yıl içerisinde Musul ve çevresine Ebû'l-Heycâ Abdullah'ı vali olarak görevlendirmiş, ancak Ebû'l-Heycâ valilik bölgesine gitmeyerek yerine oğlu Hasan'ı

¹⁹⁸ İbn Havkal, I, 214; es-Sâmir, I, 67; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 446.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII, (çev. Ahmet Ağrakça, İstanbul 1991, s. 391-92; es-Sâmir, I, 86.

²⁰⁰ Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126; Mahmut Şakir, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*, c. V, (çev. Ferit Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul 1995, s. 85; Sobernheim, "Hamdaniler", *IA*, V/I, 179; Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, s. 143-158.

²⁰¹ Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126; M. TH. Houtsma, "Abdullah", *IA*, c. I, Eskişehir 1997, s. 32; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, 446; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, (çev. E. Merçil-M. İpşirli), Oğuz Yayınları, İstanbul 1980, s. 63; Halil Ethem, *Düvel-i İslâmiye*, Milli Matbaa, İstanbul 1345/1927, s. 153.

²⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. VIII, (çev. Ahmet Ağrakça), İstanbul 1991, s. 19-21; Ömer Tellioglu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'-Düvel'inden Hamdaniler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, (YYLT), İstanbul 1994, s. 40; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126; Sobernheim, "Hamdaniler", *IA*, V/I, 179; Weir, "Hüseyin", *IA*, V/I, 641; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, s. 446; Halil Ethem, s. 153.

²⁰³ Sami el-Keyyalî, *Seyfüddeve ve Asrû'l-Hamdaniyyin*, Matbaatü'l-Hadise, Halep 1939, s. 23; es-Sâmir, I, 118; Tellioglu, s. 41; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126; Weir, "Hüseyin", *IA*, V/I, 641; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, 446;

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 104; Şakir, *İslâm Tarihi*, V, 86; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, 446;

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 111; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126.

naib olarak göndermiştir²⁰⁶. Ebu'l-Heycâ, el-Muktedir'in tekrar başa geçirilmesi için tertip edilen bir isyan esnasında öldürülmüştür (929)²⁰⁷. Bu olay aynı zamanda Musul Hamdânîleri'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilebilir. Nitekim bu tarihten sonra Musul, Ebû'l-Heycâ'nın oğlu Hasan tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

1.2.1.1. Musul Hamdânîleri (929-979)

Ebû'l-Heycâ'nın öldürülmesinden sonra Halife Muktedir, el-Cezîre bölgesinde faaliyetleri artan Haricî isyanlarını bastırmak için Ebû'l-Heycâ'nın oğlu Hasan'ı görevlendirdi (929)²⁰⁸. Hasan'ın Abbasîler tarafından böyle askerî bir gaye ile el-Cezîre bölgesine gönderilmesi Musul'da Hamdânî otoritesinin kuruluş tarihi olarak kabul edilmelidir²⁰⁹. Hasan, el-Cezîre'de Haricîler'e karşı mücadele ederken Abbasî Halifesi er-Râzî (934-940) tarafından Musul'a vali olarak tayin edilmiştir (935)²¹⁰. Musul'a vali olarak tayin edilen Hasan, Musul dışında Diyâr-ı Rebi'â, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr'i tamamen kontrolü altına alarak hâkimiyet alanını genişletmeye muvaffak olmuştur²¹¹.

Hasan'ın talihi, Abbasîler'de yeni ihdas edilen Emirü'l-Ümeralık müessesesi üzerinde meydana gelen mücadeleler ile birlikte açıldı. Halife er-Râzî tarafından 324/926 yılında Emirü'l-Ümera tayin edilen Muhammed b. Râik el-Hazarî, Beckem et-Türkî ile yapmış olduğu mücadelede bu görevden azledildi. Halife el-Muttakî (940-944) Beridîlerin Bağdat'ı işgal etmesi ve Beckem'in ölümüyle, Muhammed b. Râik ile birlikte Musul'da bulunan Hamdânî emiri Hasan'a sığındı. Emirü'l-Ümera İbn Râik'in Musul'da bulunduğu esnada Hasan tarafından ortadan kaldırılmasıyla, el-Muttakî, Hasan'ı “Emirü'l-Ümera” makamına tayin ederek “Nâsiruddevle” kardeşi Ebû'l-Hüseyn Ali'ye de hil'atler giydirip “Seyfüddevele” lakabını verdi²¹². Böylece Hasan

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 137–140; Canard, “Hamdanids”, *EI*, III, 126; Houtsma, “Abdullah”, *İA*, I, 32; Sobernheim, “Hamdaniler”, *İA*, V/I, 179; Halil Ethem, s. 153; el-Keyyalî, s. 24.

²⁰⁷ el-Keyyalî, s. 24; Canard, “Hamdanids”, *EI*, III, 126; Houtsma, “Abdullah”, *İA*, I, s. 32;

²⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 179; Tellioglu, s. 44.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 181; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XI, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1995, s. 290; Tellioglu, s. 45.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 258–259; Ebû'l-Fidâ, İmamüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, *Tarihu Ebi'l-Fida*, c. I, tah. Mahmud Deyyub, Beyrut 1417/1997, s. 46; el-Keyyalî, s. 29; Tellioglu, s. 47.

²¹¹ Canard, “Hamdanids”, *EI*, III, 126; Karaarslan, “Hamdaniler”, *DİA*, XV, 446.

²¹² es-Sulî, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatracî, *Ahbârü'r-Razî-billâh ve'l-Müttakî-lillâh ev; Tarihi'd-Devleti'l-Abbasiyye min sene 322 ila 333 min Kitâbi'l-Evrâk*, tah. J. Heyworth Dunne,

Bağdat'a gelerek Emirü'l-Ümera makamına oturdu (942)²¹³. Hamdânî emiri Nâsıruddevle Hasan'ın bu görevi yaklaşık bir yıl sürdü. Bağdat'ta bulunduğu sırada Beridîler ile yapmış olduğu mücadeleler neticesinde zor durumda kalan Nâsıruddevle Hasan, 943'te Bağdat'ı terk ederek Musul'a döndü²¹⁴. İbnü'l-Esîr'e göre Nâsıruddevle'nin Bağdat'taki Emirülümeralığı on üç ay beş gün sürdü²¹⁵.

Nâsıruddevle Hasan 945'te İbn Şirzâd'ın halka kötü muamelesinden dolayı²¹⁶ Bağdat'a gelmesine rağmen dört ay sonra Büveyhîler'in gelişi ile tekrar Musul'a dönmek zorunda kaldı²¹⁷. Bu tarihten itibaren Musul Hamdânîleri, fasılalarla Bağdat'a göndermeleri gereken vergiyi ödemediklerinden Büveyhîler tarafından üzerlerine sevk edilen birlikler ile mücadelelerde bulundular²¹⁸.

Nâsıruddevle yaşı ilerlemiş bir halde, oğlu Ebû Tağlib Gazanfer (967-979) tarafından tevkif edilerek Musul yakınlarında bulunan Kevâşî kalesinde hapse atıldı (967). Nâsıruddevle'nin hapse atılmasından sonra Büveyhî hükümdarı Bahtiyar, Nâsıruddevle'nin elinde bulunan yerleri Ebû Tağlib'e bir milyon iki yüz dirhem karşılığında tevcih etti²¹⁹. Nasruddevle ise hapsedildiği Kevâşî kalesinde aynı yıl içerisinde vefat etti²²⁰.

Ebû Tağlib babasının dönemine benzer bir şekilde Büveyhîler ile mücadele etmeye devam etti. Devam eden mücadeleler neticesinde Büveyhî hükümdarı Adududdevle, 978'de Musul'a yürüyerek şehrin hâkimiyetini ele geçirdi²²¹. Büveyhî hükümdarı karşısında tutunamayan Hamdânî emiri Ebû Tağlib, önce Hısn-ı Ziyad (Harput) kalesine ardından da Meyyâfârîkîn'e sığındı. Büveyhîler tarafından Ebû'l-Vefâ

Beyrut: Darü'l-Mesire, 1403/1983, s. 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 323–324; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 350–51; Tellioglu, s. 48; Canard, "Hamdanids", *El*, III, 127; Şakir, *İslam Tarihi*, V, 96; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 125.

²¹³ Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides*, s. 441.

²¹⁴ Marius Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides*, s. 443; Şakir, *İslam Tarihi*, V, 96; el-Keyyalî, s. 33.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 336–337; Tellioglu, s. 50; Canard, "Hamdanids", *El*, III, 127.

²¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 383.

²¹⁷ Bowen, "Nâsıruddevle", *İA*, IX, 98; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 125.

²¹⁸ es-Sulî, 254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 387–389, 402–403; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fida*, I, 430; Tellioglu, s. 53.

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 499; Ebû'l-Fida, *Tarihu Ebi'l-Fida*, I, 445;

²²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fî Tarihi'l-A'yân*, *el-Hukbe 345-447/965-1055*, tah. Canân Halîl Muhammed el-Hemûndî, ed-Dâru'l-Vataniyye, Bağdat 1990, s. 151.

²²¹ Tellioglu, s. 63; Canard, "Hamdanids", *El*, III, 127.

komutasında gönderilen birlikler Hamdânî emirini takibe devam ederek Meyyâfârîkîn ve Amid'i ele geçirmeye muvaffak oldular²²².

Ebû Tağlib, 979'da Şam bölgesinin hâkimiyetini elinde bulunduran Fatimî Halifesi el-Aziz'den (955-996) yardım almak amacıyla Şam'a doğru gitti²²³. Musul, Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebi'â, Amid ve Meyyâfârîkîn 979 tarihine geldiğinde tamamen Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin eline geçti²²⁴. Fatimî halifesi el-Aziz (975-996), Mısır'a gelmesi için Ebû Tağlib'i davet etmesine rağmen, Ebû Tağlib bu teklifi kabul etmeyerek Dımâşk önlerinden ayrılarak Taberiyye'ye gitti (978)²²⁵.

Ebû Tağlib, Fatimîler'den dolayı Dımâşk'ta tutunamayacağını anladığı için müttefik olarak gördüğü Benî Ukayl'e sığındı. Ukaylîler ile birlikte Taberiyye'den Remle'ye doğru harekete geçince, Fatimî halifesi el-Aziz'in komutanları Dağfil ve el-Fazl, Ebû Tağlib'in bütün bölgeye hâkim olmak istediğini düşünerek Remle üzerine yürüdüler. Ebû Tağlib yanında bulunan Ukaylî kabilesi ile birlikte Remle'de Dağfil ve el-Fazl'ın birlikleri ile karşılaştı. Remle'deki savaş esnasında Ukaylî kabilesi karşı tarafın birliklerini daha kalabalık gördüğünden Ebû Tağlib'i terk etmek suretiyle Fatimî birliklerine katıldı. Ebû Tağlib ise yanında bulunan yedi yüz kişilik grup ile yaptığı savaşta mağlup olarak esir edildi. Esir alınan Ebû Tağlib, daha önce müttefiki olan Ukaylîler'den bir grup tarafından öldürüldü (369/979)²²⁶.

Ebû Tağlib öldürüldükten sonra başı Mısır'da bulunan Fatimî halifesi el-Aziz'e gönderilirken²²⁷, Ebû Tağlib'in hanımı ve kızkardeşi Cemile bint Nasıruddevle ise Haleb'te bulunan Hamdânî emiri Sa'duddevle'ye gönderildi. Sa'duddevle, kız kardeşini yanında bulundururken Nâsıruddevle'nin kızı Cemile'yi ise Musul'da bulunan Büveyhî

²²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 598,600; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 127.

²²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 601; İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî eş-Şafî, *Vefeyât-ül-A'yân fî Ebnâi Ebnâ-iz-Zemân*, c. II, tah. İhsan Abbas.Dâru Sâdr, Beyrut 1994, s. 117; Hugh Kennedy, "The Uqaylids of Mosul The Origins and Structure of a Nomad Dynasty", *Actas Del XII. Congreso De La U.E.A.I.* (Malaga 1986), Madrid 1986, s. 398.

²²⁴ H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, III/III, 405.

²²⁵ Tellioglu, s. 66; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 126.

²²⁶ İbn Hallikân, II, s. 117; Şihâbüddin Ahmed b. Yahya b. Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, c. XXVI, tah. Kamil Süleyman el-Cebûrî-Mehdî en-Necm, Beyrut 1971, s. 178; "Gazanfer", *IA*, IV, 730; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 128; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, 447; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları Ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)*, c. I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 178.

²²⁷ Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 463; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 178; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 128.

komutanı Ebû'l-Vefâ'ya gönderdi. Ebû'l-Vefâ tarafından Bağdat'a gönderilen Cemîle burada göz hapsinde tutuldu²²⁸. Ebû Tağlib'in ölümünden sonra Musul'daki Hamdânî hâkimiyeti son buldu.

1.2.1.2. Haleb Hamdânîleri (944-1004)

Hamdânîler Musul dışında Haleb'e de hâkim olmuşlardır. Hamdânîler'in Haleb kolunun kurucusu, Seyfüddevle ünvanına sahip Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân b. Hamdûn'dur. Seyfüddevle, kardeşi Nâsiruddevle tarafından Nusaybin'e vali olarak tayin edildikten sonra²²⁹, bu görevi esnasında Bitlis ve Ahlât'ı ve Van bölgesindeki beyleri kendisine tabi kılmıştır²³⁰. Haleb, 937'de Muhammed b. İhşid'in hâkimiyeti altında girdikten sonra²³¹, Nâsiruddevle tarafından Haleb'e tayin edilen Seyfüddevle, 944'te şehri ele geçirerek burada Haleb Hamdânî emirliğinin bir şubesini kurmuştur²³². Ukaylîler faaliyet gösterdikleri Haleb ve çevresinde, Hamdânî emiri Seyfüddevle ile birlikte hareket etmişlerdir. Dolayısıyla Ukaylîler'in Hamdânî emirliği ile ilk askerî münasebetlerinin Haleb'in Hamdânî hâkimiyetine girmesi ile başladığı söylenebilir.

Haleb Hamdânîleri Bizans ile yapmış oldukları savaşlarda temayüz etmişlerdir. Bizans'a karşı savaşlara 938 yılında Hısn-ı Ziyâd kalesi yakınında Jan Kurkuas'a karşı büyük bir zafer kazanarak başlamışlardır²³³. Bu mücadeleler esnasında Hamdânî emiri Seyfüddevle Ali, yapmış olduğu savaşlar neticesinde Bizans topraklarından geri dönmek isterken, Bizans komutanı Leon Phokas tarafından *Derbu'l-Cezvat*²³⁴ denilen dar bir geçitte pusuya düşürülmüştür (339/950)²³⁵. Seyfüddevle bu savaştan çok az

²²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 605; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, s. 495; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, s. 178; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 128.

²²⁹ Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 129; Fikret Işıltan, "Seyfüddevle", *İA*, c. X, Eskişehir 1997, s. 536; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, 447.

²³⁰ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998, s. 49-50.

²³¹ J. Sauvget, "Haleb", *İA*, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 118.

²³² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb*, tah. Halil Mansur) Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996, s. 68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 355; Ebü'l-Fida, I, 429; İbnü'l-Kesir, XI, 364; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 129.

²³³ Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 129; Işıltan, "Seyfüddevle", *İA*, X, 537; Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara 2001, s. 63; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara /Maarif Vekâleti, 1943, s. 388; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, c. II, (çev. Haluk Şaman), Tarihsiz, II, s. 236; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1999, s. 259.

²³⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 72.

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 416; el-Keyyalî, s. 100; Tellioglu, s. 72; Şakir, *İslam Tarihi*, V, 122.

sayıda asker ile çok zor şartlar altında kurtulduğundan bu savaşa “*musibet gazvesi*” denilmiştir²³⁶. Bizans’a karşı almış olduğu bu mağlubiyete rağmen Seyfüddevle Ali mücadelelerini sürdürmüş ve 953’te Bizans’ın doğu vilayetlerinden sorumlu olan Bardas Phokas ile *Derb-i Mevzar* adı verilen yerde karşılaşmıştır. Her iki tarafın ağır kayıplar verdiği bu savaşta Maraş Müslümanlar tarafından alınırken²³⁷ Bardas Phokas’ın oğlu Konstantin de Hamdânî emiri Seyfüddevle Ali tarafından esir olarak ele geçirilmiştir²³⁸. Bizans ise askerî mücadeleler ile başa çıkamayacağını gördüğü Hamdânî emirini ortadan kaldırmak için daha değişik çareler bulmaya çalışmıştır. Nitekim Bizans 346/957’de Seyfüddevle’nin gulamları ile onu yakalamaları konusunda anlaşmaya varmasına rağmen bundan netice alamamıştır²³⁹.

Bizans, Seyfüddevle’nin saldırıları karşısında harekete geçerek 347/958 yılında Ioannes Çimişkes komutasında Sümeysat, Diyâr-ı Bekr, Hısn-ı Yemânî, Amid, Meyyâfârikîn ve Erzen’e saldırılarda bulunmuştur²⁴⁰. Bizans’ın el-Cezîre üzerindeki bu yağmaları ve baskıları neticesinde Seyfüddevle, 348/959 yılında çıktığı seferde birçok ganimet ve esir ile geri dönmüştür. Ancak Seyfüddevle dönüş yolunda Leon b. Phokas tarafından *Ma’aratu’l-Kuhl* geçidinde pusuya düşürülmüş ve bu pusuda Seyfüddevle’nin amcasının oğlu ünlü şair Ebû Firâs da Bizans tarafından esir olarak ele geçirilmiştir, ayrıca Haleb kadısı Ebû Husayn da şehit düşmüştür²⁴¹.

Bizans’ın doğu cephesine Nikephoros Phokas’ı tayin etmesi ile yeni bir dönem başlamıştır²⁴². Böylece doğu cephesinde daha aktif duruma geçen Bizans birlikleri Nikephoros komutasında 315/962’de Ayn Zerbe²⁴³ ardından da Maraş, Raban ve Dülük

²³⁶ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 73.

²³⁷ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 74.

²³⁸ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 73; Ostrogorsky, s. 263: Berdes Phokas’ın diğer oğlu ve Seleukeia tiheması kumandanı ile Konstantinos Phokas bu esnada esir edilmiştir. Haleb’e götürülmüş ve orada vefat etmiştir. Bkz: Işıltan, “Seyfüddevle”, *İA*, X, 538: Domestikusun damadının ve kızının esir alındığını ifade edenler de vardır. Bkz: Şakir, *İslam Tarihi*, V, 122.

²³⁹ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 75.

²⁴⁰ el-Keyyalî, s. 116; Canard, “Hamdanids”, *EI*, III, 129; Beysanoğlu, s. 174; Işın Demirkent, “Sümeysat”, c. XI, Eskişehir 1997, s. 234; Yımanç, “Diyarbakir”, *İA*, III, 609.

²⁴¹ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 77; el-Keyyalî, s. 117; Şakir, *İslam Tarihi*, V, 123.

²⁴² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2008, s. 23.

²⁴³ Abu’l-Farac bu olayı anlatırken Rumların burada çok zulümlerde bulduklarını Ayrıca burada bulunan kırk bin tane hurma ağacını kestiklerini ve şehri boşaltıklarını ifade eder. Arap müelliflerinin aksine Rumların bu bölgede toplam yirmi iki gün kaldıklarını ve kırk dört kale aldıklarını ifade etmektedir. Aynı zamanda burada bulunan Ermeniler’in bu durumdan cesaret alarak Müslüman kadınlara saldırmışlar ve bunlara karşı çıkan Müslümanlardan dört yüz erkek ve bir o kadar da kadının öldürüldüğünü ifade etmektedir. Bkz: Gregory Abû’l-Farac(Bar Hebraus), *Abû’l-Farac Tarihi*, I,

gibi önemli şehirleri ele geçirmişlerdir²⁴⁴. Daha önce fidye karşılığında serbest bırakılan Ebû Firâs bu akınlar esnasında tekrar Bizans tarafından esir olarak ele geçirilmiştir²⁴⁵. Nikephoros elde ettiği bu başarılarından sonra Haleb üzerine yürümüştür²⁴⁶. Haleb önlerine gelen Nikephoros şehrine dışında bulunan ve “*ed-Dareyn*” olarak bilinen Seyfûddeve’nin sarayını ele geçirmiştir²⁴⁷. Bizans birlikleri şehir halkının iç çekişmeler içinde bulunmasından istifade ederek 351/962’de şehirde katliam ve yağmalarda bulunmuşlardır²⁴⁸. Ayrıca Bizans birlikleri şehirde tutsak bulunan dört bin Bizanslı askeri serbest bırakmış ve on binden fazla esir ele geçirmişlerdir²⁴⁹.

Nikephoros’un Haleb’ten ayrılmasından sonra şehre gelen Seyfûddeve, tahrip edilen yerleri onardı ve ardından da daha önce esir olarak ele geçirilen kuzeni ve Müslüman esirlerin salıverilmesi için Bizans ile anlaşma yaptı²⁵⁰. Saldırılarına devam eden Nikephoros, 966’da Amid, Dârâ, Nusaybin ve Meyyâfârikîn çevresinde yağmalarda bulundu²⁵¹. Daha sonrasında Bâlis şehrini ele geçirerek Menbic’e kadar uzandı²⁵².

Seyfûddeve Ali, 352/25 Ocak 967’de idrar yollarındaki sıkışmadan²⁵³ veya İbnü’l-Esîr, Sıbt İbnü’l-Cevzî ve İbnü’l-Kesîr’in ifade ettiği üzere bir tarafının felç

Süryanice’den İngilizceye trc. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987, s. 262.

²⁴⁴ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 78–79; Ostrogorsky, s. 265.

²⁴⁵ E. Honigmann, “Menbic”, *İA*, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 705.

²⁴⁶ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 79; el-Keyyalî, s. 150.

²⁴⁷ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, 80; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 465–66; İbnü’l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 410; Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebi’l-Fidâ*, I, 441.

²⁴⁸ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 80; Şakir, *İslâm Tarihi*, V, 123; Sauvget, “Haleb”, *İA*, V/I, 118. Mateos 962 yılında Arapların Ayn Zerba ve Haleb’i Mısır hükümdarının elinden aldığını ve buralarda zulümlerde bulunduğunu ifade etmekle büyük bir hataya düşmüştür. Zira bu tarihte Haleb’i Müslümanlardan alan Nikephoros Phokas’tır. Bkz: Urfalı Mateos *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 1987, s. 5.

²⁴⁹ Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebi’l-Fidâ*, I, 442; Arap vakanüvistlerin aksine Abu’l-Farac burada iki bin tane Rum esirin bulunduğunu ve serbest bırakıldıklarını ifade etmektedir. Bkz: Abu’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 262.

²⁵⁰ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 85.

²⁵¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 493; İbnü’l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 434; Abu’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 265.

²⁵² Işıltan, “Seyfûddeve”, *İA*, X, 539.

²⁵³ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 89; Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebi’l-Fidâ*, I, 446.

olmasından dolayı öldüğü ifade edilmektedir²⁵⁴. Haleb’de vefat eden Seyfüddevle’nin naaşı Meyyâfârikîn’e nakledilerek burada defnedilmiştir²⁵⁵.

Seyfüddevle’nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebû’l-Me’âlî²⁵⁶ Sa’duddevle döneminde emirlik içerisinde bulunan gulamların etkisi daha da artmıştır. Nitekim bu etkinin sonucunda Seyfüddevle’nin gulamı Karguveyh 353/968’de Sa’duddevle’yi Haleb’den çıkarmaya muvaffak olmuştur²⁵⁷. Bu tarihlerde Antakya’yı ele geçiren Bizanslılar Petras Phokas komutasında Haleb’i kuşatmış ve çok ağır şartları taşıyan bir anlaşma yapmışlardır²⁵⁸. Küçük düşürücü bu anlaşmanın maddeleri İbnü’l-Adîm tarafından ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır²⁵⁹. Hemen ardından Bizans hükümdarı, 972’de Ruhâ’ya saldırarak Nusaybin’e kadar ulaşmıştır²⁶⁰. Haleb’den uzun süre ayrı kalmak zorunda kalana Ebû’l-Me’âlî²⁶¹ ise Şam’a geçerek Hama’da ikamet etmek zorunda kalmıştır²⁶². Haleb halkının daveti sonucunda şehre gelen Ebû’l-Me’âlî dört yıllık bir kuşatmadan sonra 975’te şehre hâkim olmuştur²⁶³. Bu sıralarda el-Cezîre bölgesi ile yakından ilgilenen Büveyhîler, çok geçmeden Ebû’l-Vefâ komutasında 979’da Meyyâfârikîn’i ardından da 980’de Diyâr-ı Bekr’i ele geçirerek Şam dolaylarına kadar ulaşmışlardır²⁶⁴.

Seyfüddevle’den sonra Bizans’ın el-Cezîre ve Suriye’deki saldırıları daha da artmıştır. Bizanslılar’ın bu saldırıları esnasında, Hamdânîler iç çekimelere de maruz kalmışlardır. Nitekim Seyfüddevle’nin gulamlarından biri olan Hımıs valisi Bekcûr’un tutumundan dolayı Ebû’l-Me’âlî, Dımaşk’a doğru harekete geçmiş ancak yolda

²⁵⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 499; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân*, 345-447/965-1055, 130,148; İbnü’l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 449.

²⁵⁵ İbnü’l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 449.

²⁵⁶ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 92; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 505; İbnü’l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 451; Canard, *Historie de la Dynastie des H’amdanides*, s. 669.

²⁵⁷ Canard, “Hamdanids”, *El*, III, 129; Beysanoğlu, s. 176.

²⁵⁸ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 95-96; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 518-519; İbnü’l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, s. 459; Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 267; Ostrogorsky, s. 269.

²⁵⁹ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 95-97.

²⁶⁰ Mateos burada hataya düşerek Malatya’nın da alındığını ifade etmektedir. Zira Malatya 934 senesinde Kurkuas’ın çetin bir kuşatması sırasında alınmıştı. Bu iki olayı karıştırmıştır. Bkz: Urfalı Mateos.9.

²⁶¹ Canard, *Historie de la Dynastie des H’amdanides*, s. 671.

²⁶² İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 94; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 513-14; İbnü’l-Kesir Ebû’l-Me’âlî’nin Haleb’ten çıkarıldıktan sonra Harran’a değil de Tarin’e gittiğini ve halkın kendisini içeriye almadığını ifade etmektedir. Bkz: İbnü’l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 455; Canard, *Historie de la Dynastie des H’amdanides*, s. 655

²⁶³ Şakir, *İslâm Tarihi*, V, 140.

²⁶⁴ Beysanoğlu, s. 178.

hastalanarak Haleb'e geri dönmek zorunda kalmıştır²⁶⁵. Haleb'e döndükten sonra gördüğü tedavi sonucunda iyileşen Ebû'l-Me'âlî çok geçmeden 381/991'de felç geçirerek vefat etmiş ve götürüldüğü Rakka şehrinde defnedilmiştir²⁶⁶.

Ebû'l-Me'âlî'nin ölümünden sonra gulamlar Ebû'l-Fedâ'il Sa'id'e "*Sa'iduddevle*" unvanını vererek onu emirliğin başına getirmişlerdir. Bu dönemde Seyfuddevle'nin gulamlarından el-Emir Ebû Muhammed Lü'lü el-Kebir es-Seyfi otoriteyi elinde bulundurmuş ve kızını Sa'iduddevle ile evlendirmek suretiyle Hamdânî emirliğinde tam olarak yetkili olmuştur²⁶⁷.

Sa'iduddevle döneminde devletin sıkıntıları daha da artmış ve bunun neticesinde halkın üzerine ağır vergiler yüklenmiştir. Hamdânîler açısından yeni tehditler ortaya çıkmıştır. Nitekim 969 yılında Mısır'a hâkim olduktan sonra yönünü Suriye topraklarına çeviren Fatımîler karşısında, Hamdânîler ciddi bir tehdit olarak görülmüşlerdir. Daha önce Hamdânîler'e hizmet eden Ebû'l-Hasan el-Mağribî'nin Mısır'a giderek Fatımîler'i Haleb'i ele geçirmeye teşvik etmesinden dolayı Fatımîler Haleb üzerine yürümek için aradıkları fırsatı bulmuşlardır²⁶⁸. Fatımî halifesi el-Aziz Dımaşk'ta bulunan komutanı Mengutegin²⁶⁹ et-Türkî'ye Haleb üzerine yürümesi emrini verdikten sonra, Salih b. Ali er-Ruzbarî komutasında otuz bin kişilik başka bir orduyu²⁷⁰ da yardım amacıyla göndererek yaklaşık otuz üç gün boyunca şehri muhasara altına almıştır (993). Hamdânî emiri Fatımî tehlikesine karşı Antakya'da bulunan Bizans valisi Mikhael Burtzes'ten yardım istemiştir²⁷¹. Bizans'tan gelen yardım karşısında Fatımî kuvvetleri geri çekilmişlerdir.

Fatımîler Haleb ile ilgilerini kesmemiş ve nihayetinde Mengutegin 995 yılında yanında bulunan el-Mağribî ile birlikte Haleb'i on ay boyunca kuşatmıştır. Bu gelişmeler karşısında Sa'iduddevle ve Lü'lü tekrar Bizans'tan yardım istemişlerdir²⁷². Basil II (976-1025) 13 bin kişilik bir ordu ile yardıma gidince Mengutegin tekrardan

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 76.

²⁶⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 104; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 243; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 130.

²⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 105.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 77; Şeşen, "Selçuklulardan Önce Şam(Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü", s. 147.

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 77.

²⁷⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 274.

²⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 105.

²⁷² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 107.

çekilmek zorunda kalmıştır²⁷³. Basil II, 389/998 senesinde Efamiye, Şeyzer, Hıms'ı almış ve Trablus'u alamayacağını anlayınca geri çekilmiştir²⁷⁴. Bu tarihten sonra Hamdânî emiri Bizans ile yaptığı anlaşmaya sadık kalmıştır. Netice itibariyle Lü'lü güçlenince zamanla damadı Sa'iduddevle'yi zehirletmek suretiyle ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştur (392/1002)²⁷⁵.

Sa'iduddevle'nin ölümünden sonra Lü'lü el-Kebir emirliğe tek başına hakim olmak istediğinden Sa'iduddevle'nin çocukları Ebû'l-Me'âlfî Şerif ve Ebû'l-Hasan Ali'yi tevkif ederek Mısır'a göndermiştir (394/1004)²⁷⁶. Böylece Haleb Hamdânîleri'ne nihayet veren Lü'lü, yönetimi oğlu Ebû Nasr Mansur b. Lü'lü ile birlikte 399/1009 yılında ölümüne kadar üstlenmiştir²⁷⁷.

Lü'lü'den sonra yerine geçen oğlu Mansur, Fatımîler adına hutbe okutarak "*Murtazauddevle*" lakabını almıştır. Bu olay Haleb'te Fatımî hâkimiyetinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir²⁷⁸. Mansûr'un halk üzerinde baskısı artınca daha önce Bizans'a sığınmak zorunda kalan Sa'iduddevle'nin oğlu Ebû'l-Heycâ Haleb'e davet edilmiştir. Bizans imparatoru Basil II'den izin alan Ebû'l-Heycâ, Meyyâfârikîn'e gelerek yanına aldığı Beni Kilâb'a mensup birlikler ile 400/1009–1010'da Haleb üzerine yürümüştür. Ancak Araplar, Mansûr tarafından kendilerine vaad edilen malları kabul ederek Ebu'l-Heycâ'yı yalnız bıraktıklarından Ebu'l-Heycâ, Bizans başkentine dönmek zorunda kalmıştır²⁷⁹. Böylece Fatımî hâkimiyetine giren Suriye'de, Hamdânî ailesinin varlığı tamamen son bulmuştur²⁸⁰.

1.2.2. Mervânîler (990-1085)

Hamdânîler'in yıkılmasından sonra el-Cezîre bölgesinin Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılan kısmında, Hamdânî topraklarına varis olarak Mervânîler adlı yeni bir emirlik ortaya çıkmıştır. Mervânîler'in bilinen ilk atası Musul, Van, Silvan ve

²⁷³ E. Honigmann. "Şeyzer", *İA*, c. XI, Eskişehir 1997, s. 500; Bu askerlerin sayısının on yedi bin kadar olduğu da söylenmektedir. Bkz: Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, 181.

²⁷⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 108; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 130; Honigmann. "Şeyzer", *İA*, XI, 500.

²⁷⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 109.

²⁷⁶ Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, 181; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 65.

²⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 111-112; Honigmann, "Şeyzer", *İA*, XI, 500.

²⁷⁸ Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, 181.

²⁷⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 113; Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, 182.

²⁸⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 292.

Azerbaycan arasındaki bölgede meskûn el-Humeydîyye aşiretinin Hârbuhtî koluna mensup bulunan Bâz lakaplı Ebû Abdullah b. Dûstek'tir²⁸¹. İlk dönemlerde Diyâr-ı Bekr suğurunda gazalarda bulunan Bâz elde ettiği ganimetleri yanındakilerle dağıtmak suretiyle ünlenmiştir²⁸². el-Beşnevî aşiretinden aldığı yardım ile ilk seferini Erciş'e yapan (368/978-979)²⁸³ Bâz, Hîzân, Ma'den, Nusaybin (373/983)²⁸⁴ ve Musul'u ele geçirerek büyük başarı elde etmiştir²⁸⁵. Büveyhîler ile yaptığı mücadeleler neticesinde 374/984'te Diyâr-ı Bekr'in tümü ve Tûr 'Abdîn'in²⁸⁶ batısında kalan bütün toprakları ele geçirerek Büveyhîler ile anlaşma yapmıştır²⁸⁷. Durumunu bu şekilde sağlamlaştıran Bâz, Hamdânîler'in Meyyafârîkîn'de hiç de iyi durumda olmadığını bildiğinden şehir halkı ile yazışıp Meyyafârîkîn üzerine yürüyerek şehre hâkim olmuştur (374/984)²⁸⁸.

Bâz, el-Cezîre bölgesinde meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Daha önce Büveyhîler tarafından tevkif edilen Hamdânî Ebû Tâhir İbrahim ve Ebû Abdullah, Büveyhî hükümdarı Bahâuddevle'nin başa geçmesinden sonra serbest bırakılarak, halkın da daveti ile Bâz'ın elinde bulunan Musul üzerine yürüdüler. Musul hâkimiyeti için karşı karşıya gelen Hamdânî kardeşler ve Bâz arasında Tûr 'Abdîn yamacında yapılan savaşta Ukaylîler önemli bir rol oynadılar. Ukaylî kabilesi lideri

²⁸¹ İbnu'l-Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî ed-Devletu'l-Mervâniyye*, tah. Bedevi Abdullatif Avvad, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnanî, Beyrut 1974, s. 49-50; İbn Şeddâd, Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezîre*, c. III/I, tah. Yahya Abbâre, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, Dımaşk 1978, s. 217; Tağrıberdî, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Dûstek olarak adını verdiği bu kişinin Bâd lakabını taşıdığını nakletmektedir. Bkz: İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, c. IV, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992, s. 149; İbn Haldun ise Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Zûstek olarak vermekle birlikte Bâd lakabını vermektedir. Bkz: İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, c. I, Dârü İbn Hazm, Beyrut 1424/2003, s. 1626; Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001, s. 34; Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu Selâcika fî Bilâdi's-Şam, 471-511/1078-1117*, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1430/2009 s. 60; K.V. Zettersteen, "Mervaniler", *İA*, c.V/II, Eskişehir 1997, s. 781

²⁸² İbn Şeddâd, III/I, 327; Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946, s. 62.

²⁸³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 403-434; İbn Haldûn, I, 1626.

²⁸⁴ er-Rûzrâverî, el-Vezir Ebî Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem ve yelîhu el-Cüz'i's-Sâmin min Tarihi's-Sâbi'*, c. VI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 53; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 402; İbn Şeddâd, III/I, 129; İbn Haldûn, I, 1626.

²⁸⁵ er-Rûzrâverî, VI, 54; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 402; İbn Haldûn, I, 1626; Gülay Ögün Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, c. XLII, İstanbul 2012, s. 59.

²⁸⁶ Tûr 'Abdîn Türkiye'nin güneydoğusunda bulunmaktadır. Doğuda Bâzebdâ, batıda Mardin, kuzeyde Hısmı Keyfâ ve güneyde ise Nusaybin yakınlarında bulunan Dârâ arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Bkz: Abdulkadir Osman, *Arabu Tûr 'Abdîn el-Mevki'-et-Tarih-el-Asâle*, Haz. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1430/2009, s. 35.

²⁸⁷ er-Rûzrâverî, VI, 55; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 405-406; İbn Haldûn, I, 1627; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, 60.

²⁸⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 51-52; Carole Hillenbrand, "Marwanids", *EI, (New Edition)*, c. VI, Leiden/Brill 1991, s. 626.

Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb'in desteklediği Hamdânî kardeşler, Bâz ile yaptıkları savaşta galip geldiler. Mağlup olarak kaçmaya çalışan Bâz ise bir attan diğer bir ata atlamak isterken, ağır cüssesi üzerine düştü ve kalçası kırıldığından esir olarak ele geçirildi. Bu şekilde ele geçirilen Bâz Ukaylîler tarafından öldürüldü ve cesedi Musul'a götürülerek emirlik sarayının karşısına asıldı (380/990)²⁸⁹.

Bâz'ın öldürülmesinden sonra yerine kız kardeşinin oğlu Ebû Ali el-Hasan b. Mervân geçti. Ebû Ali'nin babası Mervân, Siirt ve Ma'den arasında Kormâs adlı köyde değirmencilik yapmaktaydı²⁹⁰. Hısn-ı Keyfâ'ya giden Ebû Ali, dayısının Deylemî eşi ile evlenerek emirliğin başına geçti. Daha sonra yanına aldığı eşi ile birlikte Meyyâfârîkîn'e giderek dayısına ait olan Amid ve çevresine de hâkim oldu (380/990)²⁹¹. Ebû Ali dayısı gibi Hamdânî kardeşler ile mücadeleye devam etti (381/991) ve bu mücadeleler neticesinde Hamdânî kardeşlerden Ebû Abdullah esir olarak ele geçirildi, daha sonra serbest bırakıldı. İkinci kez karşılaştıklarında ise Ebû Abdullah'ı esir olarak ele geçiren Ebû Ali, onu Fatımî Halifesinin aracılığından dolayı Mısır'a gönderdi²⁹².

Mervânîler, el-Cezîre'deki emirliklerle hâkimiyet mücadelesinde bulunurken ayrıca sınır bölgesinde bulunmalarından dolayı zaman zaman Bizans'ın saldırılarına da maruz kaldılar. Rumlar'ın 382/992 yılında Ahlât, Malazgirt, Erciş, Bargirî (Muradiye) şehirlerini ele geçirmesi üzerine harekete geçen Mervânî kuvvetleri Rumları mağlup etti ve on yıl sürecek ateşkes anlaşması imzaladılar²⁹³.

²⁸⁹ er-Rûzrâverî, VI, 107-109; İbnu'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 57-58; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 434-435; Abu'l-Farac Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, tah. Halil Mansur, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, s. 151; İbn Haldûn, I, 1627; H. F. Amedroz, "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A. D.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 22, London 1903, s. 123; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 59.

²⁹⁰ İbnu'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 59; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 59; Tağriberdî Bâz'ın ölümünden sonra yerine Mervân b. Kısra'nın geçtiğinin bu şahsın Siirt ve Ma'den arasında değirmencilik yaptığını ifade etmektedir. Bkz: İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, 149; Halk tarafından aynı ad ile anılan ve Siirt'in kuzeyinde Şirvan yolu üzerinde bulunan Kormâs adlı bu mevki bugün İncekaya olarak adlandırılmaktadır. Köyde Ortaçağ mimarisini yansıtan bir kale bulunmaktadır. Yine köy halkı kendilerini Osmanlı devrinde burada hüküm süren Şirvân beylerine intisab ettirmektedir.

²⁹¹ er-Rûzrâverî, VI, 109; İbnu'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 60; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, 151; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 59.

²⁹² er-Rûzrâverî, VI, 109-110.

²⁹³ er-Rûzrâverî, VI, 149; İbnu'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 61; Abu'l-Ferec, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, s. 155.

Hamdânîler bölgeden uzaklaştırılmalarına rağmen halkın onlara karşı sevgisi devam ediyordu. Nitekim halkın kendilerine karşı olumsuz tutumunu gören Ebû Ali, Meyyâfârîkîn halkının kurban bayramında sur dışına çıkmalarını fırsat bilerek, kale kapılarını kapatmak ve liderlerini öldürmek suretiyle şehir halkını cezalandırdı²⁹⁴. Bu şekilde şehirdeki hâkimiyetini halka kabul ettirmek zorunda kaldı.

Ebû Ali Hasan, Haleb'te bulunan Hamdânî Sa'duddevle'nin kızı Sittünnas²⁹⁵ ile evlenmek amacıyla Amid'e geldiği esnada Amid hâkimi Abdalberr, Ebû Ali'yi Ebû Tâhir Yusuf b. Dimne adında birine öldürttü (387/997-998)²⁹⁶. Ebû Ali'nin ölümünden sonra Cizre valiliğinde bulunan kardeşi Mümehhiduddevle Ebû Said Mansûr Meyyâfârîkîn'e gelerek emirliğin başına geçti²⁹⁷. Mümehhiduddevle, Hamdânî ailesinin etkisini bildiğinden onları yanına çekmek için Ebû'l-Me'âlî Şerîf b. Seyfûddevle'nin kızı Sittunnâs ile evlendi. Amid şehrini ise Abdalberr'e yıllık 2000 dirhem karşılığında ikta olarak verdi²⁹⁸.

Bizans imparatoru II. Basil Hanzit ve Palu'yu geçerek Eriza şehrine kadar ilerlediğinde Mervânî emiri Mümehhiduddevle imparatoru karşılamak için buraya geldi. Bunun üzerine imparator bütün Ermeni beylerinden Mümehhiduddevle'ye itaat etmelerini isteyerek ona "*Doğunun Majestesi*" unvanını verdi (390/999-1000)²⁹⁹. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere Mervânîler'in Bizans ile münasebetleri müsbet bir şekilde devam etmekteydi. Haleb halkının daveti ile Bizans'ta bulunan Hamdânî emiri Ebû'l-Heycâ geri dönmek istediğinde Mümehhiduddevle'nin mektubu ve girişimleri ile serbest kalmıştı³⁰⁰.

Mümehhiduddevle, hacibi olan Şerve ve Şerve'nin gulamı İbn Felyûs tarafından kendisi adına el-Hettâh'ta tertip edilen bir ziyafet esnasında öldürüldü (401/1010-1011).

²⁹⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 67-69.

²⁹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, s. 258-259.

²⁹⁶ İliya en-Nasîbînî, *Târîhu İliya Bar Sinâyâ*, (Terc.: Yusuf Habbî) Bağdad, 1975, s. 201; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 72-77; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 436; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, c. I, Matba'atü'l-Haydariyye, el-Necef, 1389/1969, s. 429; İbn Tağrîberdî, *en-Nücum*, IV, 199; Abu'l-Farac, *Târîhu Muhtasarü'd-Düvvel*, 151; Hillenbrand, "Marwanids", *El*, VI, 626.

²⁹⁷ İliya en-Nasîbînî, s. 201; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 78; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 436; Hillenbrand, "Marwanids", *El*, VI, 626.

²⁹⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 80.

²⁹⁹ el-Antakî, Ebu'l-Ferec Yahya b. Said b. Yahya, *Tarihü'l-Antakî, el-Ma'rûf bi-Silati't-Tarihi'l-Utiha*, tah. Ömer Abdusselam Tedmürî, Trablus 1990, s. 247; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, 84; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret İşıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 155.

³⁰⁰ el-Antakî, 314-317; İbnu'l-Adîm, *Zübde*, s. I, 178.

Şerve ve İbn Felyûs ardından Meyyâfârîkîn'e gelerek yönetimi ele geçirdiler³⁰¹. Mimarî alanında Mümehidüddeve devrinde Amid kapısı ortasında bir kubbe inşa ettirildi³⁰².

Şerve yönetimi ele geçirdikten sonra emirin Siirt'te bulunan kardeşi Ebû Nasr'ı tevkif etmek için bir ordu gönderdi. Ancak Ebû Nasr, Erzen hâkimi olan Ebû'l-Kasım'ın desteği ile Şerve'yi mağlup ederek yönetimi ele geçirdi³⁰³. Meyyâfârîkîn'e gelen Ebû Nasr, Şerve'yi tutuklatarak daha sonra öldürttü³⁰⁴. Kendisine Nasruddevle lakabı verilen Ebû Nasr, Amid dışında bütün Diyâr-ı Bekr'e hâkim oldu. Amid'de bulunan İbn Dimne ise hutbe, sikke ve mal karşılığında Nasruddevle'ye tabi olarak kaldı³⁰⁵. Önceleri Hamdânîler'e ait olan Kasru'l-Atîk'te ikamet eden Nasruddevle daha sonra bir tepe üzerine yeni bir saray yaptırarak şehri buradan yönetmeye başladı (403/1012-1013)³⁰⁶.

Nasruddevle, 415/1025 yılında Amid'e yürüyerek 28 yıllık İbn Dimne hâkimiyetine son verdi³⁰⁷. Amid'i ele geçiren Nasruddevle, şehre Ebû'l-Haris Zenek b. Evân'ı tayin etti³⁰⁸. Nasruddevle, ardından Benû Numeyr'in elinde bulunan Ruhâ'yı alarak Zenek adlı komutanını buraya tayin etti (416/1025-1026)³⁰⁹. Fakat Mervânîler'in Ruhâ'daki hâkimiyeti uzun sürmedi. Bizans, 422/1030-1031'de Ruhâ'yı tekrar ele geçirdi³¹⁰. Mervânîler'in Musul'da bulunan Ukaylîler ile ilişkileri iyi değildi. Ukaylîler ile direkt mücadele etmekten çekinen Nasruddevle 421/1030'da Nusaybin'i onlara verdiği gibi bir süre de onlara cizye ödedi³¹¹.

³⁰¹ İliya en-Nasîbînî, s. 204; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 87-91; İbn Şeddâd, III/I, 336-338; İbnü'l-Verdî, I, 429; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, IV, 231; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626.

³⁰² İbn Şeddâd, III/I, 258.

³⁰³ İliya en-Nasîbînî, s. 204; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, 93-99; İbnü'l-Verdî, I, 429; İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî eş-Şafîî, *Vefeyât-ül-A'yân fî Ebnâi Ebnâ-iz-Zeman*, c. I, tah. İhsan Abbas.Dâru Sâdr, Beyrut 1994, s. 177; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, 60.

³⁰⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, 103; İbn Şeddâd, III/I, 342.

³⁰⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, 104; Ancak bunun aksine İliya tarafından aktarılan bilgilere göre Nasruddevle Amid'e girdikten sonra İbn Dimne ve halktan birçok kişiyi öldürmüştür. Bkz; İliya en-Nasîbînî, s. 205.

³⁰⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 107.

³⁰⁷ İliya en-Nasîbînî, s. 204; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, 124-126; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, IV, 262.

³⁰⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, 126; İbn Şeddâd, III/I, 91.

³⁰⁹ Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, s. 157; Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Bellekten*, 52(203), (Ağustos 1988), Ankara 1988, s. 461-462.

³¹⁰ el-Antakî, s.; İbn Şeddâd, III/I 91-92; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, s. 159.

³¹¹ İbn Şeddâd, III/I, 130; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, 61; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 88.

Şehir imarına önem veren Nasruddevle, Re'sü'l-'Ayn adlı yerden saraya su getirtti. Diğer taraftan da hamam ve bimaristan yaptırdı³¹². Ayrıca Abbasî, Fatimî, Bizans ve Mezyedîler'den elçiler Mervânî sarayına geldiler³¹³. Nasruddevle Errân Şeddâdî emiri Fadlûn'un kızı el-Fadlûniyye, Musul Ukaylî emiri Karvâş b. el-Mukalled'in kızı Seyyide³¹⁴ ayrıca Senâsine beyinin kızı ile evlendi³¹⁵. Musul emiri Karvâş'ın kızı olan eşi Seyyide için *Dâru's-Seyyide* adlı bir saray inşa ettirdi³¹⁶.

Nasruddevle döneminin diğer önemli olayı ise bu dönemde meydana gelen Oğuz akınlardır. 434/1042 yılında Boğa, Anasioğlu, Göktaş ve Mansur komutasındaki birlikler Mervânî topraklarına girdiler. Cîzre kuşatması ardından da Meyyâfârikîn'e saldırdılar. Günlerce şehri kuşattılar. Nasruddevle geri dönmeleri karşılığında onlara 50000 dinar teklif ettiyse de kabul edilmedi. Ancak Nasruddevle onlara karşı Bizans'tan yardım istedi. Kuşatma sırasında Oğuzlar arasındaki mücadeleden istifade eden Mervânîler onlara saldırarak Mansur'u esir olarak ele geçirdiler. Oğuz saldırılarının artması üzerine Nasruddevle, 435/1043 yılında Oğuzlarla anlaşma yapmak suretiyle Mansur'u serbest bıraktı³¹⁷. Selçuklu ilerleyişinin el-Cezîre'ye doğru ilerlemesi sırasında Tuğrul Bey, 442/1048'de Mervânîler'e elçi göndererek kendisine tabi olmalarını istedi. Nasruddevle elçiyi ağırlayarak ona ikramlarda bulundu ve barış anlaşması yaptı³¹⁸.

Mervânîler Bizans ile iyi ilişkiler içerisinde buldukları için zaman zaman Selçuklu-Bizans mücadelelerinde arabuluculuk dahi yaptılar. Pasinler savaşından sonra Bizans imparatoru Monomakhos, Selçukluların eline geçen rehinelere kurtarmak ve anlaşma yapmak için Mervânî hükümdarı Nasruddevle'yi aracılık için görevlendirdi. Bu

³¹² İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 108.

³¹³ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 108-109; İbn Şeddâd, III/I, 351-352; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626.

³¹⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 121; İbn Şeddâd, III/I, 355.

³¹⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 122-123.

³¹⁶ İbn Şeddâd, III/I, 355.

³¹⁷ Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, (terc. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 3-4; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 462.

³¹⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 304; Mervânî emiri Nasruddevle, Anadolu'da Selçuklu hakimiyetini kabul eden ilk hükümdar olarak kabul edilir. Bkz: Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 147.

çalışmalar netice verdi ve esir edilen Liparit fidye karşılığında serbest bırakıldı (442/1048)³¹⁹.

Nasruddevle dönemi Mervânîler için en parlak dönem olarak kabul edilmektedir. Nitekim bu dönemde mimarî, ilmî, edebî hayatın yanı sıra hayır işlerinde artışların yaşandığı görülmektedir. Nasruddevle kendi malından bimaristan ve cami inşa ettirdi. Bimâristân'ın başına ise Ebû's-Said el-Kebir el-Katib İbn Bahtîşyû' el-Hâzin'i getirdi (414/1023-1024)³²⁰. Nasruddevle 423/1033'te Meyyâfârîkîn'de Muhaddese camisini yaptırarak bu camiye vakıflarda bulunduktan sonra³²¹ el-Musalla mescidini kendi malından inşa ettirdi³²². Nasruddevle Nasriyye adlı bir saray yaptırdı³²³. Burada çarşı, hamam ve saraylar yaptırdı. Ayrıca buraya su getirtti. Tell-Babân yanında köprü yaptırdı. Bahar ayını bakır kapı yaptırdığı Nasriyye'de geçirmektedir³²⁴. el-Hüseyniye³²⁵, el-Humeydiye, Tell-Babân, Katînâtâ, Bâbûzîn, İbrahimiye ve Bersedî köylerini köprüye vakfetti. Bu şehre çok miktarda masraflarda bulundu³²⁶.

Çok hayırsever biri olan Nasruddevle sadaka olarak her gün bir cerîb buğday dağıtmaktaydı. el-'Atşâ adlı bir köyün gelirlerini fakirlere ve miskinlere tahsis etti³²⁷. Onun hizmetinde olan şairler et-Tihâmî, Ebu'r-Rıdâ b. et-Tarîf, İbnu's-Sevdâvî ve İbnu'l-Gadîrî gibi şairler bulundu³²⁸. Nasr Ahmed b. Mervân'a vezirlik yapmış olan Ebu Nasr Ahmed b. Yusuf es-Selekî el-Menâzî birçok kitap toplayarak bunları Meyyafarikin ve Amid camilerine bağışladı. *Kütubu'l-Menâzî* olarak adlandırılan bu camideki kitaplar İbn Hâllikân'ın nakline göre kendi döneminde mevcut idiler³²⁹. Nasruddevle'nin veziri İbnu'l-Mağribî 428/1036-1037'de, vefatından önce Meyyâfârîkîn'e kitap hazinesi bağışladı³³⁰.

Fatimî, Abbasî ve Selçuklu üçgeninde bulunan Mervânîler zaman zaman taraf değiştirme zorunda kalmışlardır. Nasruddevle, 430/1038-39'te Fatimî halifesi el-

³¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Meb Yayınları, İstanbul 1972, s. 35.

³²⁰ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s.123; İbn Şeddâd, III/I, 354.

³²¹ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 138.

³²² İbn Şeddâd, III/I, 360.

³²³ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 141; İbn Şeddâd, III/I, 358.

³²⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 141.

³²⁵ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 141; İbn Şeddâd, III/I, 358.

³²⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 142-143.

³²⁷ İbn Şeddâd, III/I, 353-354.

³²⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 144.

³²⁹ İbn Hallikân, I, 143-144.

³³⁰ İbn Şeddâd, III/I, 360-361.

Mustansır adına hutbe okutmuştur. Ardından çok geçmeden aynı emirlik içinde Abdullah el-Kazarunî'nin Şafii mezhebini yaymak için çalışmalarında bulunduğu görülmektedir³³¹.

Nasruddevle, Seyfûddeve döneminde Meyyâfârikîn'e su getirmek için yapılan bir kanala ek olarak üç kanal daha yaptırdı³³². Nasruddevle, Horasan, Azerbaycan ve Taberistan'dan gelen hacı kabilelerine Senâsine'de bulunan Ermenîler'in saldırmasından dolayı savunma amacıyla Senâsine sınırında Hısnu'l-Cedîd adında yeni bir kale yaptırdı³³³. Amid surlarını tamir eden Nasruddevle'ye ait kitabeler bulunmaktadır³³⁴. Kudüs'te Babu Hitta'da 445/1053-1054 tarihli bir kitabe burada Nasrûddeve'nin hacılar için iki ev yaptığını göstermektedir³³⁵. Zamanını üçe ayıran Nasruddevle zamanının bir kısmını devlet işlerine, bir kısmını ailesine ve bir kısmını da eğlence meclislerine ayırmıştı³³⁶. Nasruddevle 29 Şevval 453/16 Kasım 1061 yılında öldü. Meydan camisi olan el-Muhaddese camisinin hemen yanına defnedildi³³⁷. Torunu Sittülmülk, 456/1063-1064 senesinde el-Muhaddese camisinin bitişiğinde bir kubbe yaparak onu oraya nakletti³³⁸.

Nasruddevle'nin ölümünden sonra yerine oğlu Nizâmeddin Nasr geçti (Zilkade 453/Kasım-Aralık 1061)³³⁹. Nizameddin başa geçince kardeşi Sa'id kendisine karşı çıkarak Tuğrul Bey'den yardım istedi. Tuğrul Bey 5 bin atlı ile Sa'id'i Meyyâfârikîn üzerine gönderdiğinde şehir önlerine gelen Sa'id, İbn Cehîr'in tavassutuyla 50 bin dinar ve Amid'in Sa'id'e verilmesi şartıyla anlaşma yaptı (455/1063)³⁴⁰. Kardeşi Sa'id'e Amid'i veren Nizameddin iki yıl sonra Sa'id'e göndermiş olduğu zehirli mendil ile onu

³³¹ Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626.

³³² İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 166.

³³³ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 168; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, VII, 776-777.

³³⁴ İbn Şeddâd, III/I, 257.

³³⁵ Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626.

³³⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 170; İbn Hallikân, I, 177.

³³⁷ İbn Şeddâd, III/I, 217; İbn Hallikân, I, 178; Zehebî, İmâm Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Düvelü'l-İslâm*, c. I, tah. Hasan İsmail Merve-Mahmud el-Arnâ'ûd, Dâru Sadr, Beyrut 1999, s. 389.

³³⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 177; İbnü'l-Verdî, I, 510; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. V, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992, s. 70.

³³⁹ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 178; İbn Şeddâd, III/I, 366; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626.

³⁴⁰ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan adlı eserindeki Selçuklular ile ilgili bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII(22), Ankara 1997, s. 73-74; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 180-181; İbn Şeddâd, III/I, 367.

öldürttü³⁴¹ ve burayı da topraklarına kattı³⁴². Sultan tarafından 458/1065-1066'da Diyâr-ı Bekr bölgesine 5 bin atlı ile gönderilen Salâr Horâsân adlı bir komutan, Nizamettin tarafından hile ile yakalanarak öldürüldü³⁴³. Alp Arslan 463/1071'de el-Cezîre bölgesine geldiğinden Mervânî Nasr b. Ahmed b. Mervân, ona itaatini bildirdi³⁴⁴.

Nizâmeddin'in 472/1079-80'de ölümünden sonra yerine Nasruddevle Mansûr geçti³⁴⁵. Nasruddevle Mansûr döneminde devletin varlıkları tüketildi ve Türk komutanlar tarafından bölge yağmalandı. Mansûr'un Süryanî asıllı Hıristiyan Ebû Sâlim'i vezirlik makamına getirip devletin bütün sorumluluklarını ona yüklemesi çeşitli sıkıntılar doğurdu³⁴⁶.

Mervânî vezirliği yapmış olan ve Bağdat'tan İsfahan'a Melikşah'ın yanına giden Fahruddevle İbn Cehîr Melikşah'a Mervânî hazinelerini anlatarak onu bu bölgeyi almaya teşvik etti³⁴⁷. Melikşah 476/1083-84 yılında Fahruddevle İbn Cehîr önderliğinde bir orduyu Amid üzerine gönderdi. İbn Cehîr'in Amid'e doğru yürümesi üzerine Mervânî emiri Mansûr Melikşah'ın yanına gitti. Melikşah, Meyyâfârikîn ve Amid'in Mervânîler'de kalabileceğini geriye kalan yerlerin ise kendilerinden alınacağını bildirdi. Durumu Ebû Sâlim'e bildiren Mansûr, Ebû Sâlim'in bu şartları kabul etmemesi önerisini yerinde buldu ve teklifi reddetti. Bunun üzerine Fahruddevle önderliğindeki birlikler yola koyuldu³⁴⁸. Mervânîler ise Ukaylî emiri Müslim b. Kureyş'ten yardım istediler. Bu yardıma karşılık Amid'i vermeyi önerdiler³⁴⁹. İlk olarak 478/1085-1086'da Amid, ardından da Meyyâfârikîn Fahruddevle İbn Cehîr tarafından alındı³⁵⁰.

Fahruddevle yaklaşık iki yıl boyunca kaldığı Meyyâfârikîn'de, Mervânîler'in bütün hazinelerini ele geçirdi. Mervânî hazinelerine el koyan ve ailesi için bunu

³⁴¹ İbn Şeddâd, III/I, 370.

³⁴² Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626.

³⁴³ Urfalı Mateos. 115-117; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 182-183; İbn Şeddâd, III/I, 372-373.

³⁴⁴ İbnü'l-Verdî, I, 519.

³⁴⁵ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX(24), Ankara 1999, s. 66; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 201-202; İbn Şeddâd, III/I, 379; İbnü'l-Verdî, I, 528.

³⁴⁶ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 204-206.

³⁴⁷ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 208.

³⁴⁸ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 208-209.

³⁴⁹ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 210; İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, tah. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, tarihsiz, s. 12; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 142-143.

³⁵⁰ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. 66; İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 212; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 61.

toplayan İbn Cehîr bu tutumundan dolayı Selçuklular tarafından 479/1086-1087'de görevden alındı³⁵¹. Şehir halkı yaşadığı sıkıntılardan dolayı çıkış yolu aramaya başladı. Bu sebepten Musul'un kuzeyinde bir kasaba olan Harbâ'da bulunan Mervânî emiri Mansûr b. Mervân halk tarafından davet edilerek Meyyâfârikîn'e geldi (486/1093-94)³⁵².

Meyyâfârikîn'e gelen Mansûr'un yönetiminde, halkın şikâyetlerinin artması üzerine Nusaybin'de bulunan Tutuş Meyyâfârikîn'e davet edildi. Beş ay kadar hükümdarlık süren Mansûr'un emirliği Tutuş'un 486/1093 yılında Meyyafarikin'e girmesi ile son buldu³⁵³. Mansûr Cizre'ye dönerek burada bir süre idarecilik yapmasına rağmen Melikşah'ın komutanlarından Çökürmüş'ün Cizre'yi alması üzerine hapsedildiği bir Yahudi'nin evinde öldü (489/1096)³⁵⁴. Ahlât'taki Mervânî hâkimiyeti ise 493/1099-1100'de Sökmen el-Kutbî'nin halk tarafından davet edilmesi ile sonlandırıldı³⁵⁵. Son Mervânî kalesi el-Hettâh yani Lice ise 532/1137-1138'de Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş tarafından alındı. Böylece bölgede Artuklu hâkimiyeti başladı³⁵⁶.

1.2.3. Numeyrîler (991-1081)

Ukayl kabilesi ile birlikte Suriye ve el-Cezîre bölgesine gelen kabilelerden biri de Numeyr kabilesidir. Benû Numeyr, Arap 'Amir b. Sa'sa'a'nın³⁵⁷ Kays koluna mensuptur³⁵⁸. Numeyrîlerin kökeni Haleb'deki Mirdâsîler ile paraleldir³⁵⁹. Hamdânîler döneminde onların hizmetinde bulunarak aynı zamanda orduya önemli miktarda asker

³⁵¹ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 219; İbnü'l-Verdî, I, 532.

³⁵² İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 235.

³⁵³ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 236

³⁵⁴ İbnu'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 247; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, VIII, 401; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûm*, V, 155; İbn Şeddâd'a göre Mansûr mağlup olduktan sonra Bağdat'a gitti ve 487'ye kadar burada kaldı. Bu tarihte Ceziretu İbn Ömer'e gitti ve Çökürmüş gelene kadar da burayı idare etti. Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 218; Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, GAP Yayınları Kültür Dizisi, Ankara 1999, s. 32; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626.

³⁵⁵ İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, c. II, Matba'atü'l-Haydariyye, el-Necef, 1389/1969, s. 17.

³⁵⁶ İbnü'l-Verdî, II, 60; Ayrıca bkz: İsmail Yiğit, "Kuruluşundan Mervânîler Dönemine Kadar Cizre", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, Cizre 1999, s. 53-62; Ramazan Şeşen, "Mervânîler'den Eyyübîler Döneminin Sonuna Kadar Cizre", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, Cizre 1999, s. 63-71.

³⁵⁷ İbn Haldûn, I, 1629; el-Ka'bî, s. 56; C. Levi Della Vida, "Nümeyr", *IA*, c. IX, Eskişehir 1997, s. 373.

³⁵⁸ D. S. Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", *Anatolian Studies*.vol. II, (1952), s. 74.

³⁵⁹ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri Tarihi*, (çev. Hande Canlı), İstanbul 2005, s. 143; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 44.

sağlamışlardır³⁶⁰. el-Cezîre bölgesine gelen Benû Numeyr kabilesi mensupları Harran, Urfa, Rakka ve Serûc gibi şehirlere yerleşerek³⁶¹ Musul'a kadar olan alana yayılmışlardır. Hamdânîler döneminde el-Cezîre'ye Kays Aylan'dan Kuşeyr, Ukayl, Numeyr, Kilâb kabileleri Cizr-i Menbic, Hâbûr, Hânûka, Arâbân, Karkısıya, Rahbe'ye göç ederek bu şehirlere yerleşmişlerdir³⁶².

Numeyrîler Harran, Serûc, Rakka gibi şehirlerde 990-1081 yılları arasında hüküm sürdükleri zaman dilimi içerisinde batıda ve güneyde Mirdâsîler, doğuda Ukaylîler, kuzeyde Mervânîler ve kuzeybatıda ise Bizans ile sınır komşusu olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Abbasî, Bizans ve Fatımîler'in Suriye ve el-Cezîre bölgesine uyguladıkları baskı burada bulunan emirlikler sayesinde kırılmıştır³⁶³.

Kaynaklarda Benû Numeyr'den ilk defa 331/942 yılında Abbasî valisine bağlı kuvvetler içinde bahsedilmektedir. Numeyrîler daha sonra 338/948 yılında Hamdânî hükümdarı Seyfûddeve Ali'nin yanında İhşidî Kafûr'a karşı savaşırken görülmektedirler³⁶⁴. Numeyrîler 970'te ise Musul ve çevresinde Hamdânîler'e karşı isyan halinde olarak Hamdânîler'in Berka'îd valisini öldürmüşlerdir³⁶⁵. Musul'daki Büveyhî valisi Haşâze, Mervânî emiri Bâz ile yaptığı mücadeleler esnasında Benû Ukayl, Numeyr gibi kabileleri Büveyhî toprakları ile Mervânîler arasında oluşturulan tampon bölgelere yerleştirmek suretiyle emniyeti sağlamaya çalışmıştır (377/987-988)³⁶⁶. Numeyrî kabilesinin lideri Vessâb, 380/991'de bağımsızlığını ilan edene kadar bulunduğu Harran şehrinde Hamdânîler'e tabi kalmıştır³⁶⁷. Hatta bu tarihlerde Numeyrî emiri Vessâb b. Sâbık Hamdanî hükümdarı olan Sa'duddevle'nin Harran'daki naibi konumunda bulunmaktaydı³⁶⁸. Yine kaynaklarda Devser olarak bilinen Caber kalesinin

³⁶⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 209.

³⁶¹ İbn Havkal, I, 228; Sur Başpiskoposu Vilyem, *Tarihü'l-Hurubi's-Salibiyyeti'l-A'mâli'l-Münceze fî mâ Verâ'i'l-Bihâr*, I, (tah. ve Arapça Trc. Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1424/2003, s. 32; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 74.

³⁶² İbn Havkal, I, 228; ed-Dürî, *Tarihu'l-Irak el-İktisadî*, 29; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 48.

³⁶³ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 74-75.

³⁶⁴ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 75.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 522-23.

³⁶⁶ İbn Haldûn, I, s. 1627.

³⁶⁷ Bosworth,(2005), *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 143.

³⁶⁸ İbn Şeddâd, III/I, 46; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 75.

Fatimî komutanı ed-Dezberî tarafından Benû Numeyr'den satın alındığı da nakledilmektedir³⁶⁹.

1.2.3.1. Harran ve Rakka'da Numeyrîler

Haleb Hamdânî emiri Sa'duddevle'nin 381/991'de vefatından hemen sonra Harran'da bulunan Benû Numeyr lideri Vessâb b. Sâbık, bağımsızlığını ilan ederek Numeyrîler adıyla anılacak olan bir emirlik kurdu³⁷⁰. Harran'da bağımsızlığını kazanan Vessâb çok geçmeden Serûc'u da alarak topraklarına katmayı başardı³⁷¹. Bu sebepten Vessâb kaynaklarda Numeyrîlerin kurucusu olarak kabul edilmektedir³⁷². Vessâb b. Sâbık en-Numeyrî Harran'a hâkim olduktan sonra hemen yanı başında bulunan Ruhâ şehrini ele geçirince buraya amcasının oğlu Utayr'ı tayin etti³⁷³. Vessâb, Ruhâ'dan sonra Hamdânîler'in elinde bulunan Rakka şehrini Ebû'n-Nasr Mansûr b. Lü'lü'den aldı (398/1007)³⁷⁴. 410/1019 Yılında ölümüne kadar Harrân'da hüküm süren Vessâb³⁷⁵ kuzeybatı sınırlarında Bizans ile mücadelelerde bulundu³⁷⁶.

Vessâb'ın ölümünden sonra yerine oğlu Şebîb (öl.431/1039) geçti³⁷⁷. İbn Vessâb, 426/1034-1035'te yanına aldığı Arap ve Rumlardan müteşekkil bir ordu ile Nasruddevle b. Mervân'ın topraklarına saldırdı. Mervânî emiri Nasruddevle, İbn Vessâb'a karşı Ukaylî emiri Karvâş'tan aldığı destek ile İbn Vessâb'ı mağlup etti. Nasruddevle bu galibiyetten sonra Bizans imparatoruna elçi göndererek anlaşmayı bozduğu için onu kınadı. Bizans imparatoru ise kendisinden habersiz gerçekleştiğini ifade ederek hediyeler göndermek suretiyle özrünü beyan etti. Bu cevaptan sonra Nasruddevle, Ruhâ'ya doğru yürümek için hazırlamış olduğu ordusunu dağıtarak sefer hazırlıklarını sonlandırdı³⁷⁸.

³⁶⁹ İbn Şeddâd, III/I, 111.

³⁷⁰ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 16.

³⁷¹ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 75.

³⁷² Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 44.

³⁷³ İbn Şeddâd, III/I, 90; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77.

³⁷⁴ İbn Şeddâd, III/I, 76; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 75.

³⁷⁵ İbn Şeddâd, III/I, 46; İbnü'l-Verdî, I, 462; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77.

³⁷⁶ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 75.

³⁷⁷ İbn Şeddâd, III/I, 46; İbnü'l-Verdî, I, 462; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies I", 77; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

³⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IX, 339.

İbn Vessâb ve İbn Utayr 427/1035-1036'da Nasruddevle b. Mervân'dan aldıkları yardımlar ile es-Süveydâ (Siverek) üzerine yürüdüler. Şehri zorla ele geçiren Müslümanlar, 3.500 kişiyi öldürdüler, şehirdeki malları ganimet olarak ele geçirdiler. Daha sonra ele geçirdikleri esirlerle birlikte Ruhâ üzerine yürüyerek şehre erzak girişini engellediler. Kaçmak için bir fırsat bulan partik, Bizans imparatoruna giderek aldığı 5.000 süvari ile geri döndü. Durumdan haberdar olan İbn Vessâb ve Nasruddevle'nin komutanı Bizans ordusunu pusuya düşürerek patriği ele geçirdiler. İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre İbn Vessâb, savaşta öldürülen düşman kuvvetlerinin askerlerine ait kesik başları yüz altmış deve ile Amid'e gönderdi. İbn Vessâb, Hassân b. Cerrâh et-Tâî'nin kendilerine doğru yürümesi üzerine muhasarayı bırakarak ona doğru yürüdü. Bu fırsatı değerlendiren Rumlar ise Harran'a saldırdılar. İbn Vessâb'ın geri dönmesinden dolayı Rumlar daha önce ele geçirmiş oldukları Ruhâ'ya çekilmek zorunda kaldılar³⁷⁹.

Ruhâ'da Bizans hâkimiyetinin başlamasından sonra Harran ve Rakka'da hâkim olan Numeyrîler zaman zaman Bizans'a vergi ödemek zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra Numeyrîler bir süre sonra Ukaylîler ile de mücadeleye girişmişlerdir. Ukaylîler'in elinde bulunan Nusaybin'e saldırılarda bulunan Numeyrîler, şehri ele geçiremedikleri gibi geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bir yıl sonra ise Numeyrî emiri Şebîb Bizans'tan yardım talebinde bulunmuştur³⁸⁰.

Harran hâkimi olan Şebîb b. Vessâb en-Numeyrî, 430/1038-1039 yılında Fatimî komutanı ed-Dezberî'nin Mervânî topraklarına doğru yürümekte olduğu haberini aldı. Mervânî Nasruddevle, Karvaş'tan aldığı yardımla, Şebîb'e haber göndererek ed-Dezberî'ye karşı onu uyardı ve ondan yardım istedi. Şebîb de bu davet üzerine Fatimîler adına okuttuğu hutbeyi keserek Abbasî el-Ka'im (1031-1075) adına hutbe okutmaya

³⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IX, 343; İbnü'l-Verdî, I, 476; Judah Benzion Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, (çev. Ahmet Arslan), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 282; Ebu'l-Farac yaptığı nakillerde Nasruddevle b. Mervân'ın adını zikretmemekle birlikte Kürtler'den ve Maaddoğullarından büyük bir ordu ile es-Süveydâ üzerine yürüdüklerini ifade ederek ayrıca Arapların aldıkları esirlerin sayısını 3.000 olarak gösterir. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 289; Honigmann, es-Süveydâ'nın Rumların yardımı ile İbn Vessâb tarafından Nasruddevle b. Mervân'dan alındığını yanlış bir şekilde aktarmaktadır. Ayrıca Ruhâ muhasarasında Musul emiri Kureyş'in de bulunduğunu eklemektedir. Bkz: Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, ss. 134, 137.

³⁸⁰ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77.

başladı. Ancak üzerinden çok zaman geçmemiştir ki ed-Dezberî'nin tehditleri sonucunda 1039'da Şebîb tekrardan Fatımîler adına hutbe okutmak zorunda kaldı³⁸¹.

Şebîb'in 431/1039'da vefatından sonra yerine oğlu Hasan geçti³⁸². Hasan emirlik koltuğunda fazla kalamadı. Hasan'ın amcaları Mutâ'in ve Kavvâm Harran ve Rakka'yı ele geçirdiler³⁸³. Şebîb'in kız kardeşi Seyyide Aliye ise Rafika şehrine hakim olarak kaldı³⁸⁴. Rakka, Mutâ'in ve Kavvâm döneminde bir süre Mirdâsî emiri Muizzüddeve Ebî Ulvân Semâl b. Sâlih'in eline geçtiyse de Menî' b. Şebîb b. Vessâb 449/1057'de şehre tekrardan Numeyrî hâkimiyeti altına aldı³⁸⁵. Harran bu iki kardeş döneminde ticaret ve ziraat bakımından en zayıf dönemini yaşadı. Şehrin kalesi tamir edildi. Kalenin güneydoğu kapısında 451/1059 tarihli bir kitabede Menî' (Kavvam)'ın adı geçmektedir³⁸⁶. Harran'da bu dönemde bu iki kardeş adına İbnü'ş-Şâtir adında, Benî Vessâb'ın kölesi bulunmaktaydı³⁸⁷. Mirdâsî emiri 'Atiyye 454/1062 yılında Rakka şehrini Numeyrî emiri Menî''den aldıktan kısa bir süre sonra Menî' öldü. Ukaylî emiri Müslim 463/1070 yılında Rakka'yı ele geçirerek Mirdâsî emiri 'Atiyye'yi şehirden çıkardı³⁸⁸.

Numeyrîler 456/1063'te Fatımîler'in yüksek hâkimiyetini kabul ettiler. Numeyrîler adına şehir valisi olan Yahya b. eş-Şâtir, Sabiîlere ait olan son mabedi de yıktırdı. Böylece Harran'da bulunan Sabiîlerin tamamen ortadan kalktığı ifade edilmektedir³⁸⁹. Selçukluların müttefiki Müslim b. Kureyş, Mutâ'in ve Kavvâm arasındaki ihtilaftan faydalanarak şehrin valisi Yahya b. eş-Şâtir'in yardımı ile³⁹⁰ şehri

³⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IX, s. 355-356; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, 160; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 78; Bosworth,(2005), *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 143.

³⁸² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 380; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 79.

³⁸³ İbn Şeddâd, III/I, 46; İbnü'l-Verdî, I, 480; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 79; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

³⁸⁴ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 79.

³⁸⁵ İbn Şeddâd, III/I, s. 76; İbn Hamdûn 448 senesinde Ebu'z-Zimâm Menî' b. Şebîb b. Vessâb'ın Harran, Rakka ve Serûc'a hakim olduğunu aktarmaktadır. Bkz: İsmet Kayaoğlu, *Kitab al-Tadhkira de Ibn Hamdun, Partie Historique, 447-553 h./1055-1058*, Paris 1970, s. 3.

³⁸⁶ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 53-54; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

³⁸⁷ İbn Şeddâd, III/I, 46.

³⁸⁸ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 82.

³⁸⁹ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies", 44; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

³⁹⁰ Ali b. Vessâb adına burada yöneticilik yaptığı aktarılmaktadır. Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

ele geçirdi. Harran'ı ele geçiren Müslim iki kardeşi Harran'dan çıkartmak suretiyle buradaki Numeyrî hâkimiyetini sonlandırdı (474/1081)³⁹¹.

Şerefuddevle Müslim b. Kureyş, 476/1083'te Tutuş'un elinde bulunan Dımaşk'ı kuşattığı esnada Harran kadısı Abdulfettâh b. Celebet el-Harrânî ve İbn Utayr en-Numeyrî şehri Türkmen Çubuk'a teslim etmek için isyan ettiler. Dımaşk muhasarasını bu isyandan dolayı bırakan Müslim, Harran'a gelerek şehri kuşattı ve mancınıklarla dövdü. Şehre zorla giren Müslim Harran kadısı, iki oğlunu ve Harran halkından 100 kadar kişiyi öldürdü. Müslim ayrıca şehir halkına 100 bin dinarlık ceza verdi. Şerefuddevle'nin 478/1085'te Süleymanşah ile yaptığı mücadelede ölmesinden sonra yerine geçen kardeşi Müeyyedüdevle İbrahim Harrân'a hâkim oldu³⁹².

1.2.3.2. Ruhâ'da Numeyrîler

Harran ve Rakka'ya hâkim olan Numeyrî Vessâb bir süre sonra Ruhâ'yı ele geçirerek kuzeni Utayr'a verdi³⁹³. Utayr Ruhâ'ya hâkim olduktan sonra burada bulunan ve adil olduğundan halk tarafından sevilen naibi Ahmed b. Muhammed'i³⁹⁴ kıskanmaya başladı. Şehir halkı adil tutumundan dolayı naibi Utayr'a tercih etmekteydi. Bundan dolayı Utayr naibi ortadan kaldırmak için çalışmalarında bulundu ve bir fırsatını bularak onu öldürdü. Naibin öldürülmesini kabul etmeyen halk Diyâr-ı Bekr emiri Nasruddevle b. Mervân'a haber göndererek kendisini şehre davet ettiler³⁹⁵. Ruhâ halkından gelen

³⁹¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm*, V, 113; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 407; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, 58; Mustafa Korkmaz, "İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi, I. Urfa'nın İslâm Hâkimiyetine Girişi", *Edessa'dan Urfa'ya II*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara 2007, s. 94.

³⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 136; Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi(XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", (çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız), *Belleten*, 51(201), (Aralık 1987), Ankara 1987, s. 1408; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, 58; İbnü'l-Adîm, Harrân'a Şerefüdevle tarafından tayin edilen Cafer el-Ukaylî'nin Yahya eş-Şâtir'in takip ettiği adalet politikasını terk ettiğini ve Şiîliği yaymaya başladığını ifade ederek halkın bu sebepten Ukaylîler'e isyan ettiğini aktarmaktadır. Şerefüdevle Harrân üzerine yürüdüğü sırada yanında İbn Atiyye en-Numeyrî de bulunduğunu ve Harrân alındıktan sonra halktan 93 kişinin öldürüldüğünü, kadı ve oğlunun ise çarımha gerildiğini eklemektedir. Bkz; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210-211.

³⁹³ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77.

³⁹⁴ Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461.

³⁹⁵ İbn Şeddâd, III/I, 91; Merçil, Zenek adını Zengî olarak vermiştir. Bkz. Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461.

yardım talebi karşısında Nasruddevle Ruhâ üzerine (1011-1061)³⁹⁶ Amid naibi olan Zenek'i gönderdi³⁹⁷.

Ruhâ, Nasruddevle'nin naibinin eline geçtikten sonra Utayr, Sâlih b. Mirdâs'a müracaat ederek Nasruddevle ile arasını yapmasını istedi. Sâlih b. Mirdâs'ın girişimi ile şehrin yarısı Utayr'a verildi (410/1019-1020)³⁹⁸. Utayr bir süre burada Nasruddevle'nin naibi olarak kaldı. Ancak bu birliktelik uzun sürmedi. Nasruddevle'nin naibi, yemeğe davet etmiş olduğu Utayr'ı, daha önce Utayr'ın öldürdüğü Ruhâ naibinin oğluna öldürttü (416/1025-1026)³⁹⁹.

Utayr'ın öldürülmesini kabul etmeyen Benî Numeyr, Zenek'in bu olayda parmağı olduğunu düşünerek Zenek'i öldürdüler (418/1027)⁴⁰⁰. Bu olaydan sonra İbn Şibl ve İbn Utayr, Mirdâs emiri Sâlih b. Mirdâs'ı⁴⁰¹ şefaatçi olarak Nasruddevle nezdinde çalışmalarda bulunmaya teşvik ettiler⁴⁰². Sâlih b. Mirdâs'ın aracılığı neticesinde Ruhâ şehri Nasruddevle tarafından İbn Utayr ve İbn Şibl arasında bölüştürüldü⁴⁰³. Büyük burca İbn Utayr hâkim olurken, küçük burç ise İbn Şibl'e verildi. İbn Utayr ve İbn Şibl arasında sorunlar yaşanmaya başladığından, İbn Utayr kendi hissesini 20 bin dinar ve bazı köyler karşılığında⁴⁰⁴ Rum meliki Romanos'a satmak için onu şehre davet etti (422/1030)⁴⁰⁵. Bu köylerden birinin adı es-Sinn idi⁴⁰⁶. İbn Utayr, İbn Şibl'i öldürünce

³⁹⁶ İbn Şeddâd, III/I, 90; İbnü'l-Verdî, I, 472; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77.

³⁹⁷ İbn Şeddâd, III/I, 91; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461.

³⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 269; İbn Şeddâd, III/I, 91-92; İbnü'l-Verdî, I, 472.

³⁹⁹ İbn Şeddâd, III/I, 91-92; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Diyyel*, s. 157; Mateos.Nasruddevle tarafından Ruhâ'nın alınması için gönderilen ordunun başında Bale'l-Reis adında biri olduğunu ve ordunun 1.000 kişiden oluştuğunu aktarmaktadır. Bkz. Urfalı Mateos.53-56.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 269; İbn Şeddâd, III/I, 92; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 269; İbn Şeddâd, III/I, 92; Merçil, Sâlık b. Mirdâs'ın aracılık yaptığını kaydetmektedir. Bkz: Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461.

⁴⁰² İbn Şeddâd, III/I, 92; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 317; İbn Şeddâd, III/I, 93; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461.

⁴⁰⁴ İbn Şeddâd, III/I, 93; İbnü'l-Verdî, I, 472.

⁴⁰⁵ el-Antakî, s.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 317-318; İbn Şeddâd, adı geçen Bizans meliğinin adını Armanos olarak vermektedir. Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 93; Ebu'l-Farac ise Rum meliğinin adını Michael olarak aktarmaktadır. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 289; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 77.

⁴⁰⁶ İbn Şeddâd, III/I, 93; Ebu'l-Farac, 20.000 darik ve Roma diyarından kendisine dört köy verilmesi karşılığında şehri sattığını nakletmektedir. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 289.

Nasruddevle Selmân adında birini buraya tayin etti⁴⁰⁷. Selmân, İbn Utayr'ın eşinin baskılarına dayanmayarak Sümeysat'ta bulunan Georgios Maniakes'e haber göndererek belli bir miktar tazminat karşılığında şehri teslim etmeyi önerdi⁴⁰⁸. Rum melikinin şehre yaklaşması üzerine İbn Şibl taraftarları şehri terk ettiler ve Rumlar Ruhâ'yı ele geçirdiler (422/1030-1031)⁴⁰⁹. Rum meliki 422/1030-1031'de Ruhâ'ya geldiğinde şehri Süleymân b. el-Gürcî yani Selmân'dan teslim aldı⁴¹⁰. Süleyman adlı bu kişinin Bizanslılar'ı şehre davet eden Selman olduğu bu bilgilerden anlaşılmaktadır.

Şehre giren Rumların mescidi yakmasından dolayı Mervânî emiri Nasruddevle topladığı askerî birliklerle Ruhâ'ya hareket etti. Şehir önlerine gelen Nasruddevle, kiliseye sığınan Rumları esir alarak, şehre hakim oldu ve bol ganimet elde etti⁴¹¹. Mervânî kuvvetleri karşısında zor durumda kalan Rumlar şehrin iki burcuna sığındılar. Muhasara altında kalan Rumlar, Rum melikinden yardım istediler. Nasruddevle burçlarda bulunan Rumlar üzerine 10 bin kişilik bir ordu gönderdi ve Mervânî kuvvetleri mağlup olarak çekilmek zorunda kaldılar (422/1030)⁴¹². Mağlup olan müttefik Mervânî ordusu Ruhâ önlerine gelerek şehri kuşattılar. Ancak şehri almaya

⁴⁰⁷ Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461.

⁴⁰⁸ Fayiz Necib İskender, *Ermeniyye Beyne'l-Bizaniyyin ve'l-Etraku's-Selâcîkâ(392-463/1000-1071), fî Musannufi Aristakes el-Lestikretî, Dâru'l-Fikri'l-Cami'i, İskenderiye 1983, s. 77; Süryanî Mihael, Vekayiname, I, (622-1042), (çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Basılmamış Notlar, Ankara 1944, s. 227; Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", s. 461; Mateos bu şahsın adını Maniag olarak vermektedir. Bkz. Urfalı Mateos 53-56; Simbat Vekayinâmesinde de zor durumda kalan kale komutanı Salman'ın Somasat'ta bulunan Manig'tan kaleyi teslim etmek mukabilinde yardım talep ettiği aktarılmaktadır. Bkz: Hrant Andreasyan, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi(951-1334)*, (TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme), Ankara 1946, s. 22; Honigmann, şehrin Bizans'a satılmasında Nasruddevle b. Mervân'ın valisi olan Salman ile İbn Utayr arasındaki anlaşmazlıktan dolayı İbn Utayr'ın tazminat karşılığında Maniakes'i şehre davet ettiğini kaydetmektedir. Bkz. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 133.*

⁴⁰⁹ Ioannes Zonaras. *Tarihin Özeti*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 52; İskender, s. 77; İbnü'l-Verdî, I, 472; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, s. 157; Segal, s. 280.

⁴¹⁰ el-Antakî, s.; İskender, s. 77; Mateos. Nasruddevle geldiğinde şehrin valisinin Salman adında biri olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Urfalı Mateos.s. 53-56; Honigmann ise Selman'ın Ruhâ'ya Nasruddevle tarafından tayin edildiğini İbn Utayr ile anlaşmazlığa düşünce Maniakes'e müracaat ederek uygun bir tazminat karşılığında satmayı kararlaştırdığını nakletmektedir. Bkz: Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 133; Salman, muhtemelen Süleyman adı verilen valinin adıdır; Simbat Vekâyinamesinde ise İmparatorun Urfa'ya Abubakır adında birini tayin ettiğini nakletmektedir. Bkz: Andreasyan, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi(951-1334)*, s. 23.

⁴¹¹ el-Antakî, s.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 317-318; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, I*, 289.

⁴¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IX, 317-18; İbn Şeddâd, III/I, s. 93; René Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 551; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 134.

muvaffak olamayan birlikler Sümeysât'a saldırarak buradan ele geçirdikleri ganimetlerle çekildiler⁴¹³.

Bizans karşısında geri çekilmek zorunda kalan Nasruddevle, Michael'e haber göndererek ona şunları söyledi: “*Haleb'e karşı iki defa yürümekten ne kazandınız ki, şimdi de Edessa'ya göz dikiyorsunuz? Size dostça nasihatim, adamlarınızı alıp buradan çıkmanızdır. Gitmezseniz Arap ordularından neler çekeceğinizi göreceksiniz.*” Michael de cevaben: “*Biz Edessa'yı harp ile almadık. Onu meşru sahibinden satın aldık. Onun elinizde kalacağını bilsem iade ederdim. Fakat Maaddilerin, Numeyroğullarının onu bırakmayacağını biliyorum.*” diyerek 20 bin kişilik bir ordu gönderip Aksas, Harran ve Serûc şehirlerinde yağmalarda bulundu⁴¹⁴.

Bizans saldırılarının artması karşısında telaşa kapılan Harran emiri İbn Vessâb en-Numeyrî, Harran ve Serûc üzerinde Rumlarla anlaşmaya vararak onlara haraç vermeyi kabul etti. Böylece Bizans saldırılarını durdururken⁴¹⁵, Ruhâ ise 479/1086-1087 yılına kadar Rumlar'ın elinde kaldı⁴¹⁶.

1.2.3.3. Serûc'da Numeyrîler

Serûc, Hamdânî emiri Seyfûddevle döneminde ele geçirilip Hamdânî hâkimiyeti altına girmişti. Haleb Hamdânî emiri Ebû'l-Fedâ'il Sa'iduddevle döneminde ise Serûc Numeyrî kabilesinden Vessâb en-Numeyrî'nin eline geçmiş ve 410/1019-1020'de ölümüne kadar da Vessâb'ın elinde kalmıştır⁴¹⁷. Vessâb'ın vefatından sonra yerine Serûc'a oğlu Menî' geçti. Menî'nin 431/1039-1040'ta vefatı üzerine Serûc'ta onun yerine oğlu Hasan b. Menî' geçti⁴¹⁸. Şerefûddevle Müslim b. Kureyş 474/1081-1082'de, Serûc'u Hasan'dan alarak bu şehre karşılık Nusaybin'i ona verdi⁴¹⁹. Şerefûddevle'den

⁴¹³ el-Antakî, 428; İskender, s. 77.

⁴¹⁴ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 290.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 318; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 290; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 137.

⁴¹⁶ İbn Şeddâd, III/I, 93.

⁴¹⁷ İbn Şeddâd, III/I, 102.

⁴¹⁸ İbn Şeddâd, III/I, 103.

⁴¹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208; İbn Şeddâd, III/I, 103; Rice, “Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I”, s. 82.

sonra şehir oğlu Ebû Abdullah Muhammed'in idaresine geçti⁴²⁰. Böylece Serûc'da bulunan Numeyrîler Ukaylîler'in vasallı durumuna geldiler.

Numeyrî hâkimiyetinin Harran, Rakka ve Serûc'da sonlanmasından sonra da Numeyrî kabilesi bölgede varlığını sürdürmüştür. Nitekim 514/1120'de Fırat nehri üzerinde bulunan Kal'âtu'n-Necm'in Numeyrîler'in elinde bulunduğu kaydedilmektedir⁴²¹.

1.2.4. Büveyhîler (932-1055)

Ukaylîler tarihi açısından diğer önemli devlet ise İran'ın Deylem adı verilen bölgesinde ortaya çıkıp zamanla Bağdat ve bunun paralelinde el-Cezîre bölgesine yayılan Büveyhîler'dir. X. asrın ikinci yarısından itibaren Bağdat'ta Sünnî hilâfet üzerinde hâkimiyet kurmuş Şî'î bir devlet olan Büveyhîler'in soyu bazı kaynaklarda Sâsânî sülalesinden Behrâm Gûr b. Yezdcerd'e⁴²² bazılarında ise Sâsânî veziri Mihr b. Narsî'ye dayandırılmaktadır⁴²³. Bunlardan farklı olarak el-Mes'ûdî, onları Deylemîler'e, Deylemîler'i de Bâsil b. Dabbe b. Uded'e dayandırmaktadır⁴²⁴.

Büveyhî ailesinin atası olan Ebû Şucâ' Büveyh b. Fennâhüsrev⁴²⁵ ed-Deylemî⁴²⁶ el-Fârisî⁴²⁷ Kiyâkîs adlı Deylem bölgesinde bir köyde, balık avcılığı ile geçinen biriydi⁴²⁸. Önceleri Mecûsîliğin yaygın olduğu Deylem bölgesinde İslâmiyet, Şî'î el-

⁴²⁰ İbn Şeddâd, III/I, 103.

⁴²¹ Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 83.

⁴²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 220; İbn Haldûn, I, 1299; K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", *İA*, c. II, Eskişehir 1997, s. 843.

⁴²³ İbrahim Selmân el-Kürevî, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâfetu'l-Abbâsiyye*, Mektebetu Dâru'l-'Arûbe, Kuveyt 1402/1982, s. 82.

⁴²⁴ el-Mes'ûdî, II/IV, 273.

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 220; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 407; Tağriberdî, *Nücûm*, IV, 146; İbn Haldûn, I, 1299; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilâfetu'l-Abbâsiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyin*, el-Mektebetü'l-Camiyyi'l-Hadis.İskenderiyye 1991, s. 16; Ali b. Muhammed es-Sallâbî, *Devletü's-Selâcîkâ ve Burûz-ı Meşrû' İslâmî li-Mukavemeti't-Tağalluli'l-Bâtunî ve'l-Gazve's-Salîbî*, el-Mektebetu's-Suriye, Beyrut 1430/2009, s. 36; Mehmet Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şî'î Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII(II), Diyarbakır 2005, s. 19.

⁴²⁶ İran'ın kuzeyinde, Hazar denizinin güney kıyılarında bulunan dağlık bölgeye antik dönemden beri verilen isim olup burada yaşayanlara da Deylemî adı verilmekteydi. Bkz: Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad(334/946-447/1055)*, Calcuta 1964, s. 1 vd.; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Hasan Muneymene, *Tarihu'd-Deletu'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î ve's-Sekâfî-Mukâta'at-i Fâris-334-447/945-1055*, Beyrut 1407/1987, s. 83-84.

⁴²⁷ es-Sallâbî, *Devletü's-Selâcîkâ*, s. 35.

⁴²⁸ el-Ezdî, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyâs(öl. 334), *Tarihu'l-Mevsîl*, II, tah. Ahmed Abdullah Mahmud, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1971, s. 237; Selmân el-Kürevî, s. 83.

Hasan b. Ali yani el-Utrûş el-Alevî sayesinde yayıldığından (301/913-914)⁴²⁹ halkın çoğu Şî'î inanca mensuptu. İlk zamanlarda el-Utrûş'un hizmetinde bulunan⁴³⁰ Büveyhîler, el-Utrûş'tan sonra Gilân emirlerinden biri olan Mâkân b. Kâlî'nin baskısı sonucu Sâ mânîlerin hizmetine girdiler⁴³¹.

Büveyh, vefatından sonra ardında büyüğü Ali, ortancası el-Hasan ve küçüğü de Ahmed olmak üzere üç çocuk bırakmıştır⁴³². Büveyhî ailesinin yıldızı ailenin büyüğü olan Ali'nin Mâkân b. Kâlî'nin hizmetinde başarılar göstermesi ile parlamıştır. Ancak Mâkân'ın Ziyârîler devletinin kurucusu olan Merdâvîc'e karşı mağlup olmasından sonra Büveyh'in çocukları Merdâvîc b. Ziyâr'ın hizmetine girmişlerdir. Ali göstermiş olduğu başarılarından dolayı Merdâvîc tarafından Kerec valiliğine tayin edilmiştir⁴³³.

Kerec'te adil bir yönetim sergileyen Ali⁴³⁴, Merdâvîc'ten ayrılan kişileri yanında istihdam ettiği için Merdâvîc ile arası açıldı⁴³⁵. Merdâvîc'e karşı Abbasîler'in desteğini almaya çalışan Ali, bunda başarılı olarak önce Isfehân'ı (319/932) ardından da Errecân'ı ele geçirdi (321/933)⁴³⁶. Ali çevresindeki yerleri ele geçirmek için düzenlediği bir seferde de Abbasî valisinden Şiraz'ı aldı (322/933-934)⁴³⁷.

Merdâvîc b. Ziyâr'ın 323/935'te maiyetinde bulunan Türk gulamlar tarafından öldürülmesinden sonra Büveyhîler ortaya çıkan siyasî boşluğu iyi bir şekilde değerlendirdiler⁴³⁸. Büveyhîler adına bu tarihlerde gerçekleşen diğer önemli hadise ise Kirmân ve Fâris bölgelerinde Sâ mânîlerin durumunun sarsılmış olmasıydı. Büveyhî

⁴²⁹ el-Mes'ûdî, II/IV, 273; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, c. II, (çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 487; Tafsilat için bkz: Aydın Çelik, "Deylem'de İslâmiyetin Yayılması ve Zeydîler", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, VII(I), Elazığ 2010, s.19-37.

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 222; İbn Haldûn, I, 1299; Selmân el-Kürevî, s. 84.

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 222; İbn Haldûn, I, 1299.

⁴³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 220; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, I, 408; Selmân el-Kürevî, 85; Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i İslâm*, İstanbul 1306, s. 75.

⁴³³ İbn Miskeveyh, Ebî Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkubu'l-Himem*, c. V, tah. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 222-223; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, I, 408; İbn Haldûn, I, 1299; Selmân el-Kürevî, 88; Vefa Muhammed Ali, s. 16; Takkûş, *et-Tarihu'l-İslâm*, s. 187; Zeydân, II, 487.

⁴³⁴ İbn Miskeveyh, V, 158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 224; İbn Haldûn, I, 1299.

⁴³⁵ Selmân el-Kürevî, s. 91.

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 225; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, I, 408; İbn Haldûn, I, 1299; Selmân el-Kürevî, s. 94.

⁴³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 229; İbn Haldûn, I, 1300; Selmân el-Kürevî, s. 95-97.

⁴³⁸ el-Ezdî, II, 241; İbn Miskeveyh, V, 176-179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 248-252; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, I, s. 413; Selmân el-Kürevî, s. 103.

kardeşlerden Ahmed bu fırsatı değerlendirmek için 324/936'da Kirmân üzerine yürüdü ve bölgeyi ele geçirdi⁴³⁹.

Büveyhî kardeşlerden Ebû'l-Hüseyin Ahmed 326/937-938'de Ahvâz üzerine yürüyerek Ahvâz'ı ve ona komşu yerleri ele geçirdi. Bu seferi esnasında temasa geçmiş olduğu Ebû Abdullah el-Berîdî tarafından Irak'a doğru faaliyetlerini artırması tavsiyesiyle karşılaştı. Büveyhîler böylece Irak bölgesi ile direkt olarak temasa geçmeye başladılar⁴⁴⁰. Irak'a doğru harekete geçen Büveyhîler 328/939-940'ta Halife er-Râzî ve Beckem'in saldırıları neticesinde buradan uzaklaşmak zorunda kaldılar⁴⁴¹.

Abbasîler, Karmatî ve Zencî isyanları ile uğraşmalarının yanı sıra vali ve emirler arasındaki rekabetten dolayı sıkıntılı bir süreç içerisinde bulunuyorlardı. Büveyhî emiri Ahmed Bağdat'ta meydana gelen gelişmeleri yakından takip etmekteydi⁴⁴². Abbasî Emirülümerası olan Tûzûn'un 332/943-944'te Halife el-Muttakî'nin ardından Musul'a doğru Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Büveyhî emiri Ahmed, Berîdîlerin sözlerine dayanarak Vâsıt üzerine yürüdü. Tûzûn aldığı bu haber üzerine Bağdat'a doğru yürüyerek Deyâlî nehri civarında karşılaştığı Deylemîler'i mağlup ederek geri çekilmeye zorladı⁴⁴³. Ahmed 332/945 yılında tekrar Vâsıt üzerine yürüdü ancak Tûzûn ve Halife el-Müttakî'nin kendisine doğru yürümesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldı⁴⁴⁴.

Tûzûn, 333/944 senesinde Halife el-Müttakî'yi tahttan indirerek yerini el-Müstekfî'yi (944-946) geçirdi⁴⁴⁵. Emirülümera Tûzûn'un 334/945'te vefatından sonra ordu tarafından İbn Şîrzâd Emirülümera olarak tayin edildi⁴⁴⁶. Ancak bu dönem içerisinde Bağdat'ta hırsızlık olayları artmış, tüccar ve esnaflar ise şehri terk etmişti. İbn Şîrzâd tarafından Vâsıt'a vali olarak tayin edilen Yınâl Gûşe, Büveyhî emirlerinden Ahmed ile yazışarak kendisini Bağdat'a davet etti. Bu davet üzerine Ahmed'in Bağdat'a doğru harekete geçmesinden dolayı Halife el-Müstekfî ve İbn Şîrzâd gizlenmek zorunda

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 271-273; Selmân el-Kürevî, s. 110. Vefa Muhammed Ali, s. 30.

⁴⁴⁰ el-Ezdî, II, 254-255; İbn Miskeveyh, V, 213-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 287-290.

⁴⁴¹ el-Ezdî, II, 258; İbn Miskeveyh, V, 227-228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 306.

⁴⁴² Takkûş, *et-Tarihü'l-İslâm*, s. 188.

⁴⁴³ İbn Miskeveyh, V, 260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 346-347; Selmân el-Kürevî, s. 172-173.

⁴⁴⁴ el-Ezdî, II, 273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 381.

⁴⁴⁵ el-Ezdî, II, 275; el-Mes'ûdî, II/IV, 305; İbn Miskeveyh, V, 269.

⁴⁴⁶ İbn Miskeveyh, V, 274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 383.

kaldılar⁴⁴⁷. Bunun üzerine Bağdat'ta bulunan Türkler de Musul'a gittiler. Ahmed yürüyüşüne devam ederek 11 Cemâziyelevvel 334/19 Aralık 945 yılında Bağdat'a ulaşıp eş-Şemmâsiyye kapısında konakladı. Halife daha sonra Ahmed'i karşılayarak ona hilatler verdi. Ahmed'e “*Muizzüddevle*”, ağabeyi Ali'ye “*İmâdüddevle*”, diğer ağabeyi el-Hasan'a da “*Rüknüddevle*” lakaplarını verdi⁴⁴⁸. Böylece yaklaşık bir asır sürecek olan Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti başlamış oldu.

Bağdat'a hâkim olduktan sonra Muizzüddevle Ahmed ilk olarak kendisi adına para bastırdı ve ardından da halkın mallarını gasp etti. Halife'nin siyasî yetkilerini alan Muizzüddevle, ona günlük beş bin dirhem verilmesini, ayrıca nafakasını sağlaması için de bazı köylerin gelirlerinin verilmesini kararlaştırdı⁴⁴⁹. Büveyhîler halifenin bütün yetkilerini alarak sadece ismen varlığını sürdürmesine izin verdiler⁴⁵⁰. Muizzüddevle, Halife el-Müstekfî'nin kendisi için bir komplo hazırlığı içinden olmasından şüphelenerek onu tutuklattı ve yerine el-Mutî'yi (946-974) getirdi (334/946)⁴⁵¹. Kendisine 3 bin dinar tahsis edilen⁴⁵² el-Mutî'nin yetkileri tamamen kısıtlandı ve hatta halifenin kendi kâtibini dahi Büveyhî emirleri belirlemeye başladı⁴⁵³.

Büveyhîler'in Irak topraklarına girerek Sünnî Abbasî hilafeti üzerinde tahakküm kurmaya başlamaları ile çevre bölgelerin siyasî durumlarına da müdahil olmaya başladılar. Bu bağlamda el-Cezîre bölgesinde bulunan Hamdânîler üzerine Muizzüddevle tarafından 334/946'te yapılan seferde Hamdânî Nâsıruddevle'nin topraklarından olan Tekrît yağmalatıldı (335/946)⁴⁵⁴.

Muizzüddevle 337/949 yılında Musul'da bulunan Hamdânî emiri Nâsıruddevle üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Ancak Cürcân ve Rey taraflarında ağabeyi Rüknüddevle'den gelen yardım isteği üzerine Musul, el-Cezîre ve Şam bölgeleri için

⁴⁴⁷ el-Ezdî, II, 277; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 429.

⁴⁴⁸ el-Mes'ûdî, II/IV, 343; İbn Miskeveyh, V, 275; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 384; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, s. 429; Kabir, 6; Selmân el-Kürevî, s. 176-177; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, III/III, 397; Mahmut Şakir ve Takkûş, devlet adamlarının Büveyhîleri Bağdat'a davet ettiği görüşündedir. Bkz: Mahmut Şakir, *İslam Tarihi*, V, 110; Takkûş, *et-Tarihu'l-İslâm*, s. 188.

⁴⁴⁹ el-Ezdî, II, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 385; Vefa Muhammed Ali, s. 43.

⁴⁵⁰ Takkûş, *et-Tarihu'l-İslâm*, s. 189.

⁴⁵¹ el-Ezdî, II, 278; İbn Miskeveyh, V, 276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 385-387; İbn Haldûn, I, 1320; Selmân el-Kürevî, s. 180; Üçok, 130; Bu taht değişikliğinde el-Mutî'nin, Muizzüddevle'yi el-Müstekfî'ye karşı kışkırtmasının da etkili olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 368.

⁴⁵² Vefa Muhammed Ali, s. 45.

⁴⁵³ el-Mes'ûdî, II/IV, 333; Selmân el-Kürevî, s. 181.

⁴⁵⁴ el-Ezdî, II, 278-280; İbn Miskeveyh, V, 278; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 430; Vefa Muhammed Ali, s. 47; Selmân el-Kürevî, s. 189-193; Kabir, 7.

Büveyhîler'e 8 milyon dirhem vermek ve Büveyhî kardeşler adına hutbe okutmak şartıyla Nâsiruddevle ile anlaşma yapıp geri döndü⁴⁵⁵. Muizzüddevele 346/957-958'de Musul üzerine tekrar yürümek isteyince Nâsiruddevle ile 2 milyon dirhem karşılığında anlaşma yaptı. Ancak 347/958-959 yılında Nâsiruddevle anlaşmayla vermeyi taahhüt ettiği miktarı göndermeyince Muizzüddevele Musul'u tekrar istila etti ve Nâsiruddevle, Haleb'e Seyfüddevle'nin yanına gitti. Seyfüddevle'nin aracılığı ile anlaşma yapıldı (348/959-960)⁴⁵⁶. Bağdat'ta hâkimiyetini sağlamlaştıran Büveyhîler 351/962'den itibaren Bağdat'ta sahabeye lanet okutmaya başladılar⁴⁵⁷. Muizzüddevele 353/964'te Musul'u Hamdânî emiri Ebû Tağlib Gazanfer'e anlaşma karşılığı verdi⁴⁵⁸.

Muizzüddevele'nin 356/966-967'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu İzzüddevele Bahtiyâr kötü yönetim ve alışkanlıklarından dolayı başarılı bir yönetim sergileyemedi⁴⁵⁹. Bahtiyâr'ın Bağdat hâkimiyeti sırasında Adududdevle Irak topraklarını kendisine tabi kılmak için fırsat kollamaya başladı ve 364/974-975'te Adududdevle Irak'ı istila ederek Bahtiyârı tutuklattı. Bahtiyâr tutuklandığında Basra valisi olarak görev yapmakta olan oğlu el-Merzûbân, Rûknüddevele'ye durumu bildirdi. Rûknüddevele'nin müdahalesi ile Adududdevle Bağdat'tan çekildi ve Bahtiyâr serbest bırakıldı⁴⁶⁰.

Rûknüddevele'nin 366/976-977'de vefatından sonra Adududdevle Bağdat'ı ele geçirme arzusunu gerçekleştirme fırsatı buldu⁴⁶¹. Adududdevle, 367/977-978'de Bağdat'ı ele geçirmek için harekete geçtiğinde Bahtiyâr, Hamdânî Ebû Tağlib'e sığındı. Bahtiyâr ve Ebû Tağlib Tekrît yakınlarında el-Cisr adlı mevkiye mağlup edildi ve Bahtiyâr esir alınarak öldürüldü⁴⁶².

Abbasîler üzerinde tam hâkimiyet kuran Adududdevle, kızını Halife et-Tâi (974-991) ile evlendirdi ve Bağdat'ı ilim ve kültür merkezi haline getirdi. Ayrıca Türk

⁴⁵⁵ İbn Miskeveyh, V, 290; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 409; Selmân el-Kürevî, s. 193.

⁴⁵⁶ İbn Miskeveyh, V, 321-324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 450-452; Kabir, 8.

⁴⁵⁷ es-Sallâbî, 35.

⁴⁵⁸ İbn Miskeveyh, V, 337-340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 476-478.

⁴⁵⁹ İbn Miskeveyh, V, s. 351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 495-497; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, s. 445.

⁴⁶⁰ İbn Miskeveyh, V, 414,416,420; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 556-561; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, s. 455-456.

⁴⁶¹ İbn Miskeveyh, V, 426-429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 576-580; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, s. 458; Kabir, 15; "Gazanfer", *İA*, IV, 730; Vefa Muhammed Ali, s. 112.

⁴⁶² İbn Miskeveyh, V, 432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 595; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 461; Kabir, 39; "Bahtiyar", *İA*, c. II, Eskişehir 1997, s. 241; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, III/III, 404.

guruplara daha fazla görev vererek Deylemîler'i ikinci plana itti⁴⁶³. Adududdevle 8 Şevval 372/26 Mart 983 yılında vefat etti ve yerine oğlu Samsâmuğdevle Ebû Kâlicâr geçti⁴⁶⁴. Adududdevle'den sonra Büveyhî ailesi arasındaki mücadele Bahâuddevle, Samsâmuğdevle ve Şerefüğdevle arasında yoğunluğunu artırdı⁴⁶⁵. Büveyhîler bu tarihten itibaren kardeş kavgaları neticesinde yıkılış sürecine girdiler. Şerefüğdevle İran topraklarını ele geçirerek Samsâmuğdevle adına okuttuğu hutbeyi kesti⁴⁶⁶. Ardından da 376/986-987'de Bağdat'ı ele geçirerek kardeşi Samsâmuğdevle'yi tevkif etti ve böylece Büveyhî tahtına oturdu⁴⁶⁷. Şerefüğdevle'nin hâkimiyeti fazla sürmedi ve 379/989'da vefat etti yerine de kardeşi Bahâuddevle geçti⁴⁶⁸.

Bahâuddevle döneminde Büveyhîler zayıfladı ve orduda görev yapmakta olan Deylemî ve Türk unsular arasında derin ayrılıklar meydana geldi. Bu dönem içerisinde Diyâr-ı Bekr Mervânîler'in eline geçerken Musul da Ukaylîler'in hâkimiyeti altında girdi⁴⁶⁹. Bahâuddevle 381/991-992'de halife et-Tâi'yi tevkif ederek mallarını yağmaladı ve yerinde el-Kâdir'i (991-1031) getirdi⁴⁷⁰. Bunların yanı sıra Bahâuddevle, Samsâmuğdevle ve Fahruddevle ile mücadele etmek zorunda kaldı⁴⁷¹. Bahâuddevle'nin 403/1012'te vefatından sonra yerine oğlu Sultânuddevle geçmesine rağmen, Sultânuddevle baskı altında kalarak Irak üzerindeki haklarını Müşerrefüğdevle'ye bırakmak zorunda kaldı (412/1021)⁴⁷².

⁴⁶³ Archibald R. Lewis. "The Midi, Buwayhid Iraq and Japan: Some Aspects of Comparative Feudalisms A. D. 946-1055", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 11, no. 1, (January 1969), s. 50; Kabir, 42 vd.

⁴⁶⁴ er-Rûzrâverî, VI, 28; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 465-466; Tağriberdî, *en-Nücûm*, IV, s. 139; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 181; Kabir, 54; Adududdevle tarafından Bizans imparatoru II. Basileios'a elçi gönderilmiş ve Bizans sarayında münazaralarda bulunulmuştur. Bkz: Çağfer Karadaş, "Bizans Sarayında Müslüman-Hıristiyan Münazarası: Büveyhî Elçisi Bâkılânî ile İmparator II. Basileios Arasında Geçen Tartışma", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 22, İstanbul 2009, s. 1-35.

⁴⁶⁵ Vefa Muhammed Ali, s. 115; Kabir, 69 vd.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 25-28; Kabir, 74.

⁴⁶⁷ er-Rûzrâverî, VI, 72; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 46; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 467-468.

⁴⁶⁸ er-Rûzrâverî, VI, 92-93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 56; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 469; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 185; Kabir, 76; Derviş Yusuf Hasan Herûrî, *Bilâdu Hekkâri 945/1336, Dirâse Şiyâsiye Hadâriye*, Dohuk 2005, s. 96.

⁴⁶⁹ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV, (Abbâsiler Dönemi)*, Ensâr Yayınları, İstanbul 2012, s. 438.

⁴⁷⁰ er-Rûzrâverî, VI, 123-124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 70-71; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 471; Vefa Muhammed Ali, s. 52.

⁴⁷¹ Vefa Muhammed Ali, s. 115; Kabir, 78.

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 193; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, s. 491-492; Takkûş, *et-Tarihu'l-İslâm*, s. 189; Vefa Muhammed Ali, s. 117.

Müşerrifüddeve'nin ölümünden sonra Türk ve Deylemîler arasında uzun süren mücadelelerin yaşandığı bir dönemin emiri olarak anılacak olan Celâluddevle geçti (416/1025)⁴⁷³. Gazneliler doğuda yeni bir güç olarak Büveyhîler'i sıkıştırmaya başlayınca Cibâl bölgesine akınlar yapmaya başladılar. Gazneli Mesud ise başa geçtikten sonra Büveyhîler'den Isfehan'ı alarak Büveyhîler'in doğudaki sınırlarını daralttı⁴⁷⁴. Celâluddevle kendi döneminde yeğeni Ebû Kâlicâr ile taht mücadelelerine girişti. Bu dönemde ayrıca ordunun esaslarından birini oluşturan Türkler ile mücadeleler de artmaya başladı. Nitekim 423/1032 yılında Celâluddevle ordu tarafından Bağdat'tan uzaklaştırıldı⁴⁷⁵. Daha sonra 1033 yılında tekrar tahta çıkartıldı. 435/1044'te Celâluddevle vefat etti ve yerine Ebû Kâlicâr geçti⁴⁷⁶. Ebû Kâlicâr, Irak, Fars ve Kirman'da bulunan Büveyhî ailesini tek çatı altında toplamaya muvaffak oldu⁴⁷⁷.

Ebû Kâlicâr döneminde etkisi hissedilmeye başlanan Selçuklu akınlarının⁴⁷⁸ neticesinde Kirman üzerinde akınlarını yoğunlaştıran Melik Kavurd, 1048 yılında buradaki Büveyhî hâkimiyetine son verdi. Büveyhîler'in zayıflaması ile birlikte Bağdat'ta Türk komutanların etkisi daha artmaya başladı. Bu Türk komutanlardan biri olan Arslan Besâsîrî hiçbir yere danışmadan istediği yerlere akınlarda bulunuyordu. Hatta bu siyasî gelişmeler ile paralel olarak Şîîler ve Sünnîler arasında da sorunlar yaşanıyordu. Şîî Kerh mahallesine saldıran Türkler Şîîleri Bağdat'ı terk etmeye zorladılar⁴⁷⁹.

Ebû Kâlicâr'dan (öl. 440/1048) sonra yerine geçen son Büveyhî emiri el-Melik er-Râhim hâkimiyeti süresince altı kardeş arasında taht kavgası yaşanırken⁴⁸⁰ doğuda da Selçuklu akınları yoğunlaştı. Nitekim Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey 447/1055'te hac yapmak, Mekke yolunu düzene koyup Suriye ve Mısır'a gitmek ve Fatımîler'i buralardan uzaklaştırmak için Irak seferine çıkması ile Bağdat'a gelen Tuğrul Bey 447/1055'te Büveyhîler'in son emiri el-Melik er-Râhim'i tutuklatarak Büveyhîler'e son

⁴⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 261.

⁴⁷⁴ Harold Bowen, "The Last Buwayhids", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no. 2, (Nisan 1929), s. 228.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 324; Henry C. Kay, 514; Bowen, "The Last Buwayhids", 229.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 393; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 520-521; Bowen, "The Last Buwayhids", 229.

⁴⁷⁷ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 441.

⁴⁷⁸ Vefa Muhammed Ali, s. 121.

⁴⁷⁹ Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 442-443.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 415; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebî'l-Fidâ*, I, 523-524.

verdi⁴⁸¹. Büveyhîler bir devlet olmaktan ziyade bir konfederasyon olarak kabul edilmektedir⁴⁸².

Sonuç olarak el-Cezîre ve Irak bölgelerinde ortaya çıkan yerel emirlikler merkezî hükümetin zayıf olduğu zamanlarda bağımsızlıklarını ilan etmek suretiyle yeni bir çekim merkezi olarak ortaya çıkmışlardır. Nitekim birden fazla emirlik beraberinde çekişmeleri netice verdiğiinden, bu çekişmeler esnasında güçlü olan taraf zayıf olan tarafın topraklarını yağmalayarak halkı zor durumda bırakmıştır. Bu yağmalar yenilen tarafın maddî kayıplarını telafi etmek için halkın üzerine ağır vergiler koymalarına sebep olmuştur. İslam dünyasında ziraat ve ticaretin sekteye uğraması iktisadî nizamı bozarken, fitne ve fesat ortamı yeni bir sınıf olarak Ayyâr adı verilen kesimi ortaya çıkarmıştır. Mücadelelerden istifade eden bu sınıf zamanla çarşı ve pazarları haraca bağlayıp devamını yaşanan bu bozukluklar üzerine inşa etmiştir⁴⁸³. Ortadoğu'da siyasî ve dinî mücadeleler neticesinde zayıflayan Abbasîler el-Cezîre bölgesine hâkim olmakta zorluklar yaşadıklarından, bölgede çoğunluğu elinde bulunduran kabilelerin yeni devletler kurmalarına müdahil olamamışlardır.

1.3. UKAYLÎLER'İN KURULUŞ DEVRİ

1.3.1. Ukaylîler'in Nesebi

Arap 'Amir b. Sa'sa'a'nın batını Benû Ukayl⁴⁸⁴ tarafından Musul'da kurulan devlete Benî Ukayl'in atası el-Müseyyeb'e atfen *Al-ı Müseyyeb*⁴⁸⁵ veya *Benî'l-*

⁴⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 462-466; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebi'l-Fidâ*, I, 528-529; Vefa Muhammed Ali, s. 123.

⁴⁸² Bowen, "The Last Buwayhids", s. 227.

⁴⁸³ M. Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten*, VIII(25), Ankara 1943, s. 65-66.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr, İzzeddin el-Cezerî, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, c. II, tah. Vesim Muhammed er-Receb, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat ty., s. 350; el-Kalkaşandî, Ebî'l-Abbas Ahmed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti'l-Ensâbu'l-Arab*, tah. İbrahim el-Ebyârî, Darü'l-Kitabi'l-Lübnanî, Beyrut 1400/1980, s. 366; es-Sem'anî, Ebî Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, c. IV, tah. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1408/1988, s. 218; İbn Haldûn, I, 1629; Ömer Rıza el-Kehhâle, *Mu'cemu Kabâ'ilü'l-Arab el-Kadîme ve'l-Hadîse*, c. II, Mü'essesetü'r-Resâle, Beyrut 1418/1997, s. 801; Mesud Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, c. XIII, Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, Dimaşk 2005, s. 362; K. V. Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, c. XIII, İstanbul 1986, s. 18; Elnure Azizova, "Ukayl(Benû Ukayl)", *DİA*, c. 42, İstanbul 2012, s. 57; ed-Divecî, s. 151.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 65; İbn Haldûn, I, 1629; Süleyman Sâ'ig, *Tarihu'l-Mevsil*, I, Kahire 1342/1923, s. 131; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, İslam Devletleri*, c. I, Ankara 2005, s. 454.

*Müseyyeb*⁴⁸⁶ denilmektedir. Benû Ukayl, kardeş kabileleri olan Benû Harîş, Benû Ca'de, Benû Kuşeyr ve Benû 'Aclân b. Abdullah ile birlikte Benû Ka'b kolundan Benî Rebi'â'ya ve Rebi'â'dan 'Amîr b. Sa'sa'a'ya intisab etmektedirler⁴⁸⁷. 'Amir b. Sa'sa'a kolu ise Hevâzin, Nizâr ve Ma'add kolu üzerinden Kuzey Arapları olarak bilinen ve Hicaz'da yaşayan⁴⁸⁸ Adnânîlere kadar uzanır⁴⁸⁹.

Benû Ukayl'den Benû Muaviye, Benû 'Amr, Benû 'Avf, Benû Rebi'â, Benû 'Amir, Benû 'Ubâde ve Benû Abdullah gibi önemli kollar meydana gelmiştir⁴⁹⁰. Ukayl'in en önemli kolları Benû 'Amir'den Benû Muntafik⁴⁹¹ ve Benû 'Amr'dan Benû Hafâce kabileleridir⁴⁹². 'Amir b. Sa'sa'a kolundan olan Numeyr, Ka'b kolundan Benû Kuşeyr⁴⁹³ İslâm fetihlerinden sonra Şam ve el-Cezîre'de önemli roller üstlenmişlerdir⁴⁹⁴.

İbnü'l-Adîm, Caber'de Ukaylî emiri olan Sâlim b. Mâlik b. Bedrân'ın biyografisini anlatırken soyunu şu şekilde vermektedir: İbn Mukalled b. el-Müseyyeb b. Râfi' b. Mukalled b. Ca'fer b. Amr b. el-Müheyyâ b. Zeyd b. Abdullah b. Zeyd b. Kays b. Cûse b. Tahne b. Rebi'a b. Hazn b. 'Ubâde b. Ukayl b. Ka'b b. Rebi'â b. 'Amir b. Sa'sa'a b. Muaviye b. Bekr b. Hevâzin b. Mansûr b. Hasfe b. İkrime b. Kays b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Ma'add b. Adnân⁴⁹⁵.

⁴⁸⁶ Münecimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Cami'ü'd-Düvel*, Esad Efendi, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, 492.

⁴⁸⁷ İbn Hazm el-Endülişî, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Maârif, Kahire 1982, s. 290; es-Süveydî, el-Bağdadî, Ebû'l-Fevz Muhammed Emin, *es-Sebâ'iku'z-Zeheb fî Ma'rîfeti Kabâ'ili'l-Arab*, Dâru'l-Ahyâi'l-Ulûm, Beyrut ty., s. 40; Henry C. Kay, 492; Azizova, "Ukayl(Benû Ukayl)", *DİA*, 42, 57.

⁴⁸⁸ el-Ka'bî, 55-56; Henry C. Kay, 492.

⁴⁸⁹ el-Kalkaşandî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 366.

⁴⁹⁰ es-Süveydî, 40; Henry C. Kay, 492; Azizova, "Ukayl(Benû Ukayl)", *DİA*, 42, 57.

⁴⁹¹ Benî Muntafik önceleri Tema ve Necd arasındaki bölgede bulunurken zamanla buradan göç ederek Basra ve el-Bata'ih'e yerletiler. Daha geniş bilgi için bkz: Henry C. Kay, 494-495.

⁴⁹² İbn Haldûn, I, 1629; Henry C. Kay, 492; el-Ka'bî, s. 56; Azizova, "Ukayl(Benû Ukayl)", *DİA*, 42, 57; Zetterstéen, "Ukayliler", *IA*, XIII, 18.

⁴⁹³ es-Süveydî, 41; İbn Haldûn, I, 1629; Henry C. Kay, 492; el-Ka'bî, 56.

⁴⁹⁴ Henry C. Kay, 492; el-Ka'bî, 57.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. IX, (Takdim ve tah. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty. s. 4157; Öztuna, I, 454; İbn Şeddâd, Ebu'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb hakkında bilgi verirken el-Müheyyâ'nın adını el-Mehnâ Abdurrahman, Zeyd b. Abdullah'ın adını Bureyd el-Musaggar ve son olarak da Tahne'nin adını Tahfe şeklinde vermektedir. Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 160-161; İbn Fuvatî Caber kalesi emiri olan İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Mâlik b. Sâlim el-Ukaylî'nin soyunu verirken Zeyd adını Yezid şeklinde nakletmekle birlikte Kays Aylân'dan sonra Hasfe ve hemen ardından da İkrime'nin adını vererek farklılık

İbn Hazm ve es-Süveydî İbnü'l-Adîm'den farklı olarak Ukaylîler'in Mansûr b. İkrime b. Hasfa b Kays 'Aylan b. Mudar üzerinden Adnân'a uzandıklarını nakletmekle birlikte Ca'fer'den önce 'Amr, Tahfe'den sonra da Rebi'â'yı zikretmezler⁴⁹⁶. İbnü'l-Verdî, Ukaylî emiri olan el-Mukalled b. el-Müseyyeb'i anlatırken soyunu el-Mukalled b. el-Müseyyeb b. Râfi' b. el-Mukalled b. Ca'fer b. 'Amr b. Mehnâ şeklinde naklederek buradan Hevâzin'e kadar uzatmaktadır⁴⁹⁷. Hanedanın atası olan Mukalled b. Ca'fer doğrudan doğruya Hazn b. 'Ubâde b. Ukayl b. Ka'b b. Rebi'â b. 'Amir b. Sa'sa'a'dan gelmektedir⁴⁹⁸. İslâmî dönem şairlerinden olan ve Kays b. el-Mülevveh olarak şöhret bulan Mecnûn b. 'Amir de Ukayl ailesine mensuptur⁴⁹⁹.

Ukayl kabilesi gerek Cahiliye ve gerekse de İslâmî dönemlerde şiir ve edebiyat gibi meziyetleri ile ön plana çıkarken, İslâm fetihlerinden sonra çeşitli yönlerde yayılmak suretiyle bu meziyetlerine el-Cezîre bölgesinde kurmuş oldukları emirlik ile siyasî bir açı da kazandırmışlardır.

1.3.2. Ukaylîler'in İlk Yurtları ve İslâmiyet'i Kabulleri

Arap Yarımadasından değişik zaman dilimleri içerisinde gerek dâhilî çekişmeler ve gerekse de iktisadî sebeplerden dolayı birçok göç meydana gelmiştir. İslâmiyet'in ortaya çıkması ile birlikte bu göçlere, ortaya çıkan yeni dini yaymak amacıyla yapılan gazalar da eklenmiş ve göç edenler gittikleri yerlerde kalmak surteyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ukaylî göçleri de bu sebepler dâhilinde gerçekleşmiştir.

Arap Yarımadasında önemli bir mevkiye sahip bulunan Ukaylîler ile özdeşleşmiş bazı yer ve savaşlar bulunmaktadır. Bunlar Yevmu Rahrahân, Yevmu Şerâhîl ve Mevki-i Sahbel gibi isimlerdir. Bunlardan Mevki-i Sahbel, Ukaylîler ile Benî 'Ady arasında

göstermektedir. Soyunu şu şekilde vermektedir: *Ebu'l-Hasan Ali b. Mâlik b. Sâlim b. Mâlik b. Bedrân b. el-Mukalled b. el-Müseyyeb b. Râfi' b. el-Mukalled b. Cafer b. Amr b. el-Mehyâ b. Yezid b. Abdullah b. Yezid b. Kays b. Cuse b. Tahfe b. Rebia b. Hazn b. Abâde b. Ukayl b. Ka'b b. Rebia b. Amir b. Sa'sa'a b. Muaviye b. Bekr b. Hevâzin b. Mansur b. İkrime b. Hasfe b. Kays Aylân b. Mudar* Bkz: İbnü'l-Fuvatî, *Ebu'l-Fazl Kemaleddin Abdürrezak b. Ahmed, Mecma'ü'l-Adâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, I, tah. Muhammed el-Kazım, Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâm, Tahran 1416, s. 263-264.

⁴⁹⁶ İbn Hazm, 290; es-Süveydî, 41; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, IX, 4157; ed-Divecî, s. 151.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Verdî, I, 438; el-Mehnâ Ensab kitaplarında genellikle el-Müheyya şeklinde verilmektedir. Bkz: İbn Hazm, 290; es-Süveydî, 41.

⁴⁹⁸ es-Süveydî, 41; Zetterstéén, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18.

⁴⁹⁹ el-Kalkaşandî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 366; amlf., *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, c. I, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1407/1987, s. 395; el-Kehhâle, *Mu'cemu Kabâ'ilü'l-Arab*, s. 801.

meydana gelmiş ve Ukaylîler'in mağlubiyeti ile neticelenen en önemli savaşlardandır. Bu savaşta ilk etapta Ukaylîler'in kadın ve çocukları esir düşmüş daha sonra serbest bırakılmışlardır⁵⁰⁰.

İslâmiyet'in ortaya çıkmasından önce ve ortaya çıkışından kısa bir süre sonra Ukaylîler'in yerleşim alanları Arabistan'ın batısında bulunan Medine'nin güneydoğusunda Yemâme, Yemen ve Hicaz arasındaki bölgeydi. Birçok Arap kabilesi ile birlikte, burada yaşayan Ukaylîler'in asıl yerleşim alanı ise Bahreyn'di. Ancak genellikle Yemâme, Yemen ve Hicaz arasındaki bölgelerde meskûn bulunmaktaydılar⁵⁰¹. Cahiliye döneminde Tihâme'ye bitişik olan Necd ve Hicaz arasındaki çöllerde yerleşik bulunuyorlardı⁵⁰². En önemli yerleşim alanları ise tatlı su ve yeşillikleri ile meşhur olan el-Akîk vadisi civarıydı⁵⁰³. Yakût'un ifadesine göre burası Benî Ukayl'in diyarı olarak bilinmekle⁵⁰⁴ birlikte Necd'de el-İvâne adında Benî Ukayl'e ait bir su kaynağı da bulunmaktaydı⁵⁰⁵.

Ukayl'in mensup olduğu Ka'b koluna bağlı diğer Araplar ise Arap Yarımadasında Yemâme ve Hicr olarak adlandırılan bölgeye yayıldılar⁵⁰⁶. İbn Haldûn'a göre 'Amir b. Sa'sa'a'dan olan Benû Ukayl, Benû Numeyr, Kilâb ve Hafâce gibi kabileler İslâmiyet'in yayılmasından sonra el-Cezîre ve Şam arasında, Fırat kıyıları boyunca yayıldılar⁵⁰⁷. Ancak İslâmiyet'ten önce Kuzey Arapları yani Kaysîler, iktisadî

⁵⁰⁰ el-Me'âzîdî, s. 41.

⁵⁰¹ Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Gesine Degener, *Das Emirat Der Banu Uqail Eine Untersuchung zum Zerfall des Abbasidischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*. Göttingen 1987, s. 7; Araplar tarih kitaplarında genellikle Arab-ı Bâ'ide, el-Arabu'l-Âribe ve Arabu'l-Musta'ribe olarak üçe ayrılırlar. Bunlardan Arab-ı Bâ'ide günümüze ulaşmayan Add ve Semûd gibi Arapları tanımlarken, el-Arabu'l-Âribe Yemen ve Hadramut'a yerleşen Main, Seba ve Himyeri gibi devletleri kuran Araplar olarak tanımlanır ve bunlara Kahtanîler adı da verilir. Son olarak Arab-ı Musta'ribe yani sonradan Araplaşanlar ise İsmail b. Adnan'dan gelirler ve bunlar da Kuzey Arapları olarak Adnanîler şeklinde adlandırılır. Bunlardan sadece Kueyş Mekke'de yaşarken geriye kalan Adnanîler ise Tihâme, Necd ve Hicaz arasında bedevî bir hayat yaşamaktaydılar. Ukaylîler de bu gruba mensup bulunmaktadırlar. Daha geniş bilgi için bkz: Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Cami'iyye, İskenderiye 1993, s. 69-71.

⁵⁰² eş-Şeyh, s. 70; Henry C. Kay, s. 492.

⁵⁰³ Degener, s. 7; Henry C. Kay, s. 492; Mesud Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 362; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 59.

⁵⁰⁴ Şihâbeddîn Ebî Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî er-Rumî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. VI, tah. ve nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru'l-Ahyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1429/2008, s. 340.

⁵⁰⁵ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 220.

⁵⁰⁶ Degener, s. 7; el-Ka'bî, s. 57; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 59.

⁵⁰⁷ İbn Haldûn, I, 1629.

sebeplerden dolayı Fırat dolaylarına göç etmişlerdi⁵⁰⁸. Bunlar içerisinde muhtemelen Ukaylîler ve onlara bağlı kabileler de bulunmaktaydı.

Ya'kûbî (öl. 905) Mekke civarında bulunan kabilelerden bahsettiği zaman Kays'dan Ukayl, Hilâl, Numeyr, Nasr gibi kabilelerin adlarını aktarmaktadır. Ayrıca Ya'kûbî sulak bölge ve altın madenlerinin bulunduğu Teslîs, Aşem, Zü'l-Alak ve Ukaz adlı yerlerde de bu kabilelerin meskûn olduklarını kaydetmektedir⁵⁰⁹. el-Hemdânî (öl. 956) kendi döneminde Yemame madenlerinin⁵¹⁰, el-Felec'in batısında el-Akîk yolundan Yemâme'ye kadar bölgenin Benû Ukayl'e ait olduğunu ifade etmektedir⁵¹¹. Nitekim bu durum Hz. Peygamber'in Benû Ukayl diyarından "*el-Akîk'e altın yağar*" şeklinde bahsetmesinden de anlaşılmaktadır⁵¹². Bunlar Ukaylîler'in ilk yerleşim alanlarını göstermesi bakımından önemli bilgiler olarak görülmelidir. Diğer taraftan Arap Yarımadası dışında Habûr bölgesinin de Ukaylî kabilesinin yerleşim alanı olarak gösterilmesi⁵¹³ Ukaylîler'in el-Hemdânî döneminde el-Cezîre'ye kadar ulaştığını göstermektedir.

Bedevî bir hayat yaşayan Ukaylîler kışın bozkırlara giderken yaz aylarında ise su yatakları ve kaynakları arıyordular. Oldukça verimli ve sulak bir alana hâkim olan Ukaylîler'in topraklarında önemli madenler bulunuyordu. Ukaylîler yaz aylarında su yatakları ve su kuyuları aradıklarından kuzeyde bulunan yüksek bölgelere kadar ulaşmışlardır⁵¹⁴.

İslâmiyet'i kabulleri hususunda iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre İslâmiyet'in yayılması ile birlikte Hafâce, Rebi'â ve Muntafîk grubu Medine'ye giderek Hz. Peygamber'e bağlılıklarını bildirdikleri ifade edilmektedir. Hz. Peygamber de onlara altın madeni ile zengin olan el-Akîk'i namaz kılmaları ve zekat vermeleri şartı

⁵⁰⁸ eş-Şeyh, s. 70.

⁵⁰⁹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı(Kitâbu'l-Buldân)*, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 95; Degener, s. 7.

⁵¹⁰ el-Hemdânî, s. 153.

⁵¹¹ el-Hemdânî, s. 166; Degener, s. 8.

⁵¹² el-Hemdânî, s. 177; Degener, s. 8-9.

⁵¹³ el-Hemdânî, s. 132.

⁵¹⁴ Degener, s. 8.

ile verirken, bu kabilelere mensup olan Lakîb b. 'Amir b. el-Muntafik b. 'Amir b. Ukayl'e de *en-Nazım* suyunu verdiği kaynaklarda geçmektedir⁵¹⁵.

Ukaylîler'in İslâmiyet'i kabulü ile ilgili diğer rivayet ise Ebû Harb b. Hüveylîd b. 'Amir b. Ukayl'in şahsı üzerinden anlatılmaktadır. Buna göre Ebû Harb, Hz. Peygamber'in yanına gelerek kendisinden Kur'an dinlemiş ve o da "*Bu kadar güzel kelimeleri Muhammed ancak Allah'tan almıştır*" demesine rağmen durumu kabul etmeyerek ok falına başvurmuştur. Ok falına üç kez başvurmasına rağmen her üç durumda da imansızlık okunun çıkması üzerine ne yapması gerektiğini kardeşine sormuştur. Kardeşi de ona İslâmiyet'i kabul etmesi durumunda Hz. Peygamber'in kendisine el-Akîk'i vereceğini ifade etmesi üzerine İslâmiyet'i kabul ettiği ifade edilmiştir. Böylece çabucak el-Akîk'e giden Ebû Harb'e bölge verilmiştir⁵¹⁶.

Yukarıda geçen her iki rivayette de Ukaylîler'in Hz. Peygamber döneminde İslâmiyet'i kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber İslâmiyet'i kabul eden Ukayl'in kardeşi Ca'de'ye Felec'i, Kuşeyr'e ise bunun dışında bazı iktalar vermiştir⁵¹⁷. Bu bilgiler ışığında Ukaylîler'in İslâmiyet'i kabul ettikleri tarih 630 olarak kabul edilmektedir. Huneyn savaşında Ka'b grubundan hiçbiri Hevâzin ile birlikte Hz. Peygamber'e karşı savaşmamıştır. Bunun tam aksine Hz. Peygamber'e bağlılıklarını sürdürmüşlerdir⁵¹⁸. İslâm toplumunda Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen karışıklıklar içerisinde Ukaylîler'in isyancılara karşı olumsuz bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Nitekim Ukaylîler Yemen'de çıkan Ridde olaylarına katılmadıkları gibi aksine olayların bastırılması için gönderilen Firûz ed-Deylemî'nin kuvvetlerine katıldıkları⁵¹⁹ kaynaklar tarafından aktarılmaktadır.

⁵¹⁵ İbn Sa'd, el-Muhammed b. Sa'd b. Menî' b. ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. I, tah. Ali Muhammed Amr, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1421/2001, s. 261; Degener, s. 9; İbn Hallikân da Yemame'de bulunan Akîk'in Benû Ukayl'a ait olduğunu ifade etmektedir. Bkz: İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî eş-Şafîî, *Vefeyât-ül-A'yân fî Ebnâi Ebnâ-iz-Zeman*, c. VI, tah. İhsan Abbas.Dâru Sâdr, Beyrut 1994, s. 374.

⁵¹⁶ İbn Sa'd, I, 261; Degener, s. 9.

⁵¹⁷ İbn Sa'd, I, 262.

⁵¹⁸ Degener, s. 10.

⁵¹⁹ H. Kindermann, "Ukayl", *İA*, c. XIII, İstanbul 1986, s. 15.

1.3.3. Bilâd-ı Şam ve el-Cezîre’de Ukaylîler

İslâmiyet’ten önceki dönemlerde Arap Yarımadasında bulunan Ukaylîler, daha sonra buradan Bahreyn’e göç etmişlerdi. Daha önce bahsettiğimiz gibi Bahreyn meydana gelen göçlerle Ukaylîler ile birlikte anılmaya başlanmıştı. Bahreyn’e giden Ukaylîler, karşılarında Benû Tağlib ve Benû Süleym gibi büyük Arap kabilelerini buldular. Tağlib kabilesi büyüklük ve güç bakımından Süleym ve Ukayl’dan daha üstün durumdaydı. Tam olarak bilinmeyen bir zamanda Ukayl kabilesi, Tağlib ile birleşerek Süleym’i Arap Yarımadasından çıkarmaya muvaffak oldu. Arap Yarımadasından çıkmak zorunda kalan Süleym kabilesi mensupları Mısır ve İfrikiyye’ye gibi yerlere göç ederek buralara yerleştiler. Süleym’in uzaklaştırılmasından sonra Tağlib ile Ukaylîler arasında sorunlar yaşanmaya başladı. İki kabile arasındaki sorunlar zamanla savaflara dönüştü. Nitekim, Ukaylîler Tağlib kabilesi ile yaptığı savafları kaybettiğinden Bahreyn’deki obalarını terk etmek zorunda kaldılar. Bahreyn’den ayrılan Ukaylîler’in bir kısmı Şam’a giderken, geriye kalanları ise Irak’ta, Kûfe ve Bilâd-ı Furatiyye’de bulunan yerlere göç etmek zorunda kaldılar⁵²⁰. Ukaylîler’den Hafâce ve Muntafık gibi kabileler ise İspanya’ya göç ederek, burada Kurtuba ve çevresine yerleştiler. İspanya’daki iç savafla katılan Ukaylîler’in, Endülüs Emevî devletinin kuruluşuna iştirak ettikleri ileri sürülmektedir⁵²¹.

Arap Yarımadasında Tağlib kabilesi ile yaşadıkları sıkıntılardan dolayı yerlerinden uzaklaşmak zorunda kalan Ukaylîler, Şam’a doğru göç etmişlerdir. Buraya gelen kabileler Ukaylîler’in soyunun dayandığı ‘Amir b. Sa’sa’a’ya mensup oldukları için genellikle bu kabilenin adı ile anılmışlardır. Bilâd-ı Şam’ın kuzeyi ve el-Cezîre’nin yukarı kısımlarına gelen ‘Amir b. Sa’sa’a kabilesine mensup Kilâb, Ukayl, Numeyr, Kuşeyr ve Hafâce gibi topluluklardan, Ukaylîler Musul mıntıkası, Hâbûr’un yukarı

⁵²⁰ el-Kalkaşandî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 366; amlf., *Subhu’l-A’sâ*, I, 395-396; el-Kehhâle, *Mu’cemu Kabâ’ilü’l-Arab*, 801; ed-Divecî, s. 151; Mesud Bubu, *el-Mevsû’atu’l-Arabîyye*, XIII, 362; Zetterstéen, “Ukayliler”, *İA*, XIII, 18; J.G.Covernton, “Two Coins Relating to the Buwayhid and ‘Okaylid Dynasties of Mesopotamia and Persia”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, no. 4, vol. III, London 1903, s. 183.

⁵²¹ Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Degener, s. 11; Henry C. Kay, 500; H. Kindermann, “Ukayl”, *İA*, XIII, 15.

bölgelerine⁵²² Numeyrîler Harran ve Ruhâ'ya, Kuşeyr ise Devser veya diğer adıyla Caber kalesine yerleşmişlerdir⁵²³.

Ukaylîler'in el-Cezîre bölgesine geldikleri zamanlarda Musul, Sincâr, Nusaybin ve Beled gibi şehirlerin halkının çoğunluğu Araplardan oluşmaktaydı. Kaynaklarda İslâmî dönem öncesi ve sonrasında el-Cezîre'ye gelen Arap kabileler Tağlib, Va'il, Süleym, Kuşeyr, Numeyr, Kilâb, Ukayl olarak gösterilmektedir⁵²⁴. Bu kabileler bazen el-Cezîre'nin asıl sakinleri olarak kabul edilmektedirler⁵²⁵. Hz. Osman (644-656) döneminde Ukaylîler'in el-Cezîre'deki nüfuzlarının artması üzerine Ermeniyeye valiliğine Ukaylîler'den Amr b. Muaviye b. el-Müntafık el-Ukaylî tayin edilmiştir⁵²⁶.

Şam bölgesinde İslâm fetihlerinden önce meskûn bulunan Arap kabilelerinin çoğu Yemânî idi ve Yemânî kabilelerinden en ünlüsü de Kelb kabilesiydi⁵²⁷. İslâm fetihlerinin Şam ve el-Cezîre'de artmaya başlamasıyla Şam'ın kuzeyine çoğunlukla Ukaylîler'in de mensup bulunduğu Kaysîler yerleşmeye başlamışlardır. Kaysîlerin bir kolu olan Kilâb kabilesi, Emevîler (661-750) döneminde Şam'da önemli roller üstlenmiştir. Özellikle Kербela savaşında 'Amir b. Sa'sa'a'ya mensup Araplar Emevîler'in yanında yer almışlardır⁵²⁸. Bu savaşa Amir b. Sa'sa'a'nın kolu olan Ukaylîler'in de katılmış olması muhtemeldir.

Suriye'de Emevî hâkimiyeti esnasında Kuzey Arapları olarak bilinen Kaysîler ve Güney Arapları olan Yemânîler olmak üzere birbirine rakip iki önemli Arap kabilesi bulunmaktaydı. Emevîler kurmuş oldukları devlette kabileler arasındaki dengeyi muhafaza etmeye çalıştılar. Ukaylîler'in mensup buldukları Kaysîler ile rakip Yemânîler arasında ilk zamanlarda denge korunurken, zamanla Emevî Halifelerinin Yemânîler'e öncelik vermeleri ile birlikte bu muvazene bozuldu ve Kaysîler ile Yemânîler arasında geçmişe dayalı mevcut mücadeleler yeniden belirmeye başladı. İki kabile arasında meydana gelen mücadelelerde Kaysîler genellikle Haricîler'in yanında

⁵²² el-Ka'bî, 65.

⁵²³ Süheyl Zekkâr, *Târîhü'l-Arab ve'l-İslâm Munzu Ma' Kable'l-Meb'as ve Hatte Sükûtu Bağdad*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1982, s. 370; Hasan Şimeysanî, *Medinetu Sincar, mine'l-Fethi'l-Arabiyyü'l-İslâmî hatte'l-Fethi'l-Osmânî*, Darü'l-Afaku'l-Cedide, Beyrut 1403/1983, s. 245.

⁵²⁴ Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, 245; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, 371.

⁵²⁵ Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210/m. 825'e kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s. 31.

⁵²⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 293.

⁵²⁷ Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, 355; amlf., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 63.

⁵²⁸ İbnü'l-Adîm, *Bugye*, VI, 2628.

yer aldılar. Mücadelelerin savaşa dönüşmesi ile Suriye'nin siyasî ve idarî yapısında değişme meydana geldi. Kaysî ve Yemânî kabileler arasında meydana gelen Merc-i Râhit (64/684) savaşında ed-Dehhak b. Kays idaresindeki Kaysîler'in, Emevî Halifesi Mervan b. el-Hakem (683-685) idaresindeki Yemânîler'e yenilmesi ile⁵²⁹ Şam bölgesi, Kaysîler'in elindeki merkezi Halep olan kuzey bölgesi ve Yemânîler'in idaresinde olan merkezi Dimaşk olmak üzere güney bölgesi şeklinde ikiye ayrıldı⁵³⁰. Suriye'nin idarî yapısının değişmesi kabilelerin yerleşimleri üzerinde de etki yarattı. Nitekim mücadeleler ile Ukayl kabilesinin de içinde bulunduğu Kaysîler, Şam'ın kuzey kısımları ve bugün Güneydoğu olarak adlandırılan Türkiye topraklarına doğru yayılmaya başladılar.

Emevî Halifesi Mervân'dan sonra Kaysîler ve Yemânîler arasındaki mücadelelerin yoğunluğu arttı. Abdulmelik b. Mervan (685-705), 72/691'de el-Cezîre bölgesine yürüdüğü esnada, Tağlib ve Kaysîler arasında mücadeleler yaşanmakta olduğunu gördü⁵³¹. Yaşanan mücadelelerden dolayı Amid'e yerleştirilen Müslim b. Rebi'â el-Ukaylî buradan ayrılarak Nusaybin'e gitti ve daha sonra buraya yerleşti⁵³². Abdulmelik, kabileler arasında bozulan muvazeneyi Muaviye döneminde olduğu gibi sağlam bir yapıya kavuşturmak için gayret gösterdiyse de bunda başarılı olmadı.

Emevîler ile birlikte Benû Ukayl'ın bazı kolları Kûfe ve Basra gibi Irak'ın önemli şehirlerine yerleştiler. Kûfe ve Basra şehirlerine yerleşen Ukaylîler, genellikle el-Haccâc b. Yusuf'un en önemli destekçileri konumundaydılar. Emevî Halifesi Süleyman b. Abdulmelik döneminde (715-717) el-Haccâc'ın ölümünden sonra Basra ve Kûfe'de bulunan el-Haccâc'ın taraftarlarından Ukayl kabilesi mensuplarının cezalandırılması için Yezid b. el-Mühelleb görevlendirildi. Yezid ise Basra ve Kûfe'de bulunan Ukaylîler üzerine Salih b. Abdurrahman'ı göndererek onları cezalandırdı (96/714-715)⁵³³.

⁵²⁹ et-Taberî, s. 1440; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 289-290; Degener, s. 12; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, 355; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 40.

⁵³⁰ Degener, s. 12; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, 356; amlf., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, Dimaşk 1415/1995, s. 63; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 48.

⁵³¹ Canard, "Al-Djazira", *El*, II, 523; Degener, s. 12.

⁵³² ed-Dineverî, Ebî Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbâru't-Tivâl*, tah. ve nşr. Abdulmun'im 'Amir-Cemâleddin Siyâb, İskenderiyye 1959, s. 297.

⁵³³ İbn Hallikân, VI, 295; Degener, s. 11.

Basra şehri, Emevîler döneminde Ukaylîler'in yoğun olarak yaşadıkları yerlerden biri olarak görülmektedir. Nitekim Benû Ukaylî'nin mevlası olarak kabul edilen Beşşâr b. Bürd (715-783), Benû Ukaylî'nin bir alt kolu olan Rebi'â b. Ukaylî'nin yanında, Basra şehrinde büyümüştür⁵³⁴. Beşşâr'ın Benû Ukaylî'nin yanında büyümesinin ve onlarla konuşmasının kelimeleri kullanma gücünü geliştirdiği kabul edilmektedir⁵³⁵.

Emevîler döneminde Arap Yarımadasında bulunan Ukaylî kabilesi mensuplarının tamamının göç halinde olduğunu söyleyemeyiz. İbn Miskeveyh 105/723-724 yılı olaylarını anlatırken, Bahreyn'de Şa'bân b. 'Amr el-Ukaylî adında birinin bulunduğunu aktarmaktadır. Şa'bân daha sonra Mesud b. Ebî Zeyneb el-Abdî'ye yenilmiştir. Bu yenilgi neticesinde Mesud, buraya yaklaşık on dokuz yıl hâkim olmuştur. Mesud daha sonra Ukaylî kabilesinden Süfyan b. 'Amr el-Ukaylî tarafından ortadan kaldırılmıştır (105/723-724)⁵³⁶. Ukaylîler'in Arap Yarımadası dışına gerçekleştirdikleri göçlere rağmen, Bahreyn'de varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Ukaylî kabilesinin bir kısmı da İran topraklarına göç etmiştir. İran topraklarına giden Ukaylîler, Emevî ordusu bünyesinde Horasan eyaletinde Türkler ile mücadelelerde bulunmuşlardır. Horasan valisi olan Esed b. Abdullah'ın emrinde bulunan Ukaylîler'den İbrahim b. Asım el-Ukaylî Türk Hakan'a karşı mücadelede bulunmuştur (119/737)⁵³⁷. İbrahim b. Asım el-Ukaylî, daha sonra Huttel seferine çıkarak başarılı seferlerde bulunmuştur. Adil biri olarak ün yapan İbrahim, Hişam b. Abdulmelik'in (724-743) ölümüne kadar bölgede valilik vazifesini üstlenmiştir⁵³⁸.

Hişam b. Abdulmelik'in hilafeti sırasında Ukaylî kabilesinden ön plana çıkan şahsiyetlerden biri de İshâk b. Müslim el-Ukaylî adında biridir. Bu şahıs Ermeniyeye vali olarak tayin edilen Mesleme b. Abdulmelik'in öncü kuvvetleri arasında yer almıştır. Ermeniyeye yapılan seferler esnasında İshâk b. Müslim el-Ukaylî'nin yanında kardeşleri de yer almıştır. Hazarlar ile yapılan mücadeleler esnasında Mesleme b.

⁵³⁴ İbn Nedîm, s. *el-Fihrist*, 257; ez-Zirkilî, Hayreddin, *el-A'lâmu Kamûsi Terâcim*, II, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 2002, s. 52; el-Me'âzîdî, s. 42; Degener, s11.

⁵³⁵ Degener, s11.

⁵³⁶ İbn Miskeveyh, II, 344.

⁵³⁷ İbn Miskeveyh, II, 400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 166.

⁵³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 166-172; Degener, s11.

Abdumelik tarafından gönderilen öncü kuvvetlerin başında yine Ukaylî ailesinden Abdümelik b. Müslim el-Ukaylî adında biri bulunmuştur⁵³⁹.

Abbasîler dönemine (750-1258), Ukaylîler'in göçlerle artarak faaliyetlerini yoğunlaştırdığı el-Cezîre bölgesi, Haricî isyanları ile anılmaya başlamıştır. Abbasîler'in ilk zamanlarında 'Amir b. Sa'sa'a'ya mensup büyük bir topluluk Arap Yarımadasından Suriye içlerine göç etmiştir⁵⁴⁰. Benû Ukaylî'nin bir kolu olan Benû Muntafik aynı zaman içerisinde göç ederek Basra civarında el-Batîha şehrine yerleşmişlerdir. Hafâce daha sonra Irak çöllerine, Ukaylî'nin kollarından olan Benû Abâde ise Kûfe, Vasıt ve Basra gibi şehirlere yerleşmek suretiyle önemli bir mevki kazanmışlardır⁵⁴¹.

Abbasîler'in Emevîler'e karşı başlattıkları ihtilal hareketinde el-Cezîre halkı Abbasîler'e karşı Emevîler'in yanında yer aldı. Abbasîler'e karşı el-Cezîre bölgesinde meydana gelen isyanlarda Ukaylîler önemli rol üstlendiler. Abbasîler'e tepki olarak el-Cezîre halkı 132/749'da başa geçen ilk Abbasî Halifesi es-Saffâh'a (750-754) isyan etti. Bu isyan üzerine Ermeniyye'de bulunan İshâk b. Müslim el-Ukaylî harekete geçerek isyancı grubun yanında yer aldı. Harran'a gelen isyancı grup ile birlikte hareket eden İshâk, burada Abbasî valisi Musa b. Ka'b'ı yaklaşık iki ay boyunca kuşatma altında tuttu. Harran'ın kuşatılması karşısında Saffâh, kardeşi Ebû Cafer el-Mansur'u (754-775) Harran üzerine gönderdi. İshâk ise Ebû Cafer'in gelmesi ile Ruhâ'ya çekildi ve burada savunma hazırlıklarına başladı. Rakka ve Karkîsiyâ şehirlerini ele geçiren Ebû Cafer Mansûr ise Harran üzerine yürüyerek Abbasî valisi Musa b. Ka'b ile birliklerini birleştirdi (133/751)⁵⁴².

Ebû Cafer'in Harran'a gelerek Musa b. Ka'b ile birleşmesinden sonra İshâk kardeşi Bekkâr b. Müslim'i yardım getirmesi için Mardin ve Dârâ'da bulunan Rebi'â kabilesinin Haricî lideri Büreyke'ye gönderdi. Ancak Bekkâr, Büreyke'den yardım alamadan Ruhâ'da bulunan kardeşi İshâk'ın yanına dönmek zorunda kaldı. Bundan dolayı İshâk, kardeşi Bekkâr'ı bir askerî birlik ile Ruhâ'da bırakırken kendisi de Sümeysat'a çekildi. Harran'a gelen Ebû Cafer, şehri kuşatma altına alırken bir askeri birliği de Sümeysat'ta bulunan İshâk üzerine gönderdi. Ebû Cafer'in de gelişi ile

⁵³⁹ el-Belâzurî, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 353-354.

⁵⁴⁰ Henry C. Kay, 500.

⁵⁴¹ el-Me'âzîdî, s. 43.

⁵⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 353-354.

yaklaşık yedi ay boyunca şehir kuşatıldı. İshak'tan teslim olması istendiğinde o: “*Boynumda biat ahdi var. Sahibinin öldürüldüğü haberini alıncaya kadar ben bunu terk etmem*”⁵⁴³ diyerek savunmayı sürdürdü. Kuşatmanın sürdüğü esnada Emevîler'in son Halifesi Mervân'ın (744-750) ölüm haberini alınca İshak aman diledi. Bu başarıdan sonra Halife, el-Cezîre, Musul, Ermeniyeye ve Azerbaycan'ın valiliğine kardeşi Ebû Cafer Mansur'u tayin etti(134/751-752)⁵⁴⁴.

Yukarıda anlatıldığı gibi zorunluluktan dolayı Abbasîler'e tabi olmak zorunda kalan Ukaylîler'in de içinde bulunduğu Kaysîler, isyancı tutumlarını devam ettirdiler. Nitekim Ebû Cafer el-Mansur'un amcası Abdullah b. Ali, 137/754-755'te isyan ettiğinde ona katılanlar arasında Bekkâr b. Müslim el-Ukaylî de vardı. Abdullah b. Ali'ye tabi olan bu isyancılar Ebû Müslim el-Horasanî tarafından mağlup edildiler⁵⁴⁵. Abbasîler'e karşı mücadeleler devam ederken 'Amir b. Sa'sa'a'ya mensup birçok Arap kabilesi Suriye'ye doğru göç ederek buradan Irak ve Hâbûr taraflarına geçip yoğunluk kazanmaya başladılar⁵⁴⁶.

Ukaylîler, Emevîler'in ortadan kalkmasından sonra Abbasîler'e karşı isyancı tutumlarını bir süre durdurmak zorunda kaldılar. Ukaylîler, bundan sonra Abbasî ordusu içerisinde yer almaya başladılar. İlk olarak 150/767'de Horasan taraflarında ortaya çıkan ve Horasan'ı ele geçiren Ustazis isyanını bastırmak için gönderilen Hazim b. Huzeyme komutasındaki ordu içerisinde Bekkâr b. Müslim el-Ukaylî de yer aldı. Ordunun sağ kuvvetlerinin başında bulunan Bekkâr'ın gayretleri sonucunda isyan bastırıldı ve Halife el-Mehdî'ye (775-785) müjdeli haber gönderildi⁵⁴⁷. Bu savaştaki başarılarından dolayı Bekkâr b. Müslim Ermeniyeye bölgesinin komutanı olarak tayin edildi (153/770)⁵⁴⁸.

⁵⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 353-354; Emine Baytar, *Tarihu'l-Asru'l-Abbâsî*, Dımaşk 1417/1997, s. 83; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, 52-53.

⁵⁴⁴ et-Taberî, s. 1481-1482; el-Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, II, 289; İbn Miskeveyh, III, 20-21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 353-354; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, s. 94-95; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 12.

⁵⁴⁵ et-Taberî, s. 1494-1495; el-Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, II, 302-304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 377-380; İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 109-110.

⁵⁴⁶ Kindermann, “Ukayl”, *İA*, XIII, s. 16.

⁵⁴⁷ İbn Miskeveyh, III, 123-124; Degener, s12; Ancak İbnü'l-Esîr Bekkâr'ın babasının Seleme olduğunu kaydetmektedir. bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 478.

⁵⁴⁸ Levent Öztürk, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 320; Mustafa Korkmaz, “İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî ve Sosyal Tarihi, I. Urfa'nın İslâm Hâkimiyetine Girişi”, *Edessa'dan Urfa'ya II*, Ed. Mehmet Çelik, Ankara 2007, s. 47.

Ukaylîler'in askerî faaliyetler dışında edebî olarak da Abbasîler içerisinde önemli rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Abbasî halifesi Harun Reşid döneminde (786-809) yaşayan daha sonra Bermekîler'e intisab eden Kitâbu'n-Nevâdir'in yazarı el-Halîl adını taşıyan şair Ebû Şenbel el-Ukaylî bu dönemin önemli şahsiyetlerinden biridir⁵⁴⁹.

Dokuzuncu yüz yıla gelindiğinde yani Abbasîler'in siyasî ve askerî olarak zirvede yer aldıkları dönemde, Ukaylîler'in başında Nasr b. Şebes adında biri bulunmaktaydı. Ayrıca Nasr Şam bölgesinde bulunan bütün Araplar'ın lideri konumundaydı. Keysûm şehrini faaliyetlerine merkez yapan Nasr, Karkîsiya'ya kadar olan bölgenin güvenliğini üstlenmekteydi. Hâkimiyet alanını genişletmeye çalışan Nasr, Abbasî Halifeleği için Emin ve Memun arasında meydana gelen taht kavgasında, Araplar'ın desteklediği Emin'in yanında yer aldı (198/813)⁵⁵⁰. Bu sebepten Nasr, el-Cezîre'de toplamış olduğu Araplar ile birlikte Harran'ı kuşattı (811/812). Harran önlerinde başarılı olan Nasr, bu sırada Müslüman bir reisin aracılığıyla belli miktarda mal ödenmesi şartı ile Edessa kilisesini yıktırmak fikrinden vazgeçti⁵⁵¹.

Ukaylîler'in desteklediği Abbasî Halifesi Emin'in öldürülmesi ve yerine Memun'un Halife olması ile Nasr b. Şebes, el-Cezîre'de topladığı Araplar ile Memun'a karşı isyan etti (198/813)⁵⁵². İsyanın ciddi bir boyuta ulaşmasından sonra Memun ünlü komutanlarından Tahir b. Hüseyin'i isyanı bastırmak için görevlendirdi. Nasr'ın üzerine yürüyen Tahir b. Hüseyin maiyetinde bulunan 4.000 kişilik ordu ile el-Cezîre'ye ulaştı ve isyancı Ukaylî lideri ile yaptığı mücadelede galip gelerek onları buradan uzaklaştırmaya muvaffak oldu (189/815). İsyanın bastırılmasından sonra görev yeri olan Horasan'a dönmeyen Tahir bir süre el-Cezîre'de ikamet etti. Tahir, el-Cezîre'de kaldığı zaman içerisinde Urfa ve Serûc'a ağır vergi yükledi. Bu tutumundan olsa gerek bölgedeki Araplar'ın tepkisini alan Tahir, kendisine karşı tertip edilen bir gece baskınından kaçarak Rakka'ya sığındı. Memun yaşantıları yakından takip ettiğinden

⁵⁴⁹ İbn Nedîm, s. 72.

⁵⁵⁰ Henry C. Kay, 501; el-Hadarî Bek, s. 156; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s. 47-48.

⁵⁵¹ Segal, s. 254; Degener, s13; Henry C. Kay, 501.

⁵⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 257; Segal, s. 254; Degener, ss. 13.

Tahir'i buradan alarak görev yeri olan Horasan'a gönderdi. Tahir'in ayrılmasından sonra Memun, Tahir'in oğlu Abdullah'ı bölgenin yönetimine getirdi⁵⁵³.

Tahir'den sonra el-Cezîre'de iki yıl boyunca dengeyi koruyabilen Abdullah, bir süre sonra görevden alındı ve yerine el-Cezîre valiliğine Yahya b. Muaz getirildi (821/205)⁵⁵⁴. Nasr'ın isyanı esnasında Irak ve el-Cezîre topraklarında, Ukayliler'in sayıları artmaya başladığından kaynaklarda 815 yılında Basra'da Ukayliler'in oturduğu bir mahalleden bahsedilmektedir⁵⁵⁵.

Yahya'nın el-Cezîre valiliği esnasında asilerin nüfuzlarını Rakka'ya kadar yaymalarından dolayı Memun, durumun vehameti karşısında Abdullah b. Tahir'i tekrardan el-Cezîre valiliğine getirdi (206/821). el-Cezîre'ye tayin edilen Abdullah, maiyetinde bulunan birlikler ile Nasr b. Şebes üzerine yürüdü (209/824). İsyanı bastırmanın yolunun isyancıların merkezini ele geçirmekten geçtiğini düşünen Abdullah, Keysûm'u kuşattı. Zor durumda kalan Nasr aman dileyerek Abbasîler'e tabi olmayı kabul etti ve böylece Halife tarafından affedildi. Nasr affedildikten hemen sonra döndüğü Keysûm şehrini tahkim etmeye ve şehirde savunma tedbirleri almaya başladığından, Abdullah ikinci kez Keysûm üzerine yürüdü. Abdullah'ın ilerleyişine rağmen Nasr yanında bulunan Bedevîler ile birlikte savaşmaya devam etti. Yapılan savaşta mağlup olan Nasr, Rakka'da bulunan Abdullah'ın yanına giderek af diledi. Böylece Nasr tarafından yaklaşık beş yıl boyunca Keysûm'da sürdürülen isyan bastırıldı. Nasr'ın mağlup olmasından sonra Keysûm'u ele geçiren Abdullah şehri tahrip etti. Kendisine sığınan Nasr'ı ise Bağdat'a götürdü (210/825)⁵⁵⁶.

Abbasîler dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren el-Cezîre'deki üstünlüklerini kaybetmeye başladılar. Bu sırada el-Cezîre'de ortaya çıkan Hamdânîler Abbasîler'in askerî anlamda yardımcıları oldukları gibi yarı müstakil bir şekilde varlıklarını sürdürdüler⁵⁵⁷. el-Cezîre'de siyasî parçalanma Haricî faaliyetlerinin bölgede artmasına

⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 337; Henry C. Kay, 501; Segal, s. 254; Apak, *İslâm Tarihi IV*, 187; Korkmaz, s. 59.

⁵⁵⁴ Henry C. Kay, 501; Segal, s. 254; Apak, *İslâm Tarihi IV*, 187.

⁵⁵⁵ Ali Sevim, *Biyograflerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. I.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 337; İbn Tayfûr, Ebî'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtib, *Kitâbu'l-Bağdâd*, tah. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1368/1949, s. 26,35; Henry C. Kay, 501; Canard, "Al-Djazira", *EI*, II, 524; Apak, *İslâm Tarihi IV*, 188-189; Korkmaz, s. 61-62; Abdullah Ekinci, *Müze Şehir Urfa*, Şanlıurfa Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü Yayınları, Ankara ts.s. 111.

⁵⁵⁷ Claude Cahen, "Djaysh", *EI*, (New Edition), c. II, Leiden/Brill 1991, s. 506.

sebepe oldu. Bunun sonucu olarak Hamdânîler ve Ukaylîler de bu cereyandan etkilendiler. Abbasî halifesi el-Musta'in döneminde (862-866) Ukaylî kabilesinden Safvân el-Ukaylî Haricî tesiri neticesinde Harran'da isyan etti. el-Musta'in'in gönderdiği birlikler karşısında Safvân mağlup oldu⁵⁵⁸. Mağlubiyet neticesinde ele geçirilen Safvân el-Ukaylî ise götürüldüğü Samerra'da vefat etti (253/867)⁵⁵⁹. Bu sırada Ukaylîler Tekrît'in daha ötesine yani güneyde neredeyse Bağdat'a ulaştılar. Hatta nüfuz alanlarını Enbâr ve Kûfe'ye kadar genişlettiler⁵⁶⁰.

Abbasîler'in zayıflamasından istifade eden unsurlardan biri de Karmatîler oldu. Karmatîler Irak'ta güçlenince zamanla Bahreyn'e kadar sınırlarını yaydılar. 273/886 veya 281/894 yılında Ahsâ'ya Ebû Said el-Cennâbî'yi tayin eden Katmatîler buraya geldiklerinde karşılaştıkları Ukaylî aşireti mensuplarını mağlup ederek itaat altına aldılar⁵⁶¹. Bu hadiseden de anlaşıldığı gibi dokuzuncu asrın sonlarında Ukaylîler, Bahreyn'de varlıklarını korumuşlardır. Nitekim Ukaylîler'den Şebîb b. Cerîr el-Ukaylî ise Umman ve el-Belkâ' valiliğine tayin edildi. Şebîb etrafına topladığı Araplar ile gücünü artırmasına rağmen bir süre sonra ortadan kaldırıldı⁵⁶².

Karmatîler Bahreyn'e hâkim olduktan sonra Ukaylîler, zamanla Karmatî ordusunda da yer almaya başlamışlardır. Nitekim Ukaylîler, 287/900'de Bahreyn'de bulunan Karmatî daisi Yahya b. el-Mehdî komutasında Karmatî emiri Ebû Said el-Cennâbî ile birlikte Halife ordusuna karşı savaşmışlardır. Ukaylîler ile Karmatîler arasındaki ilişkiler daha sonra bozulmuştur. İlişkilerin kötüleşmesi üzerine Ukaylîler, Ebû Said'in baskılarına maruz kalarak Doğu Arabistan'a göçmek zorunda kalmışlardır. Bahreyn'de kalan Ukaylîler ise Karmatî doktrinini benimseyerek bölgede bulunan diğer kabileler gibi Karmatîler'in önemli temsilcileri olmuşlardır⁵⁶³. Karmatîler'e tabi olmayan Ukaylîler ise Karmatîler'e karşı Halife ordusunun yanında yer almışlardır. Nitekim Esfar el-Ukaylî komutasında Halife'nin saflarında yer alan Ukaylîler,

⁵⁵⁸ Henry C. Kay, s. 503; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 13; Degener, ss. 13; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, 50.

⁵⁵⁹ el-Mes'ûdî, II/IV, 157; Degener, s. 13; Henry C. Kay, s. 503; İbnü'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb fi't-Tarihi'l-Haleb*, c. III, tah. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty., s. 1500.

⁵⁶⁰ Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, 51.

⁵⁶¹ Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-E'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, c. I, tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye, Kahire 1416/1996, s. 222-223; Ayrıca bkz. Ekinci *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler*, 172-173; Henry C. Kay, s. 504.

⁵⁶² Muhammed Kürd Ali, *Hitatu's-Şam*, I, s. 189.

⁵⁶³ Süheyl Zekkâr, *el-Câmi' fi Ahbâri'l-Karâmita*, II, Dâru Hassân, Dımaşk 1407/1987, s. 462; Degener, s. 17; Henry C. Kay, s. 504.

378/998'de Ahsâ'da bulunan Karmatîler'i kuşatmışlar ancak bunda başarı elde edememişlerdir⁵⁶⁴. Bu hadiseden dolayı Ebû Said, Karmatîler'e tabi olmayan Ukaylîler ile akraba diğer toplulukları bölgeden zorla sürgün etmiştir⁵⁶⁵.

Abbasîler'in siyasî otoritesinin zayıflamasından sonra Mısır'da Tolunoğulları (868-905) ve ardından da İhşidîler (935-968) devletleri kurulmuştur. Tolunoğullarının ortadan kaldırılması için gönderilen ordu içerisinde yer alan Hamdânîler, daha sonra burada kurulacak olan İhşidîler'in zayıflamasını fırsat bilerek Suriye'ye hâkim olmuşlardır. Hamdânîler'in el-Cezîre ve Musul bölgesinde hâkimiyet kurması ve kısa zaman içinde Haleb'i de bu topraklara dâhil etmesi ile bölgede Arap nüfuzu oldukça artmıştır. Hamdânîler'in el-Cezîre ve Suriye'ye hâkim olmaları ile birlikte burada bulunan Ukaylîler de Hamdânîler'e tabi olmuşlardır. Ancak Araplar zaman zaman Hamdânî yönetimine karşı isyan etmişlerdir. Benû Numeyr ve Kuşeyr Araplar'ı 324/935-936 senesinde Hamdânîler'e karşı isyan ederek ve Diyâr-ı Rebi'â ve Mudar'a hâkim olmuşlardır. Gelişmeleri kabullenmeyen Hamdânî emiri Seyfûddeve onları mağlup ederek, Hît ve Sincâr'a doğru göndermiştir⁵⁶⁶. Bu cümleden anlaşıldığı üzere bölgeye yapılan göçlerde Araplar'ın kendi içlerinde yaptıkları mücadelelerin de etkisi olmuştur.

Hamdânîler Suriye'ye doğru yayıldıklarında karşılarında Mısır'da kurulan ve buraya kadar olan topraklara hâkim olan İhşidîler'i buldular. Suriye'de bulunan istikrarsızlıktan istifade eden İhşidîler, 325/937 senesinde Haleb üzerine yürüyerek şehri ele geçirdiler. Ardından da kendi adlarına şehre yönetici olarak Ahmed b. Said b. Abbas el-Kilâbî'yi tayin ettiler. Bu sıralarda ise Arap Yarımadasından Numeyr, Kuşayr ve Ukayl gibi bir grup bedevi topluluğu Bilâd-ı Şam'ın kuzeyine ve el-Cezîre'ye göç ederek bölgede siyasî istikrarı sıkıntıya soktular. Bu göçler aynı zamanda İhşidîler'in Haleb hâkimiyetini sürdürmeleri için ciddi bir sorun oluşturdu⁵⁶⁷. İhşidîler yaşanan göçleri lehlerine çevirmek için kabileleri istihdam etmeye karar verdiler. Nitekim İhşidîler tarafından davet edilen Ukaylîler'e Havrân ve el-Beseniyye'nin idaresi

⁵⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 54; Henry C. Kay, s. 504.

⁵⁶⁵ Zekkâr, *el-Câmi' fi Ahbâri'l-Karâmita*, II, 462; Degener, s. 17; Henry C. Kay, s. 504.

⁵⁶⁶ el-Ezdî, II, 250-251.

⁵⁶⁷ Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, s. 361.

verildi⁵⁶⁸. İhşidîler adına bu bölgeyi Benû Ukayl'den Şebîb ve Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî idare etmekteydi⁵⁶⁹.

İhşidîler'in zayıflaması ve yaşanan göçler neticesinde İhşidîler'in zor duruma düşmesinden istifade etmek isteyen Hamdânîler Haleb'i ele geçirmek için çalışmalara başladılar. Musul emiri Nâsiruddevle Hasan'ın kardeşi Seyfûddevele Ali maiyetinde bulunan kuvvetler ile Haleb üzerine yürüyerek şehri İhşidîler'den aldı ve böylece yeni bir emirlik kurdu (333/944)⁵⁷⁰. Bu sırada Bilâd-ı Şam ve el-Cezîre'ye göç eden Ukaylîler ise Hamdânî emirlerinden Seyfûddevele ve Nâsiruddevle'nin hizmetine girerek onlarla birlikte hareket etmeye başladılar⁵⁷¹. Böylece Ukaylîler, Hamdânîler ile birlikte ve onlara vergi vermek suretiyle varlıklarını sürdürmeye başladılar⁵⁷². Ukaylîler'in bir kısmı Hamdânîler'e tabi olmalarına rağmen, bir kısmı da İhşidîler'in yanında yer almaya devam etti.

Haleb'i İhşidîler'in elinden alan Seyfûddevele Ali, Dımaşk'ı almak için çalışmalara başladı. 946 senesinde Dımaşk üzerine yürüyen Seyfûddevele Ali'yi şehir dışında Şerif el-Ukaylî karşıladı⁵⁷³. Seyfûddevele'nin Dımaşk'a kadar gelmesi ile İhşidî emiri Kâfur maiyetindeki birlikler ile Hamdânî emiri üzerine yürüyerek onu mağlup edip Haleb'e kadar takip etti(946)⁵⁷⁴. Merc-i Azra'da yenilip geri çekilen Ali, Benû Ukayl, Benû Numeyr, Beni Kilâb ve Beni Kelb'den müteşekkil⁵⁷⁵ bir ordu ile Dımaşk'ın kuzeyinde İhşidîler'in karşısında mağlup olarak Rakka'ya çekildi⁵⁷⁶. İhşidî emiri Seyfûddevele'yi takiben Haleb'e ulaştıktan sonra Haleb'e Ya'nis el-Mu'nisî'yi tayin etti(Zilhicce 335/Haziran-Temmuz 947). Seyfûddevele Haleb'i kuşatarak valinin kaçmasını sağladı. Vali şehirden kaçtıktan sonra Seyfûddevele onu yakalaması için İbrahim b. Berîd el-

⁵⁶⁸ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, I, 196; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 39; Degener, s. 15.

⁵⁶⁹ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, I, 123; Mesud Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabîyye*, XIII, 362.

⁵⁷⁰ el-Ezdî, II, 276; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, s. 362.

⁵⁷¹ Covernton, s. 183.

⁵⁷² el-Me'âzîdî, s. 43.

⁵⁷³ İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 368; Ebû'l-Fidâ bu kişinin Şerif el-Akikî olduğunu söylemektedir. Bkz: Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 431.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 391; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 431; Şakir, *e İslâm Tarihi*, V, 127; Nadir Özkuyumcu, "İhşidîler", *Genel Türk Tarihi*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 366.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 70.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 72; Hamdi Alaslan; *İhşidîler Devleti*, (*Siyasî Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültür Hayatı*), (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989, s. 347.

Ukaylî komutasında birlikler gönderdi. Seyfûddeve'nin göndermiş olduğu birlikler mağlup olarak Meyyâfârîkîn'e çekilmek zorunda kaldılar⁵⁷⁷.

Seyfûddeve'nin maiyetinde Ukaylîler'in mevcudiyetinden bahsettiğimiz gibi ayrıca Ukaylîler'in bir kısmı da İhşidî kuvvetleri içerisinde önemli bir mevkiye sahip bulunuyorlardı. Nitekim Bizans kuvvetlerinin 962 yılında Haleb'e saldırımları üzerine, İhşidîler tarafından Seyfûddeve'ye yardım etmesi için 10 bin kişilik kuvvetlerin başında Ukaylî liderlerinden Zâlim b. Sellâl el-Ukaylî gönderildi⁵⁷⁸.

Seyfûddeve'nin 967'de ölümünden sonra yerine oğlu Ebû'l-Me'âlî adlı oğlu geçti. Seyfûddeve'nin amcasının oğlu Ebû Firâs bu durumu kabul etmeyerek isyan etti. Ebû'l-Me'âlî, Ebû Firâs'a karşı Harşene'de bulunan Zâlim el-Ukaylî'nin yardımını almak suretiyle Hamdânî emirliğine geçti⁵⁷⁹.

Hamdânî ve İhşidî birlikleri birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Hamdânîler Dımaşk'ı almak için yaptıkları mücadelelerde başarısız olurlarken, İhşidîler de tüm çabalara rağmen Kuzey Suriye'nin merkezi olan Haleb'i Hamdânîler'in elinden alamadılar. İhşidî emiri el-Hasan b. Ubeydullah tarafından Dımaşk valiliğine atanan son vali Salih b. Umeyr el-Ukaylî idi (357/967-968)⁵⁸⁰. İhşidî ve Hamdânî mücadelelerinin bitmesi ile bölgede Karmatîler'in etkisi artmaya başladı. Nitekim İhşidîler'in son Dımaşk valisi de Karmatîler'in Dımaşk'ı istilası üzerine buradan uzaklaştı. Karmatîler el-Hasan b. Ahmed el-Â'sam önderliğinde Dımaşk'a girdiklerinde Veşâh Ebû'l-Leys es-Selemî'yi buraya vali olarak tayin ettiler(357/968)⁵⁸¹.

Mısır'ın Fatimîler tarafından 358/969'de alınmasından sonra, Fatimîler yönlerini Suriye topraklarına çevirdiler. Suriye'de bulunan İhşidî kalıntılarını ortadan kaldırmak için Cevher es-Sıkillî'yi gönderildi. Cevher, önce Remle'yi aldı ve ardında da Taberiyye'ye ulaşarak şehri ele geçirdi. Havran ve el-Beseniyye'ye ulaşan Cevher,

⁵⁷⁷Muhammed Kürd Ali, *Hitatu's-Şam*, c. I, Mektebetü İbn Teyyime, Kahire 1428/2007, s. 188-189; Muhammed Sadruddin, *Saifuddaulah and his Times*.Lahor 1930, s. 47.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 82; Urfalı Mateos, 5, 11. Nadir Özkuyumcu, "İhşidîler", *Genel Türk Tarihi*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 373; Alaslan, 348.

⁵⁷⁹ el-Ezdî, Ali b. Zâfir, *Ahbâru'd-Devleti'l-Hamdâniyye bi'l-Mevsıl ve Haleb ve Diyar-ı Bekr ve's-Sugûr*, tah. Temîme er-Ravvâf, Dâru Hassân, Beyrut 1406/1985, s. 48.

⁵⁸⁰ es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *'Umerâ'ü'd-Dımaşk fi'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid, Beyrut 1403/1983, s. 110; Takiyüddin Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, tah. Muhammed el-Ya'lâvî, Dâru'l-Garbi'l-İslâm, Beyrut 1407/1987, s. 263.

⁵⁸¹ es-Safedî, *'Umerâ'ü'd-Dımaşk*, 110; Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 263.

burada Ukaylî kabilesi ile karşılaştı ve bu sırada Ukaylîler'in başında Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî bulunuyordu. Fatımîler'in gelişi ile Ukaylîler'in bu iki şehirdeki hâkimiyetleri tehlikeye girdi. Cevher karşısında tutunamayan Ukaylîler Hımıs'a çekilmek zorunda kaldılar⁵⁸².

Fatımîler'in Suriye'deki etkileri artınca baskı altında kalan Ukaylî emiri Zâlim, uzaklaştırıldıkları toprakları tekrardan ele geçirmek için Karmatîler'e yanaşarak onları Fatımîler aleyhinde kışkırtmaya başladı⁵⁸³. Zâlim, öncelikle Karmatî emiri el-Hasan b. Ahmed'e Mısır'ın Fatımîler'in eline geçmesinden sonra artık buradan mal gelmediğini söyledi. Bu tahrikler karşısında Ahsâ'da bulunan Karmatî lideri el-Hasan b. Ahmed Kûfe üzerinden Irak topraklarına girdi ve Bağdat'a gönderdiği elçilerle buradan da mal yardımı alarak Suriye üzerine yürüdü. 360/971'de Dımaşk önlerine ulaşan Karmatî lideri şehri ele geçirdi ve buradan topladığı mallar ile Remle üzerine yürüdü. Dımaşk'a Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'yi vali olarak tayin eden el-Hasan, yanına aldığı Zâlim ve el-Müneccî Abdullah b. Ali b. Müneccî el-Karmatî ile birlikte Yafa'ya yürüdü.⁵⁸⁴

Zâlim el-Ukaylî ve el-Müneccî'yi Yafa önlerinde bırakan Karmatî lideri el-Hasan b. Ahmed Kahire üzerine doğru yürüdü. Kahire önlerinde Fatımî kuvvetleri komutanı olan Cevher ile yaptığı savaşı kaybeden el-Hasan ülkesine dönmek için Remle'ye geldi. Mağlup olan Karmatî liderinin malları ise savaş esnasında, Benû Ukayl ve Benû Tay' kabileleri tarafından yağmalandı⁵⁸⁵.

Karmatî lideri el-Hasan'ın Kahire önlerinde Fatımîler'e mağlup olduğunu öğrenen Zâlim ve el-Müneccî, Yafa'dan ayrılarak Dımaşk'a döndüler. Dımaşk'a gelen ikili arasında çok geçmeden haracın toplanmasından kaynaklanan sorunlar ortaya çıktı. Her iki taraf da toplanacak olan haracın kendi adamlarına tahsis edilmesini istiyordu. Mağlup bir şekilde Remle'ye gelen Karmatî lideri ise burada kendisini karşılayan el-Müneccî ile bir görüşme yaptı. İkili arasında yapılan görüşmede el-Müneccî, Zâlim ile yaşadığı sorunu bildirdi. Karmatî lideri ise Zâlim'in tutumunu kabul etmeyerek, el-

⁵⁸² Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 221-222.

⁵⁸³ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, I, 196.

⁵⁸⁴ Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 264; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, IV, 59-62; es-Safedî, *'Umerâ'ü'd-Dımaşk*, s. 63,68; Muhammed b. Selâme el-Kudâ'î, *Tarihu'l-Kudâ'î el-Müsemma 'Uyûnu'l-Ma'arif ve Fünûnu Ahbâru'l-Halâ'if ve Yelihu Tarihu İbn Ebî'l-Heycâ*, nşr. ve tah. Muhammed Ali Beydûn-Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut ty., s. 171 Zekkâr, *el-Câmi'fi AHBâri'l-Karâmita*, II, 462; Henry C. Kay, s. 505; Mesud Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, s. 362.

⁵⁸⁵ Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 264; Henry C. Kay, s. 505.

Müneccî'ye Dımaşk'a gidip Zâlim'i tevkif etmesi emrini verdi⁵⁸⁶. Aldığı emir ile Dımaşk'a dönen el-Müneccî, Ukaylî emirini yakalayarak tevkif etti. Ukaylî kabilesi tarafından bu durum kabul edilmediğinden Şibl b. Ma'rûf el-Ukaylî adından ileri gelen kabile liderlerinden birinin girişimleri neticesinde Zâlim serbest bırakıldı⁵⁸⁷.

Zâlim serbest kaldıktan sonra el-Müneccî'nin faaliyetlerinden endişeye kapılarak Ba'lebek'e sığındı. Ancak çok geçmeden Karmatî lideri el-Hasan Ahsâ'ya dönünce, Zâlim Fatimî komutanlardan Ebî Mahmud İbrahim b. Cafer b. Felâh'tan aldığı yardım ile Dımaşk'ta bulunan el-Müneccî üzerine yürümeye karar verdi. Ba'lebek'ten Dımaşk üzerine yürüyen Zâlim'in karşına el-Müneccî iki bin kişilik bir ordu ile çıktı. Savaş öncesinde el-Müneccî'nin ordusunda bulunan askerlerin bir kısmı Zâlim'in tarafına geçtiler. Zâlim, el-Müneccî ile Dımaşk önlerinde yaptığı savaşı kazandı (363/974). Savaş sonucunda Zâlim, Ebû'l-Müneccî ve oğlunu tevkif ederek mallarına el koydu, ardından da onları ahşab bir kafes içerisinde Mısır'a gönderdi (364/974)⁵⁸⁸. Zâlim, Karmatîler'e karşı elde etmiş olduğu bu başarıdan sonra Fatimîler tarafından Dımaşk yönetimine tayin edildi⁵⁸⁹.

Zâlim'in Fatimîler tarafından Dımaşk'a tayin edilmesi hem Karmatîler hem de bölge halkı tarafından tepkiyle karşılandı. Bu sebepten 364/974-975'te Ebû Mahmud ve Dımaşklılar, Zâlim b. Mevhûb el-Ukaylî'ye karşı birleştiler. Zâlim şehir halkı ve Ebû Mahmud karşısında zor durumda kaldığından şehri terk etti. Böylece halk büyük bir sıkıntıdan kurtuldu⁵⁹⁰. Suriye'de faaliyetlerini yoğunlaştıran Fatimîler bu gelişmeler karşısında Benû Ukayl'in meskûn bulunduğu Havrân ve el-Beseniyye'yi ele geçirdiler⁵⁹¹. İhşidîler tarafından buralara yerleştirilmiş olan Ukaylîler, bu tarihten sonra Dımaşk ve etrafında yayılmaya başladılar⁵⁹². Fatimîler Ukaylîler'i istihdam etmekten de

⁵⁸⁶ Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 248; Zekkâr, *el-Câmi' fi Ahbâri'l-Karâmita*, II, 462; Henry C. Kay, s. 505.

⁵⁸⁷ Zekkâr, *el-Câmi' fi Ahbâri'l-Karâmita*, II, 510; amlf., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 81.

⁵⁸⁸ İbnü'l-Kalânîsî, 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 547-550; Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 249; es-Safedî, *'Umerâ'ü'd-Dımaşk*, 104; İbnü'l-Verdî, I, 414; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XI, 470-471; el-Kudâ'î, 172; Zekkâr, *el-Câmi' fi Ahbâri'l-Karâmita*, II, 515-516; Muhammed Abdullah İnân, *el-Hâkim bi-Emrillâh ve Esrâru'd-Devleti'l-Fâtumiyye*, Kahire 1404/1983, s. 364.

⁵⁸⁹ Zekkâr, *el-Câmi' fi Ahbâri'l-Karâmita*, II, 516.

⁵⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 550.

⁵⁹¹ Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 222; Muhammed Kürd Ali, *Hutatu's-Şam*, I, 196; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 55.

⁵⁹² Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, I, 126; el-Me'âzîdî, s. 45.

geri durmadılar. Fatımî halifesi el-Aziz (975-996), Hamdân el-Ukaylî olarak tanınan Humeydan b. Cevvâs'ı Dımaşk'a vali olarak tayin etmiştir⁵⁹³.

Hamdânîler döneminde Ukaylîler'in durumu ile ilgili daha önce verilen bilgilere ek olarak bazı hususların daha eklenmesi gerekmektedir. Zira Ukaylîler Hamdânî toprakları üzerinde kurulduklarından, Ukaylîler'in kuruluş arefesinde Ukayl kabilesinin Hamdânî toplumundaki yerine değinmek gerekmektedir. Fatımîler'in Suriye'de ağırlık kazanmasıyla Ukaylîler diğer bir Arap emirlik olan Hamdânîler'in nüfuz alanına doğru kaymaya başlamışlar. Nitekim aynı zaman dilimi içerisinde Arap Yarımadasından el-Cezîre'ye gelen 'Amir b. Sa'sa'a'dan birçok kabile Hamdânîler'in tabiyetine girmiştir⁵⁹⁴. Benû Ukayl'in en meşhur kolları arasında bu zamanlarda Benû Hafâce ve Muntafık gelmekteydi. Ukaylîler, Hamdânî tahakkümü süresince onlara Suriye ve Irak bölgesinde harac vermekle yükümlü bulundular⁵⁹⁵. Ayrıca Hamdânî sarayında Ukaylî kabilesine mensup olan eş-Şerif Ebu'l-Hasan el-Ukaylî⁵⁹⁶ ve Ahmed b. Muhammed el-Ukaylî (öl. 385/995-996) gibi şahsiyetler şiiirleri ile ön plana çıkmışlardır⁵⁹⁷.

Hamdânîler döneminde devletin varlığı bölgede bulunan Arap kabilelerine bağlı olmakla birlikte, Hamdânîlere karşı bazı isyanlar da bu kabileler tarafından organize edilmiştir. Seyfüddevle zamanında 343/954-955 senesinde Benû Kilâb, Benû Ukayl, Kuşeyr ve Aclân isyanı bunlardandır⁵⁹⁸. Hamdânîler tarafından 338/949 senesinde sahil kesimine vali olarak tayin edilen ayrıca⁵⁹⁹ yolların güvenliğini sağlamakla görevlendirilen⁶⁰⁰ Mervan el-Ukaylî, durumunu sağlamlaştırınca 354/965'te Hıms'ı alarak isyan etmiştir⁶⁰¹. Karguveyh bu isyanı bastırmak için Bedr adındaki kölesini

⁵⁹³ Makrizî, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, 219; es-Safedî, *'Umerâ'ü'd-Dımaşk*, 47; el-Me'âzîdî, s. 45; Zekkâr, *Tarihu Hurûbu's-Salibiyye*, 374.

⁵⁹⁴ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 396; ed-Divecî, s. 151; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, 366.

⁵⁹⁵ İbn Haldûn, I, 1629; Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 362; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; Bosworth, "Ukaylids", *EI*, X, 786.

⁵⁹⁶ Mustafa eş-Şek'a, *Fününü's-Şi'r Fi Müctemai'l-Hamdaniyyin*, Beyrut; Alemü'l-Kütüb, 1981, s. 647.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fi't-Tarihi'l-Haleb*, c. III, tah. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, ty., s. 1106.

⁵⁹⁸ eş-Şek'a, 121-122; Degener, s. 20; Henry C. Kay, s. 506; Udvân, 281; Takkûş, *Tarihu Tûlûniyyîn ve'l-İhşidiyyîn ve'l-Hamdâniyyîn*, 266.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 86; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 94; Degener, s. 20; Henry C. Kay, s. 506.

⁶⁰⁰ İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 435; Degener, s. 20; Henry C. Kay, s. 506.

⁶⁰¹ eş-Şek'a, 121-122; Degener, s. 20; Henry C. Kay, s. 506; Takkûş, *Tarihu Tûlûniyyîn ve'l-İhşidiyyîn ve'l-Hamdâniyyîn*, 268.

göndermiş ve yapılan savaşta Bedr, Mervan'ı öldürerek isyanı bastırmaya muvaffak olmuştur⁶⁰².

Hamdânîler dönemi Ukaylîler'in yetişme ve gelecek için bir hazırlık dönemi olarak görülmelidir⁶⁰³. Nitekim Hamdânîler döneminde el-Cezîre bölgesinde seyahatlerde bulunan ünlü seyyah İbn Havkal (öl. 977) bu esnada Cisir-i Menbic, Hâbûr, Hânûkâ, Arâbân, Karkîsiya, Rahbe, Sincâr, Hît ve Enbâr'a Ukayl, Kuşeyr ve Numeyr kabilelerinin göç ettiklerini ve ulaştıkları Harran ve çevresinde yağmalarda bulduklarını kaydetmektedir⁶⁰⁴.

Hamdânîler'in 369/979 senesinden sonra zayıflamaya başlamasıyla onları ortadan kaldırmak kolaylaştı. İki devlet varis olarak Hamdânî topraklarında ortaya çıktı. Kuzeyde Mervanîler devleti, daha güneyde ise Arap Ukaylîler devleti kuruldu⁶⁰⁵. Hamdânî toplumunu Tağlib başta olmak üzere Kilâb, Ukayl, Kuşayr ve Aclân gibi kabileler ile gulam Türkler oluşturmaktaydı⁶⁰⁶. Aynı dönem içerisinde Hille şehrinde Hafâce, Ubâde, Ukayl gibi Arap kabilelerin meskûn bulunduğu ifade edilmektedir. Özellikle şehirde Mezyedî ve Ukaylîler arasında bir çekişmenin göze çarptığı anlaşılmaktadır⁶⁰⁷.

Hamdânîler'in yıkılmasından sonra Arap kabilelerinin Şam ve el-Cezîre bölgesindeki faaliyetleri daha da arttı. Bundan istifade eden Kilâb kabilesi mensupları Haleb merkez olmak üzere Mirdâsîler devletini kurdular. Ayrıca Kelb kabilesi başkanı Sinân b. Ulyân'a Dımaşk, Tay' kabilesi reisi Hasan b. el-Müferric'e Remle verildi⁶⁰⁸. Sur şehrinde ise XI. asrın ikinci yarısında yarı müstakil bir emirlik kurmuş olan Ukaylîler bulunmaktaydı⁶⁰⁹.

Yaşanan göçlere rağmen Benû Ukayl'in büyük bir kısmı Arap Yarımadasında yaşamaya devam etmiştir. Özellikle hırsızlık ve yağma ile ilgili bahislerde sıklıkla

⁶⁰² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, s. 487; Henry C. Kay, s. 507; Şakir, *İslâm Tarihi*, V, 124.

⁶⁰³ ed-Divecî, s. 151.

⁶⁰⁴ İbn Havkal, I, 221; ed-Dürî, *Târihu'l-Irak el-İktisadî*, 29; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 85.

⁶⁰⁵ Zekkâr, *Târihu'l-Arab*, 366.

⁶⁰⁶ eş-Şek'a, 131.

⁶⁰⁷ Muhammed Kazım el-Hâc-Muhammed Sadık el-Kutbî, *Târihu'l-Hille fi'l-Hayâti's-Siyasiyye, el-Kısmu'l-Evvel*, c. I, Kum 1965, s. 26 ve 124; İmamüddin Halil, *İslâm Tarihi, Bir Yöntem Araştırması*, (çev. Ubeydullah Dayar), İstanbul 1985, s. 167.

⁶⁰⁸ Sur Başpiskoposu Vilyem, I, 30.

⁶⁰⁹ Sur Başpiskoposu Vilyem, I, 32.

adlarından bahsedilmektedir. Benû Hafâce ile yapmış oldukları mücadelelerin neticesinde Yemâme üzerinde hâkimiyetlerini kabul ettirdikleri anlaşılmaktadır (124/742). Abbasîler döneminde, Ukaylîler Kızıldeniz'den Mekke'ye giden ticaret yolları için önemli bir liman kenti olan Cidde'yi ele geçirmek suretiyle ticaret mallarının nakline engel olmuşlar (255/865). Mekke valisi bu göçmenlere karşı savaşarak liman şehrinin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır⁶¹⁰.

1.3.4. Ukaylîler'in Tarih Sahnesine Çıkışları

Ukaylîler'in devletleşme adına ilk faaliyetleri Büveyhî ve Bizans baskısı neticesinde yıkılmaya yüz tutan Hamdânîler'in zayıflaması ile başlamıştır. Büveyhî hükümdarı Adududdevle'nin 975'te Bağdat'ı diğer Büveyhî taht müddeisi olan Bahtiyâr'dan alması, Hamdânîler açısından sıkıntılı günlerin başlangıcı, Ukaylîler için ise kuracakları devletin ön hazırlığı mahiyetinde olmuştur. Bahtiyâr, Adududdevle'ye karşı yapmış olduğu taht mücadelesinde Musul Hamdânî emiri Ebû Tağlib Gazanfer'in yardımına başvurmuştur⁶¹¹. Ebû Tağlib ve Bahtiyâr Adududdevle ile Tekrît yakınlarında yaptıkları mücadelede mağlup olmuş ve Bahtiyâr ise esir düşerek öldürülmüştür. Hamdânî toprakları ise bu tarihten itibaren Büveyhîler'in hâkimiyeti altına girmiştir (978)⁶¹².

Adududdevle kendisinden önceki Büveyhî emirlerden farklı olarak Musul'u Hamdânîler'in hâkimiyeti altında bırakmayı düşünmemiştir. Hamdânîler'in kendisine karşı takındığı olumsuz tutumdan dolayı Adududdevle, Ebû Tağlib'le savaşma görevini komutanlarından Ebû'l-Vefâ Tâhir b. Muhammed'e vermiştir. Ebû'l-Vefâ karşısında tutunamayan Ebû Tağlib, Meyyâfârikîn, Bitlis ve son Kalikâlâ olarak adlandırılan Erzurum'a kadar kaçmak zorunda kalmıştır⁶¹³. Ebû Tağlib'e ulaşamayan Ebû'l-Vefâ, geri dönerek Meyyâfârikîn'i kuşatma altına almış, bu durumdan istifade eden Ebû Tağlib ise el-Cezîre bölgesinde bulunan Kevâşî kalesine dönerek buraya sığınmıştır⁶¹⁴.

Ebû Tağlib'in el-Cezîre'de görünmesinden dolayı Adududdevle, Ebû Tağlib üzerine bizzat sefere çıkma kararı almıştır. Adududdevle, Ebû Tağlib üzerine Doğan adı

⁶¹⁰ Degener, s. 16.

⁶¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 556-557; Henry C. Kay, s. 507; el-Me'âzîdî, s. 50.

⁶¹² İbn Şeddâd, III/I, 320-321; Henry C. Kay, s. 507; el-Me'âzîdî, s. 50; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, s. 361.

⁶¹³ İbn Şeddâd, III/I, 320.

⁶¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 596-597; İbnü'l-Kalânîsî, s. 39.

verilen komutanını öncü kuvvetlerin başında gönderince durumu fark eden Ebû Tağlib, tekrardan Bitlis'e doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Ebû Tağlib, Adududdevle'ye karşı Bardas Skleros'tan yardım almayı düşünmesine rağmen bu komutan Bizans'a karşı başlattığı isyanda zor durumda olduğundan yardım edememiştir. Bardas'tan yardım almak için Harput'a giden Ebû Tağlib, Bardas'ın Bizans'a karşı yardım isteyen elçileri ile karşılaşmış ve bu durum üzerine Amid önlerine gelerek yaklaşık iki ay burada kalmıştır⁶¹⁵. Amid'de bulunan Ebû Tağlib, Ebu'l-Vefâ'nın Meyyâfârîkîn'i ele geçirdiğini öğrenince Rahbe'ye çekilme kararı almıştır⁶¹⁶. Rahbe'ye ulaşan Ebû Tağlib, Adududdevle'ye anlaşma teklifinde bulunmasına rağmen bu isteği kabul edilmemiş ve bundan dolayı Ebû Tağlib Fatimî halifesi el-Aziz'den yardım almak için Şam'a doğru gitmiştir (368/979)⁶¹⁷.

Ebû Tağlib'in Dımaşk'a doğru kaçıışı esnasında ona yardım edenlerden birisi de Şibl b. Maruf el-Ukaylî idi⁶¹⁸. Dımaşk önlerine gelen Ebû Tağlib şehri ele geçirmek için çalışmalarda bulundu. Bu amaçla, Ebû Tağlib, Dımaşk hâkimi Kassâm'a karşı Fatimî Halifesi el-Aziz'den yardım istedi. Ancak el-Aziz, Mısır'a geldiği takdirde kendisine yardım edebileceğini bildirdi. Mısır'a gitmek istemeyen Ebû Tağlib ile el-Aziz arasında Dımaşk'ın ele geçirilmesi hususunda elçiler vasıtası ile anlaşma sağlandı. Bunun üzerine el-Aziz, Taberiyye yakınlarında bulunan Ebû Tağlib'e el-Fazl adlı komutanı ile yardımcı birlikler gönderdi. el-Fazl, Taberiyye'de bulunan Ebû Tağlib ile bir araya gelerek Dımaşk üzerine yürüdü. Bu esnada Remle'de bulunan Dağfil b. el-Müferric b. el-Cerrah et-Taî de bu kuvvetlere katılma kararı aldı. Fakat Dağfil'in bölgede bulunan Ukaylîler'i uzaklaştırmak için çaba göstermesinden dolayı Ukaylîler Ebû Tağlib'ten yardım istediler ve onun etrafında toplandılar⁶¹⁹.

Fatimîler Dımaşk hâkimi Kassâm'ı küstürmek istemedikleri için Ebû Tağlib'i oyalamaya çalıştılar. Ebû Tağlib, uygulanan ikili siyaseti fark ederek kendisinden yardım isteyen Ukaylî emiri Şibl b. Marûf'un hâkim olduğu Havrân ve el-Beseniyye'ye giderek karargâhını burada kurdu⁶²⁰. Ebû Tağlib'in Taberiyye'den Remle'ye

⁶¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 597-598; Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s. 148; Şakir, *İslâm Tarihi*, V, 136; "Gazanfer", *İA*, IV, 730.

⁶¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 600.

⁶¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 601; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 418.

⁶¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 39.

⁶¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 604-605; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 419; el-Me'âzîdî, s. 51.

⁶²⁰ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, I, 251.

gitmesinden dolayı korkuya kapılan el-Aziz'in kumandanı Dağfil ve el-Fazl, Ebû Tağlib'in bütün bölgeye hâkim olmayı tasarladığı zannına kapıldılar. Ebû Tağlib'in 368/979'da Remle'ye gitmesi ile iki taraf arasında savaş meydana geldi. Bu savaş Ukaylîler'in kaderini tayin etti. Zira Ukaylî lideri Şibl b. Marûf el-Ukaylî, Fatimî ordusunun kalabalık olduğunu görünce, maiyetindeki birlikler ile Ebû Tağlib'i terk ederek karşı tarafın birliklerine katıldı. Ebû Tağlib ise yanında kalan yedi yüz kişi ile mağlup oldu ve ardından da esir düştü. Esir düşen Ebû Tağlib, bir Ukaylî tarafından Askalan'da öldürüldü⁶²¹. Başı da Mısır'da bulunan el-Aziz'e gönderildi⁶²². Bu hadiseden sonra Hamdânî Ebû Abdullah Hüseyin ile Ebû Tâhir İbrahim ise Büveyhoğullarına tabi oldular⁶²³.

Ebû Tağlib'in savaş esnasında esir olarak ele geçirilen kızkardeşi Cemile bint Nasıruddevle ve hanımı Ukaylîler vasıtasıyla Haleb'te bulunan Sa'duddevle'ye teslim edildiler. Sa'duddevle, kız kardeşini aldı, Ebû Tağlib'in kız kardeşi olan Cemile'yi ise Musul'da bulunan Büveyhî komutanı Ebû'l-Vefâ'ya gönderdi. Cemile Bağdat'ta bulunan Aduddevle'nin yanına gönderilerek, burada göz hapsinde tutuldu⁶²⁴.

Hamdânîler'in Musul hâkimiyetinin son bulması ile Ukaylîler açısından büyük bir fırsat doğurdu. Ebû Tağlib'in ölümünden sonra Safer 370/Ağustos-Eylül 980'de Ukaylîler, Şibl b. Maruf el-Ukaylî ve Zâlim önderliğinde kendilerini bölgeden uzaklaştırmak isteyen Dağfil'e karşı Fatimî komutanı el-Fazl'a katıldılar. Yaşanan mücadeleler bölge halkı üzerinde de ciddi olumsuzluklar meydana getirdi. Nitekim Şam'da fiyatlar arttı ve kıtlık meydana geldi⁶²⁵. Ebû'l-Vefâ, Hamdânîler'e ait toprakları ele geçirmek için faaliyetlerini yoğunlaştırdı ve çok geçmeden Erzen'i de Büveyhî topraklarına dâhil etti⁶²⁶. Büveyhîler'in Hamdânî topraklarını ele geçirmesi bölgedeki

⁶²¹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 40; el-Antakî, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 604; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, I, 251; İbn Hallikân, II, 117; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IV, 140; "Gazanfer", *IA*, IV, s. 730; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, 447; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Aça Yayınları, Ankara 2005, s. 54; Beysanoğlu, I, 178; İbnü'l-Kesir Ebû Tağlib'in ölüm tarihini 367 yılı olarak vermektedir. Bkz: İbn Kesir, *el-Bidâye*, XI, 495; Buna karşın İbnü'l-Verdî ise 369 tarihini vermektedir. Bkz: İbnü'l-Verdî, I, 421.

⁶²² Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 463; el-Kudâ'î, s. 176; Tellioglu, s. 67; Şakir, *İslâm Tarihi*, V, 141..

⁶²³ İbnü'l-Verdî, I, 421; Tufantoz, 54.

⁶²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 605; İbnü'l-Kesir, *el-Bidâye*, XI, 495; Şakir, *İslâm Tarihi*, V, 141; İbnü'l-Verdî, I, 421; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XI, 495.

⁶²⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 42.

⁶²⁶ İbn Şeddâd, III/I, 321.

gelişmeleri yakından takip eden, sayıları ve güçleri gittikçe artan Ukayl kabilesi önderlerini de heyecanlandırdı.

Hamdânîler'in, Büveyhîler tarafından ortadan kaldırılmasıyla meydana gelen otorite boşluğundan istifade eden Ukaylîler, Irak ve el-Cezîre topraklarında yağma faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Adududdevle, Ukaylî yağmalarının artması üzerine birtakım önlemler almak zorunda kaldı. Bu amaçla öncelikle Ebû'l-Kasım b. el-Bâhlî adlı elçisini, Ukaylî emirlerinden olan Davud b. Mas'ab el-Ukaylî'ye göndererek yağmalardan vazgeçmelerini ve Bağdat'a davet edildiklerini içeren bir mesaj gönderdi. Ukaylî emirinin daveti kabul etmemesi durumunda da uygun bir zamanda Ukaylî emirine suikast tertiplemesini istedi. Sincâr yakınlarında Ukaylî emiri Davud'a ulaşan elçi, mektubu okuduğunda Davud ona cevaben: *"İtaat ise biz ona uyarız, ancak Bağdat'a girmek bizim âdetimiz değildir"* dediği için uygun bir fırsat kollayan İbn Bâhlî, onu öldürerek kaçmasına rağmen onu takip eden Davud'un adamları tarafından Dicle kıyısında Berka'îd'te yakalanarak öldürüldü⁶²⁷. Bu olaydan sonra Adududdevle, Benû Ukayl için *"Büyükleriniz ve küçükleriniz ne zaman sorumluluklarını yerine getirmediler, yolları keserek fesad kaynaklarını himaye ettiler, işte o zaman onları mülkümüzden uzaklaştırdık"* demiştir⁶²⁸.

1.3.4.1. Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb (380-386/990-996)

Hamdânî ve Büveyhî devletleri arasında meydana gelen mücadelelerde, Ukaylîler'in rolü hakkında yukarıda bilgi vermiştik. Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb, Hamdânî emirliğinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan istifade ederek Musul'a hâkim olan ilk Ukaylî emiridir⁶²⁹. Ebû'z-Zevvâd Nusaybin ve Musul'a hâkim olmak suretiyle kendisinden sonraki aile fertleri için emirlik yolunu açmıştır.

1.3.4.1.1. Ebû'z-Zevvâd'dan Önce Musul

Musul'da Ukaylî emirliğinin ilk müessisi olan Ebû'z-Zevvâd'ın Musul'a hâkim olmasından önce, Musul'daki siyasî durumun açıklığa kavuşturulması ve Ukaylî

⁶²⁷ er-Rûzrâverî, VI, 37.

⁶²⁸ er-Rûzrâverî, VI, 38; Degener, s. 29.

⁶²⁹ İbn Haldûn, Ebu'd-Derdâ' şeklinde künyesini vermektedir. Bkz: İbn Haldûn, I, 1629.

hâkimiyetini kolaylaştıran sebeplerin anlaşılması gerekmektedir. Hamdânîler'in Musul emiri Ebû Tağlib'in ölümünden sonra Hamdânîler'in merkezi Musul ve ikinci merkez olarak kullanılan Meyyâfârîkîn şehirleri Büveyhîler'in eline geçmiştir.

Ebû Tağlib'ten sonra Musul, Meyyâfârîkîn ve Amid gibi önemli Hamdânî şehirlerine Büveyhîler tarafından Adududdevle'nin kâtibi Ebû'l-Vefâ tayin edilmiştir⁶³⁰. Hamdânîler'in Musul'dan çıkarılması ve aynı zamanda Adududdevle'nin 372/983'te vefatını fırsat bilen Hîzân ve Ma'den'de ikamet eden⁶³¹ yine Ukaylîler gibi bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden ve Hamdânî topraklarını ele geçirmede Ukaylîler'e rakip olan Bâz ed-Dûstek, etrafına topladığı gruplarla ilk olarak Ercîş'e, ardından da Diyâr-ı Bekr üzerine yürüyerek Meyyâfârîkîn, Amid ve Nusaybin gibi şehirlere hâkim olmuştur. Adududdevle'den sonra yerine geçen Samsâmuğevle, ortaya çıkan yeni tehlikeyi ortadan kaldırmak için Hâcib Ebû'l-Kâsım Sa'd b. Muhammed komutasında bölgeye askerî birlikler göndermiştir. Büveyhîler tarafından Bâz üzerine gönderilen birlikler, Hâbûr nehri üzerinde el-Hüseyniyye olarak adlandırılan yerde Bâz'a mağlup olmuşlardır. Bâz bu galibiyetten istifade ederek Nusaybin'i ele geçirmiştir⁶³².

Bâz'a karşı mağlup olan Büveyhîler, yenilginin intikamını almak için Ebû Sa'd'ı Musul üzerine gönderdiler. Musul'u ele geçiren Büveyhî komutanı şehrin valisinin tutuklatarak halka kötü muamelelerde bulundu (373/984). Musul halkı çok geçmeden uygulanan baskılardan dolayı Ebû Sa'd'ı şehirden çıkarttı. Büveyhî valisi Ebû Sa'd'ın şehirden kovulmasını fırsat bilen Bâz ise bu fırsatı değerlendirerek tekrardan Büveyhîler'in karşısına çıktı. Musul'a doğru yürüyen Bâz ile Büveyhî kuvvetleri arasında *Bâcullâyâ* adlı mevkiye meydana gelen savaşta Büveyhî valisi mağlup oldu ve birçok Deylemî esir edildi. Galibiyetten iyi bir şekilde faydalanmak isteyen Bâz, Musul üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Musul'un Bâz'ın eline geçmesinden sonra Bâz, Bağdat'ı ele geçirmenin hesaplarını yapmaya başladı⁶³³.

Büveyhî hükümdarı Samsâmuğevle durumun vehametini görünce Bâz'ın eski bir arkadaşı olan Ziyâr b. Şehrâkuveyh'i onun üzerine gönderdi. Ziyâr, Bâz'ın üzerine yürümeden önce aralarındaki dostluktan dolayı öncelikle ona eski iktalarını vermek

⁶³⁰ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 151-152.

⁶³¹ er-Rûzrâverî, VI, 53.

⁶³² er-Rûzrâverî, VI, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 36-37; İbn Haldûn, I, 1626.

⁶³³ er-Rûzrâverî, VI, 54.

suretiyle yeniden Büveyhîler'e itaat etmesi tavsiyesinde bulundu. Ancak Bâz bölgede yaşanan gelişmelerin Büveyhîler'in aleyhine olduğunu bildiğinden teklif edilen hususları kabul etmekten imtina etti. Bunun üzerine Ziyâr, yanında bulunan birliklerle Bâz'ın üzerine yürüdü. İki taraf arasında 374/984'te meydana gelen savaş neticesinde Bâz mağlup oldu ve akrabalarından çoğu esir düştü. Böylece Musul tekrardan Büveyhîler'in hâkimiyeti altına girdi⁶³⁴.

Bâz'ın güçlenmesi, Büveyhîler'in ona karşı ittifak arayışına girmesine sebep oldu. Bâz Diyâr-ı Bekr'i ele geçirmek amacıyla faaliyetlerini yoğunlaştırınca Büveyhî hükümdarı Samsâmu'ddevle'nin veziri İbn Sa'd, Haleb Hamdânî emiri Ebû'l-Me'âlî Sa'duddevle'ye Bâz'dan önce Diyâr-ı Bekr'e varmaları durumunda burayı kendilerine teslim edeceğini bildirdi. Ancak Meyyafarikin'e gelen bu ordu Bâz'a karşı koyacak güçte olmadığından geri çekilmek zorunda kaldı. Bâz ise Meyyâfârikîn'e girerek şehre hâkim oldu (374/984)⁶³⁵.

Meyyâfârikîn'i hâkimiyeti altına alan Bâz, daha sonra Tell Fâfân'a gitti. Bâz ile baş edemeyeceğini anlayan Sa'd ise suikaste başvurmak suretiyle onu ortadan kaldırmaya karar verdi. Suikast için gönderdiği adam Bâz'ın çadırına girdi ve ayağına darbe vurdu. Onu öldürdüğünü sanan suikastçi firar etti. Bâz ise bu darbeden dolayı hastalandı. Hastalığı esnasında Sa'd bir yolunu bulup onu tekrar öldürmek istedi ancak bunda başarılı olamadı. Suikastlardan sonuç alamayan Sa'd, askerî olarak bu duruma son vermek için hazırlıklara başladı. Bâz'ın üzerine Şükr komutasında Türkler'den müteşekkil bir ordu Nusaybin'e gönderilirken, diğer taraftan da Sa'd bizzat Bâz'ı sıkıştırmak için harekete geçti. Bâz, üzerine gönderilen ordular karşısında zor duruma düştüğünden eski dostu Ziyâr'a bir elçi göndererek barış talebinde bulundu. Ziyâr, Sa'd'a danışmadan barış görüşmelerine başladı. Sa'd ise bütün gayretlerinin boşa gittiğini Bâz ile baş edemeyeceğini anlayınca barış teklifini kabul etmek zorunda kaldı. İki taraf arasında 374/984'te yapılan anlaşmaya göre Diyâr-ı Bekr'in tümü ve Tûr 'Abdîn'in batısındaki bütün topraklar Bâz'ın egemenliğine bırakıldı⁶³⁶. Bu anlaşmadan

⁶³⁴ er-Rûzrâverî, VI, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 39; İbn Haldûn, I, 1626; İbnü'l-Ezrâk bu komutanı Ebu'l-Harb olarak adlandırmaktadır bkz. İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 53.

⁶³⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Fârikî*, 51-52; el-Kudâ'î, 178.

⁶³⁶ er-Rûzrâverî, VI, 55; İbnü'l-Ezrâk Hamdanî birliklerinin Ebi'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn el-Mağribî komutasında Musul üzerine yürüdüklerini ifade etmektedir. Bkz. İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu'l-Fârikî*, 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 39; İbn Haldûn, I, 1627.

sonra Ziyâr Bağdat'a dönerken, Sa'd el-Hâcib ise görev yeri olan Musul'a döndü ve 377/987-988'de vefatına kadar burada kaldı⁶³⁷.

Musul'un Büveyhîler'in eline bulunduğu bu zaman dilimi içerisinde şehirde siyasî nizam bozuldu ve bunu gören Mervânî ve Ukaylî güçleri de Musul'a hâkim olmak için mücadelelere yeniden başladılar. Musul valisi Hacib Sa'd'ın ölümü (376/986) üzerine, Büveyhîler Ebû Nasr Hâşâze'yi Musul'a vali olarak tayin ederek ona ayrıca Bâz ile mücadele emri verdiler⁶³⁸.

Önceki vali Sa'd'ın ölümünü fırsat bilen Bâz, Musul üzerine yürüdü. Hâşâze, Bâz'a karşı koyamayacağını düşünerek Bağdat'tan yardım istedi. Hâşâze, Musul'a tayin edildiği vakit Bâz'a karşı kendisine yardım göndereceğini söyleyen Büveyhî emiri Şerefüddeve'nin vaadine bağlı kalmamasından dolayı Bâz'a karşı Benû Ukayl ve Benû Numeyr'den müteşekkil bir ordu kurarak harekete geçti. Hâşâze, Arap kabilelerine yapacakları yardıma karşılık bazı iktaları verme vaadinde bulundu. Halife et-Tâi de Hâşâze'ye yardım etmesi için Ukaylîler'den oluşan bir orduyu kâtibi İbnü't-Tâşî komutasında Musul'a gönderdi. Büveyhî ve Bâz arasında Tûr 'Abdîn'in eteklerinde meydana gelen savaşta, Ukaylî ordusu manevra kabiliyeti ile Bâz'dan daha seri olduğundan savaşı Büveyhîler kazandı. Savaşta Bâz'ın kardeşi Ebû'l-Fevâris Hüseyin de öldürüldü. Bu sırada Şerefüddeve'nin ölüm haberi ulaşınca Hâşâze Musul'a döndü. Hâşâze Musul'a dönerken, Ukayl ve Numeyr Arapları'nı kendisi ile Bâz arasında tampon bir bölge olan sahraya yerleştirdi. Bâz ise gelişmeler karşısında kendisini güvenceye almak için dağlara çekilmek zorunda kaldı (378/989)⁶³⁹. Ukaylîler'in tampon bölgeye yerleştirilmeleri ile Bâz'ın şehirlere inmesinin önüne geçilmeye çalışıldı⁶⁴⁰.

Hâşâze'nin Musul valiliği sırasında çok geçmeden sorunlar yaşanmaya başlandı. Ukaylî ve Hamdânî birlikleri yaşanan olumsuzluklar karşısında Hâşâze'ye karşı ittifak oluşturdular. Bir araya gelen müttefik kuvvetler, çok geçmeden Hâşâze'yi Musul'dan

⁶³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 39; İbn Haldûn, I, 1627.

⁶³⁸ er-Rûzrâverî, VI, 54; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 51.

⁶³⁹ er-Rûzrâverî, VI, 54; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 56-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 39; İbn Haldûn, I, 1627; el-Me'âzîdî, s. 52.

⁶⁴⁰ Muhammed Yusuf Gandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer, Munzu Tesîsîhâ Hatte'l-Fethî'l-Osmanî*, (*Nahv 200/961 h.-815/1515 m.*), Dâru'l-Fikri'l-Lübnanî, Beyrut 1990, s. 93.

çıkarmak için faaliyetlere başladılar. Ukayfliler bu siyaseti başarılı bir şekilde takip ederek kısa zamanda Musul'a hâkim olmayı da başardılar⁶⁴¹.

Bizans imparatoru Çimişkes'in 974'te ölümünden sonra yerine geçen II. Basil'in imparatorluğunu kabul etmeyen Bardas Skleros isyanı 979'da kısa bir süreliğine bastırılmasına rağmen⁶⁴² Bardas 376/987'de tekrar ortaya çıktı. Bizans birlikleri karşısında mağlup olan Bardas, Bağdat'a giderek bir süre burada kaldı. Nitekim Bardas, Bizans tahtı için yeniden harekete geçtiğinde Halife tarafından Ukaylî, Numeyrî ve Bâz'ın kardeşi Ebû Ali'nin içinde bulunduğu yardımcı birlikler verildi. Bardas, Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulunmasına rağmen Ceyhun nehri kıyısında yenilerek esir düştü (989)⁶⁴³. Bardas'ın mağlubiyetinden sonra onunla birlikte harekete eden kabilelerin bütün malları Bizans tarafından yağmalandı⁶⁴⁴.

1.3.4.1.2. Musul'un Alınması (380/990)

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Musul Hamdânî emiri Ebû Tağlib'in öldürülmesinden sonra oğulları Ebû Abdullah el-Hüseyin ve Ebû Tâhir İbrahim Bağdat'a götürülerek burada gözetim altında tutuldular. Büveyhî hükümdarı Şerefüddeve'nin 378/989 yılında vefatından sonra Ebû Tağlib'in çocukları Bağdat'tan ayrılarak Musul'a gitmek için Büveyhîler'in yeni hükümdarı Bahâuddevle'den izin istediler (379/989)⁶⁴⁵. Bahâuddevle'den olumlu cevap alan Hamdânî kardeşler, Musul'a doğru yola koyulmuşlarken Büveyhî hükümdarı yanında bulunan devlet adamlarının olumsuz telkinleri sonucu bu karardan pişmanlık duydu ve onları Bağdat'a geri çağırdı. Ancak Hamdânî kardeşler Bahâuddevle'nin çağrısına uymayarak Musul'a doğru gitmeye devam ettiler. Bu gelişmeler üzerine Bahâuddevle, Musul valisi Hâşâze'ye haber göndererek onları yakalaması emrini verdi. Musul önlerine gelen Hamdânî kardeşler Musul halkının yardımı ile şehre hâkim oldular ve Hâşâze'nin

⁶⁴¹ Kabir, s. 82.

⁶⁴² eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 429; Ostrogorsky, s. 277; M. V. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, (çev. Maide Selen), Özne Yayınları, İstanbul 1999, s. 169.

⁶⁴³ el-Antâkî, 208-209; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 434-435; Ioannes Zonaras.30-34; Mikhail Psellos.*Khronographia*, (çev. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 16-21; Andreasyan, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi(951-1334)*, 13-14; Ostrogorsky, s. 282; Levchenko, 169.

⁶⁴⁴ Ioannes Zonaras.34; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 151-152.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 60-61; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 237; İbn Haldûn Hamdânî kardeşlerin Büveyhî Şerefuddevle'den izin alarak Musul'a gittiklerini nakletmektedir. Bkz: İbn Haldûn, I, 1627; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 185; Henry C. Kay, s. 508; Herûrî, 96; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.113; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, 368; Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, 180.

Musul'u terk etmesini sağladılar. Daha fazla dayanamayan Hâşâze ise bir gemi vasıtasıyla Bağdat'a dönmek zorunda kaldı. Bu olaylar yaşanırken, Diyâr-ı Bekr, Mardin ve Nusaybin'e hâkim olan Bâz ed-Dûstek⁶⁴⁶ Musul üzerine yürümek için uygun fırsatı bulmuştur.

Musul'u ele geçirme emelinde olan Bâz, şehir üzerine yürümeden önce halkı kendi tarafına çekmek için yazışmalarda bulunmuştur. Musul'da yürüttüğü çalışmalar neticesinde başarı elde eden Bâz yanında bulunan altı bin asker ile birlikte Musul'un doğu tarafından şehrin önlerine gelmiştir⁶⁴⁷. Bâz'ın bu faaliyetleri karşısında zor durumda kalan Hamdânî Ebû Tâhir İbrahim ve Ebû Abdullah el-Hüseyin, Bâz'a karşı koyamayacaklarını bildikleri için Benû Ukayl emiri olan Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb'den yardım talebinde bulunmuşlar. Yardıma karşılık olarak da Cezîretu İbn Ömer, Nusaybin, Beled ile bunun dışında bazı yerleri vermeyi vaad etmişler⁶⁴⁸.

Ukaylîler'den aldıkları destek ile Bâz'ın üzerine yürüyen Hamdânî kardeşler Tûr Abdîn civarında Mervânî kuvvetlerini mağlup ettiler. Çok çetin geçen savaşta iki taraf da oldukça fazla kayıp verdi ve Bâz savaş alanından dağlara doğru çekildiği esnada bir attan başka bir ata atlarken ağır cüssesi üzerine düşerek yaralandı. Yeğeni Ebû Ali Mervân onu kurtarmaya çalıştıysa da başarılı olamadı ve bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Bâz'ı ağır yaralı bir şekilde ele geçiren Ukaylîler başını kesmek suretiyle cesedini Hamdânî kardeşlere gönderdiler (380/990)⁶⁴⁹. Savaş alanında elleri, kolları ve başı

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 60-61; Ebû'l-Fida, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 469; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 185; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, 151; Herûrî, 96; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.113; Zekkâr, *Târihü'l-Arab*, 368; Tufantoz, 66.

⁶⁴⁷ er-Rûzrâverî, VI, 108; Henry C. Kay, s. 508; Herûrî, 96.

⁶⁴⁸ er-Rûzrâverî, VI, 109; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 60-61; İbnü'l-Verdî, I, 429-430; İbn Haldûn, I, 1627; İbn Şeddâd, III/I, 129; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 185; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 508; el-Me'âzîdî, s. 53; Herûrî, 96; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.113; Zekkar, *Târihü'l-Arab*, 368; amlf., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 86; Gandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, 94; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; Zetterstéen, "Mervâniler", *İA*, V/II, 781; Kabir, s. 82; Abdulgani Efendî, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004, s. 28. Hamdânîlerden Nusaybin'i alan Büveyhî Adududdevle'den sonra yerine geçen Samsâmuđdevle döneminde Nusaybin'e Ebû'l-Vefâ tayin edildi. Ancak 373/983-984'te Mervâniler'in atası Bâz Nusaybin'i kısa bir süre Büveyhîlerden aldı. Bâz'ın Musul'a hakim olmasından sonra üzerine Samsâmuđdevle tarafından gönderilen birliklere karşı yenilmesi ile Nusaybin'e Büveyhîler tarafından Sa'd tayin edildi. Bu vali de Hamdânî kardeşler Ebû Tâhir İbrahim ve Ebû Abdullah el-Hüseyin'in Musul'a gelişine kadar Nusaybin'i elinde bulundurdu (379/989-990). Böylece Nusaybin Hamdânî hakimiyetine girdi ancak Bâz ile yapılan mücadelede yardımlarından dolayı Ukaylî emiri Ebû'z-Zevvâd'a verildi. Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 129.

⁶⁴⁹ er-Rûzrâverî, VI, 109; İbnü'l-Verdî, I, 428-9; Abu'l-Ferec, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, 151; İbn Haldûn, I, 1627; el-Kudâ'î, 179; Henry C. Kay, s. 508; el-Me'âzîdî, s. 53; Amedroz, "The Marwanid

kesilen Bâz'ın cesedi Musul'a getirilerek emirlik binasının karşısına asıldı. Ancak âlimler ve ileri gelenler Bâz'ın gazilerden olduğunu bu sebepten bunun uygun olmadığını ifade ederek cesedini indirmeye muvaffak oldular⁶⁵⁰.

Bâz'ın ölümü ile birlikte kız kardeşinin oğlu Ebû Ali b. Mervân Diyâr-ı Bekir'de durumu kendi lehine çevirerek dayısının Hısn-ı Keyfâ'da bulunan eşi ile evlenmek suretiyle Mervânî devletinin başına geçti. Bâz'ın ölümü, Hamdânî kardeşlere Diyâr-ı Bekir, Mardin ve Nusaybin'i ele geçirmek için fırsat verdi. Bâz'ın yerine geçen yeğeni Ebû Ali'nin Meyyâfârîkîn kuşatmasında olmasını fırsat bilen Hamdânî kardeşler Ebû Ali'nin üzerine yürüdüler ve yaptıkları savaşta mağlub oldukları gibi ailenin fertlerinden Ebû Abdullah, Mervânîler tarafından esir edildi⁶⁵¹.

Ebû Abdullah bir süre esir edildikten sonra serbest bırakıldı ve Amid kuşatmasında bulunan kardeşi Ebû Tâhir'in yanına gitti. Buraya vardığında kardeşi Ebû Tâhir tarafından kalenin muhasara edilmekte olduğunu görerek barış anlaşması yapmak için çaba sarfetmesine rağmen muhasara güçlerinin tarafı olarak kardeşinin birliklerine katıldı⁶⁵². Hamdânî kardeşler Amid muhasarası esnasında tekrardan mağlub oldular ve Ebû Abdullah esir edilerek Mısır halifesi el-Azîz'e gönderildi. Ardından da el-Azîz tarafından Haleb valiliğine atanan Ebû Abdullah hayatının sonlarına kadar bu görevi ifa etti⁶⁵³.

Ebû Tâhir ise bu mücadeleler karşısında Ukaylî emiri Ebû Zevvâd'ın yardımını almak için Nusaybin'e gitti⁶⁵⁴. Nusaybin'e gelen Ebû Tâhir, karşısında Ebû'z-Zevvâd'ı buldu. Ebû'z-Zevvâd, Ebû Tâhir ve oğlu Ali ile Numeyroğulları emiri el-Muzaffer'i esir alarak öldürdü (380/990)⁶⁵⁵. Daha sonra ise Musul üzerine yürüyerek Musul ve ona

Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A. D.", 123; Herûrî, 97; Gandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, 95; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, VI, 626; Bosworth, "Ukaylids", *EI*, X, 786.

⁶⁵⁰ er-Rûzrâverî, VI, 109; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, 151; Henry C. Kay, s. 508.

⁶⁵¹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu'l-Fârikî*, 58-60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 65; İbn Haldûn, I, 1628; Henry C. Kay, s. 508.

⁶⁵² İbn Haldûn, I, 1627-1628; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.114.

⁶⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 65; İbn Haldûn, I, 1628.

⁶⁵⁴ er-Rûzrâverî, VI, 110; İbnü'l-Verdî, I, 429-430; İbn Haldûn, I, 1629; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 508; Herûrî, 97; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.113; Zekkâr, *Târihu'l-Arab*, 368.

⁶⁵⁵ er-Rûzrâverî, VI, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 65; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 471; İbnü'l-Verdî, I, 429-430; İbn Haldûn, I, 1629; Herûrî, 97; Zekkâr, *Târihu'l-Arab*, 361; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, 94; Canard, "Hamdanids", *EI*, III, 129.

bağlı yerleri ele geçirdi (380/990)⁶⁵⁶. Böylece Hamdânîler'in hâkim oldukları Diyâr-ı Rebi'â toprakları Ukaylîler'in eline geçti⁶⁵⁷.

1.3.4.1.3. Ebû'-Zevvâd ve Büveyhîler (381/992)

Ebû'-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb el-Ukaylî, Benî Hamdân'ın çocuklarını ortadan kaldırdıktan sonra elde etmiş olduğu bu başarıyı Büveyhîler karşısında güvenceye almak için birtakım çalışmalarda bulundu. Nitekim Bahâuddevle'ye haber göndererek Musul'u idare etmesi için bir naib talep etmişti⁶⁵⁸. Bu haber akabinde Bahâuddevle naib olarak Ebû Cafer el-Haccâc b. Hürmüz'ü göndermişti. Ancak Ebû Cafer şehre ulaştıktan sonra Benû Ukayl durumu kabullenmeyerek Ebû Cafer'e karşı Ebû'-Zevvâd'ın etrafında birleştiler (381/992). İki taraf arasından yapılan savaşta Ukaylî birlikleri mağlub oldular. Mağlub olan Ukaylîler şehirden uzaklaştırıldılar. er-Rûzrâverî bu savaşta Ebû Cafer'in savaş meydanına kürsüsünü koyup üzerine oturduğunu ve bu şekilde savaşı idare ettiğini ifade etmiştir (381/992)⁶⁵⁹. Ebû Cafer şehirde bulunduğu zaman içerisinde buraya bizzat atanmak için çalışmalarda bulunmuştur⁶⁶⁰.

Suriye ve el-Cezîre bölgesinde Fatimîler tarafından gerçekleştirilen yoğun propagandanın sonucu olarak, Musul emiri Ebû'-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb, Fatimî halifesi el-Azîz adına hutbe okuttu (382/992)⁶⁶¹. Hatta Musul'da Fatimîler adına sikke dahi bastırdı (Muharrem 382/Mart Nisan 992)⁶⁶². Fatimîler, Büveyhîler, Hamdânîler ve Ukaylîler gibi devletlerin el-Cezîre ve Musul bölgesinde Şî'îliğin

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 68; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 471; İbnü'l-İmâd, *Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed ed-Dimaşkî, Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, c. IV, tah. Abdulkadir el-Arnâ'ûd-Mahmud el-Arnâ'ûd, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986, s. 469; İbnü'l-Verdî, I, 429-430; İbn Hallikân, V, 260; İbn Haldûn, I, 1629; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 186; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 498; Herûrî, 97; Kabir, s. 82; Masudul Hasan, *History of Islam(Classical Period 571-1258 C. E.)*, c. I, Islamic Publications.Labore-Pakistan 1987, s. 435.

⁶⁵⁷ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 186; Zekkâr, *Târihu'l-Arab*, 361.

⁶⁵⁸ İbn Haldûn, I, 1629; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 509; Bosworth, "Ukaylîds", *EI*, X, 786.

⁶⁵⁹ er-Rûzrâverî, VI, 145; İbn Haldûn, I, 1629; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 151; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 86; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, 94.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Verdî, I, 429-430; İbn Şeddâd, III/I, 160-161; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.114; Zetterstéen, "Ukayliler", *IA*, XIII, 18.

⁶⁶¹ İbn Hallikân, V, 374; Gandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, 243; Vefa Muhammed Ali, s. 75; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye fî'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire 1981, s. 228.

⁶⁶² İbn Hallikân, V, 374.

yayılmasına destek verdikleri için⁶⁶³ bu asır Şî'a için bir kahramanlık asrı olarak görülmektedir⁶⁶⁴.

Ukaylî emirinin Fatımîler adına hutbe okutmasından dolayı Büveyhîler 382/992'de Ebû'z-Zevvâd'ı görevden alarak⁶⁶⁵ Ebû Cafer el-Haccâc b. Hürmüz komutasında Musul üzerine asker sevkettiler. Ebû Cafer ve Ebû'z-Zevvâd arasında birçok savaş yaşandı ve bunların ekseriyetinden Büveyhîler galip geldi⁶⁶⁶. Ancak mücadelelerin devam etmesinden dolayı Musul valisi Ebû Cafer, Ukaylîler karşısında zor durumda kalarak Bahâuddevle'den yardım istedi (382/992). Bahâuddevle, Ebû Cafer'e yardım etmesi için veziri Ebî'l-Kâsım Ali b. Ahmed gönderirken, diğer taraftan da Ebû'l-Hasan el-Muallim'in kışkırtmalarına kapılarak Ebû Cafer'e kendisine yardıma gelecek olan veziri Ebî'l-Kâsım'ı yakalaması emrini verdi. Ebû Cafer ordusunun içine ihtilafın girmesinden korkarak Bahâuddevle'nin bu emrini yerine getirmede. Diğer taraftan yakalanması için haber geldiğini öğrenen Ebî'l-Kâsım ise ordusuna Ebû'z-Zevvâd'a katılmaları emrini verdiği gibi kendisi de Ebû'z-Zevvâd ile anlaşma yaptı. Büveyhî valisi Ebû Cafer'in ordusu böylece Ebû'z-Zevvâd karşısında oldukça zayıfladı. Ebû Cafer'in başarısız olmasından sonra Ebî'l-Kâsım, Musul'dan dönerek Bağdat'ta geldi ve burada Bahâuddevle tarafından ortadan kaldırıldı⁶⁶⁷.

Bahâuddevle, Ebû Cafer'in başarısızlığından dolayı Ukaylîler'e karşı farklı bir tutum sergilemeye başladı. Ukaylîler ile ilişkilerini düzeltmek isteyen Bahâuddevle Şerif Ebû Ahmed el-Musevî'yi Ebû'z-Zevvâd'a elçi olarak göndererek barış anlaşması yapmak istedi. Ancak elçi Musul'a ulaştığında Araplar tarafından esir edildi ve daha sonra da Bağdat'a gitmesi için salıverildi⁶⁶⁸. Ebû'z-Zevvâd varlığını ancak çevre güçler ile ilişkilerini olumlu bir şekilde sürdürmekle sağlayabileceğini kavradığından kızını

⁶⁶³ Gandûr, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, s. 316.

⁶⁶⁴ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (çev. Bahriye Üçok), Varlık Yayınları, İstanbul 1972, s. 116.

⁶⁶⁵ İbn Haldûn, I, 1629; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, 94; Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, 366; Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 362.

⁶⁶⁶ er-Rûzrâverî, VI, 146; İbn Haldûn, I, 1629; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344;

⁶⁶⁷ er-Rûzrâverî, VI, 146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 80; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 151.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 80.

Bahâuddevle'nin oğlu ile evlendirerek akrabalık kurdu. Bu politikaya rağmen Büveyhîler ile neticesiz mücadeleler eksik olmadı⁶⁶⁹.

Ukaylîler genellikle Abbasîler ve onları himaye eden güçler ile tabiyet vergisi vermek suretiyle varlıklarını sürdürdüler. Ukaylîler'in Büveyhîler ile ilişkileri bu şekilde yürümekteydi. Çoğunlukla Büveyhîler'e ödemeleri gereken vergileri göndermedikleri için ilişkiler bozuluyordu. Bu hareket tarzı onlar ile halife ve onları himaye eden güçler arasında mücadelelere sebebiyet veriyordu. Abbasîler ve Fatimîler ile ilişki halinde bulunan Ukaylîler, Abbasîler'in üstünlüklerini kabul ederken zaman zaman Fatimîler adına hutbe okutmaktan sakınmamışlardır⁶⁷⁰.

1.3.4.1.4. Ebû'z-Zevvâd'ın Ölümü

Ebû'z-Zevvâd'ın ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda ihtilaflar bulunmaktadır. er-Rûzrâverî, İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Fidâ, İbnü'l-Verdî, ve İbn Haldûn Ebû'z-Zevvâd'ın 386/996 yılında vefat ettiğini⁶⁷¹ İbn Şeddâd, İbn Hallikân, ez-Zehebî, es-Safedî ise 387/997 yılında vefat ettiğini nakletmişlerdir⁶⁷². Bunlardan farklı olarak el-Azimî ise yanlış bir şekilde Ebû'z-Zevvâd'ın 374/984-985 yılında vefat ettiğini bildirmiştir⁶⁷³. Ukaylîler döneminde Büveyhî vezirliği yapmış olan er-Rûzrâverî'nin kaydına bakılarak Ebû'z-Zevvâd'ın vefat tarihini 386/996 olarak kabul etmenin daha sıhhatli olacağı kanaatindeyiz.

1.3.4.2. el-Mukalled b. el-Müseyyeb (386-391/996-1001)

Ebû'z-Zevvâd'ın 386/996'da vefatından sonra kardeşi el-Mukalled kısa zaman içerisinde durumu lehine çevirerek Ukaylî emirliğinin başına geçti. Siyasî bir deha olan el-Mukalled gelişmeleri yakından takip ederek hâkimiyetini genişletmeye çalıştı. Ancak

⁶⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 80; İbn Hallikân, V, 260; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 469; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 151.

⁶⁷⁰ Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, 122-123.

⁶⁷¹ er-Rûzrâverî, VI, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 105; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 476; İbnü'l-Verdî, I, 435; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 195; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 509; el-Me'âzîdî, s. 54.

⁶⁷² İbn Şeddâd, III/I, 130; İbn Hallikân, V, 260; ez-Zehebî, İmâm Şemseddîn Ahmed b. Osman, *Tehzîb Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, c. II, tah. Şu'ayb el-Arnâ'ût, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1416/1991, s. 365; es-Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfî bi'l-Vefiyât*, c. V, tah. Ahmed el-Arnâvûd-Terkî Mustafa, Dâru Ahyâ'i't-Turâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1420/2000, s. 21; krş. Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 59.

⁶⁷³ el-Azimî, Muhammed b. Ali, *Târîhu Haleb*, s. tah. ve nşr. İbrahim Za'rûr, Dımaşk 1985, s. 310.

öncelikle aile içerisinde oluşabilecek tepkileri ortadan kaldırmaya çalışan el-Mukalled, hemen ardından da Ukaylîler'in Musul üzerindeki hâkimiyetini yeniden kurmak için çalışmalara başladı.

1.3.4.2.1. el-Mukalled'in Musul'u Ele Geçirmesi ve Emirliğe Geçışı (386/996)

Musul'da Ukaylîler adına ilk defa emirlik koltuğuna geçen Ebû'z-Zevvâd'ın 386/996'da vefatından sonra kardeşi el-Mukalled b. el-Müseyyeb emirliğe göz dikti⁶⁷⁴. Musul emirliğine geçmek için çaba sarf eden el-Mukalled'in karşısına en büyük engel olarak kardeşi Cenâhuddevle⁶⁷⁵ Ali çıktı. Bunun temel sebebi ise kabile geleneğinde yaşça büyük olanın başa geçme âdetinin bulunmasıydı. Ukayl kabilesi yaşça büyük olan Ali'nin etrafında toplanınca el-Mukalled ümitsizliğe kapıldı ve bu sebepten ötürü çözüm yolu aramaya koyuldu. el-Mukalled bir taraftan Musul'daki Büveyhî valisi Ebû Cafer'in yanında bulunan Deylemîler'e mektuplar yazarak onları kendisine çekmeye çalışırken diğer taraftan da Bahâuddevle'ye elçi göndererek her yıl 2 milyon dirhem karşılığında Musul'u kendisine vermesini istedi. el-Mukalled uyguladığı bu strateji sayesinde Musul'da bulunan Deylemîler'in bir kısmını yanında çekmeyi başardı. Daha sonra kardeşi Ali'nin yanına giden el-Mukalled, Bahâuddevle'nin kendisini Musul'a tayin ettiğini ifade ederek onun desteğini aldı. Uyguladığı siyasetin başarılı olması ile birlikte el-Mukalled kardeşi Ali ile ittifak kurarak Musul'da bulunan Büveyhî valisi Ebû Cafer üzerine yürüdü⁶⁷⁶.

Deylemîler'in, Ukaylî el-Mukalled ile yazıştığını haber alan ve onların ihanetini göz önünde bulunduran Ebû Cafer, gemiye binip Bağdat'a doğru yola koyularak Musul'dan ayrıldı. Ebû Cafer'in Musul'dan ayrılmasına göz yuman Ukaylî kardeşler

⁶⁷⁴ İlyâ en-Nasîbînî, s. 200; er-Rûzrâverî, VI, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 105; İbnü'l-Verdî, I, 439; Ebû'l-Fidâ, *Tarîhu Ebû'l-Fidâ*, I, 476; İbn Hallikân, V, 260; İbn Haldûn, I, 1629; Münecimbaşî, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 152; İbnü'l-İmâd, IV, 469; Kabir, s. 82; Zekkâr, *Târihu'l-Arab*, 366; Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 363; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; K. V. Zetterstéen, "Mukalled", *İA*, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 564; Covernton, s. 183.

⁶⁷⁵ İlyâ en-Nasîbînî, s. 201.

⁶⁷⁶ İlyâ en-Nasîbînî, s. 200; er-Rûzrâverî, VI, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 105; İbn Haldûn, I, 1629; Münecimbaşî, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 509; el-Me'âzîdî, s. 55; Bezer, "Ukayliler", *DİA*, XLII, 59.

Musul'a girerek burada Büveyhîler'in Musul hâkimiyetini tamamen sonlandırdılar (386/996)⁶⁷⁷.

Ebû Cafer Musul'dan çıktıktan sonra el-Mukalled, yanındakiler ile birlikte şehre girerek kardeşi Ali ile aralarındaki sorunları çözmek için anlaşma yoluna gitti. Bu sırada kardeşi Ali'nin kâtibi olan Ebû'l-Fazl Zâhir b. Mansûr'un önerisi ile⁶⁷⁸ aşağıdaki şartları ihtiva eden bir anlaşma yaptı. Buna göre: *Musul'da el-Mukalled ve Ali adına birlikte hutbe okunacak. Ali yaşça büyük olduğundan hutbede ilkin onun adı zikredilecek. Yönetimde ve idarede ortak hareket edilmesi ve son olarak da el-Mukalled'in yanında Ali'yi temsilen bir naibin bulunması, bu şahsın aynı zamanda Ali adına vergi toplamakla mükellef olması* gibi durumların kabul edilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁷⁹.

Ukaylî kardeşler arasında yapılan bu anlaşma gereğince Musul idaresinde çift başlı bir yapı ortaya çıktı. Ali kabilesinin bulunduğu çöllere çekilirken, el-Mukalled ise Musul'da kaldı. Çok geçmeden kardeşler arasında tekrardan ihtilaflar ortaya çıktığından ilişkiler bozuldu. Musul hâkimi el-Mukalled siyâsî tecrübesinden dolayı içteki durumu düzelttikten sonra dışa doğru topraklarını genişleterek nüfuzunu Kûfe, el-Kasr, Enbâr, Medâ'in ve Cami'eyn'e kadar yaydı⁶⁸⁰.

1.3.4.2.2. el-Mukalled'in Bağdat'ı İstilas

Ukaylî emiri el-Mukalled, Fırat nehrinin batısındaki topraklara kadar hâkimiyetini yaydıktan sonra daha da güçlü bir konuma erişti. el-Mukalled çok geçmeden hakimiyetine meşruiyet sağlamak amacıyla Halife ve Büveyhîler nezdinde kendisini temsil etmesi için Bağdat'a bir naib gönderdi. el-Mukalled tarafından Bağdat'a gönderilen naib oldukça sert bir mizaca sahip olduğundan zaman zaman naib ile Bahâuddevle'nin adamlarından olan İbn Merzûbân arasında sıkıntılar meydana

⁶⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 105; İbnü'l-Verdî, I, 435; İbn Haldûn, I, 1629; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 509; Zetterstéan, "Mukalled", *IA*, VIII, 564; ed-Divecî, s. 152; Zekkâr, *Târihü'l-Arab*, 366; Zetterstéan, "Ukayliler", *IA*, XIII, 18; Büveyhîler Ukayliler'e karşı Annâzî Kürtleri'nin lideri olan Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz'ı da kullandılar. Nitekim 386/996'da Büveyhîlerin Ukayliler'e karşı başarılı olmasında etkileri fazla olduğundan Büveyhîlerin Musul valisi tarafından Ebû'l-Feth'e ed-Deskere şehri verilmiştir bkz: Hilâl es-Sâbî Ebi'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem ve yelihu el-Cüz'i's-Sâmin min Tarihi's-Sâbî*, c. VII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 5.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 106.

⁶⁷⁹ er-Rûzrâverî, VI, 169; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 106; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 509.

⁶⁸⁰ er-Rûzrâverî, VI, 170; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Kabir, s. 82.

geliyordu. İbn Merzûbân'ın el-Mukalled'in naibini yakalamak istemesinden dolayı el-Mukalled, Büveyhî emiri Bahâuddevle'nin kardeşi Samsâmuğdevle ile yapmakta olduğu mücadeleden istifade ederek Bağdat'a doğru yola koyuldu. Bağdat'a gelen el-Mukalled kısa sürede şehre hâkim oldu. Bu sırada burada bulunan Bahâuddevle'nin naibi Ebû Ali b. İsmail de şehri terk etmek zorunda kaldı. Bağdat'ta hâkimiyetini kuran el-Mukalled çok geçmeden naibi ile ihtilafa düşen İbn Merzûbân ve adamlarını yakalatarak öldürttü. Tüm bu başarılarla rağmen el-Mukalled'in Büveyhîler'in gücünden çekindiği anlaşılmaktadır. Nitekim el-Mukalled, elde etmiş olduğu başarılarla rağmen Bahâuddevle'ye gönderdiği mektupta, bahaneler öne sürerek özür diledi ve kendi adına bir idareci göndermesini istedi⁶⁸¹.

Bahâuddevle kardeşi Samsâmuğdele karşısında zor durumda olduğundan el-Mukalled'in teklifini olumlu karşıladı ve anlaşma yapmak için Ebû'l-Hasan Ali b. Tâhir adında bir adamını gönderdi. İbn Tâhir anlaşma yaptıktan sonra dönüş yolundayken el-Mukalled halkın malına el koydu ve ikta sahipleri de durumu Bahâuddevle'nin naibi olan Ebû Ali b. İsmail'e şikâyet ettiler. Ebû Ali b. İsmail, Muhammed b. Abâd, Hâtib Ebû Abbas Hâce b. Sâkîl ile birlikte toplanarak el-Mukalled'in üzerine yürüdüler. Müttefik birlikler saldırılara rağmen el-Mukalled'e ulaşamadan geri dönmek zorunda kaldılar⁶⁸².

Ebû Ali b. İsmail karşısında başarısız olan el-Mukalled, Bahâuddevle'ye elçi göndererek özrünü bildirdi, ayrıca anlaşma teklifinde bulundu (387/997-998). Bahâuddevle anlaşma yapması ve Ebû Ali b. İsmail'i tevkif etmesi için Ebû Cafer el-Haccâc'ı gönderdi⁶⁸³. Bahâuddevle tarafından gönderilen Ebû Cafer, el-Mukalled ile yapmış olduğu görüşmelerden sonra anlaşmaya vardı. Buna göre: *el-Mukalled'in Bahâuddevle'nin hazinesine 10 bin dinar vermesi, elini iktalardan çekmesi ayrıca kendisine kararlaştırılan himaye vergisi ile yetinmesi, Deylemî esirleri serbest bırakması, Musul'da Bahâuddevle'den sonra Ebû Cafer adına hutbe okutması, her yıl iki milyon dirhem yardım göndermesi* gibi şartlar kabul edildi. Böylece el-Mukalled'e *hilat-ı sultaniyye*, *Hüsâmuğdevle* lakabı ve sancağın yanı sıra Musul, Kûfe, el-Kasr, Cami'eyn ikta olarak verildi. Ancak el-Mukalled anlaşmanın Deylemîler'in serbest

⁶⁸¹ er-Rûzrâverî, VI, 170; İbn Haldûn, I, 1630; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁶⁸² er-Rûzrâverî, VI, 170.

⁶⁸³ er-Rûzrâverî, VI, 171; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 106; İbn Haldûn, I, s. 1630; ed-Divecî, s. 152.

bırakılması ve mal gönderme dışındaki diğer yükümlülüklerini yerine getirmedi⁶⁸⁴. Böylece hâkimiyet alanını genişleten el-Mukalled'in etrafında birçok insan toplanmaya başladı⁶⁸⁵. el-Mukkaled'e Abbasî halifesi el-Kadir tarafından gönderilen sancak Enbâr'da dikildi. Topraklarını genişletmeye devam eden el-Mukalled'in etrafında kâtib ve mutasarrıflar akın etmeye başladı. Bu sebepten dolayı durumunu güçlendiren el-Mukalled Ukaylî devletinin asıl kurucusu olarak kabul edilmektedir⁶⁸⁶.

1.3.4.2.3. el-Mukalled'in Kardeşi Ali b. el-Müseyyeb'i Tutuklatması

Daha önceki kısımda Ali ile el-Mukalled arasındaki asıl ihtilafın yaşça büyük olan kardeşin başa geçmesi geleneğine, el-Mukalled'in karşı çıkmasından kaynaklandığını aktarmıştık. Bu ihtilaf ikili arasında yapılan bir anlaşma gereğince kısa süre de olsa çözüme kavuşmuştu. Ancak anlaşmanın emirlikte iki başlı bir yönetime sebebiyet vermesinden dolayı sıkıntılar tekrardan belirmeye başlamıştır.

Ali'nin, el-Mukalled'in Büveyhî hükümdarı Bahâuddevle ile yapmakta olduğu mücadelelerden dolayı Irak topraklarında hâkimiyeti ele geçirme çabasına girişmesi ikili arasındaki ilişkileri tekrardan bozdu. Ayrıca Ali'nin taraftarlarının gelişmelerden istifade ederek Musul'da birtakım karışıklıklar çıkarmaları anlaşmazlığı daha da artırdı. el-Mukalled, Bahâuddevle ile yaptığı mücadeleden güçlü bir şekilde çıktıktan sonra Musul'a döndü. Musul'a döndükten sonra kardeşinin taraftarları tarafından çıkarılan sorunlara son vermek ve onları cezalandırmak için intikam almayı düşündü (387/997)⁶⁸⁷.

el-Mukalled, Musul'a döndükten kısa zaman sonra kardeşinin taraftarlarına karşı katliamlarda bulunmaya başladı. Bu katliamlar karşısında Ali de kardeşinin yolunu takip ederek el-Mukalled'in yakınlarında bulunanları ortadan kaldırmaya başladı. el-Mukalled yaptığı şeylerin aynı şekilde Ali tarafından yapıldığını görünce kardeşini ortadan kaldırmak için daha farklı bir yol aramaya koyuldu. Bu sebepten el-Mukalled kardeşini hile ile yakalamayı tasarladı. Öncelikle el-Mukalled askerî alanda güçlenmek

⁶⁸⁴ er-Rûzrâverî, VI, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 106; İbn Haldûn, I, 1630; Kabir, s. 83; Zetterstéen, "Mukalled", *IA*, VIII, 564; ed-Divecî, s. 153.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 106; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 509.

⁶⁸⁶ ed-Divecî, s. 153.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 509; ed-Divecî, s. 154; Zetterstéen, "Mukalled", *IA*, VIII, 564.

için her ay maaşını vermekte olduğu üç bin kişilik düzenli ve paralı ordu kurdu. el-Mukalled, ordu oluşturduktan sonra kardeşini yakalamak için fırsat kollamaya başladı. Ordusunu sarayına toplayan el-Mukalled, niyetinin açıkça Dakûkâ'ya gitmek olduğunu söyledi. Bunun dışında yanında bulunan ve güvendiği Deylemî ve Kürt askerlere ise Ali'yi yakalamak niyetinde olduğunu açıkça bildirdi (387/997)⁶⁸⁸.

Planını iyi bir şekilde tamamlayan el-Mukalled, bir içki meclisinden sonra kardeşini tevkif etmeyi düşündü. el-Mukalled ile Ali'nin evleri birbirine bitişik bulunuyordu. Meclis bittikten sonra yanında bulunan yüz has adamı ile birlikte el-Mukalled hemen bitişikte bulunan Ali'nin evinin duvarını delerek evine girdi. Ali'nin evine giren el-Mukalled, Ali'yi sarhoş bir şekilde buldu ve onu taşıtarak tevkif ettirdi (388/998)⁶⁸⁹.

Ali'nin tutuklanması üzerine Benî Ukayl ve Ali'nin kardeşi Sinânuddavle⁶⁹⁰ el-Hasan b. el-Müseyyeb, el-Mukalled'e karşı harekete geçtiler. el-Mukalled, Hille'de bulunan çocukları Karvâş ve Bedrân'ın el-Hasan tarafından tevkif edileceklerinden endişelenerek onlara göndermiş olduğu haberciler vasıtasıyla kendilerini Tekrît'te bulunan Ahmed b. Hammâd'a sığınmaları konusunda uyardı. Diğer taraftan da Benî Ukayl'i kendisine çekmek amacıyla onlara birtakım iktalar vererek maddî vaatlerde bulundu. Böylece maiyetinde on bin kişilik bir süvari birliği toplamaya muvaffak oldu⁶⁹¹.

el-Hasan, el-Mukalled'in çocuklarını ele geçiremeyince, kendisine karşı bir savaş hazırlığına giren el-Mukalled'in on bin kişilik bir ordu topladığı haberini alır almaz kardeşi Ali'nin obasına giderek el-Mukalled aleyhine propaganda yapmaya başladı. Propaganda faaliyetlerinde Benî Ukayl içinde, el-Mukalled'i zor durumda bırakmak ve onlardan asker toplamak için el-Mukalled'in akrabalık bağlarını kestiğini, ileri gelen Ukaylî şeflerini tevkif ettiğini söyleyerek etrafında on bin kişilik bir ordu toplamaya muvaffak oldu⁶⁹². İki taraf *el-'Als* karşısında savaş için toplandığında, Arap ileri gelenleri olası bir savaşı durdurmak için el-Mukalled'in yanına giderek onu ikna etmeye

⁶⁸⁸ er-Rûzrâverî, VI, 180; İbn Hallikân, V, 261; İbn Haldûn, I, 1630; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 510.

⁶⁸⁹ İliya en-Nasîbînî, s. 201; er-Rûzrâverî, VI, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 154; Zetterstéen, "Mukalled", *İA*, VIII, 564.

⁶⁹⁰ İliya en-Nasîbînî, s. 202.

⁶⁹¹ er-Rûzrâverî, VI, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; İbn Haldûn, I, 1630.

⁶⁹² er-Rûzrâverî, VI, 181; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 510.

çalıştılar. Bu görüşmelerde Ukaylî ileri gelenlerinden Râfi' b. Muhammed b. Makn savaş taraftarı iken kardeşi Garib b. Muhammed b. Makn ise akrabalık ilişkilerini düşünerek kardeş katlini durdurmak için çaba sarfetti⁶⁹³.

Taraflar arasında savaşın yapılıp yapılmaması hususunda tartışmalar sürerken tam bu esnada el-Mukalled'in Cafer b. Ali b. Makn'ın yanında bulunan ve zekâsıyla temayüz etmiş olan, diğer bir ifade ile Ukaylî kabilesi içerisinde sözü dinlenen el-Mukalled'in kız kardeşi Rahile bint el-Müseyyeb gelerek müdahalede bulundu. Rahîle, el-Mukalled ile baş başa yaptığı görüşme sırasında ona akrabalık bağlarını kestiğini ve bu mücadelenin ailenin sonunu getireceğini ifade ederek onu barış yapmaya ikna etti⁶⁹⁴. Rahîle'nin baş başa yapılan bu görüşmede ne dediği, yanında bulunanlar tarafından bilinmemekle birlikte daha sonra el-Mukalled'in anlatacağı üzere kendisine şu ifadeler sarf edilmiştir: *“Sıradan bir bineğe binerek akrabalığını kesip kardeşine karşı çıktın. Aileden ilk dönen sen oldun ve bu insanları böldün. Artık bu fitneyi durdur. Zira aşiretin yok olması için bir sebep yoktur. Ben senin kız kardeşinim ve nasihatimi tut. Unutma ki sözümü her ne zaman dinlemedinse bu insanlar arasında kendini rezil ettin.”*⁶⁹⁵. Bu konuşmadan sonra el-Mukalled kardeşi Ali'yi serbest bırakarak ona özel bir kamp tahsisinin yanı sıra, onu kendi emri altında istihdam etti ve ondan aldıklarını geri verdi (389/999)⁶⁹⁶.

el-Mukalled ile Ali anlaştıktan sonra Ali obasına dönerken, el-Mukalled ise kardeşi Ali'yi destekleyen ve bu şekilde ülkesini istilaya çalışan Enbâr'da bulunan Ebû'l-Hasan b. Mezyed el-Esedî'nin üzerine yürüdü⁶⁹⁷. Daha önce Ali'yi el-Mukalled'ten koruyan Ebû'l-Hasan Ali b. Mezyed, el-Mukalled'in saldırılarına uğrayınca Ali tekrar isyan etti⁶⁹⁸. Musul üzerine yürüyen Ali b. el-Müseyyeb ve yanında bulunan Araplar şehri el-Mukalled'in adamlarından aldılar. Musul'un elden çıktığı haberini alan el-Mukalled toplamış olduğu ordu ile Ali üzerine yürürken Hille yakınlarında, Ali'nin kardeşi el-Hasan hareket halinde bulunan el-A'ver olarak

⁶⁹³er-Rûzrâverî, VI, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; İbn Haldûn, I, 1630; Henry C. Kay, s. 510; ed-Divecî, s. 154.

⁶⁹⁴er-Rûzrâverî, VI, s. 181; İbn Haldûn, 1630; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁶⁹⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁶⁹⁶İhya en-Nasîbînî, s. 201; er-Rûzrâverî, VI, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; İbn Haldûn, I, 1630; ed-Divecî, s. 154.

⁶⁹⁷er-Rûzrâverî, VI, 181; Henry C. Kay, s. 510.

⁶⁹⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; İbn Haldûn, I, 1630; Henry C. Kay, s. 510.

isimlendirilen kardeşi el-Mukalled'in ordusunu görerek Ali için endişeye kapıldı ve haber göndererek barış yapmasını istedi. Kardeşi adına aracı olan el-Hasan'ın faaliyetleri neticesinde anlaşmaya varıldı ve el-Hasan kardeşi el-Mukalled'in solunda, Ali ise sağında olmak üzere Musul'a girdiler ve barış havası oluşturdular⁶⁹⁹.

Taraflar arasında oluşturulan barış ortamı uzun sürmedi. Kendilerini şehirde güvende görmeyen Ali ve el-Hasan'ın Musul'dan uzaklaşmaları sonucunda, iki taraf arasında barışın yeniden tesis edilmesi için elçiler vasıtasıyla yürütülen çalışmalar ile yeni bir barış antlaşması imzalandı. Buna göre ikisinden birinin diğerinin şehirde olmadığı zamanlarda şehre hükmetmesi şartıyla 389/998'e kadar süren bir anlaşmaya varıldı⁷⁰⁰.

1.3.4.2.4. el-Mukalled ve Hasan Arasındaki Mücadele

Ali'nin 390/999-1000'de vefat etmesiyle birlikte el-Hasan, kardeşi Ali'nin mülkünü ele geçirmek için harekete geçti⁷⁰¹. Bunun üzerine el-Mukalled, Benû Hafâce'den aldığı askerî destek ile el-Hasan'ın üzerine yürüdü⁷⁰². Irak'a kaçan el-Hasan ile Sincâr'da yapılan savaşta el-Hasan mağlup oldu ve el-Mukalled tarafından takip edilmesine rağmen yakalanamadı⁷⁰³. Aile fertleri arasındaki bu sıkıntılar özellikle bölgede bulunan diğer şehirlerde de istikrarı bozduğu gibi halkın üzerinde ağır baskılar oluşturdu⁷⁰⁴. el-Mukalled kardeşi Ali'den sonra ikinci defa Ali b. Mezyed el-Esedî'nin üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Bunun üzerine Batîha emiri Mühezibuddevle'ye sığınan İbn Mezyed, ancak onun aracılığı ile durumunu düzeltebildi⁷⁰⁵.

1.3.4.2.5. el-Mukalled'in Dakûkâ'yı Ele Geçirmesi (390/999)

Dakûkâ şehrinde bulunan iki Hristiyan idarecinin halka kötü muamelelerde bulunmasından dolayı⁷⁰⁶ şehir halkı daha önce Batîha emiri Mühezibüddevle'nin

⁶⁹⁹ er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 113; İbn Haldûn, I, 1630; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 510; ed-Divecî, s. 155.

⁷⁰⁰ er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁷⁰¹ er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; ed-Divecî, s. 155; Zetterstéen, "Mukalled", *İA*, VIII, 564.

⁷⁰² er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113.

⁷⁰³ er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; İbn Haldûn, I, 1630; ed-Divecî, s. 155.

⁷⁰⁴ Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, 100.

⁷⁰⁵ er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; İbn Haldûn, I, 1631.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 114.

hizmetinde bulunmuş ve ardından da gaza amacıyla sınır bölgelerinde faaliyet göstermiş olan Cebrâ'îl b. Muhammed'ten yardım istemişlerdir⁷⁰⁷. Şehir yönetimini ele geçiren Cebrâ'îl, halka iyi davranarak iyi bir idare tarzı benimsemiştir (997)⁷⁰⁸. el-Mukalled, Ali ve el-Hasan gibi rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra Irak'ta nüfuz alanını genişletmek için çalışmalara başlamıştır. Dakûkâ ve Hânîcâr'ı 390/999'da ele geçiren el-Mukalled, buraya naib olarak Debûsuddevle lakaplı Ebû Muhammed Cebrâ'îl'i bırakmıştır⁷⁰⁹.

1.3.4.2.6. el-Mukalled'in Ölümü

Ukaylî kabilesinin bir ferdi olarak el-Mukalled başarılarından elde ettiği güvenle Bağdat'ı ele geçirmek için çalışmalarda bulundu ve bu amacını gerçekleştirmek için ileri gelen devlet adamlarını çeşitli vaatlerle yanına çekmeye çalıştı. Hatta bu işte neredeyse başarılı oluyordu⁷¹⁰. el-Mukalled'in durumunun güçlenmesi ve hilafet merkezinde bulunan devlet adamları ile mektuplaşarak onları kendisine çekmeye çalışması onun öldürülme sebebi olarak gösterilmiştir⁷¹¹.

el-Mukalled kendisine bağlı Türk gulamlardan oluşan bir topluluğu cezalandırdı ve on kadar kişiyi de kesti⁷¹². Ancak değişen siyasî dengeler sonucunda onlardan tekrar faydalanmak niyetiyle olsa gerek bir kısmını affetti. Bu durumu onun aleyhine çevirmek isteyen el-Mukalled'ten memnun olmayan kişiler Türkler'i el-Mukalled'e karşı kışkırttılar. Geçmişteki kötü muamelelerden dolayı memnuniyetsiz olan ve el-Mukalled'ten korkan bu Türk unsurlar el-Mukalled'i sarhoş olduğu bir günde Çarşamba günü 23 Safer⁷¹³ 391/22 Ocak 1001 senesinde Enbâr'da katlettiler⁷¹⁴. el-Mukalled

⁷⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 114.

⁷⁰⁹ Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 24; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ' fi Tarihi'l-Vüzerâ*, nşr: H. F. Amedroz, Leiden 1903, s. 401; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; İbn Haldûn, I, 1630; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 155.

⁷¹⁰ Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 136; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁷¹¹ Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 155.

⁷¹² Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁷¹³ İlyâ en-Nasîbîni, s. 202; Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 417.

⁷¹⁴ Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ' fi Tarihi'l-Vüzerâ*, 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 136; İbnü'l-Verdî, I, 439; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 481; İbn Şeddâd, III/I, 162; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 23; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IV, 205; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 489; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 195; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 511; el-Me'âzîdî, s. 57; Kabir, s. 83; ed-Divecî, s. 156; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 86; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, 95; Zetterstéen, "Mukalled", *IA*, VIII, 564; Bezer,

öldürüldükten sonra Enbâr ve Hît arasında bulunan ve Şakbâ⁷¹⁵ veya Şeyfiyâ olarak adlandırılan bir yerde defnedildi⁷¹⁶.

Ukaylî kabilesi içerisinde tecrübe, zekâ ve iyi yönetimi ile ünlenen el-Mukalled'in ömrü iç çekişmelerle geçti. Şiir yazdığı gibi şair ve ediplere ihsanlarda bulunurdu⁷¹⁷. Karvâş b. el-Mukalled 401/1010-1011'de Sincâr ve Nusaybin arasında bulunan Kasru Abbâs'a geldiğinde 388/998 tarihinde bizzat el-Mukalled tarafından sarayın duvarına yazılan bir şiirin olduğu kaynaklarda aktarılmıştır⁷¹⁸. el-Mukalled Şî'î olduğu için Rafizî olarak adlandırılmış⁷¹⁹ hatta ez-Zehebî tarafından el-Mukalled b. el-Müseyyeb el-Ukaylî er-Rafizî şeklinde isimlendirilmiştir⁷²⁰. Bir süre Fatımîler adına hutbe okutmasına rağmen daha sonra bundan vazgeçmiştir⁷²¹. Tabi Rafizî olarak anılmasında Fatımîler adına hutbe okutmasının etkisinin bulunduğu da göz ardı edilmemelidir.

“Ukaylîler”, *DİA*, XLII, 59; Covernton, s. 183; Bunlardan farklı olarak el-Azîmî ise el-Mukalled'in 381'de köleleri tarafından boynu kesilmek suretiyle öldürüldüğünü ifade etmektedir. Bkz: el-Azîmî, s. 313.

⁷¹⁵ İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtu 'z-Zeheb*, IV, 490.

⁷¹⁶ İbn Hallikân, V, 263.

⁷¹⁷ İbn Hallikân, V, 261,263; İbnü'l-‘Îmâd, IV, 489; ez-Zehebî, *Tehzîbu Siyeri A'lâmu'n-Nübelâ*, II, 235.

⁷¹⁸ el-Ömerî, İbn Fadlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, I, tah. Ahmed Zekî Pâşâ, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1342/1924, s. 245-247.

⁷¹⁹ İbnü'l-‘Îmâd, *Şezerâtu 'z-Zeheb*, IV, 489.

⁷²⁰ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 348.

⁷²¹ İbnü'l-‘Îmâd, IV, 490

İKİNCİ BÖLÜM

OĞUZ AKINLARI VE el-CEZİRE'DE SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN
BAŞLAMASI SIRASINDA UKAYLİLER

2.1. KARVÂŞ b. el-MUKALLED (391-444/1001-1052)

2.1.1. Karvâş'ın Emirliğe Geçmesi (391/1001)

Musul, Kûfe, Medâ'in ve Sakiyu'l-Fırat hâkimi⁷²² Hüsâmuğevle el-Mukalled b. el-Müseyyeb, Enbâr'da kendisine bağlı Türk gulamlar tarafından 391/1001 senesinde öldürüldüğünde⁷²³ büyük oğlu Karvâş⁷²⁴, el-Mukalled'in yanında yani Enbâr'da bulunmuyordu⁷²⁵. Ukaylî emirliğinin hazinesi Enbâr'da bulunurken, Karvâş ise ordusu ile birlikte Sakiyu'l-Fırat'ta idi⁷²⁶. el-Mukalled'in ölümünden sonra aile içi çekişmeler yeniden ortaya çıktı. Babasının yerine emirliğe geçmek isteyen Karvâş'ın önündeki en büyük engel, Ebû'l-Hasan İbn el-Müseyyeb ve Ebû Merh Mas'ab b. el-Müseyyeb adındaki amcalarıydı⁷²⁷.

Karvâş, babasından kalan hazine ve mallar konusunda tehlikeler belirmeye başlayınca babasının naibi Ebû'l-Hüseyyin Abdullah b. İbrahim b. Şehriveyh tarafından uyarıldı. Naib, Karvâş'a göndermiş olduğu ulak vasıtasıyla, daha babası el-Mukalled döneminde emirlik üzerinde mücadele halinde bulunan amcası Hasan'a karşı dikkatli

⁷²² Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; İbn Şeddâd, III/I, 130; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, s. 490; İbnü'l-Fuvatî, Ebu'l-Fazl Kemaleddin Abdürrezak b. Ahmed, *Mecma'ü'l-Adâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, V, tah. Muhammed el-Kazım, Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâm, Tahran 1416, s. 327; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁷²³ Hilâl es-Sâbî, *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 136; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 481; İbnü'l-Verdî, I, 439; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 23; İbn Hallikân, V, 262; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 348; Hüseyyin b. Seyyid Ahmed el-Berâkî el-Hafacî, *Târihu'l-Kûfe*, Neşr ve Tahkîk: Muhammed Sadık Bahru'l-Ulûm, Beyrut 1407/1987, s. 393; ed-Divecî, s. 157; Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, s. 363; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; K. V. Zetterstéen, "Karvaş", *İA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 371; Bezer, "Ukayliler", *DİA*, XLII, 59.

⁷²⁴ İbn Tağrıberdî bu ismin Türkçe olduğu ve "Siyah Köle" anlamına gelmekte olduğunu aktarmaktadır. Bkz: İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 51; ez-Zirkilî, V, 194; el-Me'âzîdî, 57; İbnü'l-Ezrâk ısrarla Karvâş'ı Şerefüğdevle olarak adlandırmıştır. Bkz. İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 129.

⁷²⁵ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 490; İbn Haldûn, I, 1631; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 511; el-Me'âzîdî, 57; ed-Divecî, s. 157; Takkûş, *Tarihu Selâcıkâ*, s. 59.

⁷²⁶ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33.

⁷²⁷ İbn Hallikân, V, 263; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Henry C. Kay, s. 511.

olmasını istedi⁷²⁸. Ebû'l-Hüseyin bu tutumuyla sadece Karvâş'a ait olan malları korumakla kalmadı ayrıca kendi çıkarlarını da güvenceye almak gayesini güttü. Bunların yanı sıra Ebû'l-Hüseyin, Ukayl kabilesinden gelebilecek tepkiler için de bazı tedbirler almaya çalıştı⁷²⁹.

Ebû'l-Hüseyin, Ukayl kabilesinin desteğini almak için es-Sindiyye'de bulunan ve Ukaylî ailesinden Ebû Mansûr b. Kırâd el-Ledîd'e haber salıp onu yanına çağırdı. Ebû'l-Hüseyin yanına çağırdığı Ebû Mansûr'a: *“Ben seninle Karvâş arasında bir anlaşma yapacağım. Onu kızınla evlendireceğim. Babasının bıraktığı mirastan da sana pay ayıracağım. Şayet tahta göz diyecek ve Karvâş'ın üzerine yürüyecek olursa amcası Hasan'a karşı onu destekleyeceğiz”* diyerek ortak bir anlaşma yaptı⁷³⁰. Varılan anlaşmadan sonra Ebû Mansûr emirlik merkezine gelerek yönetime hâkim olurken, Ebû'l-Hüseyin ise sonraki aşamaya geçerek Karvâş'ı şehre davet etti. Karvâş, Ebû Mansûr'un şehre girişinden bir gün sonra Enbâr'da bulunan emirlik sarayına geldi. Karvâş'ın Enbâr'a gelişiyle birlikte, sıra Ebû Mansûr ile Ebû'l-Hüseyin arasında yapılan anlaşmanın hükümlerinin uygulanmasına geldi. Karvâş'ın yanında önemli bir mevkiye ulaşan Ebû Mansûr çok geçmeden Ukayl kabilesini toplayarak el-Mukalled'ten kalan malları aralarında paylaştı⁷³¹. Ancak Karvâş'ın Enbâr'a ulaşmasından önce el-Mukalled'in mallarından bir kısmı Ebû'l-Hüseyin ve Ebû Mansûr tarafından zaten dağıtılmıştı⁷³².

Karvâş bir süre Ebû'l-Hüseyin ve Ebû Mansûr'un tahakkümü altında kaldı. Bu tahakküm Ukayl kabilesinin diğer mensupları ve özellikle Karvâş'ın amcası Hasan'ın tepkisini çekti. Ebû Mansûr'un Enbâr'da gücünü artırması üzerine Hasan bulunduğu toplum içerisinde Karvâş'ın durumu ile ilgili şikâyetlerde bulunmaya başladı⁷³³. Hasan, Ukayl kabilesi içerisinde dolaşarak: *“Ey Kavmim! Benî el-Müseyyeb'in malı Kırâd b. el-Ledîd'e miras kaldı. Beni el-Müseyyeb'in çocukları hala yaşıyor mu?”*⁷³⁴ diyerek yaşananlar karşısında Ukayl kabilesinin tutumunu eleştiriyordu. Ancak bu konuşmaların

⁷²⁸ Hilâl es-Sâbî, *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, s. 418; İbn Haldûn, I, 1631; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; ed-Divecî, s. 157; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 59.

⁷²⁹ Hilâl es-Sâbî, *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 418; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

⁷³⁰ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 418.

⁷³¹ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 136; İbn Haldûn, I, 1631.

⁷³² Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 418.

⁷³³ Hilâl es-Sâbî, *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 136.

⁷³⁴ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 34.

Ukayl kabilesi içerisinde önemli bir tesir icra ettiğini söylemek güç olur. Zira Hasan'ın bu şikâyetlerine karşılık, ileri gelen Ukayl kabilesi mensupları “*Eğer sen iyi niyetle ve silâyı rahmi gözetseydin ve babasının(el-Mukalled) ona bıraktığını korusaydın, sen ilk hamî olurdu*” demişlerdir⁷³⁵. Böylece yaşananlardan dolayı Hasan'ı suçlamışlardır.

Hasan, Ukayl kabilesi ileri gelenleri ile yaptığı görüşmelerden sonra hatasının farkına vardı. Bu sebepten, Hasan Karvâş ile arasını düzeltmek için çalışmalara başladı. Ukaylîler, Karvâş'a Asker b. Ebî Tahir adında bir elçi göndererek Hasan ile yapılan görüşmeler ve onun tutumu hakkında bilgi verdiler. Hasan'ın ifadelerinden olumlu yönde etkilenen Karvâş, amcası Hasan ile görüşme kararı aldı. İkili arasındaki soğukluğun giderilmesinden sonra taraflar arasında elçiler vasıtasıyla anlaşma yaptılar⁷³⁶.

Hasan ve Karvâş arasında kararlaştırılan anlaşma gereğince Ebû Mansûr'a karşı ittifak yapıldı. Ebû Mansûr'u ortadan kaldırmak isteyen Hasan ve Karvâş hileye başvurdular. Buna göre Hasan görünüşte Enbâr üzerine yürüyecek ve şehre doğru ilerlediklerinde, halk tarafından çıkarılacak olan karışıklık esnasında Ebû Mansûr, Karvâş tarafından yakalanıp ortadan kaldırılacaktı. Bu tertibi önceden haber alan Ebû Mansûr kendisini yakalamak için harekete geçen Araplar'a rağmen kaçmayı başararak çöllere çekildi. Hasan ve Karvâş ise Enbâr'a girdikten sonra Ebû Mansûr'un kendilerinden aldıklarını geri aldılar ve aynı zamanda Garîb ve Râfi'nin kız kardeşleri olan el-Mukalled b. el-Müseyyeb'in eşini de babası Muhammed b. Makn'a gönderdiler⁷³⁷.

Ebû Mansûr'un uzaklaştırılmasından sonra toplanan Ukaylî ileri gelenleri, Hasan ile Karvâş arasında emirliğin idaresi ile ilgili bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşma gereğince Hasan, yeğeni Karvâş'a bağlılık ve itaatini bildirerek Enbâr'a döndü. Karvâş da bunun mukabilinde amcasına at, elbise ve silah gibi hediyeler takdim etti. Aralarında yapılan anlaşmanın önemli hükümlerinden biri de Musul'da, Hasan adına Ebû Abdullah el-

⁷³⁵ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 34.

⁷³⁶ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 34; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 137; İbn Haldûn, I, 1631; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁷³⁷ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 34; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 418; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; İbnü'l-Esîr bu olayı anlatırken Karvâş ile Hasan adlı kardeşlerin Kırâd'a karşı ittifak kurduklarını naklederek amca ve yeğeni kardeş olarak göstermiştir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 137; İbn Haldûn, I, 1631.

Hayrî ve Karvâş adına da Ebû'l-Hüseyin⁷³⁸ b. Şehriveyh adında iki naibin bulundurulması kararının alınmasıydı⁷³⁹.

Kötü bir tabiata sahip olduğu ifade edilen Hasan'ın naibi İbnü'l-Hayrî çömlek satıcılığından işe başlayarak kısa zamanda durumunu düzeltmiş ve mali işlere bakmaya başlamıştı. Karvâş ve Hasan arasında yapılan anlaşma gereğince şehir müşterek bir şekilde yönetiliyordu. İki başlı yönetimin neticesi olarak çok geçmeden İbnü'l-Hayrî ile Karvâş'ın naibi Ebû'l-Hüseyin arasında çekişmeler yaşanmaya başladı. Ebû'l-Hüseyin'in, Ebû Abdullah el-Mustahric'i Musul'da Karvâş'ın yanında önemli bir mevkiye getirmesi ile Hasan'ın naibi İbnü'l-Hayrî kısmen yönetimden uzaklaştırıldı. Bu durumu kabullenemeyen İbnü'l-Hayrî ise Ebû'l-Hüseyin ve Ebû Abdullah el-Mustahric'i kendisine tabi bulunan ve silah taşıyan Ayyârlar vasıtasıyla ortadan kaldırmayı tasarladı⁷⁴⁰.

İbnü'l-Hayrî'nin hazırladığı ordu gece ve gündüz olmak üzere her saat Ebû'l-Hüseyin ve Ebû Abdullah'ın evini gözetim altında tutarak onları ortadan kaldırmak için fırsat kolluyordu. Ukaylî emirlerinden Hasan b. el-Müseyyeb'in Musul dışındaki obası olan Hasbâ'da bulunmasını fırsat bilen İbnü'l-Hayrî, hastalandığını söyleyerek onların kendisini ziyarete gelmesini sağladı⁷⁴¹. Bâb-ı Hadîd'te bulunan İbnü'l-Hayrî'nin evini ziyarete gelen Ebû'l-Hüseyin ve Ebû Abdullah burada uygun bir fırsatta öldürüldüler (Şevval 392/Ağustos-Eylül 1002). Durumu öğrenen Karvâş, İbnü'l-Hayrî üzerine yürürken İbnü'l-Hayrî de Hasan b. el-Müseyyeb'e sığınıp özrünü bildirdi⁷⁴².

İbnü'l-Hayrî, Hasan b. el-Müseyyeb'in yanında kendisini güvencede görmeyerek Şam'a geçmek için planlar yapmaya başladığı sırada, Hasan zehirli bir karpuzla öldürüldü. İbnü'l-Hayrî bu suikast ile Hasan'ın kardeşi Ebû Merh Mas'ab b. el-Müseyyeb'in Ukaylîler'in başına geçmesini sağladı⁷⁴³. Ancak Ebû Merh başa geçtikten sonra durumun farkında olarak İbnü'l-Hayrî'yi öldürttü. İbnü'l-Hayrî'nin geçmişte

⁷³⁸ İliyâ ve Hilâl es-Sâbî' bu şahsın Ebu'l-Hüseyin b. Şehriveyh olduğunu nakletmekle birlikte İbnü'l-Esîr künyesini Ebu'l-Hasan olarak vermektedir. Olayın yaşandığı döneme yakın iki yazarın mütefikan Eb'l-Hüseyin şeklinde künyelerini vermeleri bunun daha doğru olabileceğini göstermektedir. Bkz: İliya en-Nasîbînî, s. 202; Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, VII, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 141.

⁷³⁹ ed-Divecî, s. 157.

⁷⁴⁰ Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, VII, 63.

⁷⁴¹ Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, VII, 63.

⁷⁴² Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, VII, 64; İliyâ en-Nasîbînî, Karvâş'ın danışmanının Ebû'l-Hüseyin b. Suhrevî olduğunu nakletmektedir. Bkz: İliya en-Nasîbînî, s. 202.

⁷⁴³ Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, VII, 64.

yapmış olduğu kötülükler halkın zihninde derin tesirler bırakmış olacak ki öldüğü zaman Musul halkı onun kabrini kazarak cesedini çıkartıp yakmıştır⁷⁴⁴.

Hasan'ın 392/1002'de ölümü ile birlikte Karvâş rahat bir nefes aldı. Hasan'ın yerine geçecek olan Ebû Merh el-Mas'ab, siyasî deneyim açısından Hasan'ın yerini alabilecek kabiliyete sahip olmadığından yeğeni Karvâş'ın himayesinde Pazar günü 14 Safer⁷⁴⁵ 397/9 Kasım 1006 yılında ölümüne kadar Musul'da kaldı⁷⁴⁶. Böylece Karvâş emirliği tek başına idare etmeye başladı.

2.1.2. Karvâş ve Büveyhîler (392/1001-1002)

Aile içerisinde meydana gelen taht mücadelesinden başarılı bir şekilde çıkarak Musul'a hâkim olan Karvâş, Musul'a yakın yerlerde de Ukaylî hâkimiyetini yaymak için çalışmalarına başladı. Karvâş, ilk olarak 392/1001-1002 yılında Medâ'in'e yürüyerek şehri kuşatma altına aldı⁷⁴⁷. Medâ'in'in muhasara edilmesinden dolayı Büveyhîler, Deylemî ve Kürtler'den müteşekkil bir orduyu Ebû'l-Hasan Ali b. Kûcerî komutasında Ukaylîler üzerine gönderdiler (Receb 392/Mayıs-Haziran 1002)⁷⁴⁸. Ebû'l-Hasan Ali komutasındaki Büveyhî ordusunun başarılı olmasıyla birlikte Ukaylîler mağlup olarak bölgeden uzaklaştırıldılar.

Ukaylîler'i Medâ'in'den uzaklaştıran Büveyhîler, bunun yanı sıra Bağdat'taki Benû Ukayl mensuplarını ve taraftarlarını da tutuklattılar. Gelişmeler karşısında zor duruma düşen Ukaylîler'den Merh b. el-Müseyyeb, Ebû Mansûr Kırâd b. Ledîd ve Karvâş b. el-Mukalled bir araya gelerek Medâ'in'deki Büveyhî komutanı Ebû'l-Hasan Ali b. Kûcerî'yi muhasara altına aldılar. Büveyhî valisi Ukaylîler'e karşı koyamadığından Bağdat'ta bulunan Ebû Cafer'den yardım istedi. Ebû Cafer, yardım etmesi için Ebû'l-Muzaffer adlı valisini Eristagân ile birlikte Medâ'in'e gönderdi. Büveyhîler'in yardımcı kuvvet gönderdiğini haber alan Karvâş, Hille emiri Ebû'l-Hasan Ali b. Mezyed'e haber göndererek ondan yardım istedi. Bu şekilde Mezyedîlerin de

⁷⁴⁴ ed-Divecî, s. 158.

⁷⁴⁵ İlyâ en-Nasîbînî, s. 202.

⁷⁴⁶ İbn Hallikân, V, 263; İlyâ en-Nasîbînî, s. 202.

⁷⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 141; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 481; İbn Haldûn, I, 1631; ed-Divecî, s. 161; Zetterstéen, "Karvâş", *İA*, VI, 371.

⁷⁴⁷ Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 435.

⁷⁴⁸ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 49; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, s. 445.

yardımını alan Karvâş, 8 Ramazan 392/21 Temmuz 1002 senesinde Bâkermî adlı mevkide Büveyhî birliklerini mağlup etti. Bu savaşta Büveyhîler'in ordusunun çoğunluğunu oluşturan Deylemî ve Kürtler'den birçok kişi esir olarak ele geçirildi. Büveyhî askerleri mağlup olduktan sonra dağınmış bir şekilde Bağdat'a geri döndüler (14 Ramazan 392/27 Temmuz 1002)⁷⁴⁹.

Bâkermî savaşından galip ayrılan Ukayliler, Büveyhîler'e ödemekte oldukları vergiyi kestiler⁷⁵⁰. Büveyhî ordusunun mağlup olması savaşı idaren eden Ebû Cafer'in Bağdat'taki durumunu da sıkıntıya soktu. Nitekim Ebû Cafer'e muhalif olan Büveyhî ordusundan ileri gelenler, Bâkermî savaşındaki mağlubiyetten dolayı Ebû Cafer'i dışlamaya başladılar. Bundan dolayı Irak bölgesinin sorumluluğu Amidülcüyüş Ebî Ali'ye verildi⁷⁵¹. Ebû Cafer ise maiyetindeki Türk askerlerin saldırılarına uğramaya başladı. Kaynakların ifadesine göre askerler bazen Ebû Cafer'in kapısında toplanarak penceresinden tuğla ve ok atmaktaydılar. Durumdan oldukça rahatsız olan Ebû Cafer, 26 Ramazan 392/8 Ağustos 1002 senesinde yanında bulunan Ebû İshak, ez-Züheyr b. Cestân, Hazarşâh, Hasarfirûz, Ebû'l-Hasan Ali b. Kûcerî gibi Deylemîler'den müteşekkil bir ordu ile Nehrevân köprüsüne doğru gitti. Buraya gelen Ebû Cafer, Ebû'l-Feth Muhammed b. 'Annâz ile yazışarak Benû Ukayl ve Mezyedîler üzerine yürümek için yardım talebinde bulundu. Zilkade 392/Eylül-Ekim 1002 yılına kadar burada bekleyen Ebû Cafer'e 'Annâzî lideri Ebû'l-Feth Muhammed b. 'Annâz 200 kişilik Şâzencân ve 200 kişilik de el-Câvâniye kabilesinden askerî birlikler ile katıldı⁷⁵².

⁷⁴⁹ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 50; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 445-446; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 141; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 481; İbn Haldûn, I, 1631; ed-Divecî, s. 161; Zetterstéen, "Karvâş", *İA*, VI, 371.

⁷⁵⁰ Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 435.

⁷⁵¹ el-Azimî, s. 313.

⁷⁵² Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 51; Clément Huart, "Les Banou-'Annâz", *Syria*, T. 2, Fasikül 4, (1921), s. 267; Horasan yolunda eş-Şâzencân kabilesi tarafından Hulvan ve Karmîsîn arasındaki bölgede Bağdat ile doğu İslâm toprakları arasında önemli bir mevkide kurulan Annâzîler ilk zamanlarında Hasanûyiler'in hakimiyet alanlarında bulunurken 4. Hicri yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıktılar. 334/945 senesinde Büveyhîler Bağdat'a girdiklerinde Hulvân'da bulunan bu Kürt kabilelerine Mu'izzuddevle tarafından gönderilen mektupta el-Cibâl bölgesindeki bu kabilerden Sebuktegin el-Hacib önderliğinde Hemedân bölgesindeki Türkler'in isyanının bastırılması için ondan yardım istedi. Bu fitneyi bastıran Ebu's-Şûk bir kısmını öldürürken bir kısmını da esir olarak Bağdat'a sürdü. Bu başarısından dolayı Mu'izzuddevle, Ebu's-Şûk'u Bağdat ve Horasan arasındaki yolun güvenliğine tayin etti. Bu tarih Annâzîler'in ortaya çıkış tarihi olarak kabul edilmektedir. Mu'izzuddevle'nin genel adetin dışından Ebu's-Şûk'tan rehineler de aldı. 381/991 senesinde Ebu'l-feth Muhammed b. Annâz tarafından Hulvân ve çevresinde Annâzîler bir devlet olarak ortaya çıktılar. Bkz. Ferest Mer'î İsmail, *el-İmâretu'l-Kürdiyye fî'l-Asri'l-Abbâsî es-Sânî 350-511/960-1117*, Spirez, Erbil 2005, s. 337-367.

'Annâzîlerin yardımını alan Ebû Cafer, Ukaylî ve Mezyedî birlikleri üzerine yürüdü. *Bezîkyâ* adlı mevkide meydana gelen savaşta Ukaylîler ve Ebû'l-Hasan b. Mezyed'in birlikleri mağlup oldu ve askerleri dağıtıldı⁷⁵³. Ebû Cafer birçok esir elde ettikten sonra İbn Mezyed'in obasını yağmalayarak değerli eşyaları ganimet olarak ele geçirdi⁷⁵⁴. Daha önce Bâkermî savaşında Ukaylîler'e esir düşen Ebû Cafer el-Haccâc'ın kardeşi Ebû'l-Kâsım Ali b. Abdurrahman b. Urve, Zilhicce 392/Ekim-Kasım 1002 senesinde Ebû'l-Hasan Reşâ b. Abdullah el-Hâlidî tarafından satın alınarak serbest bırakıldı⁷⁵⁵. Bağdat'a dönen Ebû Cafer ise bir süre sonra Amidülcüyüş Ebû Ali ile sorunlar yaşamaya başladı. İkili arasında meydana gelen sorunlarda genellikle Ukaylîler'in yardımına müracaat edilmiştir (393/1002-1003)⁷⁵⁶.

Büveyhîler ile yaptığı mücadelelerde başarılı olan Karvâş, 395/1004-1005 senesinde Kûfe'ye gittiğinde, burada bulunan Ebû Ali Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Alevî'yi tutuklayarak yüz bin dinarına el koydu. Ardından da onu alarak Enbâr'a götürdü⁷⁵⁷. Bu şahsın ölümü ile birlikte onun bütün mallarına el koydu⁷⁵⁸.

Karvâş arzulu bir şekilde Bağdat hâkimiyeti için çalışmalarına devam etti. Bağdat'taki Büveyhî hâkimiyetine son vermek isteyen Karvâş askerî mücadelenin yanı sıra şehirde bir ihtilaf meydana getirmenin yollarını arıyordu. Bir taraftan Celâlüddeve ed-Deylemî'ye diğer taraftan da Türk unsurlara çeşitli mektuplar göndererek Deylemîler ve Türkler arasında ihtilaf oluşturup karışıklıklar çıkarmaya çalışıyordu. Bu çalışmalar ile Karvâş'ın Bağdat'taki naibi ilgileniyordu⁷⁵⁹.

Karvâş, Büveyhîler'e karşı yaptığı mücadelelerdeki başarısı ve Bağdat önlerine kadar sınırlarını genişletmesi ile Abbasî Halifesi el-Kadir tarafından mükâfatlandırıldı. Halife 396/1005-1006 senesinde Karvâş'a "*Mu'temidü'd-devle*"⁷⁶⁰ ve "*Zû'l-İzzeyn*"⁷⁶¹

⁷⁵³ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 51.

⁷⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 141; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 481; ed-Divecî, s. 161; Zetterstéen, "*Karvâş*", *İA*, VI, 371.

⁷⁵⁵ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 65.

⁷⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 144.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 152.

⁷⁵⁸ Hilâl es-Sâbî, *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 450; İbnü'l-Cevzî, VIII, 9.

⁷⁵⁹ ed-Divecî, s. 162.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 147; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, tah. ve nşr. Juliette Rassi, Dımaşk 2005, s. 12; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IV, 215; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 34; Kabir, s. 83; ed-Divecî, s. 158; Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 363.

⁷⁶¹ İbnü'l-Fuvatî, V, 327.

unvanlarını vererek, onu Musul, Kûfe ve Sakiyu'l-Fırat'a tayin etti⁷⁶². Ayrıca kaynaklarda *Mecdüddin* unvanının da Karvâş için kullanıldığı ifade edilmişse de⁷⁶³ bunun ne zaman ve kim tarafından verildiği aktarılmamıştır.

Sermâc hâkimi olan Bedr b. Hasanûye'nin⁷⁶⁴ 397/1006-1007 senesinde Hulvân ve Karmâsîn'i (Kirmânşâh) ele geçirmesinden dolayı, şehrin hâkimi Ebû'l-Feth Muhammed b. 'Annâz, Ukaylî emirlerinden Râfi' b. Makn'a sığındı. Bedr, Râfi''ye gönderdiği haberde Ebû'l-Feth'in buradan uzaklaştırılmasını istedi. Ancak Ukaylî emiri bu isteği kabul etmediğinden, Bedr, Dicle'nin doğusunda bulunan Râfi''ye ait toprakları yağmaladı. Saldırlara devam eden Bedr, Berecân üzerine yürüdü ve şehri ele geçirerek, Râfi''ye ait gıda maddelerini ateşe verdi. Ukaylî emirinin Bedr karşısında zor durumda olduğunu gören 'Annâzî emiri Ebû'l-Feth, Bağdat'ta bulunan Amidülcüyûş'a giderek yardım talebinde bulundu⁷⁶⁵. Yardım talebine olumlu cevap veren Amidülcüyûş, Bedr üzerine yürüdü. Amidülcüyûş Cündeşabur önlerine geldiğinde Bedr, Amidülcüyûş'a *“Sen daha Ukaylilerin istila ettiği toprakları geri alamıyorsun; hâlbuki onlar Bağdat'a bir fersah mesafede bulunuyorlar, üstelik onlarla barış yaptın. Böyle iken benim kalelerimi ve şehirlerimi nasıl alabilirsin?”* şeklinde alaycı bir ifade kullanarak⁷⁶⁶ Ukaylîler'in Bağdat yönetimi için ne kadar tehlikeli bir konuma geldiklerini ve Hilafet otoritesinin ne durumda olduğunu göstermiştir.

2.1.3. Karvâş ve Benû Hafâce (397/1006-1007)

Ukaylîler'in bir kolu olan Benû Hafâce kabilesi, Ukaylîler ile birlikte Şam ve el-Cezîre bölgesine yayılarak Abbasîler ile münasebet kurmuştur. Hafâce kabilesi zaman içerisinde gelen göçmenler ile birlikte Irak'ın büyük kabilelerinden biri olmuştur. Irak'a yerleşen Hafâce kabilesi bedevî karakterini muhafaza ettiğinden yağmalarda

⁷⁶² İbnü'l-Cevzî, VIII, 147; Kabir, s. 83.

⁷⁶³ İbnü'l-İmâd, IV, 490.

⁷⁶⁴ Hasanûyî emirliğinin kurucusu ve Berzîkân kabilesinden olan Hasanûyî b. Hüseyin'in(öl. 350/961) oğludur. Karmâsîn yani Kirmânşâh civarında bulunan toprakları ele geçirerek burada bir emirlik kurmuşlar. Büveyhîlere özellikler Horasanlılarla yapmış oldukları mücadelelerde destek vererek onların vasalı olmuşlardır. Adil ve hayır işleri ile adlarından söz ettirmişlerdir. Sermâc ve Bisutûn kalelerine hakim olarak 439/1047 yılına kadar varlıklarını sürdürdüler ve Annâzîler tarafından ortadan kaldırıldılar. Daha geniş bilgi için bkz: Mer'î İsmail, 125-220.

⁷⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 159; Huart, “Les Banou-‘Annâz”, 268.

⁷⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 161.

bulunmuştur⁷⁶⁷. Ukaylîler, Hafâce'nin artan yağmaları karşısında 391/1001 yılında onlara karşı harekete geçmişlerdir. Nitekim Karvâş, yağmalamaları durdurmak için Kûfe'de önemli etkileri olan Hafâce kabilesi üzerine yürüyerek onları Zebârâ'da mağlup etmiştir⁷⁶⁸. Hafâce kabilesi mağlubiyetten sonra Ukaylîler tarafından Fırat nehri boyunca Suriye'ye doğru göçe zorlanmıştır⁷⁶⁹. Böylece Hafâce kabilesinin Irak'taki etkisi bir süreliğine son bulmuştur.

Büveyhîler ile mücadele eden Ukaylîler Medâ'in'i kuşatınca, Büveyhî komutanı Ebû Cafer el-Haccâc tarafından yardıma çağrılan Hafâce kabilesi tekrar Irak topraklarına geri dönme imkânı bulmuştur (392/1002)⁷⁷⁰. Bu destekten cesaret alan Benû Hafâce, Ukaylîler'in elinde bulunan Fırat'ın doğusundaki toprakları ele geçirmek için çalışmalarda bulunmuştur⁷⁷¹. Hafâce kabilesi ve Büveyhîler bu olaydan sonra Ukaylîler'e karşı devamlı olarak ittifak halinde bulunmuşlardır.

'Annâzîler'den destek aldıktan sonra Ukaylî ve Mezyedî birliklerini mağlup eden Büveyhî komutanı Ebû Cafer, Ukaylîler'e karşı kesin bir zafer elde etmek için Hafâce'nin hâkimiyetindeki Kûfe'ye geldiğinde Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ömer'in sarayında konaklamıştır. Büveyhî komutanı Ebû Cafer'in Kûfe'ye gelmesi Ukaylî emiri Karvâş'ı telaşlandırmıştır. Bu sebepten Karvâş, Râfi' b. Hüseyin, Kırâd b. Ledid, Garîb ve Muhammed b. Makn'ın oğlu Râfi' ayrıca Kürtler'den de aldığı destek ile Kûfe'de bulunan Ebû Cafer ve Hafâce lideri Ebû Ali b. Semâl üzerine yürümek maksadıyla Enbâr'a gelmiştir. Hafâce lideri Ebû Ali b. Semmâl daha önce Kûfe halkına karşı uyguladığı kötü muameleden dolayı şehirde tutunamayacağını anlayarak Kûfe'yi terk ettiğinden⁷⁷², Karvâş, Muharrem 397/Eylül-Ekim 1006 senesinde Ebû Ali b. Semmâl'in yokluğundan istifade ederek Kûfe'yi rahatlıkla ele geçirmiştir⁷⁷³.

Ebû Ali b. Semmâl Kûfe'den çıktıktan sonra şehre iki mil uzaklıktaki Sâbûniyye adlı bir köye çekilmek zorunda kaldı. Ukaylîler bölgede göründüklerinde Hafâce'nin

⁷⁶⁷ el-Berâkî, s. 395.

⁷⁶⁸ Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 34.

⁷⁶⁹ Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; F. Krenkow, "Al-Khafadji", *EI*, (New Edition), c. IV, Leiden/Brill 1997, s. 911.

⁷⁷⁰ İbn Haldûn, I, 1631; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁷⁷¹ F. Krenkow, "Al-Khafadji", *EI*, IV, 911.

⁷⁷² Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 52.

⁷⁷³ İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, IX, 161; İbn Haldûn, I, 1631; el-Berâkî, s. 394; ed-Divecî, s. 161; Zetterstéen, "Karvaş", *IA*, VI, 371.

oluşturduğu ordunun miktarı yedi yüz kadardı. Ebû Cafer'in maiyetinde ise az miktarda Deylemî asker bulunmaktaydı. Ukaylîler ile mücadele etmeden önce Büveyhî ordu komutanları arasında birtakım sorunlar yaşanmaktaydı. Nitekim Ebû Cafer, Benû Hafâce'ye yardım etmek makdasıyla harekete geçtiği esnada, çekişme halinde bulunduğu Amidülcüyûş ve Ebû'l-Kâsım b. Mâmâ, Ebû Cafer'i yalnız bıraktılar. Bunun sonucu olarak Ebû Cafer'in yanında ancak üç yüz kişilik bir askerî birlik kaldı. Geriye kalanlar ise Ebû Cafer'den mal istediler ve isteklerini elde edemeyince de savaştan önce Ebû Cafer'i yalnız bıraktılar. Benû Hafâce ve Ebû Cafer tarafında bu gelişmeler yaşanırken, Ukaylî birlikleri mancınık ve muhasara silahları ile harekete geçtiler. Benû Hafâce lideri Ebû Ali b. Semmâl ise Meşhed'e giderek dua ve niyazda bulunduktan sonra yanındakilere “başarısızlık ölüm makamıdır, zafer ve sebatteki büyüklük ise yaşam makamıdır” diyerek onları savaşa hazırlamaya çalıştı. Ebû Ali b. Semmâl ordusunun sağ koluna ez-Züheyr Ebû'l-Kasım'ı, sol koluna Hasırşâh'ı yerleştirirken merkezde de kendisi bulundu. Geride bulunan kadınlar ise ellerinde kılıçlar verilmek suretiyle hevdeçlerde bekletildiler⁷⁷⁴. Savaş başladıktan kısa süre sonra Ebû Cafer'in yardımı ile Hafâce lideri Ebû Ali b. Semmâl, Ukaylîler'i mağlup ederek elbise ve silahlar ile birlikte onlardan yaklaşık bin kişiyi esir olarak ele geçirdi⁷⁷⁵.

Karvâş uğradığı ağır yenilgiden sonra kendisini güvenceye almak için kızını Bahâuddevle'ye vererek akrabalık bağı kurdu⁷⁷⁶. Diğer taraftan da Karvâş'ın yenilmesini fırsat bilen Hille emiri Ebû'l-Hasan Ali b. Mezyed, Ramazan 397/Mayıs-Haziran 1007 senesinde, Karvâş'ın sahip olduğu yerleri ele geçirdiği için Halife tarafından kendisine hilat ve *Senedüddeve* lakabını verildi⁷⁷⁷. Mezyedî emiri, ayrıca Karvâş'ın elinde bulunan Kevsî ve Nehrü'l-Melik'in teslim edilmesini de istedi⁷⁷⁸.

Fatımî halifesi el-Hâkim (996-1021) tarafından Rahbe şehrine tayin edilen İsa b. Hılât el-Ukaylî, Benû Hafâce'nin Karvâş ile mücadele etmesini fırsat bilerek 399/1008-1009 senesinde Rahbe'de bulunan Ebû Ali b. Semmâl üzerine yürüdü ve şehri ele

⁷⁷⁴ Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, VII, 53.

⁷⁷⁵ Hilâl es-Sâbî, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem*, VII, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 161; İbn Haldûn, I, 1631; el-Berâkî, s. 394; ed-Divecî, s. 161; Zetterstéen, “Karvaş”, *İA*, VI, 371.

⁷⁷⁶ ed-Divecî, s. 161.

⁷⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, VII, 234.

⁷⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, VIII, 147.

geçirdi. Bu sefer esnasında Hafâce lideri Ebû Semmâl öldürüldü⁷⁷⁹. Ancak çok geçmeden Bedrân b. el-Mukalled el-Ukaylî, İsa'nın üzerine yürüyerek Rahbe'yi ondan aldı. Bunun üzerine Fatimî Halifesi el-Hâkim Dımaşk'taki naibi Lü'lü el-Beşşârî'yi Rahbe üzerine gönderdi. Lü'lü yapmış olduğu sefer neticesinde Rakka ve Rahbe şehirlerini ele geçirerek Dımaşk'a dönmüştür (399/1008-1009)⁷⁸⁰. İsa b. Hılât el-Ukaylî, Rahbe hâkimiyetini kaybettikten sonra Mervânîler tarafından Tûr 'Abdîn'de yakalanarak Nasruddevle'ye gönderildi. 28 Zilkade 404/31 Mayıs 1014 senesinde Meyyâfârîkîn'e ulaşan İsa'ya, Mervânî emiri Nasruddevle tarafından iyi bir karşılama töreni tertip edildi⁷⁸¹.

Irak'ta yağma faaliyetlerini sadece Hafâce kabilesi tertip etmemiştir. Hafâce'nin yanı sıra Ukaylîler ile akraba bir topluluk olan Benû Hilâl de Basra ve çevresinde bulunan hacılara saldırmak suretiyle yağmalarda bulunmuştur (398/1007-1008)⁷⁸².

Büveyhîler'in Bağdat naibi Fahruddevle İbn Cehîr 402/1011-1012 senesinde Deyru'l-'Akûl'u fethedince Hafâce'den Sultan, 'Ulvân ve Receb'i Sakiyu'l-Fırat'a tayin etmiştir. Hafâce'ye Sakiyü'l-Fırat'ı veren Fahruddevle bunun karşılığında onlardan Ukaylîler'i bölgeden uzaklaştırmalarını istemiştir. Bölgeye idareci olarak tayin edilmelerine rağmen Hafâce kabilesi yağmalama siyasetinden vazgeçmemiştir⁷⁸³. Hafâce'nin yağmalarının artması üzerine Ukaylîler'den oluşan bir Halifelik ordusu Hafâce'yi bölgeden uzaklaştırmak için görevlendirilmiştir. Ukaylîler'in içinde bulunduğu Halifelik ordusu, Hafâce kabilesini mağlup ederek liderleri Sultân'ı da esir olarak ele geçirmiş, ancak Hille emiri Ebû'l-Hasan b. Mezyed'in aracılığı ile Sultân serbest bırakılmıştır. Sultân salıverildikten sonra Kûfe ve çevresinde yağmalama faaliyetlerini artırmıştır. Bundan dolayı, Ebû'l-Hasan b. Mezyed komutasında, Hafâce lideri Sultân üzerine gönderilen birlikler onu mağlup etmiş ve daha sonra esir olarak ele geçirmiştir (403/1012)⁷⁸⁴.

⁷⁷⁹ İbn Haldûn, I, 1631; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 199; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; el-Berâkî, s. 393.

⁷⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 171; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 42.

⁷⁸¹ İlyâ en-Nasîbînî, s. 205.

⁷⁸² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 273; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁷⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 189.

⁷⁸⁴ Krenkow, "Al-Khafadji", *EI*, IV, 911.

Ukaylîler de yukarıda anlatılan akraba toplulukları gibi yağmalama faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunlardan farklı olarak Karvâş gibi güçlü bir şahsiyetin birleştiriciliğinde Ukaylîler oldukça güçlenmişlerdir. Güçlenen Ukaylîler ayrıca Bağdat'ı ele geçirmeyi de tasarlamışlardır. Karvâş, Bağdat'ı ele geçirmek için öncelikle burada bulunan Arap olmayan unsurlarla temasa geçerek onları yanına çekmeye çalışmıştır. Halife, Karvâş'ın niyetini öğrenince ona karşı set oluşturmak gayesiyle Hafâce kabilesini kullanmak istemiştir. Şam bölgesinde Ukaylîler ile devamlı mücadele halinde bulunan Hafâce ise Halife'nin yanında yer almıştır⁷⁸⁵. Nitekim Ukaylîler'i Irak'tan uzaklaştırmak ve durdurmak amacıyla Büveyhîler tarafından Hafâce kabilesine hediyeler ile birlikte Kûfe'nin idaresinin verilmesi Ukaylîler'in Sakiyu'l-Fırat'taki hâkimiyetini sonlandırmıştır⁷⁸⁶.

Büveyhîler'in Ukaylîler karşısında Hafâce'ye destek vermek suretiyle Ukaylîler'i Irak'tan uzaklaştırmaya çalışmaları, iki akraba kabile arasındaki mücadeleyi daha da artırmıştır. Hafâce lideri Ebû'l-Fityân Meni' b. Hassân 417/1026 senesinde Kûfe üzerine yürüyünce Karvâş yanına aldığı Ukaylîler ile bölgeye hareket etmiştir. Karvâş'ın hareketi karşısında Ebû'l-Fityân, Hille emiri Dübeys'ten yardım istemiştir. Dübeys b. Ali b. Mezyed ve Abbasîler'den yardım alan Ebû'l-Fityân Karvâş'ın üzerine yürümüştür. İki tarafın öncü birlikleri Kûfe dışında karşılaştığında, onlara karşı koyamayacağını anlayan Karvâş gecenin karanlığından faydalanarak yanında bulunan birliklerle savaş alanından kaçmıştır. Kûfe önlerinden kaçarak Enbâr'a çekilen Karvâş, Dübeys ve Hafâce lideri tarafından takip edilmiştir. Ebû'l-Fityân ve Dübeys'in takibatından kurtulamayan Karvâş sığındığı Enbâr şehrini terk etmek zorunda kalmıştır. Karvâş'ın Enbâr'ı terk etmesinden sonra, şehir Hafâce lideri ve Dübeys tarafından ele geçirilerek yağmalanmıştır⁷⁸⁷.

Karvâş, Enbâr'ın yağmalandığını öğrendiğinde hastalığına rağmen, Garîb ve el-'Anber'den aldığı yardımcı birlikler ile Hafâce ve Dübeys'in yağmalarını durdurmak için Enbâr üzerine yürümüş ve şehre girmiştir. Karvâş'ın Enbâr'a döndüğünü öğrenen Hafâce lideri ve Dübeys dönerek ikinci kez şehri yağmalamışlar. Hafâce emirinin

⁷⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 273-274; Müneccimbaş, nr. 2102, vr. 345.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 275; İbn Haldûn, I, 1633; ed-Divecî, s. 161; Zetterstéen, "Karvaş", *IA*, VI, 371.

⁷⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 273-274; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 215; ed-Divecî, s. 161; İbn Haldûn, I, 1632; Zetterstéen, "Karvaş", *IA*, VI, 371; Krenkow, "Al-Khafadji", *EI*, IV, 911.

Dübeys'e ait olan el-Cami'eyn'i yağmalamasından dolayı Dübeys, Hafâce lideri Ebû'l-Fityân ile kurduğu ittifakı bozarak Karvâş ile barış anlaşması yapmıştır⁷⁸⁸.

Dübeys ile Hafâce arasındaki ittifakın bozulmasından dolayı Karvâş'ın durumu daha da güçlendi. Böylece Karvâş durumunu düzelterek on bin kişilik bir ordu topladı. Enbâr'da ise artan yağmalardan dolayı şehrin etrafına sur inşa edilmesine başlanmıştır. Şehir surlarının inşa edilmesinde bizzat çalışarak katkıda bulunan Karvâş kışı da burada geçirmiştir⁷⁸⁹.

2.1.4. Karvâş ve Fatımîler (401/1011)

Mağrib'te 910 yılında ortaya çıkan Fatımîler (910-1171) kısa zaman içinde bölgedeki Berberî kabilelerin de yardımıyla sınırlarını İhşidîler'in (935-969) hüküm sürdüğü Mısır'a doğru yaymaya başlamışlardır. Fatımîler, İhşidîler içerisinde İbn Serrâc ve Galbûn gibi kişilerin önderliğinde çıkan isyanları desteklemek suretiyle Mısır'a hâkim olmak istemişlerdir⁷⁹⁰.

Fatımîler, Mısır'e ele geçirmek için yaptıkları gizli çalışmalardan sonra ilk olarak Halife el-Mehdî döneminde (910-934) 301/913 yılında, ardından 306/918 yılında Mısır üzerine ordu göndermişlerdir⁷⁹¹. Mısır'ı ele geçirmek için Fatımîler tarafından gerçekleştirilen üçüncü sefer 321-324/933-936 yılları arasında olmuş ve üç yıl sürmüştür. Fatımî halifesi el-Muizz (953-975) döneminde ise kıtlık, veba salgınları ve Karmatî saldırılarının yarattığı iktisadî buhranlarla uğraşmalarından bıkan ileri gelen İhşidî devlet adamları Fatımîler'i Mısır'a davet etmişlerdir. Fatımîler İhşidî devlet adamları tarafından yapılan daveti değerlendirmek maksadıyla, 358/969 yılında Rum asıllı olan komutanı Cevher'i Mısır'a göndererek şehre hâkim olmuşlardır⁷⁹². Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra Fatımîler'in Suriye ve hemen ardından da el-Cezîre ile ilk

⁷⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 303; İbn Haldûn, I, 1633; Zetterstéen, "Karvaş", *LA*, VI, 371; Büveyhî Celâlüddeve'ye kızarak Musul'a Karvâş'ın yanına giderek onunla ittifak kuran el-Esîr lakaplı Ebû'l-Misk 'Anber 420/1029 senesinde el-Kuhey'l'de vefat etmiştir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 303; İbn Haldûn, I, 1633.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 275; İbn Haldûn, I, 1633; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 161; Zetterstéen, "Karvaş", *LA*, VI, 371.

⁷⁹⁰ Farhad Daftary, *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*, (çev. Ercüment Özkaya), Rastlantı Yayınları, Ankara 2001, s. 184-217; Nadir Özkuyumcu, "İhşidîler", *Türkler*, c. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15-38.

⁷⁹¹ H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatımîyye*, s. 85.

⁷⁹² Aydın Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2008, s. 19-21.

askerî münasebetleri başlamıştır. İhşidîler'in topraklarının tamamını ele geçirmek isteyen Fatimîler, öncelikle dâ'îler yani propagandacılar vasıtasıyla Suriye ve el-Cezîre'de faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır.

Daha önceki Ukaylî emirleri Fatimîler tarafından gerçekleştirilen propaganda faaliyetlerinden etkilenip onlar adına hutbe okutmuşlardır. Karvâş'ın 391/1001 yılında Ukaylî emiri olmasından sonra babası el-Mukalled'in Fatimîler ve Abbasîler'e karşı takip etmiş olduğu denge politikasını sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁷⁹³. Zira Abbasîler ve Fatimîler el-Cezîre ve Suriye'deki amaçlarını gerçekleştirmek için Ukaylîler'den istifade etmek istediklerinden, onları yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Fatimîler'in propagandalarının yoğunluk kazandığı dönem Ukaylî emiri Karvâş ile doruğa ulaşmış ve bundan sonra da kesilmeden devam etmiştir. Karvâş'ın Fatimîler'e karşı yakınlık göstermesi Fatimîler'i daha da cesaretlendirmiştir. Ukaylîler ise Fatimîler ile ilişkilerini koparmadıkları gibi, bölgedeki hâkimiyetlerinin devamını da zayıf olan Abbasîler'in hâkimiyetinin devamında görmüşlerdir⁷⁹⁴. Bu sebepten Ukaylîler'in daha gerçekçi bir siyaset takip ettikleri ifade edilebilir. Ukaylîler'in, Fatimîler ve Abbasîler'e karşı tutumları tamamen çıkarları doğrultusunda değişim göstermiştir.

Abbasîler, içinde buldukları zor şartlar içinde el-Cezîre'de tutunabilmek için Fatimîler karşısında Ukaylîler'i denge unsuru olarak görmüşlerdir. Abbasîler, Ukaylîler'den önce Hamdanîler'den nasıl yardım aldılarsa da onların yerini alan bu emirlikten de istifade yoluna gitmişlerdir. Bağdat'ta meydana gelen sorunların çözümünde yeni yeni parlamaya başlayan bu kabile devletinin yardımına müracaat etmişlerdir. Hatta siyasî çıkarlar doğrultusunda ilişkileri daha da kuvvetlendirmek için taraflar arasında evlilik yolu ile akrabalık dahi kurulmuştur⁷⁹⁵.

Mısır'a 969 yılında hâkim olan Fatimîler, el-Hâkim döneminde (996-1021) artırdıkları propaganda faaliyetleri neticesinde, Musul emiri Karvâş ile yazışmalarda bulunmuşlardır⁷⁹⁶. Bu dönemde Fatimîler'in istihdam ettikleri en enerjik ve hararetleli dâ'î ise İran'da faaliyet gösteren *el-Mü'eyyed fi'd-Din Hibetullah eş-Şehristanî*'dir.

⁷⁹³ Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 435.

⁷⁹⁴ ed-Divecî, s. 158; Muhammed Abdullah İnân, *el-Hâkim bi-Emrillâh ve Esrâru'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, Kahire 1404/1983, s. 183.

⁷⁹⁵ ed-Divecî, s. 158.

⁷⁹⁶ Alaeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay., Ankara 1999, s. 528; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire 1981, s. 228.

İran'dan sonra Musul'a gelerek burada Ukaylîler'e misafir olan el-Mü'eyyed, Fatımî halifesinin göndermiş olduğu hediyeleri Karvâş'a takdim eden kişidir. Karvâş'ın Fatımîler adına hutbe okutması, el-Mü'eyyed'in babası Musa b. Davud'un Fars'da dâ'îlik yaptığı zamanda gerçekleşmiştir⁷⁹⁷.

Fatımî halifeleri, dâ'îler vasıtasıyla Musul'da Abbasîler adına okunan hutbeyi kesmeyi hedefledikleri gibi, hutbenin Fatımîler adına çevrilmesi için çaba göstermişlerdir. Fatımîler Halife el-Hâkim döneminde bu amaçlarına ulaşmışlardır. Musul emiri Karvâş yoğun propaganda faaliyetlerinin sonucu olarak Abbasîler adına okuttuğu hutbeyi keserek, hâkim olduğu topraklarda Fatımî halifesi el-Hâkim adına hutbe okutmaya başlamıştır.

Sibt'in ifadelerine göre Musul'da Fatımîler adına hutbe okutma hazırlıklarının daha önceden başlatıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Karvâş'ın Fatımîler adına hutbe okuttuğu 401/1011 senesinden bir yıl önce el-Hâkim elçiler vasıtasıyla Karvâş ile yazışmak suretiyle onun yanına çekmek için çalışmalarında bulunmuştur (400/1010). Bu sebepten Musul'a bir heyet gönderen el-Hâkim, Karvâş'a gönderdiği hediyeler ile Fatımîler adına hutbe okutması için teşviklerde bulunmuştur⁷⁹⁸. Karvâş ile el-Hâkim arasındaki yazışmalar, Karvâş'ın kâtibi Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Vezîr tarafından yürütülmüştür⁷⁹⁹.

Fatımîler tarafından yapılan telkin ve teşvikler netice verdiği için Musul halkını toplayan Karvâş, Fatımî halifesi el-Hâkim'e biat ettiğini açıklamıştır. Ancak Karvâş'ın bu kararına, halk razı olmadığından gizli bir şekilde onun aleyhine söylenmeye başlamışlardır. 4 Muharrem 401/18 Ağustos 1010 senesinde Cuma günü, el-Hâkim tarafından gönderilen deriden bir başlık, imame, ipek kumaş ve pantolon ve kırmızı terlik Karvâş'a takdim edilmiştir. Hediyeleri kabul eden Karvâş, akabinde kılıç kuşanmıştır. Kılıç kuşanma merasimi bittikten sonra baş kısmında "*Nuruyla gazabı uzaklaştıran, büyüklüğüyle makamların dayanağını yıkan, kudretiyle hakikat güneşini Mağrib'ten doğuran Allah'a hamd olsun...*" ibaresinin bulunduğu hutbenin yazılı

⁷⁹⁷ el-Mü'eyyed fi'd-Dîn Hibetullah Ebî İmrân Musa eş-Şirazî, *Müzekkerât-ı Dâ'î'u'd-Du'âtu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, tah. ve şerh: Arif Tâmir, Mü'essesetu İzzeddin, Beyrut 1403/1983, s. 10; Verena Klemm, *Memoirs of a Mission, The Ismaili Scholar, Stateman and Poet al-Mu'ayyad fi'd-Din al-Shirazi*, London 2003, s. 12-13.

⁷⁹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, s. 49.

⁷⁹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, s. 57.

bulunduğu nüsha Karvâş'a takdim edilmiştir⁸⁰⁰. Musul'dan sonra sırasıyla Enbâr, Kûfe, Kasr ve Meda'in gibi Karvâş'ın hâkim olduğu bütün şehirlerde Fatimîler adına hutbe okutulmaya başlanmıştır⁸⁰¹. Hutbenin okutulması halkın tepkisini çektiği gibi bazı şehir amirleri de buna karşı çıkmıştır. Nitekim Enbâr hâkimi durumu kabullenmeyerek Abbasîler'e sığınmıştır⁸⁰².

Kaynaklarda hutbenin okutulması için Fatimî halifesi el-Hâkim tarafından Karvâş'a 30.000 dinar gönderildiği de aktarılmaktadır⁸⁰³. Musul'da Fatimîler adına hutbe okutulmasına rağmen halk bu inanca karşı kayıtsız kalmıştır. Bundan dolayı Karvâş'ın Musul halkına karşı oldukça hasmane bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır⁸⁰⁴. Hutbe'nin okutulmasından sonra Karvâş kâtibi Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Vezîr'i çeşitli hediyeler ile Mısır'a göndermiştir. Kâtib'in ifadesine göre, Mısır'a ulaştığında el-Hâkim tarafından kendisine bin dinar ve otuz çeşit güzel elbise verilmiştir⁸⁰⁵.

Musul ve buraya bağlı yerlerde Fatimîler adına hutbe okutulmasından dolayı Abbasî Halifesi el-Kadir (991-1031), Kadı Ebû Bekir el-Bakillânî'yi Büveyhî emiri Bahâuddevle'ye gönderip ondan yardım istedi. Kadı'yı iyi bir şekilde karşılayan ve ona ikramlarda bulunan Bahâuddevle, Amidülcüyûş'a mektup gönderip Karvâş'ı cezalandırmak için Musul üzerine yürümesi emrini verdi. Bahâuddevle askere dağıtılmak üzere de yüz bin dinar para gönderdi. Amidülcüyûş'un harekete

⁸⁰⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, s. 53-54; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IV, 228; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 487; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 175; Vefa Muhammed Ali, s. 75; İbn Kesîr, "Karvâş Musul halkına kızdığından 401/1011 senesinde Fatimîler adına hutbe okutmaya karar verdi" demiştir. Ancak kaynaklardan anlaşılacağı üzere bu durumun bundan kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Bkz: İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 47.

⁸⁰¹ el-Azimî, s. 320; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 180; Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-E'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, c. II, tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye, Kahire 1416/1996, s. 126; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 487; İbnü'l-Verdî, I, 448; İbnü'l-Cevzî, VII, 251; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IV, 226; Abu'l-Farac Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel, s. 156; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s.443; İbn Hallikân, V, 263; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 47; el-Kudâ'i, s. 183; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 352-3; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, s. 228; ed-Divecî, s. 159; Vefa Muhammed Ali, s. 75; Marius Canard, "el-Hakim bi-Amr Allah", *El*, (New Edition), c. III, Leiden/Brill 1986, s. 80; Zetterstéen, "Karvâş", *IA*, VI, 371; Bezer, "Ukayliler", *DIA*, XLII, 60.

⁸⁰² İbnü'l-İmâd, V, 7.

⁸⁰³ İbnü'l-Cevzî, VII, 251; Circis b. el-Adîm ise bunun tam aksine Halife el-Ka'im'in Fatimîler adına okutulan hutbeyi kesmesi için Karvâş'a 30 bin dinar ve hediyeler gönderdiğini aktarmaktadır(Bkz: eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 443); Sibt ise hutbenin okutulmasından sonra Karvâş'a 30 bin dinar değerinde hediye gönderildiğini aktarmaktadır(Bkz: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, 58).

⁸⁰⁴ ed-Divecî, s. 159.

⁸⁰⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, 58.

geçmesinden sonra telaşa kapılan Karvâş, özür dileyerek, hutbeyi Abbasî halifesi el-Kadir adına okutmaya başladı⁸⁰⁶.

Karvâş, Fatimîler adına okuttuğu hutbeyi durdurduğu vakit, Mısır'a göndermiş olduğu elçisi Ebû'l-Hasan Ali Rakka'ya dönmüştü. Elçinin ifadesine göre Rakka'ya ulaştığında “*Karvâş'ın Fatimîler adına okuttuğu hutbeyi kestiğini*” ifade eden mektubunu aldı. Haberi olan Kâtib yanında bulunan bir grup Numeyr kabilesi mensubu ile Musul'a döndü⁸⁰⁷. Fatimîler adına hutbenin kesilmesi Fatimîler tarafından tepkiyle karşılandı. Nitekim Karvâş'ın hutbeyi Abbasîler adına okutmaya başlamasından dolayı Fatimîler Musul ve çevresini yağmalattılar⁸⁰⁸.

el-Cezîre bölgesinde yaşanan bu siyasî gelişmelere paralel olarak 401/1011 senesi içerisinde çekirge olayları görülmüştür. Çekirge hadisesinden hemen sonra ise Arap kabilelerinin Musul'a saldırımları üzerine büyük bir veba ardından da kıtlık ortaya çıkmıştır. Bu kıtlık hadisesinde bir kilo ekmeğin bir altın dinara satıldığı Abû'l-Farac'ın kayıtlarında müşahade edilmektedir (401/1010)⁸⁰⁹. Aynı yıl içerisinde Kûfe'de bulunan Hafâce kabilesi hacılara saldırmak suretiyle karışıklıklar çıkardığı için Amidülcuyûş tarafından bölgeye seferler düzenlenmiştir⁸¹⁰. Irak'ta yaşanan bu olumsuz gelişmelerden dolayı İbnü'l-İmâd'ın ifadesine göre 401/1011 yılında Irak'ta hac yapılamamıştır⁸¹¹.

2.1.5. Ebû'l-Kâsım el-Mağribî ve İbn Fehd'in Tutuklanması (411/1020-1021)

Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin el-Mağribî'nin babası Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin Haleb Hamdânî emiri Seyfüddevle'nin ashabındandı. Seyfüddevle'nin ölümünden sonra Mısır'a giderek kendisine birtakım amaller verildi. Mısır'da doğan ve yetişen Ebû'l-Kâsım, babasının ve kardeşlerinin Fatimî halifesi el-Hâkim tarafından

⁸⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 180; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, 53-57; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 487; İbnü'l-Verdî, I, 448; İbnü'l-Cevzî, VII, 251; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, IV, 228; İbn Hallikân, V, 263; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 200; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 47; İbnü'l-İmâd, V, 7; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 352-3; Cüveynî, 528; ed-Divecî, s. 159; C. E. Bosworth-C. F. Bosworth, “The Imperial Policy on the Early Ghaznawids”, *Islamic Studies*.vol. 1, no. 3 (Aralık 1962), s. 67; Zetterstéen, “Karvaş”, *İA*, VI, 371; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 435.

⁸⁰⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, 58.

⁸⁰⁸ es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 175.

⁸⁰⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 281.

⁸¹⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, s. 59.

⁸¹¹ İbnü'l-İmâd, V, 7; Abdurrahkib Yusuf, *ed-Devletu'l-Dustekiyye, (el-Kısmu's-Siyasî)*, Bağdat 1972, s. 56.

öldürülmesinden dolayı Mısır'ı terk ederek Şam bölgesinde bulunan Hassân b. Müferric b. el-Cerrâh'a sığındı (400/1010). Buradan da Musul Ukaylî emiri Karvâş b. el-Mukalled'e intisab etti⁸¹². Kaynaklarda zikredilmeyen bir sebepten 411/1020-1021 yılında Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn, Karvâş tarafından malları müsadere edilmek suretiyle tevkif edildi⁸¹³.

Ukaylî emiri Mu'temiduddevle Karvâş b. el-Mukalled, 411/1020-21 senesinde daha önce el-Mukalled b. el-Müseyyeb'e hizmet etmiş olan ardından da Musul'a gelerek burada önemli miktarda mal kazanan kâtibî⁸¹⁴ İbn Fehd'i de kendisine ait olan topraklarda fazla vergi toplayarak insanlara zulmettiği için tevkif etti⁸¹⁵. Hapse atılan Süleyman b. Fehd ve İbnü'l-Mağribî bir süre sonra serbest bırakıldıktan sonra Diyâr-ı Bekr'de bulunan Mervânîler'e sığınmak için Musul'dan ayrıldılar. Durumu fark eden Karvâş, onları geri getirmek için kardeşi Bedrân'ı görevlendirdi. Bedrân'ın girişimleri neticesinde İbn Fehd ve İbnü'l-Mağribî yakalanarak Musul'a getirildiler⁸¹⁶. Musul'da bir süre hapsedildikten sonra el-Mağribî kendisine ait olan Bağdat ve Kûfe'deki mallarını Karvâş'a vermeyi taahhüt ederek serbest kalırken⁸¹⁷ İbn Fehd ise serbest bırakılması için istenilen ücreti ödemediğinden⁸¹⁸ bizzat Karvâş tarafından öldürüldü⁸¹⁹.

İbnü'l-Mağribî serbest bırakıldıktan sonra Bağdat'a giderek Şerefüddevele el-Büveyhî'ye vezirlik yaptı⁸²⁰. Bağdat'ta yaklaşık on ay beş gün vezirlik yapan⁸²¹ İbnü'l-Mağribî, 415/1024-25 senesinde Bağdat'taki Türkler'in muhalefeti ile karşılaştı. İbnü'l-Mağribî ve el-Esîr el-'Anber, Türkler'in artan baskıları karşısında kendilerini güvenceye

⁸¹² İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 128; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 336; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, I, 502; İbn Hallikân, II, 176; İbn Haldûn, I, 1632.

⁸¹³ İbn Haldûn, I, 1632; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 214; Baybars el-Mansurî Ebû'l-Kasım el-Mağribî'nin 410/1019-1020'de tevkif edildiğini aktarmıştır. Bkz: Rükneddin el-Emir Baybars el-Mansurî, *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, Feyzullah Efendi, nr. 1459, vr. 42-43.

⁸¹⁴ Garsunni'me Ebî'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbî', *el-Hefevâtu'n-Nâdire*, tah. Salih el-Eşter, Dâru'l-Evzâ'î, Beyrut 1407/1987, s. 56.

⁸¹⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 249.; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 214; İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Verdî bu olayı 412/1021-1022 yılı olayları içerisinde anlatmaktadır. Bkz: İbnü'l-Cevzî, VIII, 2; İbnü'l-Verdî, I, 463; İbn Haldûn, I, 1632.

⁸¹⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 129; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 214.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 249; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 129.

⁸¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 249; İbnü'l-Cevzî, VIII, 2; İbnü'l-Verdî bunları 412/1021-1022 yılı olayları içerisinde anlatmaktadır. Bkz: İbnü'l-Verdî, I, 463; İbnü'l-Ezrâk Süleyman b. Fehd'in serbest bırakılarak İbnü'l-Mağribî ile birlikte Mervânîler'e sığındığını bildirmektedir. Bkz: İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 129.

⁸¹⁹ İbnü'l-Cevzî, VIII, 2; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, I, 502.

⁸²⁰ İbn Haldûn, I, 1632.

⁸²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 260.

almak için Büveyhî emiri Müşerrefüddeve'den emin bir yere gitmek için izin istediler. Müşerrefüddeve onlara “*Vallahi Ben de sizinle birlikte esirim*” diyerek onlara karşı aczini bildirdi. Bu sebepten İbnü'l-Mağribî, yanında bulunan el-Esîr 'Anber el-Hâdım ve Müşerrefüddeve ile birlikte es-Sindiyye'de bulunan Karvâş'a sığındı⁸²². Türkler Avâne'ye giden vezir ve maiyetini geri getirmek için çalışmalarda bulundular. Nitekim el-Esîr ve Müşerrefüddeve geri dönerken⁸²³ İbnü'l-Mağribî ise hem Türkler'e güvenmediğinden hem de Türkler ile yaptığı görüşmelerde para konusunda anlaşmazlığa düştüğü için geri dönmeyerek Karvâş'ın yanında kaldı⁸²⁴.

Bir aylık bir vezirlikten sonra⁸²⁵ el-Mağribî, Kûfe naibliğinden eniştesi İbn Ebî Talib'in Abbasîler tarafından görevden uzaklaştırılmasını kabul etmeyerek durumu açık bir şekilde izhar etti. Bu sebepten Abbasî Devletinin ileri gelen devlet adamları İbnü'l-Mağribî'yi Halife el-Kadir'e şikâyet ettiler. Bundan dolayı Halife el-Kadir, Kadı Ebû Cafer es-Semmanî'yi bir mektupla Karvâş'a göndererek el-Mağribî'yi yanından uzaklaştırmasını istedi (416/1025-1026). Bu emri yerine getiren Karvâş, İbnü'l-Mağribî'yi görevden aldı ve yanından uzaklaştırdı. İbnü'l-Mağribî de buradan Diyâr-ı Bekr hâkimi Nasruddevle'nin yanına gitti⁸²⁶. Karvâş, İbnü'l-Mağribî'nin kendisine teslim edilmesi için Nasruddevle nezdinde teşebbüslerde bulundu, ancak Mervânî emiri bunu kabul etmedi⁸²⁷. Bu olaydan sonra Ebû'l-Kasım el-Hüseyin b. Ali el-Mağribî, ikinci kez ayrıldığı Ukaylî emirliğinden sonra geldiği Meyyâfârikîn'de Mervânî devletinin vezirlik makamına getirildi⁸²⁸. İbnü'l-Mağribî 418/1027-1028 senesinde altmış dört yaşında iken Meyyâfârikîn'de vefat etti⁸²⁹.

2.1.6. Karvâş ve Ebû Sinan Garîb b. Muhammed b. Makn

Ukaylî kabilesinin yöneticilerinden biri ve 'Ukberâ emiri Ebû Sinan Garîb b. Muhammed b. Makn, 411/1020 senesinde yanına almış olduğu Nûruddevle Dûbeys b.

⁸²² en-Nuveyrî, Şihâbeddin Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetu'l-Ereb fî Fünûnu'l-Edeb*, c. XXVI, tah. Necib Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004, s. 142-143.

⁸²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 260; İbn Haldûn, I, 1632.

⁸²⁴ en-Nuveyrî, XXVI, 142-143.

⁸²⁵ İbn Haldûn, I, 1632.

⁸²⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 261-270; İbn Haldûn, I, 1632.

⁸²⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 130.

⁸²⁸ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 130.

⁸²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 281; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 336; İbn Tağrîberdî, en-Nücûm, IV, 267; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 220; el-Kudâ'î, s. 187; ez-Zirkilî, II, 245.

Ali ve Bağdat askerleriyle, anlaşmazlığa düştüğü Musul emiri Karvâş'ın üzerine yürüdü. Bağdat'ın mahallelerinden olan Kerh yakınlarında Karvâş ve yanında bulunan Ebû Sinan Garib b. Muhammed b. Makn'nın amcasının oğlu Râfi' b. el-Hüseyin b. Makn mağlup edilerek malları gasp edildi⁸³⁰. Bu saldırılar esnasında Karvâş, hazine ve ağırlıkları ile birlikte esir düşerken müttefik Arap kuvvetleri Karvâş'ın elinde bulunan Tekrît'i ele geçirerek yağmaladılar⁸³¹.

Mağlub olan Râfi', amcasının oğlu Garib'e iltica etmek suretiyle kurtulurken Karvâş ise firar edip Hafâce emiri Sultân b. el-Hüseyin⁸³² b. Semmâl'in yanına gitti. Hafâce emirinin yanına sığınan Karvâş topladığı birliklerle bir süre sonra yeniden Garib ile mücadeleye koyuldu. Karvâş, Hafâce emiri Sultân b. el-Hüseyin ile birlikte Fırat'ın batı yakasında Garib'e karşı yaptığı ikinci savaşı da kaybetti. Karvâş'ın mağlup olması üzerine yanında bulunan müttefiki Hafâce lideri Sultân b. el-Hüseyin'in adamları Karvâş'ın mallarını yağmaladılar. Sultân, yaşananlardan dolayı Karvâş'a haber gönderip özrünü beyan etti ve gelebilecek saldırıları durdurmak için de itaat halinde bulunduğunu bildirdi⁸³³.

Ebû Sinân⁸³⁴ Garib, Karvâş ile devamlı mücadele halinde bulunuyordu. Bu mücadelelerde Ebû Sinân Garib, genellikle Büveyhîler'den yardım almaktaydı. 421/1030 yılında Ebû Sinân Garib, Büveyhî emiri Celâluddavle'den aldığı destekle Arap ve Kürtler'den müteşekkil bir ordu oluşturarak, Karvâş'a tabi Ukaylî ileri gelenlerinden Ebû'l-Müseyyeb Râfi' b. el-Hüseyin'in elindeki Tekrît şehrine yürüyüp burayı muhasara altına aldı. Garib karşısında zor durumda kalan Râfi' yardım almak için Karvâş'ın yanına gitti. Bir süre Musul'da kalan Râfi', Karvâş'tan aldığı yardımcı kuvvetler ile Garib'in üzerine yürümek amacıyla *ed-Dukke* adı verilen mevkiye ulaştı. Râfi' yanında bulunan birliklerle *ed-Dukke*'ye vardığında Garib, Tekrît kuşatmasına

⁸³⁰ Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 502; İbn Haldûn, I, 1632; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Covernton, s. 184.

⁸³¹ İbn Haldûn, I, 1632; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Covernton, s. 184.

⁸³² Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; İbn Haldûn, Hafâce kabilesinin başında bu sırada Sultan b. el-Hasan adında birinin bulunduğunu nakletmiştir. Bkz: İbn Haldûn, I, 1632.

⁸³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 249; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 502; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Covernton, s. 184; İbnü'l-Verdî 412 yılı içerisinde bu olayı anlatmaktadır. Bkz: İbnü'l-Verdî, I, 463; İbn Haldûn, I, 1632; Zetterstéén, "Karvaş", *İA*, VI, 371;

⁸³⁴ Covernton, s. 184.

devam etmekteydi. Tekrît halkı Garib'ten eman istemiş ancak bu kabul edilmediğinden şehirde Garib'e karşı güçlü bir savunma iradesi oluşmuştu⁸³⁵.

Râfi'nin *ed-Dukke*'ye vardığını haber alan Garib, yanında bulunan birliklerle buraya geldi. İki taraf arasında *ed-Dukke*'de yapılan savaşta, Garib adamlarının ihanetine uğradı. Savaş esnasında Garib'in adamları Celâluğdevle'nin ordusuna ait silah ve malları yağmalayınca Garib mağlup olarak kaçtı. Karvâş ve Râfi ise Garib'in adamlarını ele geçirerek mallarını yağmaladılar. Bir süre sonra Karvâş'ın aracılığı ile Garib ve Râfi arasında anlaşma yapıldı⁸³⁶. Böylece aile içerisindeki mücadele bir süreliğine durdu.

Daha önce de ifade edildiği gibi Garib ile Büveyhîler arasında sıkı dostluk vardı. Nitekim Büveyhî emiri Celâluğdevle 423/1031-1032'de Bağdat'ta Türk askerler tarafından kendisine karşı oluşan muhalefetten dolayı şehri terk etmek zorunda kalarak 'Ukberâ'da bulunan Ukaylî emirlerinden Garib'e iltica etmek zorunda kaldı. Burada yaklaşık kırk üç gün ikamet eden Celâluğdevle Bağdat'a dönmesine izin verildiğinden buradan ayrılarak Bağdat'a döndü⁸³⁷.

Seyududdevle unvanına sahip 'Ukberâ emiri Ebû Sinân Garib b. Muhammed b. Makn, 425/1033-1034'te Kerh-i Samerra'da yetmiş yaşında öldü. Ebû Sinân Garib adına *Seyfiyye* adı verilen dirhemler bastırmış ve 500 bin dinar da miras bırakmıştır. Garib b. Muhammed b. Makn'ın ölümünden sonra yerine oğlu Ebû Reyhân geçmiştir. Garib ölümünden önce "*Ben alacaklı olduğum herkese hakkımı helal ediyorum, siz de aynı şekilde hakkınızı helal ediniz*"⁸³⁸ diyerek münadiler vasıtasıyla halka seslenmiştir. Ebû Reyhân ise babasının vefatından sonra Musul emiri Karvâş'ın yanına gitmiştir⁸³⁹.

2.1.7. Karvâş ve Bedrân Arasındaki Münasebetler

Büveyhîler'den kaçarak Ukaylîler'e sığınan el-Esîr 'Anber el-Hâdim'in Karvâş'ın yanında önemli bir mevkiye ulaşması Ukaylî ailesi içerisinde hoşnutsuzluk yarattı.

⁸³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 311; İbn Haldûn, I, 1635; Covernton, s. 184-185.

⁸³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 311; İbn Haldûn, I, 1635.

⁸³⁷ Henry C. Kay, s. 514; Covernton, s. 185.

⁸³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 335; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 121; Henry C. Kay, s. 514; Covernton, s. 185.

⁸³⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 118.

Karvâş'ın el-Esîr 'Anber el-Hadim'e daha önce sahip olduğu Kayravan'daki mülklerini geri vermesinden dolayı Ukaylî ailesinden Necdetüddeve Mervân b. Kırâd, Râfi' b. el-Hüseyin ve Karvâş'ın kardeşi Bedrân, rahatsızlıklarını açık bir şekilde ilettiler (417/1026-1027)⁸⁴⁰.

Ukaylî ileri gelenlerinden Necdetüddeve Mervân b. Kırâd ve Râfi' b. el-Hüseyin kendilerine katılan Karvâş'ın kardeşi Bedrân ile birlikte isyan ettiler. Karvâş aile içerisinde oluşan bu tepkiye karşılık yine Ukaylî ailesinden Garib b. Muhammed b. Makn, el-Esîr 'Anber ve Mervânî emirinden aldığı yardımlarla 13.000 kişilik bir ordu topladı. Karvâş topladığı ordu ile kendisine karşı oluşan ittifak kuvvetlerinin üzerine yürüdü. Taraflar arasında Beled şehri yakınlarında yapılan savaşta birçok kişi öldü. Savaş esnasında fazla kayıp verilince Mervân b. Kırâd, Garib ile barışma yolunu tercih etti. Ebû'l-Fazl Bedrân b. el-Mukalled ise kardeşi Karvâş ile barışarak Nusaybin şehrinin idaresini aldı (417/1026-1027)⁸⁴¹. Karvâş'ın Nusaybin'i Bedrân'a vermesinden dolayı Mervânî emiri Nasruddevle 418/1027-1028 senesinde Nusaybin üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi⁸⁴².

Nasruddevle'nin Nusaybin'i ele geçirmesinden sonra Bedrân derhal harekete geçerek şehri ele geçirmek için çeşitli teşebbüslerde bulundu. Bedrân, 419/1028'de Nusaybin üzerine yürüyerek Nasruddevle'nin şehirde bulunan askerlerini mağlup edip halkın bir kısmını öldürttü. Nasruddevle yenilgiden sonra Bedrân'ın üzerine birlikler gönderdi ancak bunlar da geri çekildiler. Bu yenilgiye rağmen ısrarlarını sürdüren Mervânî emiri Nasruddevle üç bin kişilik bir ordu ile Nusaybin'e girerek Bedrân'ı yendi. Bedrân yenilgiye rağmen ordusunu toparlayarak Nasruddevle'nin üzerine saldırdı ve onu şehre çekilmeye zorladı. Bu sırada Bedrân'ın, kardeşi Karvâş ile arası bozulduğundan Karvâş Nusaybin önlerinden Musul'a çekildi. Bedrân ise bu gelişmeden sonra Nasruddevle'ye karşı mücadele edemeyeceğini anladığından Nusaybin'e karşı sürdürdüğü muvaffakiyetsiz saldırıları durdurdu⁸⁴³.

⁸⁴⁰ İbn Haldûn, I, 1632; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Covernton, s. 184.

⁸⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 274; İbn Şeddâd, III/I, 130; İbn Haldûn, I, 1632; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Yusuf, 55; Tufantoz, 84; Zetterstéen, "Karvâş", *İA*, VI, 371; Covernton, s. 184.

⁸⁴² İbn Şeddâd, III/I, 130; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Yusuf, s. 56.

⁸⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 282; İbn Haldûn, I, 1633; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 54-58; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Gandûr, s. 100; Tufantoz, s. 84.

Bedrân'ın Nusaybin saldırılarını bırakmasından sonra Mervânî emiri Nasruddevle ile Ukaylî emiri Karvâş arasında barış antlaşması imzalandı ve ilişkileri daha da güçlendirmek amacıyla da Karvâş kızı Seyyide'yi Nasruddevle ile evlendirdi. İkili arasında yapılan ve ilişkilerin güçlendirilmesini amaçlayan bu evlilik uzun sürmedi. Seyyide, Nasruddevle'nin Mısır'dan gelen bir cariye ile evlenmesinden dolayı babasının yanına döndü. Böylece Ukaylî-Mervânî ilişkileri tekrardan bozuldu⁸⁴⁴.

Karvâş, kızının Musul'a dönmesinden sonra Mervânîler'e karşı düşmanca tutumunu daha da artırıp, saldırı için fırsat kollamaya başladı. Nasruddevle'nin hizmetinde bulunan bazı ileri gelen Mervânî emirlerinin, Karvâş'a gelerek onu Mervânî topraklarına karşı yürüme konusunda teşviklerde bulunmalarından dolayı Karvâş Mervânîler'e saldırmak için aradığı fırsatı buldu. Karvâş, Mervânî emirinden kızının mihri olarak Nasruddevle'den 20 bin dinar ve kardeşi Bedrân için de Nusaybin ve Cezîre'yi istedi. Nasruddevle'nin olumsuz cevap vermesinden dolayı Karvâş hazırladığı birliklerin başında Cezîre üzerine yürürken, kardeşi Bedrân'ı da başka bir askerî birlik komutasında Nusaybin üzerine gönderdi. Bedrân Nusaybin önlerine gelerek kuşatmaya başladığı esnada Karvâş da şehrin önlerinde göründü⁸⁴⁵.

Bedrân ile birlikte Nasruddevle'ye karşı mücadele eden Karvâş herhangi bir başarı elde edemedi. Nasruddevle ise Ukaylîler ile yaptığı mücadelelerin uzun sürmesinden dolayı Karvâş'ın kızının mihri için 15 bin dinar ödedi⁸⁴⁶. Mervânîler, Ukaylîler ile giriştikleri mücadelelerden sonra onlara karşı üstün gelemeyeceklerini anladıklarından onlara tabiyet vergisi vermeyi kabul ettiler⁸⁴⁷. Ayrıca, Mervânî emiri Nasruddevle, Bedrân'ın ısrarlı tutumu karşısında Nusaybin'i Ukaylîler'e verdi (421/1030)⁸⁴⁸. Mervânî emiri Nasruddevle'nin Nusaybin üzerindeki hükümlerlik haklarından Ukayloğulları lehine feragat etmesindeki en büyük etken, muhtemelen bu

⁸⁴⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 121; İbn Şeddâd, III/I, 355; İbn Haldûn, I, 1634; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Yusuf, 55; Seyyide İbn Şeddâd tarafından Karvâş'ın kardeşi olan Bedrân'ın halası olarak da yanlış bir şekilde gösterilmektedir. İbn Şeddâd, III/I, 130; İbn Tağrıberdî, bu olayın tarihini 420/1029-1030 olarak vermiştir. Bkz: İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm*, IV, 273.

⁸⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 306; İbn Şeddâd, III/I, 130; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Yusuf, s.57.

⁸⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 306; İbn Şeddâd, III/I, 130; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Yusuf, s.57; Gandûr, s. 99; Bunun dışında İbn Haldûn Nasruddevle'nin Seyyide'nin mihri olarak 10 bin dinar ödemeyi kabul ettiğini aktarmıştır. Bkz: İbn Haldûn, I, 1634; Ayrıca krş. Zekkâr, *Târihu'l-Arab*, 369; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 60.

⁸⁴⁷ Zekkâr, *Târihu'l-Arab*, 369; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 60.

⁸⁴⁸ Yusuf, s.57; Zekkar, *Târihu'l-Arab*, 368; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 60.

sırada onun hâkimiyetinin Urfa'ya doğru genişlemekte olması ve Bedrân'ın Nusaybin'e karşı takındığı kararlı tutumun etkisinin olduğu ifade edilebilir.

Müneccimbaşı, İslâm topraklarındaki emirliklere karşı genişleme politikası gütmemiş olan Nasruddevle'nin, Bizans ve Ermeniler üzerine gaza yapmakla yetindiğinden Ukayliler ile mücadele etmekten imtina ettiğini kaydetmiştir. Bunun yanı sıra Nusaybin'in Ukayliler'e bırakılması ile ilgili, Münecimbaşı, Nasruddevle'nin Musul Ukaylileri'ne vermekte olduğu vergiyi ödemekte sıkıntı çekmesinden kaynakladığını ifade etmiştir⁸⁴⁹.

Nusaybin emiri Bedrân b. el-Mukalled 425/1033-1034'te vefat ettikten sonra oğlu Kureyş b. Bedrân, amcası Karvâş'ın yanına giderek ona tabi oldu. Karvâş, yeğeni Kureyş'i babasının yerine Nusaybin valiliğine tayin etti⁸⁵⁰. Bu durumdan istifade etmek isteyen Benû Numeyr, Nusaybin'i ele geçirmek için muhasaraya başladıysa da Kureyş, Numeyrilerin üzerine yürüyerek onları Nusaybin'den uzaklaştırmaya muvaffak oldu⁸⁵¹. Tuğrul Bey 449/1057'da Nusaybin'e geldiğinde şehir Kureyş'in hâkimiyeti altındaydı. Nusaybin'i ele geçiren Tuğrul Bey'in, buradan ayrılmasından sonra Nusaybin tekrardan Kureyş b. Bedrân'ın hâkimiyeti altında girdi ve 453/1061 yılında Kureyş'in vefatına kadar da onun elinde kaldı⁸⁵².

2.1.8. Oğuzlar'ın Musul'u İstilas

Karvâş döneminin en önemli olayı el-Cezîre bölgesinde ilk Oğuz istilasının başlamasıdır. Oğuz istilasına maruz kalan⁸⁵³ Musul'daki Ukaylî emirliğinin durumuna geçmeden önce *Irak Oğuzları* olarak adlandırılan bu Türkmenler hakkında kısaca bilgi vermenin daha faydalı olacağı kanaatindeyiz. Büyük Selçuklu Devleti'nin atası olarak kabul edilen ve adını devlete veren Selçuk Bey'in yaşlanması ile birlikte devlet işlerini oğlu Arslan Yabgu üstlenmiştir. Selçuk'un 1007'de vefatından ailenin başına geçen oğlu Arslan Yabgu döneminde, Selçuklular Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde

⁸⁴⁹ Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁸⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 335; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 511; İbn Haldûn, I, 1634; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; İbnü'l-Verdî Bedrân'ın ölüm tarihini 424/1032-1033 yılı (Bkz: İbnü'l-Verdî, I, 473) el-Ömerî ise 426/1034-1035 yılını vermektedir (Bkz: el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 223).

⁸⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 335.

⁸⁵² İbn Şeddâd, III/I, 131.

⁸⁵³ Mesud Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 363.

faaliyetlerini artırdığından Karahanlılar ve Gazneliler durumdan rahatsız olmuşlardır. Karahanlılar ve Gazneliler artan Selçuklu tehlikesi karşısında bir araya gelerek sorunu birlikte çözmeyi kararlaştırmışlardır⁸⁵⁴. Gazneli Mahmud, Karahanlılar ile yaptığı anlaşma gereğince topraklarında bozgunculuk yapan ve devleti için tehlike olarak gördüğü Arslan Yabgu'yu davet ettiği bir ziyafet esnasında yakalatarak Hindistan'daki Kalincar kalesine hapsedirmiştir (416/1025)⁸⁵⁵. Arslan Yabgu esaretinden yedi yıl sonra 1032 yılında burada vefat etmiştir⁸⁵⁶.

Arslan Yabgu'nun tevkif edilmesinden sonra ona bağlı bin kişilik Türkmen grubu önce Kirman'a ardından Isfehan üzerine yürüyerek şehrin hakimi Alauddevle b. Kâkûye ile savaşıp Azerbaycan'a geçtiler⁸⁵⁷. Türkmenler 419-435/1028-1044 yılları arasında Musul ve Diyâr-ı Bekr gibi büyük merkezlerin yanı sıra birçok şehri tahrip ederek yağmalarda bulundular.

Maveraünnehir'de kalan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar ise Tuğrul ve Çağrı Beylerin hâkimiyetlerini kabul etmeyip Gazneli Mahmud'a müracaatla Horasan'a yerleşmek için izin istediler. Tus valisi Arslan Cazib'in uyarılarına rağmen Gazne hükümdarı Mahmud Türkmenler'in bu isteğini kabul etti. Bunu yaparken de onların silah taşımalarını yasaklayıp, bölgede dağınık bir şekilde yaşamalarını sağladı⁸⁵⁸. Bölgeye yerleşen Arslan Yabgu'ya bağlı olan dört bin kişilik Oğuz birliğinin Nesa, Baverd, Ferave, Ebiverd ve Serahs gibi şehirlerde yağmalarda bulunmalarından dolayı halk Gazne hükümdarı Mahmud'a şikâyetlerde bulundu. Sultan Mahmud halkın şikâyeti üzerine 418/1028 yılında, bunları tedip etmek için Arslan Cazib'i görevlendirdi⁸⁵⁹. Arslan Cazib'in Oğuzlar karşısında başarısız olmasından dolayı Mahmud bizzat 419/1028 senesinde sefere çıktı ve yağmalarda bulunan Oğuzlar'dan dört bin kadarını

⁸⁵⁴ en-Nüveyrî, XXVI, 155-157; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 30-31.

⁸⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 291-292; İbn Haldûn, I, 1633; en-Nüveyrî, XXVI, 156; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 92.

⁸⁵⁶ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 31.

⁸⁵⁷ en-Nüveyrî, XXVI, s. 156; el-Kudâ'î, s. 191.

⁸⁵⁸ Ebû'l-Fazl Beyhakî, *Tarihu Beyhakî*, (Arapça trc. Yahya el-Haşâb-Sadık Neşât), Dâru'l-Encelû'l-Mısıriyye, Kahire ts., s. 68; er-Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, II, (çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999, s. 91; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 39-40; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 31; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2007, s. 38.

⁸⁵⁹ Beyhakî, s. 68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 291-292; İbn Haldûn, I, 1633; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, (çev. Ali Genceli), Ankara 1971, s. 86; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 92; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 31; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 38.

öldürdü⁸⁶⁰. Mağlup olup kurtulan Oğuzlar ise Bulhan, Curcan ve Dihistan taraflarına dağıldılar. Hatta bunlardan 2.000 çadırılık başka bir grup ise Azerbaycan'a gelerek Revvâdî hükümdarı Vehsudân'ın himayesine girdiler⁸⁶¹.

Mahmud'un ölümü (421/1030) ve hemen ardından Gazne Devleti'nde baş gösteren taht kavgaları Oğuzlar'ın tekrardan Horasan'a dönmelerini sağladı. Mesud'un Gazne Devleti tahtına geçmesinde Boğa, Göktaş, Dana, Oğuzoğlu Mansur ve Anasioğlu gibi Oğuzlar önemli rol üstlendi⁸⁶². Nitekim Mesud yardımını gördüğü Oğuzlar'a, bozgunculuk yapmamaları şartıyla topraklarına dönme izni verdi. Balhan ve Horasan'dan dönen Oğuzların başında Yağmur, Kızıl, Göktaş ve Boğa adlı beyler bulunuyordu. Ancak Oğuzlar Mesud'un Hindistan'da çıkan Ahmed Yınaltekin isyanı için gitmesini fırsat bilip tekrar bozgunculuk yapmaya başladılar. Yağmaları durdurmak için gönderilen Taş Ferrâş adlı komutanın faaliyetleri neticesinde Yağmur dâhil birçok Oğuz reisi öldürüldü (423/1031-1032)⁸⁶³.

Taş Ferrâş'ın saldırılarından kurtulan Oğuzlar, daha önce Azerbaycan'a giden kabileye katılmak amacıyla Rey'e gittiler. Rey ve Damgan tarafını yağmalayan bu Oğuzlar üzerine Taş Ferrâş komutasındaki Gazneli ordusunu mağlup ettikleri gibi Taş Ferrâş'ı da ortadan kaldırdılar⁸⁶⁴. Rey'e gelen Oğuzlar burada Ebû Sehl el-Hamdunî ile yaptıkları mücadelede reisleri Yağmur'un kız kardeşinin oğlu ve büyük kumandanlardan birini esir düşürdüler. Esirlerin serbest bırakılması için önerdikleri 30.000 dinar fidye teklifi kabul edilmediği gibi baskına uğrayarak buradan çekildiler⁸⁶⁵.

Gazneliler'in baskısından dolayı batıya doğru ilerleyen Oğuzlar, karşılarında zayıflamış olan Büveyhîler'i buldular (427/1036). Batıya giden Türkmen komutanlar Rey, Hemedan, Van Gölü ve Ermeniyye arasındaki bölgede faaliyetlerini

⁸⁶⁰ İbn Haldûn, I, 1633; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 31; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 38.

⁸⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 291-292; İbn Haldûn, I, 1633; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Mevdûdî, I, 87; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 31; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 38.

⁸⁶² Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 41; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2.

⁸⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 293; Mevdûdî, I, 90; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 41; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31.

⁸⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 293; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31; Urfalı Mateos.1045-46 yılında Tuğrul'un divanından çıkan Böği, Bugi ve Anazugli adlı üç adam yanlarında topladığı büyük bir ordu ile Arap topraklarına yürüdüğü zaman Musul'a saldırdıkları ve bu sırada Musul'da Kureyş adına bir Arap emirinin bulunduğunu kaydetmekle hataya düşmektedir. Bkz: Urfalı Mateos.82-83; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 41.

⁸⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 294; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31.

yoğunlaştırdılar⁸⁶⁶. Azerbaycan'a gelen Oğuzlar ise Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana gibi beylerin yönetiminde Vehsudân'ın yardım vaatleri ile onun yanında yer almayı tercih ettikleri gibi aynı zamanda onunla akrabalık ilişkileri kurdular. Oğuzlar bir süre sonra yağmalara başladılar ve 429/1037-38 senesinde Meraga şehrini yaktılar. Bunun üzerine Vehsudân bölgede bulunan Kürtler ile ittifak kurarak Oğuzlar üzerine yürüdü. Kendilerine karşı oluşturulan bu ittifak karşısında Oğuzlar iki kol halinde Azerbaycan'dan ayrıldılar. Birinci kol Boğa komutasında Rey tarafına giderek burada bulunan soydaşlarına iltihak ederken, ikinci kol ise başlarında Mansur ve Göktaş olmak üzere Hemedan'ı muhasara etti⁸⁶⁷. Rey hâkimi olan Ebû Kalicâr b. Alauddevle b. Kakûye 430/1038-1039'da baskılara dayanamayarak Hemedan'ı bunlara terk etmek zorunda kaldı⁸⁶⁸. Oğuzlar daha sonra Kerh ve Kazvîn'i de baskı altında tutarak şehirleri yağmaladılar⁸⁶⁹.

Azerbaycan taraflarına gelerek Vehsudân'ın hizmetine giren Oğuzlar, Vehsudân'ın hâkim olduğu Dinever şehrini tahrip ettikleri için Vehsudân ile ilişkileri bozuldu⁸⁷⁰. Vehsudân 432/1040-41'de, Oğuzlar'ın ileri gelenlerinden otuz kadarını tertip ettiği bir ziyafet esnasında tevkif etti ve bir kısmını da öldürttü. Oğuzlar'ın öldürülmesinden dolayı Urmiye'de oturan Oğuzlar toplanarak Hakkarî kasabasına gittiler ve burada yaptıkları mücadelelerde mağlup olup bin beş yüz kadar kayıp verdiler. Bu mağlubiyetten sonra Oğuzlar çevreye dağıldılar⁸⁷¹.

İbrahim Yınal'ın 433/1041 yılından Rey'e doğru harekete geçmesi üzerine el-Cibâl yani Kuhistan'da bulunan Oğuzlar, Selçuklular'a tabi olmak istemediklerinden buradan ayrılarak Diyâr-ı Bekr ve Musul taraflarına gittiler. Oğuzlar ez-Zevezân üzerindeki kayalıklardan geçerek Cezîretü İbn Ömer'e çıkınca Boğa, Anasioğlu ve diğer bazı Oğuz beyleri Diyâr-ı Bekr'e giderek Kardâ, Bazebdâ, Fişâbûr, el-Hasaniyye ve Hâbûr gibi yerleri yağmaladılar⁸⁷². Bu sırada Oğuzlar'ın sayısı 30 bin idi⁸⁷³. Diğer bir

⁸⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 296; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 94; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2;

⁸⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 296; İbn Haldûn, I, 1633.

⁸⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 296; İbn Haldûn, I, 1633; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2.

⁸⁶⁹ İbn Haldûn, I, 1633.

⁸⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 381; İbn Haldûn, I, 1633.

⁸⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 298; İbn Haldûn, I, 1633; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31.

⁸⁷² İbn Haldûn, I, 1633; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 89; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 41; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 31; Erdoğan Merçil, "Selçukluların

Oğuz birliği ise Kafkaslar'a doğru hareket edip Şeddâdîler ile birlikte Ermeni topraklarına akınlar yaparak Gürcüler ile savaştı⁸⁷⁴.

Diyâr-ı Bekr'de mücadelelerini yoğunlaştıran Oğuzlar, Mervânîler'e karşı mağlup olarak bin beş yüz kadar kayıp verdiler. Geriye kalanlar ise üç kısma ayrılarak çeşitli yönlere dağıldılar. Oğuzlar'ın bir kısmı Buka ve Anasioğlu komutasında Diyâr-ı Bekr taraflarında bulunan Mervânî topraklarına saldırılarda bulundular. Bu Oğuz beyleri ele geçirdikleri ganimetlerin paylaşılması hususunda aralarında anlaşmazlığa düştüklerinden yaptıkları savaşlarda birbirlerini öldürerek çevreye dağıldılar. Bu yağmalamalar sırasında İbn Mervân Bizans'tan yardım istedi⁸⁷⁵.

Oğuzlar'dan ikinci kısım Nusaybin ve Sincâr taraflarına gitti ve ardından el-Cezîre'ye dönerek şehri kuşattılar. Üçüncü grup ise Mansur b. Kızıoğlu komutasında el-Cezîre'nin doğusuna yöneldi. Süleyman b. Nasrüddevle ile yazıştı. Aralarında anlaşma yapıldı, buna göre kışı burada geçirecek ardından da Şam'a gidecektiler⁸⁷⁶. Ancak Mansur, Cezîretü İbn Ömer hâkimi olan Mervânî Süleyman tarafından tertip edilen bir ziyafet esnasında hile ile tevkif edildi⁸⁷⁷.

Oğuzlar'ın liderlerinden Mansur'un tevkif edildiği haberi Musul Ukaylî emiri Karvâş'a ulaştı, Karvâş Fenek kalesinde mukim el-Beşneviyye kabilesinden aldığı yardım ile Mervânî Nasruddevle'nin yanında Oğuzlar'a karşı mücadeleye girişti ve bunun neticesinde Oğuzlar'ın yenilmelerini sağladı⁸⁷⁸. Mansur'un Mervânîler tarafından hile ile yakalanması ve Ukaylî emiri Karvâş'ın Mervânî kuvvetleri ile birlikte Oğuzlar

Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Belleten*, 52, S. 203, s. 462; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 60; Circis b. el-Amîd bu sırada Oğuzların başında Kukyâs.Ebû Ali ed-Dihkân, el-Hâc İsrail ve Ebû Mansûr gibi komutanların bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz: eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 460.

⁸⁷³ Takkûş, *Tarihu Selâcika*, 95; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32; Başka bir ifadeye göre bu sırada dört komutanın himayesinde bulunan Oğuzlar 1650 atlıdan oluşmaktaydı. Bkz: Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 89.

⁸⁷⁴ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 33; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32.

⁸⁷⁵ el-Azimî, s. 335; İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 160; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32.

⁸⁷⁶ Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 95; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 89; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32.

⁸⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 298; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 89; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32; Mansur b. Azanil olarak da kaynaklarda adı zikredilmektedir. Bkz: İbn Haldûn, I, 1633; Gandûr, s. 107; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.124; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2; Zetterstéen, "Karvâş", *IA*, VI, 371; Tufantoz, s. 91; el-Azimî 434 yılı olayları arasında Azerbaycan'dan Ermeniyye'ye gelen Türkler'den bahsederken diğer kaynaklardan farklı olarak İsrail adında bir Oğuz reisinden de bahseder. Bkz: el-Azimî, s. 335.

⁸⁷⁸ el-Azimî, s. 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 298; İbn Haldûn, I, 1633; ed-Divecî, s. 162.

ile mücadeleye girişmesinden dolayı Oğuzlar el-Cezîre bölgesinde baskılarını daha da artırdılar. Oğuzlar'ın baskısının artması ile Meyyâfârîkîn emiri Nasruddevle, Cezîretu İbn Ömer'de bulunan oğlu Süleyman'dan Mansur'un kendisine teslim edilmesini istedi. Nasruddevle Oğuzlar'a yağmaları durdurmaları karşılığında Mansur'u serbest bırakma ve mal verme taahhüdünde bulundu⁸⁷⁹. Bu şartların kabulü üzerine Mansur 435/1043-1044 yılında serbest bırakıldı⁸⁸⁰.

Mansur'un serbest bırakılmasına rağmen bölgedeki Oğuz saldırıları durmadı. Mansur'a tabi Oğuzlar faaliyetlerini yoğunlaştırarak iki kol halinde hareket etmeye başladılar. Birinci kol güney batı yönünde Nusaybin, Sincâr Cüheyne, Ferec, Berkâ'id ve Hâbûr'a yönelirken⁸⁸¹, Oğuzlar'ın ikinci kolu ise Musul'da bulunan Ukaylî emiri Karvâş üzerine yürüdü. Oğuzlar'ın Musul'a doğru ilerlediğini öğrenen Karvâş ise savunma tedbirleri almak için kaleye kapandı⁸⁸².

Daha önce de ifade edildiği gibi Mansur'un tevkif edilmesinden sonra Karvâş, Berka'id'de bulunan Oğuzlar üzerine saldırılarda bulunmuştu. Oğuzlar'ın Musul'a doğru ilerlemelerinin sebebi Karvâş'ın bu tutumuydu⁸⁸³. Karvâş, Musul önlerine gelen Oğuzlar'dan af dilediği gibi ayrıca şehre saldırmamaları karşısında onlara üç bin dinar vermeyi vaad etti. Oğuzlar Karvâş'ın teklifine olumsuz cevap verince, Karvâş ikinci bir heyet gönderip miktarı on beş bin dinara çıkardı⁸⁸⁴. Oğuzlar yapılan teklifi kabul etmelerine rağmen Karvâş belirlenen meblağı toplamak için şehre döndü. Karvâş Musul'a döndüğünde Oğuzlar Musul yakınlarında bulunan el-Hasbâ'ya ulaştılar.

⁸⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 299; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90; Gandûr, s. 107; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2; Tufantoz, s. 92.

⁸⁸⁰ el-Azimî, s. 336; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90.

⁸⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 299; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90; Gandûr, s. 107; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 32; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 96.

⁸⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 299; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 460; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90.

⁸⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 300; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 59; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 162; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90.

⁸⁸⁴ Abû'l-Farac Musul kuaştması sırasında Oğuzların şehir hakimi olan Karvâş'tan 50 bin dinar istediklerini ve bu miktarın ödenmemesi üzerine şehrin ele geçirildiğini kaydetmektedir. bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 300; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90.

Burada bekleyen Oğuzlar, Karvâş'ın teklif edilen meblağı toplamasını beklemeden saldırıya geçtiler⁸⁸⁵.

Oğuz saldırıları karşısında Karvâş, zorunlu bir şekilde savaşa kararı aldı. İki taraf arasında yapılan ve bir gün boyunca süren savaşta taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Bir sonraki gün taraflar tekrar karşılaştığında Karvâş ve ona bağlı Araplar mağlup oldular⁸⁸⁶. Oğuzlar'ın savaş esnasında öldürdükleri insanları set olarak kullandıkları kaynaklarda ifade edilmiştir⁸⁸⁷. Mağlubiyet neticesinde Karvâş, canını tehlikede görüp daha önce yenilgi ihtimaline karşı Dicle nehri kıyısında hazırlattığı gemisine, bir yer altı kapısından erişerek kurtulma imkânı buldu⁸⁸⁸.

Karvâş'ın ayrılmasından sonra Musul'a hâkim olan Oğuzlar şehri tamamen yağmaladılar. Kaynaklarda belirtilenlere göre yağma faaliyetleri yaklaşık on iki gün boyunca sürdü⁸⁸⁹. Musul emiri Karvâş'ın sarayına yürüyen Oğuzlar, sarayda yüz bin dinardan fazla olduğu ifade edilen malları yağmaladılar⁸⁹⁰. Musul'dan kaçan Karvâş ise malları yağmalanmış bir şekilde es-Sinn şehrine vardı. es-Sinn'e ulaştıktan sonra Oğuzlar'a karşı Büveyhî emiri Celâlüddeve, Hille emiri Dübeys b. Mezyed'in yanı sıra çevrede bulunan Arap ve Kürtler'den yardım istedi⁸⁹¹.

Oğuzlar'ın Musul'daki yağmalarından sadece Ebû Necih Sokağı⁸⁹², el-Cessasa, Cârşûk, Nehir kıyısı ve Kasaplar çarşısı ancak mal vermek şartıyla kurtulabildi⁸⁹³.

⁸⁸⁵ İbn Haldûn, I, 1634; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 59; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Musul bu tarihlerden itibaren Bilâd-ı Şam'ın kapısı olarak görüldüğünden saldırılar genellikle bura üzerinde yoğunlaşmıştır. Bkz: Zekkâr, *Tarihü'l-Arab*, s. 373.

⁸⁸⁶ eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 460; İbn Haldûn, I, 1634; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 59; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 33.

⁸⁸⁷ İbn Haldûn, I, 1634; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 59.

⁸⁸⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 300; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90.

⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 300; İbn Haldûn, I, 1634; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 60; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 100; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.s. 125.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, VIII, 147; İbn Hallikân, V264; Abû'l-Farac yağmalanan kumaşların değerini 200 bin dinar olarak vermektedir. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 300; İbn Haldûn, I, 1634; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; el-Hâc-el-Kutbî, I, 23.

⁸⁹¹ el-Azimî, s. 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 299; İbnü'l-Cevzî, VIII, 117; İbn Haldûn, I, 1634; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 60; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 90; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 33; Abû'l-Farac Musul kuşatması sırasında Oğuzların şehir hakimi olan Karvâş'tan 50 bin dinar istediklerini ve bu miktarın ödenmemesi üzerine şehrin ele geçirildiğini kaydetmiştir. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi* I, 300; ed-Divecî, s. 162; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 96.

⁸⁹² Abû'l-Farac, Musul'da sadece Şah Arsui çarşısı sakinlerinin 15 bin dinar ödemek şartıyla yağmalardan kurtulabildiğini nakletmiştir. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi* I, 300.

⁸⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 300; İbn Haldûn, I, 1634; ed-Divecî, s. 162.

Oğuzlar gerek Musul ve gerekse de ele geçirdikleri diğer yerlerde hem Abbasî halifesi hem de Tuğrul Bey adına hutbe okuttular⁸⁹⁴. Oğuzlar'ın bu şekilde Abbasîler'den ve Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'den gelebilecek tepkileri ortadan kaldırmaya çalıştıkları ifade edilebilir.

Musul'a hâkim olan Oğuzlar daha fazla kazanç elde etmek için halkı baskı altında tutmaya başladılar. Bu maksatla halka yirmi bin dinar vergi yüklediler. Daha sonra da halkın mallarını yağmaladılar. Ardından da dört bin dinarlık ek bir vergi daha getirmek suretiyle halkın üzerindeki baskıyı daha da artırdılar⁸⁹⁵. Oğuzlar'ın uzun süre bölgede kalmaları ve yağmalama eylemlerinin şiddetinin artması üzerine Büveyhî Celâlüddeve ve Mervânî hükümdarı Nasruddevle Tuğrul Bey'e mektup yazarak şikâyetlerde bulundular⁸⁹⁶. Hatta Oğuz göçlerinin doğurduğu kaosu önlemek amacıyla bizzat halife el-Ka'im tarafından 435/1044 yılında el-Maverdî Tuğrul Bey'e gönderildi⁸⁹⁷. Tuğrul Bey de Nasruddevle'ye yazdığı cevabî mektupta; *“Bana ulaşan haberlere göre adamlarımız ülkenize girmiş ve siz de onlara mal verip güzel muamele etmişsiniz. Hâlbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek gerekir ki kâfirlerle çarpışasın”* diyor ve onları bölgeden uzaklaştırmak için asker göndereceğini vaad ediyordu⁸⁹⁸.

Tuğrul Bey, Celalüddeve'ye gönderdiği mektupta:

“Bu Türkmenler bizim kullarımız, hizmetçilerimiz, reaya ve tebeamız olup emrimizi tutar, kapımızda hizmet ederlerdi. Fakat ne zaman ki Mahmud b. Sebüktegin hanedanının işini halletmeye çalıştık ve Harezmi işini yoluna koymak için yapılan daveti kabul etti, işte o zaman bunlar Rey'e gittiler. Orada bozgunculuk ve fesat çıkarmaya başladılar. Bu yüzden Horasan'dan askerlerimiz ile üzerilerine yürüdük. Onarlın aman dileyebileceklerine affımıza merhametimize sığınacaklarına inanıyorduk, fakat onları korku istila etti, haşmetimiz onları bizden uzaklaştırdı. Ne olursa olsun onları itaat ettirerek bayrağımız altına iade etmemiz, ister yakında ister uzakta olsunlar, ister dağlara

⁸⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 300; İbn Haldûn, I, 1634; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 100; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s. 125.

⁸⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, VIII, 147.

⁸⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 301; İbn Haldûn, I, 1634; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 91.

⁸⁹⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.114.

⁸⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 301; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 96.

çıkınsınlar isterse ovalara insinler, bu inatçı asilere ceza olmak üzere şiddetimizden bir parça tattırmamız lazımdır” diyordu⁸⁹⁹.

Oğuzlar’ın Musul’da halka karşı uyguladığı baskılar neticesinde halkta tepkiler oluşmaya başladı. Musul’a kendi adlarına bir idareci tayin eden Oğuzlar, buradan Beled ve çevresine akınlarda bulundular. Bu sırada Musul’da Oğuzlardan birinin şehrin yerlisi Araplar’dan bir genci öldürmesi üzerine, gencin annesi oğlunun kanını yüzüne sürerek çarşı ve meydanlarda Araplar’ı ayıplayarak Oğuzlara karşı harekete geçirmeye çalıştı. Bunda başarılı olan kadının eylemi sonucunda, Araplar Oğuzlara karşı saldırılara başladılar. Araplar’ın saldırı haberini alan çevrede bulunan Göktaş⁹⁰⁰ komutasındaki Oğuzlar, Musul üzerine yürüdüler ve şehirde bulunan iki bin kadar kişiyi kılıçtan geçirerek şehri yağmaladılar. Oğuzlar ayrıca şehirde ele geçirdikleri malları da şehir halkına satarak büyük miktarda kazanç elde ettiler (24 Receb 435/27 Şubat 1044)⁹⁰¹.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere es-Sinn şehrine gelen Karvâş çevrede bulunan Büveyhî ve Mezyedî gibi devletlerden yardım istemişti. Ancak Büveyhî emiri Celâluddinle ordusunda bulunan Türkler’in itaatsizliğinden yardım edemezken, Dübeyş b. Mezyed⁹⁰², Ebû’ş-Şûk, Ebû’l-Feth b. Verrâm el-Cevânî gibi emirler de Karvâş’a yardım etme sözü verdiler. Karvâş yardım sağlar sağlamaz Musul üzerine yürüdü. Telafer ve Bumâriyye’ye (Ebî Mariye) sığınan Oğuzlar ise Diyâr-ı Bekr’de bulunan Anasioğlu ve Boğa’dan yardım istediler. Yardımcı kuvvetler Karvâş ve mütteliklerine doğru yürüyüşe geçerken, durumdan haberdar olan Karvâş ise ordusunun moralini bozmamak için bunu gizli tuttu⁹⁰³.

Karvâş toplamaya muvaffak olduğu 30 bin kişilik⁹⁰⁴ ordusu ile birlikte Accâc denilen yere gelirken, Oğuzlar da el-Ferec’e bağlı Re’su’l-Eyyil’de karargâh kurdular. İki taraf arasında 20 Ramazan 435/22 Nisan 1044 sabahı Re’su’l-Eyyil’de başlayan savaşta Oğuzlar galip geldi ve Araplar geri çekilmek zorunda kaldılar. Ancak Arap

⁸⁹⁹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 301; Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi’l-Hurubu’s-Salibiyye*, I, 91.

⁹⁰⁰ İbnü’l-Cevzî, VIII, 147; İbn Hallikân, V, 264.

⁹⁰¹ İbnü’l-Cevzî, VIII, 147; İbn Hallikân, V, 264; Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 300; İbn Haldûn, I, 1634.

⁹⁰² Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, I, 377; kaynaklarda Dübeyş’in künyesi Nuruddevle Ebu’l-Agarr Dübeyş b. Sadaka şeklinde aktarılmaktadır. Bkz: İbn Hallikân, V, 264; Bosworth, “Ukaylids”, *EI*, X, 787; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 96; Mer’î İsmail, s. 377-378.

⁹⁰³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 301; İbn Haldûn, I, 1634; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 61; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 162; Mer’î İsmail, s. 377-378.

⁹⁰⁴ Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi’l-Hurubu’s-Salibiyye*, I, 91.

birliklerinin geri çekilmesi ile ganimet toplama telaşına düşen Oğuzlar, geri dönerek saldırılara başlayan Karvâş'a bağlı Araplar tarafından mağlup edildiler. Savaşta yenilgiye uğrayan Oğuzlar ağır kayıplar verdiler⁹⁰⁵. Oğuzlar'ı dağıtan Arap birlikleri, onları Nusaybin'e kadar takip ettiler. Oğuzlar buradan Diyâr-ı Bekr ve Armenia'ya gittiler⁹⁰⁶. Müneccimbaşı'na göre burada yapılan savaşta 30 bin kişi öldürüldü ve Karvâş Oğuzların reisini öldürerek başını Bağdat'a gönderdi⁹⁰⁷.

Musul emiri tarafından organize edilen müttefik kuvvetler tarafından mağlup edilen Oğuzlar, Başkumandan Simbat Vekayinamesine göre Dersim'in Genç bölgesi olduğu kabul edilen Hanzit'e kadar takip edilmişlerdi⁹⁰⁸. Geriye kalanlar ise İbn Mervan tarafından Azerbaycan'a gönderildiler. Giderken de yol üzerinde bulunan Erzen'i yağmaladılar⁹⁰⁹. Türkmenler, Diyâr-ı Bekr bölgesinden Dicle'nin kuzeyine çıktılar. Murat suyu istikametini takip ederek Erciş'e vardılar. Yolda Bizans'a tabi kale ve şehirleri yağmaladılar. Vaspuragan valisi Stefanos'a hediyelerle birlikte elçi göndererek, kendisinden Azerbaycan'a geçmek için müsaade istediler. Fakat valinin taarruzuna uğradılar ve yapılan savaşta vali mağlup edilip esir alındı⁹¹⁰.

Karvâş, Urmiye hâkimi İbn Rebibüddeve'ye yazdığı mektupta Oğuzlar'dan üç bin kişiyi öldürdüğünü bildiriyordu. İbn Rebibüddeve cevaben Karvâş'ın elçisine

⁹⁰⁵ İbnü'l-İmâd, IV, 492; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 377; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Bosworth, "Ukaylids", *EI*, X, 787.

⁹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 302; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 461; İbn Haldûn, I, 1634; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 162; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2; Zetterstéen, "Karvâş", *IA*, VI, 371; el-Azîmî'ye göre bu savaşta Oğuzlar'ın başında Boğa, Mansur, İsrail ve Bektâş bulunuyordu. Bkz: el-Azîmî, s. 336; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 97; el-Hâc-el-Kutbî, I, 23; Mer'î İsmail, s.-378.

⁹⁰⁷ Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁰⁸ *Başkumandan Simbat Vekayinamesi(951-1334)*, (çev. Hrant Andreasyan), TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme, Ankara 1946, s. 31.

⁹⁰⁹ el-Azîmî, s. 336; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 301; İbn Haldûn, I, 1634.

⁹¹⁰ Zekkâr., *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, I, 91; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 33; İstafan Katapan adlı Bizans komutanının saldırısına uğradılar. Bkz. Urfalı Mateos. *Vekayi-nâmesi*, s. 82-83; Simbat Vekayinamesi de Kyr Stefane olan Katapan'ın mağlup ve esir edildiğini ifade etmektedir. Bkz: *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 32; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 242; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.120; René Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, s. 571; Bizans kronikleri Kutalmış'ın uğradığı mağlubiyet neticesinde Ergani taraflarından kendisi için bir yol açarak Tillhum ve Bağın yörelerinde yağmalarda bulunduğu ve buradan Van havzasına ulaştığını aktarmaktadırlar. Kutalmış'ın Van havzasında Bizans eyalet valisi olan Stephanos Likhoudes'ten geçiş hakkı istediğini ve onun da bunu kabul etmediği için mağlup edildiğini kaydederler. Stephanos mağlup edilerek Azerbaycan'a götürüldü şekilde kayıtlar Bizans kronikleri tarafından 1045 yılında Van havzasına gelerek burada Göktaş, Mansur, Anasioğlu gibi emiler tarafından mağlup edilen akınların karıştırıldığı görülmektedir. Bkz: Grousset, 571; Nikephoros Bryennios. *Tarihin Özü*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 44; Ioannes Zonaras.s. 89.

“*Tuhaf şey! Bunlar benim ülkemden geçerken üzerinden geçmek sorunda oldukları köprüye adam koyar onları sayardım. Maiyetleri ile birlikte sayıları otuz bin idi. Bu bozgunu müteakip dönüşlerinde ise sayıları beş bini bile bulmuyordu. Buna göre ya öldürüldüler, ya da başka bir şekilde helak oldular*” diyordu. Ebû Ali İbnü’ş-Şibl el-Bağdadî, bu galibiyet dolayısıyla Karvâş’a medhiyeler yazdı⁹¹¹. Sevim, Oğuzlar’ın Tuğrul Bey’in “*İslâm memleketlerine akınlarda bulunmamalarını, Azerbaycan’daki yaylak ve kışlaklarına yerleşip Bizans’a karşı akınlar yapacak olan Selçuklu komutanlarına katılmalarını*”⁹¹² şeklindeki emri üzerine çekildiklerini ifade etmektedir. Kısa bir zaman diliminde görülen ve etkileri itibariyle el-Cezîre’de kendilerinden bahsettiren bu akınlar ani bir şekilde son bulmuştur. Bu bakımdan İbnü’l-Esîr onları kısa süre içinde dağılan yaz bulutuna benzetmektedir⁹¹³.

2.1.9. ‘Annâzîler’in Dakûkâ’yı İstilas

‘Annâzî emiri Hüsâmuğevle Ebû’ş-Şûk Fâris b. Muhammed (401-437/1001-1046), Nusaybin emiri Bedrân b. el-Mukalled’in oğlu Mâlik’in elinde bulunan Dâkûkâ’yı muhasara etti (421/1030). Şehri muhasara altına alan Ebû’ş-Şûk yaptığı müzakerelerle Mâlik b. Bedrân’dan savaşmadan şehri teslim etmesini istedi. Mâlik b. Bedrân, Ebû’ş-Şûk’a elçi göndererek şehrin kendisine babasından kaldığını ve muhasarayı kaldırmasını istedi. Ebû’ş-Şûk ise muhasarayı sürdürdü ve şehre hâkim oldu. Şehrin Ebû’ş-Şûk tarafından ele geçirilmesinden sonra Mâlik, kendisine ve adamlarına eman talep etti. Sadece Mâlik’e eman veren Ebû’ş-Şûk, şehri savaşmaksızın teslim etmediğinden ve Müslüman kanının dökülmesine sebep olduğu için Mâlik’i azarladı. Mâlik, şehri savaşmadan teslim etmesi durumunda Araplar’ın kendisini ayıplayacağını dile getirdi. Bu durum üzerine Ebu’ş-Şûk de ona ait olan yerleri iade ederek⁹¹⁴ geri çekildi. Bu şekilde ‘Annâzîler tarafından ele geçirilen Dâkûkâ, tekrardan Ukaylîler’in hâkimiyetinde kaldı.

2.1.10. Karvâş ve ‘Ayyârlar

⁹¹¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 302; İbn Hallikân, V, 264; İbnü’l-‘Îmâd, IV, 492; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹¹² Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 2.

⁹¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 302.

⁹¹⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 307; İbn Haldûn, I, 1634; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Mer’î İsmail, s.367.

Irak'ta siyasî otorite zaafından dolayı Ayyâr ve Şuttâr adı verilen yağmacılar türemiştir. Bağdat'ta el-Bercemî adında birinin etrafında toplanarak yağma faaliyetleri yürüten 'Ayyârlar'a karşı Abbasî Halifesi Karvâş'a müracaat etmiştir. Karvâş, ilk etapta el-Bercemî'ye karşı Halife'ye mal göndererek yardımcı olmaya çalışmıştır⁹¹⁵. Karvâş, 425/1033-1034 yılında Ukberâ'da taşkınlık çıkararak el-Bercemî'nin yakın dostu, şehrin valisi İbnü'l-Kala'î'yi tutuklatmasından dolayı el-Bercemî'nin muhalefeti ile karşılaşmıştır. 'Ayyârlar'ın reisi yakın dostunun durumunu görüşmek için gittiği Karvâş'ın sarayında tevkif edilmiştir. el-Bercemî serbest kalmak için Karvâş'a mal ve para verme önerisinde bulunmasına rağmen hırsızlık ve bozgunculuk yaptığından Karvâş tarafından öldürülmüştür. Böylece Bağdat için ciddi sıkıntılar yaratan 'Ayyârlar, Karvâş'ın yardımı ile uzaklaştırılmışlardır (16 Ramazan 425/4 Ağustos 1034)⁹¹⁶.

Bağdat halkı, 'Ayyârlar tarafından çok büyük sıkıntılara maruz kaldıklarından Cuma hutbelerinde hatibe şikâyetlerde bulunmuştur. Ancak bu şikâyetlere rağmen olayların önüne geçilememiştir. Karvâş'ın el-Bercemî'yi ortadan kaldırması da halk tarafından memnuniyet ile karşılanmıştır. Böylece Karvâş, Bağdat'ta kendisine karşı olumlu bir izlenim uyandırırken, Musul'daki durumunu da Halife nezdinde güçlendirmiştir⁹¹⁷. Karvâş'ın el-Bercemî'yi ortadan kaldırması 'Ayyârlar'ın Bağdat'taki faaliyetlerini durdurmamıştır. Nitekim siyasî otorite zaafından faydalanmayı sürdürdüren 'Ayyârlar 426/1034-1035 yılında tekrar Bağdat'a saldırarak yağmalarda bulunmuşlardır⁹¹⁸.

2.1.11. Karvâş'ın Nasruddevle Yardım Etmesi (426/1034-1035)

Harran'daki Numeyrî emiri Şebîb b. Vessâb en-Numeyrî 426/1034-1035'de Urfa'da bulunan Bizanslılar'dan oluşturduğu bir ordu ile Mervanî emiri Nasruddevle'nin topraklarına doğru saldırıya geçmiştir. Bizans birlikleri Diyâr-ı Bekr'e doğru ilerlerken yolları üzerinde bulunan bölgelerde yağma ve talanlarda bulunmuş ve nihayetinde Suveyda'yı yani Siverek'i ele geçirmişlerdir. Nasruddevle, Bizans

⁹¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 364.

⁹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 336; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 363; İbnü'l-Cevzî, VIII, 79; el-Kudâ'î, s. 189; Kabir, s. 107.

⁹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 79; Kabir, s. 107-108; ed-Divecî, s. 162.

⁹¹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(345-447)*, 369.

saldırılarından dolayı Ukaylî emiri Karvâş ve diğer unsurlardan oluşan bir ordu ile karşı harekete geçmiştir. Numeyrî emiri ise Nasruddevle ve müttefiklerine karşı koyamayacağını bilerek tekrardan anlaşma teklifinde bulunmuştur. Nasruddevle, Numeyrî emirinin teklifini kabul ederek tasarlanan sefer için hazırladığı ordusunu dağıtmıştır⁹¹⁹.

2.1.12. Büveyhîler'in İç Çekişmelerinde Ukaylîler'in Fonksiyonu

Büveyhîler'de zaman zaman meydana gelen taht kavgalarına el-Cezîre veya Irak'ta bulunan devletler de müdahil olmaktadır. Bunun haricinde bazen de Büveyhî askerî teşkilatında yer alan Türk ve Deylemî askerler arasında da sorunlar yaşanmaktaydı. Daha önce 'Ukberâ'da bulunan ve bu mücadelelerde Celâlüddeve'nin önemli bir müttefiki olan, 425/1033-1034'te vefat eden Ukaylî emirlerinden olan Garib'ten bahsedildi. Türkler karşısında zor durumda kalan Büveyhî hükümdarları genellikle Ukaylîler'den yardım alma yoluna gittiler. Bu yardımların gerçekleşmesinde belki de Karvâş'ın, kızı Cebire'yi 408/1017-1018 yılında 50 bin dinar mehir karşılığında Büveyhî Sultanuddevle'ye vermesinin⁹²⁰ de etkisinin bulunduğu düşünülebilir.

Büveyhî hükümdarı Celâlüddeve ile maiyetinde bulunan Türk askerler arasında 427/1035-1036'da yeniden sorunlar çıkmaya başladı. Büveyhî hükümdarı Tekrît'te bulunan Ukaylî ileri gelenlerinden ve daha önceki müttefiki Garib'in amcasının oğlu Râfi' b. el-Hüseyin b. Makn'a sığındı. Ancak Halife'nin Celâlüddeve ve ordusu arasında aracılık yapmasıyla, Celâlüddeve tekrar Bağdat'a geri dönmeyi tercih etti⁹²¹. Aynı yıl içerisinde Tekrît'te bulunan Râfi' b. el-Hüseyin b. Makn vefat etti ve yerine yeğeni Hamîs b. Sa'leb geçti (427/1035-36)⁹²². Bu emirin hükümdarlığı da Büveyhî Celâlüddeve'nin 80 bin dinar alması ile onay buldu⁹²³.

Celâlüddeve'nin Bağdat'a dönmesi Türk askerler ile arasındaki sorunları bitirmedi. Celâlüddeve ile Hâcibü'l-Hüccâb olarak adlandırılan Türk Barstogan

⁹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 339; İbn Haldûn, I, s. 1634; Yusuf, s.57.

⁹²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, s. 135.

⁹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 341; Covernton, s. 185.

⁹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 344; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 511; Râfi'ye ait şiirlerin varlığından bahsedilmektedir. Bkz: el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, s. 225.

⁹²³ Covernton, s. 185.

arasında 428/1036-1037'de çıkan olaylar neticesinde Celâlüddeve Türkler'i bozgunculukla itham ederken, Türkler de Celâlüddeve'yi mal toplamakla itham ettiler. Bu sebepten Celâlüddeve ve Türkler arasındaki sorunlar daha da arttı⁹²⁴. Celâlüddeve karşısında durumunu güçlendirmek isteyen Barstogan, Celâlüddeve'nin kardeşi Ebû Kâlicâr'a sığınarak Irak'ı ele geçirmesi için onu teşvik etti. Barstogan çok geçmeden Ebû Kâlicâr'a yapmış olduğu teşviklerin karşılığını aldı ve nitekim Celâlüddeve'nin oğlu el-Melikülazîz'in elinde bulunan Vasıt şehri Ebû Kâlicâr tarafından ele geçirildi⁹²⁵.

Ebû Kâlicâr karşısında sessiz kalmayan Celâlüddeve, Bağdat'taki Türk komutanlardan Arslan el-Besâsîrî ile birlikte Avâne şehrine gitmek zorunda kaldı. Ebû Kâlicâr ise Celâlüddeve'nin Bağdat'tan çıkmasını fırsat bilerek Barstogan'ı Bağdat'a gönderdi ve adına hutbe okutulmasını istedi. Barstogan Bağdat'a gelmesine rağmen Halife Celâlüddeve'den çekindiği için Ebû Kâlicâr adına hutbe okutmaya yanaşmadı. Bağdat'tan uzaklaşmış olan Celâlüddeve, yanına aldığı Ukaylî emiri Karvâş b. el-Mukalled ve Dübeys b. Ali b. Mezyed el-Esedî ile birlikte Bağdat önlerinde görüldü. Böylece Bağdat'ın batı yakasında Celâlüddeve, doğu yakasında ise Ebû Kâlicâr adına hutbe okunmaya başlandı⁹²⁶.

Celâlüddeve ve yanında bulunan müttetikleri, Ebû Kâlicâr'a karşı başarılı olamadıklarından Celâlüddeve Enbâr'a çekildi, Karvâş ise emirlik merkezi olan Musul'a döndü. Diğer taraftan Ebû Kâlicâr ise Fars'a dönmek zorunda kaldığı için zayıflayan Barstogan, Celâlüddeve'nin el-Besâsîrî, el-Mürşid ve Benû Hafâce takviyeli ordusu tarafından mağlup edilerek öldürüldü⁹²⁷. Bu olaydan sonra Bağdat'ta sükûnet sağlandı ve Ebû Kâlicâr ile Celâlüddeve arasında anlaşmaya yapıldı (428/1036-1037)⁹²⁸.

Bağdat'ta Türk komutanlar tarafından ele geçirilen hâkimiyet bu şekilde son bulmadı. Nitekim Celâlüddeve 431/1039-1040 senesinde tekrar kendisine karşı ayaklanan Türkler'den dolayı Bağdat'ı terk etmek istedi. Celâlüddeve adamları izin vermediğinden Bağdat'tan çıkamadı. Bu sebepten Ukaylî emiri Karvâş ve Hille emiri

⁹²⁴ en-Nuveyrî, XXVI, 147.

⁹²⁵ en-Nuveyrî, XXVI, 147.

⁹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 346; en-Nuveyrî, XXVI, 147; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 126; Zetterstéen, "Karvâş", *İA*, VI, 371.

⁹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 347; en-Nuveyrî, XXVI, 147.

⁹²⁸ en-Nuveyrî, XXVI, 147.

Dübeys b. Mezyed'den yardım isteyerek Bağdat'tan ayrıldı. Bu yardımlar ulaşmadan Celâluddевle ve Türkler arasında anlaşma yapıldığından Celâluddевle Bağdat'a tekrar döndü⁹²⁹.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Ukaylî kabilesinde aile fertleri arasındaki mücadeleler eksik olmuyordu. Makn koluna mensup bulunan ve Tekrît şehrinin idaresini elinde bulunduran Hamîs b. Sa'leb, 431/1039'da Karvâş tarafından gönderilen birliklerce muhasara edildi. İki taraf arasında yapılan savaşta zor duruma düşen Tekrît hâkimi Hamîs, para ve mal göndermek suretiyle Büveyhî emiri Celâluddевle'den Karvâş ile arasını bulmasını istedi⁹³⁰.

Celâluddевle, Karvâş'a elçi göndererek kuşatmayı bitirmesini ve Hamîs ile anlaşma yapmasını istemesine rağmen Karvâş muhasarayı sürdürmeye devam etti. Karvâş bir adım daha ileriye giderek bizzat Tekrît kuşatmasını sürdüren ordusunun başına geçti. Karvâş bir taraftan Tekrît şehrini muhasara ederken diğer taraftan da Bağdat'tan gelebilecek yardımlara karşı Bağdat'taki Türk askerlere mektuplar göndererek onları Celâluddевle'ye karşı kışkırttı⁹³¹.

Karvâş'ın Bağdat'ta bulunan Türk askerlere karşı uyguladığı politikadan rahatsız olan Celâluddевle, Ebû'l-Haris Arslan el-Besâsîrî adlı komutanını Safer 432/Ekim-Kasım 1040'ta es-Sindiyye'ye göndererek burada bulunan Karvâş'ın naibini tutuklaması emrini verdi. Besâsîrî maiyetindeki Türkler ile birlikte yola koyulduktan kısa zaman sonra ordusu içerisinde ganimet ile ilgili sorunlar çıktığından mağlup bir şekilde Bağdat'a geri dönmek zorunda kaldı. Besâsîrî komutasındaki Büveyhî askerlerinin mağlubiyetinden dolayı Celâluddевle bizzat Enbâr üzerine yürüme kararı aldı. Celâluddевle karşısında zor durumda kalan Karvâş, kabilesi ile anlaşmazlığa düştüğünden mal ve para karşılığında Celâluddевle'ye anlaşma teklifinde bulundu⁹³². Celâluddевle Karvâş'ın teklifini kabul ederek anlaşma yapmaya razı oldu. Ancak bu savaşta Karvâş'ın sayı ve güç bakımından Celâluddевle'nin askerlerinden daha üstün

⁹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 368.

⁹³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 374.

⁹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 374-375; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 374-375; İbn Haldûn, I, 1635; İmâduddin Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, tah. Yahya Murad, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004, s. 33; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 163; Zetterstéen, "Karvâş", *İA*, VI, 371; Covernton, s. 185.

durumda olması ve Celâluğdevle'nin maiyetinde bulunan Türkler'in hoşnutsuzluğu Karvâş'ı galip duruma getirebilirdi⁹³³.

Celâluğdevle 6 Şaban 435/9 Mart 1044'te vefat ettikten sonra yerine geçen oğlu el-Melikülaziz, Ebû Kâlicâr'ın muhalefeti ile karşılaştı. Ebû Kâlicâr'ın askerlere fazla para ve mal dağıtmasından dolayı el-Melikülaziz Bağdat'ta tutunamayarak önce Hille emiri Nuruddevle Dübeys ardından Musul emiri Karvâş ve son olarak da Meyyâfârikîn emiri Nasruddevle'nin yanına gitti ve burada vefat etti (441/1049-1050)⁹³⁴. Aynı coğrafyada bulunan Ukaylîler ve Büveyhîler iç çekişmelerde direkt karşı karşıya gelebildikleri gibi bazen de bu çekişmelerde birbirlerinden yardım istemekteydiler.

2.1.13. Fatımîler'e Karşı Ukaylî-Mervânî İttifağı

Diyâr-ı Bekr ve Meyyâfârikîn hâkimi Mervânî emiri Nasruddevle 430/1038-1039 senesinde, Şî'î Fatımîler'in Suriye'deki naibi Anuştegin ed-Dezberî'nin ülkesine yürümek istediğini haber alınca daha önce evlilik yolu ile sağlam bağlar kurduğu Musul hâkimi Karvâş'tan yardım istedi. Nasruddevle ayrıca Harran, Rakka ve Ruhâ hâkimi Şebib en-Numeyrî'ye de elçi gönderip Fatımîler adına okuduğu hutbeyi kesmesini ve kendisini desteklemesini istedi. Bu isteği kabul eden Numeyrî emiri hutbeyi Fatımîler adına okutmaktan vazgeçip Abbasîler adına okutmaya başladı. Ancak Numeyrî emiri çok geçmeden 430/1039'da Harran'da hutbeyi tekrar Fatımîler adına okutmaya başladı⁹³⁵.

Mervânî emiri Nasruddevle'nin davetine Ukaylî emiri Karvâş olumlu cevap vermiştirdir. Karvâş'ın bu harekât esnasında İbn Mervân'a destek vermeyi kabul etmesinin sebebi İbn Mervân'dan sonra Fatımîler'in kendi topraklarına girebileceğinden duyduğu endişedir. Bunun yanı sıra Karvâş, topraklarının emniyetini sağlamak için Fatımîler adına okuttuğu hutbeyi keserek İbn Mervân'ın yanında yer almayı daha uygun bulmuştur⁹³⁶. İbn Mervân ve Karvâş arasında yapılan bu ittifak askerî anlamda herhangi bir netice doğurmamıştır. Ukaylî ve Mervânîler, Fatımîler adına hutbe okutan veya

⁹³³ Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 163; Covernton, s. 185.

⁹³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 394; Kabir, s. 110; Covernton, s. 186.

⁹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 355-356.

⁹³⁶ ed-Divecî, s. 160.

onlara meyil gösteren emirleri bu tutumlarından vazgeçirmek için çaba sarfederek bu şekilde Fatimî yayılmasını durdurmaya çalışmışlardır.

2.1.14. el-Humeydiyye ve el-Hezbânîyye Kabileleri ile İlişkiler (440/1048-1049)

Kuzey Irak ve Erbil bölgesinde hâkimiyetlerini kuran Ukaylîler, burada bulunan yerel kabileler ile de mücadele halinde bulundular. Hâkimiyetleri askerî olmaktan ziyade bölgedeki yerel beylerin onların hâkimiyetini tasdik ile ilgiliydi. Erbil hâkimi olan İsa b. Musa el-Hezbanî'nin 437/1045-46'da çıktığı bir av esnasında kardeşinin iki oğlu tarafından öldürülmesi ile Erbil, İsa'nın yeğenlerinin eline geçti. Daha önce kardeşi İsa'dan kaçarak Musul'da bulunan Karvâş'a sığınan Salâr, İsa'nın öldürülmesi ile Karvâş'ın yardımını alarak Erbil'de bulunan yeğenlerinin üzerine yürüdü. Erbil'e gelen Karvâş, şehrin yönetimini Salâr'a vererek Musul'a döndü⁹³⁷.

Kuzey Irak'ta Musul'a bağlı el-'Akr gibi birtakım önemli kaleler el-Humeydiyye kabilesine ait bulunurken, Erbil ve ona bağlı yerlerde ise el-Hezbânîyye kabilesi hâkim konumdaydı. Erbil şehrinde meydana gelen yönetim değişikliğine bu kabileler direkt müdahil oldular. el-'Akr kalesi bu sıralarda el-Humeydiyye kabilesinden Ebû'l-Hasan b. 'Aysekân'ın elinde bulunurken, Erbil ise el-Hezbaniyye'den Ebû'l-Hasan b. Mûsek'in nüfuz alanındaydı. el-Humeydiyye kabilesi lideri Ebû'l-Hasan b. 'Aysekân, Erbil hakimi Ebû'l-Hasan'ın kardeşi Ebû Ali b. Mûsek'e yardım ederek kaleyi ele geçirmesini sağladı. Kaleyi ele geçirdikten sonra da Ebû'l-Hasan'ı tutuklattılar. Karvâş ve kardeşi Zaimuddevle ise Irak işleri ile uğraştıklarından bölgeye müdahale edemediler⁹³⁸.

Irak işlerini yoluna koyup Musul'a dönen Karvâş, mücadele halinde bulunduğu Mervânî hükümdarı Nasruddevle'ye karşı el-Humeydiyye ve el-Hezbânîyye kabilelerinden yardım istedi. el-Humeydî kabilesi reisi Ebû'l-Hasan el-Humeydî bizzat kendisi giderken, Hezbânî kabilesi reisi Ebû Ali el-Hezbanî ise kardeşini göndermekle yetindi. Yardım ulaştığında Karvâş ile Nasruddevle arasında barış anlaşması yapılmıştı.

⁹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 404; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 522; İbnü'l-Verdî, I, 486; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 116; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 236; el-Aynî, nr. 2317, vr. 14; el-Kudâ'î, s. 191; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Herûrî, 98.

⁹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 417; İbn Haldûn, I, 1635; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 116; el-Aynî, nr. 2317, vr. 19; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

Karvâş barış görüşmeleri bittikten sonra yanına gelen Ebû'l-Hasan el-Humeydî'yi tutuklattı. Bu hadiseden sonra Karvâş hapiste bulunan el-Hezbânî Ebû'l-Hasan b. Mûsek'in serbest bırakılması ve Erbil kalesinin Ebû'l-Ali b. Mûsek'ten alınıp Ebû'l-Hasan b. Mûsek'e bırakılmasına kadar onu rehin olarak tuttu⁹³⁹.

Ebû'l-Hasan el-Humeydî'nin girişimleri neticesinde Erbil kalesinde tutuklu bulunan Ebû'l-Hasan b. Mûsek el-Hezbânî serbest bırakıldı ve kalenin yönetimi ona bırakıldı. Bu hadiseden sonra Karvâş Ebû'l-Hasan el-Humeydî'nin aile efradını serbest bıraktı. Ebû'l-Hasan el-Humeydî Karvâş'a giderek ona "*Ben sözümde durdum, şimdi siz de bana kalelerimi teslim edeceksiniz*" dedi. Bunun üzerine Karvâş, Ebû'l-Hasan el-Humeydî ve Ebû Ali el-Hezbânî'yle birlikte, Erbil'i Ebû'l-Hasan el-Hezbânî'ye teslim etmek için harekete geçti. Ancak Ebû'l-Hasan el-Humeydî ve Ebû Ali el-Hezbânî yolda Karvâş'a suikast yapmayı planladılar. Durumu fark eden Karvâş, geride kalarak adamlarını onlarla birlikte Erbil'e gönderdi. Ebû'l-Hasan el-Humeydî ve Ebû Ali el-Hezbânî, Karvâş'ı yakalamak için teşebbüste bulununca Karvâş, kaçarak Musul'a gitti. Bu olay ile birlikte Kuzey Irak'ta bulunan bu yerel emirlikler ile Ukaylîler arasında tamiri imkânsız bir nefret oluştu⁹⁴⁰.

2.2. EBÛ KÂMİL BEREKET b. el-MUKALLED DÖNEMİ (442-443/1050-1052)

Karvâş başarılı siyaseti ile Ukaylî ailesi içerisinde önemli bir mevki kazanmış, ancak daha sonraları kardeşi Ebû Kâmil ile anlaşmazlığa düşmüştür. Karvâş'ın kardeşi ile mücadeleye girişmesi onun emirliğinin sonu anlamına da gelmektedir. Bu açıdan 442/1050 yılında Ebû Kâmil'in kardeşi Karvâş ile mücadeleye başlaması ve zamanla onun özgürlüğünü kısıtlamasından dolayı Karvâş döneminin fiilen bittiğini iddia edebiliriz. Bu kısımda iki kardeş arasında sorunların başlaması ve nihayetinde Ebû Kâmil'in yönetimi ele geçirmesi üzerinde durulacak, fakat Karvâş'ın ölümü ve kişiliği ile ilgili malumat ise daha ileriki sayfalarda yani Kureyş b. Bedrân döneminde verilecektir.

⁹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 417; İbn Haldûn, I, 1635; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 116; el-Aynî, nr. 2317, vr. 19; el-Kudâ'î, s. 191; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Herûrî, 98.

⁹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 418; İbn Haldûn, I, 1636; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 116; el-Aynî, nr. 2317, vr. 19; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

2.2.1. Karvâş ve Ebû Kâmil Arasında İhtilafın Başlaması

Karvâş ile kardeşi Ebû Kâmil arasında ilk anlaşmazlık 440/1048-49'da meydana geldi⁹⁴¹. Kardeşler arasında sorunların çıkmasının asıl nedeni, Kureyş b. Bedrân'ın Ebû Kâmil'i Karvâş'a karşı kışkırtması idi. Kureyş amcalarının aralarını bozmakta başarılı olunca Karvâş'ın yanında, Ebû Kâmil'e karşı mücadele etmeye başladı. Kureyş'in desteklediği Karvâş bu mücadelede Ebû Kâmil'e karşı başarılı oldu. Fiili bir savaşa dönüşmeyen çekişmeler Kureyş'in kışkırtmaları ile gittikçe büyüdü⁹⁴².

Kureyş'in faaliyetleri neticesinde Karvâş ile Ebû Kâmil arasındaki ihtilaf savaşa dönüşmeye başladı. Karvâş, Ebû Kâmil'e karşı fiili olarak harekete geçip yanına aldığı Mervânî emiri Süleyman b. Nasruddevle, Ebû'l-Hasan el-Humeydî ve bölgede bulunan diğer yerel kabileler ile Beled şehri tarafından Dicle'yi aşarak Ma'lâsâyâ'ya gitti (Muharrem 441/Haziran-Temmuz 1049). Şehri yağma ve tahrip eden Karvâş, el-Muğisiyye'ye geçerek karargâhını buraya kurdu. Bu hareket karşısında Ebû Kâmil ise yanında bulunan Ukayl kabilesi mensupları ve diğer Araplar'dan müteşekkil bir ordu ile Babu'n-Nisâ'da karargâh kurdu. İki taraf arasında yapılan savaşta taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamadı (12 Muharrem 441/16 Haziran 1049)⁹⁴³.

Karvâş ve Ebû Kâmil arasında Cumartesi günü yapılan savaşta taraflar üstünlük sağlayamazken bir sonraki gün yani Pazar günü Karvâş'ın müttefikleri Süleyman b. Nasruddevle ile Ebû'l-Hasan el-Humeydî savaşa katılmadıklarından Karvâş savaş alanında yalnız kaldı. Savaşın üçüncü gününde (Pazartesi) Karvâş yanında bulunan Araplar'ın da ihanetine uğradı, bu sebepten zor durumda kalan Karvâş'ın malları yağmalandı. Mağlup olan Karvâş Ebû Kâmil tarafından ele geçirilerek, emirlik hakları elinden alınmak suretiyle Musul'a gönderildi. Böylece Karvâş'ın yönetim hakkı tamamen ortadan kalktı ve Karvâş ismen emirliğin başında bulunmasına rağmen siyasî yetkilerinden tamamıyla mahrum bırakıldı⁹⁴⁴.

⁹⁴¹ İbnü'l-İmâd, IV, 492.

⁹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 419; İbn Hallikân, V, 267; İbn Haldûn, I, 1636; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 420; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 420; İbnü'l-İmâd, IV, 492; İbn Haldûn, I, 1636; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 380; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Yusuf, s.57; Herûrî, 99; Zetterstéén, "Karvaş", *IA*, VI, 372.

Ebû Kâmil, kardeşine karşı kazandığı bu zaferden sonra onun hâkimiyeti altında bulunan diğer şehirleri de ele geçirmek için çalışmalara başladı. Bunu yaparken Karvâş'a muhalif olan Bedevî Araplar da ona yardımcı oldu. Nitekim Enbâr ve çevresindeki Bedevî Araplar'ın Karvâş'a ait yerleri ele geçirmelerinden dolayı, burada bulunan Karvâş'a muti askerler Bedevî Araplar'ın bir kısmını yakalatarak hapse attılar. Saldırıdan kurtulan Bedevîler ise es-Sindiyye'ye sığınarak karşı hareket için hazırlıklara başladılar. Hazırlıklarını tamamlayan bu unsurlar buradan Enbâr şehrine yürüyerek şehri ele geçirip Ebû Kâmil'in hâkimiyetini ilan ettiler(5 muharrem 441/9 Haziran 1049)⁹⁴⁵. Böylece Enbâr şehri de Karvâş'ın hâkimiyetinden çıktı.

Ebû Kâmil, Enbâr'ı ele geçirdikten sonra, Karvâş'ın fazla özgür bir şekilde hareket ettiğini düşünerek etrafında bulunan çemberi daraltma kararı aldı. Ebû Kâmil, 442/1050 yılında Karvâş'ın hürriyetini tamamen kısıtlayarak yönetime hâkim oldu. Karvâş'ı tutuklatmasına rağmen Ukayl kabilesi içerisinde gelebilecek tepkilere karşın ona iyi davranmaktan geri durmadı⁹⁴⁶. Bunun en önemli sebebi, Benû Ukayl içerisinde Karvâş'ın etkisinin hala sürmekte olmasıydı.

Ebû Kâmil, Karvâş'ın Benû Ukayl üzerindeki etkisinden ve Ukayl kabilesinin tekrar Karvâş'a itaat etmelerinden korktuğu için Karvâş'ın etrafındaki çemberi daraltmasına rağmen onun yanına giderek itaatini bildirdi. Ebû Kâmil, Karvâş'a “*Ben her ne kadar senin kardeşin isem de senin kölenim; bütün bunlar benim hakkımdaki düşünceni ifsat ederek seni benden soğutup endişeye sevk eden adamların yüzünden olmuştur. Şimdi sen emirsin ve ben de sana tabi ve senin emrindeyim*” dedi. Karvâş da: “*Hayır, sen benim kardeşimsin. İşleri sana bıraktım. Sen bu hususta benden daha güçlü ve liyakatlisin.*” cevabını verdi. Bu konuşmadan sonra Karvâş istediği gibi hareket etmeye başlarken, Ebû Kâmil'in durumunda ise herhangi bir değişiklik yaşanmadı⁹⁴⁷. Bundan sonra Bilâl b. Garib'in elinde bulunan Avânâ ve Harbâ alınarak Musul Ukayliler'ine tabi kılındı⁹⁴⁸.

⁹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 421; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 129; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁴⁶ İbn Haldûn, I, 1636; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 176; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 59; Zetterstéen, “Karvâş”, *İA*, VI, 372.

⁹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 421; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121.

⁹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 421.

Ukaylîler, 441/1049-1050 senesinde Bağdat'taki Türk komutanlardan Besâsîrî'nin iktası olan Irak'a bağlı Beledü'l-Acem ve Badûrya şehirlerine yürüyerek yağmalarda bulundular. Fars bölgesinde bulunan Besâsîrî ilk zamanlarda bu olaya müdahale edemedi, ancak Fars'tan döner dönmez Ukaylîler üzerine yürüdü. Bu sırada Besâsîrî kuvvetlerini Ebû Kâmil karşıladı ve iki taraf arasında meydana gelen savaşta taraflar çok sayıda kayıp verdiler⁹⁴⁹. Ebû Kâmil bu yönde faaliyet gösterirken Karvâş da Enbâr üzerine yürüyüp buralarda yağmalarda bulundu. Enbâr halkı Karvâş'ın yağmalarından dolayı Besâsîrî'den yardım istedi. Enbâr üzerine yürüyen Besâsîrî şehre gelerek hâkimiyetini ilan etti ayrıca buralarda idarî ve malî düzenlemeler yaptıktan sonra Bağdat'a döndü (441/1049-1050)⁹⁵⁰. Bu hadise ile Ukaylîler'in Enbâr üzerindeki hâkimiyeti son buldu.

2.2.2. Zaimuddevle Ebû Kâmil'in Emirliğe Geçişi (442/1050)

Karvâş kardeşi Ebû Kâmil karşısında başarısız olduktan sonra tamamen pasif bir şekilde devlet idaresinde kendisi için tevcih edilen konuma razı olmak zorunda kaldı. Karvâş, kardeşinin yanında pasif olmasının vermiş olduğu eziklikten ve onun kararlarına koşulsuz rıza göstermesinin ağır gelmesinden dolayı Musul'dan ayrılarak Bağdat'a gitmeye karar verdi⁹⁵¹.

Karvâş'ın Musul'dan ayrılarak Bağdat'a doğru gitmesine hiddetlenen Ebû Kâmil onu geri getirtmek için kabilenin ileri gelenlerini gönderdi. Karvâş yanına gelen Ukaylî ileri gelenleri ile yapmış olduğu müzakerelerde geri dönmek istemediğini bildirdi. Çok geçmeden Karvâş geri gitmek istememesine rağmen zorla götürüleceğini anladığından Musul'da emirlik koltuğunda oturmak şartı ile geri dönmeye razı oldu. Karvâş'ın geri dönmesi ile Musul'a gelen Ebû Kâmil, onun yanına giderek bizzat hizmetinde bulundu. Bunun yanı sıra Ebû Kâmil, Karvâş'ın dilediği gibi hareket etmesini engellemek için

⁹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 422; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 33; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 156; İbn Haldûn, I, 1636; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 425; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 33; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 156; İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, I, 1637; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 238; Abu'l-Farac, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvvel*, 160; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁵¹ Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

yanına bir görevli tayin etti (442/1050)⁹⁵². Bu hadiseden sonra Ebû Kâmil'e "Zaimuddevle" unvanı verildi⁹⁵³.

2.2.3. Zaimuddevle Ebû Kâmil'in Ölümü (443/1052)

Ebû Kâmil Bereket b. el-Mukalled, Büveyhî emiri el-Melikürrahim'in Irak'taki naibleri ile mücadele etmek ve bölgeyi yağmalamak için obalarıyla beraber Tekrît'e gitti. Buraya geldiğinde daha önce Oğuzların Musul'u ele geçirdikleri esnada almış olduğu yaranın nüks etmesinden dolayı Ramazan 443/Ocak 1052'de vefat etti. Ebû Kâmil vefatından sonra Tekrît'te el-Hızır adı verilen türbeye defnedildi⁹⁵⁴. Böylece yaklaşık bir yıl boyunca Ukaylî emirliğinin başında bulunan ve pek varlık gösteremeyen Ebû Kâmil'in emirliği son buldu. Ebû Kâmil, Bizans ile münasebetlerde bulunmuştur. Nitekim Ebû Kâmil'e vezirlik yapmış olan İbn Cehîr, Ukaylî emirinin mektubunu Bizans İmparatoruna götürmüştür⁹⁵⁵.

2.3. KUREYŞ b. BEDRÂN DÖNEMİ (443-453/1052-1061)

Kureyş, Ukaylîler'in Nusaybin hâkimi Bedrân b. el-Mukalled'in oğludur. Bedrân b. el-Mukalled'in Receb 425/Mayıs-Haziran 1034 yılında vefatından Nusaybin'de bulunan Ukaylîler'in başına Bedrân'ın oğlu Kureyş geçmiştir⁹⁵⁶. Kureyş'in amcaları

⁹⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 428-429; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 525; İbnü'l-Verdî, I, 489; İbnü'l-İmâd, IV, 492; İbn Haldûn, I, 1637; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Zekkâr, *Târihü'l-Arab*, 366; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 59.

⁹⁵³ İbnü'l-Verdî, I, 489; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 525; İbnü'l-İmâd, IV, 492; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 439; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 526; İbnü'l-Verdî, I, 490; İbnü'l-Cevzî, VIII, 151; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 240; el-Aynî, nr. 2317, vr. 25; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 60; İbn Hallikân (Bkz: İbn Hallikân, V, 267) ve İbnü'l-İmâd (Bkz: İbnü'l-İmâd, IV, 492) ve es-Safedî (Bkz: es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, X, 74) Zaimuddevle'nin Zilhicce 443/Nisan-Mayıs 1052 ayında öldüğünü kaydetmişlerdir. Bunun haricinde Zetterstéen (Bkz: Zetterstéen, "Karvaş", *İA*, VI, 372) 442/1052 yılında vefat ettiğini ifade etmiştir.

⁹⁵⁵ Garsunni'me, *el-Hefevât*, s. 115.

⁹⁵⁶ İbn Hallikân, V, 267; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 526; İbn Haldûn, I, 1637; ez-Zirkilî, V, 195; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Nusaybin, Ebu'z-Zevvâd Muhammed'in Hamdanî Ebû Tahir'i ortadan kaldırmasından itibaren Ukaylî hakimiyeti altına girmişti. 387/997'de Muhammed'in vefatından sonra yerine geçen el-Mukalled, ondan sonra Karvâş dönemlerinde de Ukaylî hakimiyetinde kaldı. Karvâş döneminde Nusaybin üzerinde yaşanan mücadeleler neticesinde Karvâş şehri 417/1026-1027'de kardeşi Bedrân'a vermek zorunda kaldı. Bedrân'ın Nusaybin'e hakim olmasından sonra şehir üzerinde Mervânî Nasruddevle ile yapılan mücadelede şehir 418/1027-1028'de Mervânî hakimiyetine girdi. Bedrân evlilikten kaynaklanan mihr talebi ile Nusaybin'i Mervânîlerden istedi. Bu şekilde şehri teslim aldı. Bedrân'dan sonra yerine oğlu Kureyş geçti. 449/1057-1058'da kısa bir süre Tuğrul Bey'in elinde geçen şehir 453/1061'de Kureyş'in ölümüne kadar da Ukaylîler'in elinde kaldı. Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 130.

Ebû Kâmil ve Karvâş arasında yaşanan mücadelede önemli bir rol üstlendikten sonra⁹⁵⁷ Karvâş'ın tutuklanmasını sağladığını daha önceki kısımlarda ifade etmiştik. Bu şekilde Ebû Kâmil'in Ukaylî emirliğine geçmesinde önemli rol üstlenmiştir. Ebû Kâmil'in 443/1052 senesinde vefatından sonra Kureyş emir olmak için fırsat bulmuştur⁹⁵⁸.

Ebû Kâmil'in vefatından hemen sonra toplanan Ukaylî ileri gelenleri onun yerine Nusaybin emiri olan Kureyş'in geçmesi için anlaşmaya vardılar. Bu şekilde Ukaylî emiri olan 'Alemuddin Ebu'l-Me'âlî Kureyş b. Bedrân Ukaylî kabilesi arasında birliği sağlamak ve olası bir muhalefeti önlemek için henüz hayatta bulunan Ukaylî kabilesinin eski emiri Karvâş b. Mukalled'e haber gönderip emirlik makamına geçtiğini ve bundan sonraki hayatında rahat hareket edebileceğine dair teminat verdi⁹⁵⁹. Kureyş 453/1061 yılında 51 yaşında⁹⁶⁰ vefat ettiğine göre, 443/1052 yılında Ukaylî emirliğine getirildiğinde 40 yaşında bulunuyordu.

Tekrî'te emirlik makamına oturan Kureyş'in Musul'a geldikten sonra amcası hakkındaki düşüncesi değişti. Kureyş'in fikir değiştirmesinde etkili olan en önemli husus Karvâş'ın yeğeni Kureyş'in emirlik makamına getirilmesi düşüncesine sıcak bakmamasının Kureyş tarafından öğrenilmesiydi. Kureyş durumu öğrendikten hemen sonra amcası tarafından kendisine karşı oluşturulabilecek bir isyanı engellemek için çalışmalara başladı. Bu maksatla öncelikle amcasının hürriyetini kısıtlayıp onu Musul'a bağlı el-Cerrâhiyye kalesine hapsedirdi⁹⁶¹.

⁹⁵⁷ ez-Zirkilî, V, 195; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; K. V. Zetterstéen, "Kureyş", *İA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 1019.

⁹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 439; İbnü'l-Cevzî, VIII, 151; ez-Zirkilî, V, 195; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 165; Zetterstéen, "Kureyş", *İA*, VI, 1019.

⁹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 439; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, s. 526; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, I, s. 491; İbn Hallikân, V, 267; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, s. 151; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 240; ez-Zirkilî, V, 195; el-Aynî, nr. 2317, vr. 25; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Zekkâr, *Târihü'l-Arab*, 366; Kureyş b. Bedrân'ın Karvâş'ın ölümünden sonra Ukaylî emirliğine geçtiğine dair kayıtların bulunmasına rağmen (Bkz: İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, V, 51) bu bilgiyi teyid etmek için kaynaklarda bunun zıddı bilgilerin varlığından dolayı oldukça güçtür. Karvâş kardeşi Ebû Kâmil ile yapmış olduğu mücadelede mağlup olmuş ve yönetim kısa bir süre Ebû Kâmil'in eline geçmişti. 443/1052 yılında Ebû Kâmil'in vefatından hemen sonra Kureyş Ukaylî emirliğini ele geçirerek amcası Karvâş'ı da gözetim altında bulundurdu (Bkz: Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 526). Nitekim bu bilgiler doğrultusunda Kureyş'in daha amcası Karvâş'ın sağlığında Ukaylî emirliğine geçtiğini kabul etmememiz gerekmektedir.

⁹⁶⁰ İbn Hallikân, I, 192; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 251; ez-Zirkilî, V, 195; Kureyş 453'te öldüğünde 51 yaşında olduğuna göre onun 402 senesinde doğduğu söylenebilir.

⁹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 439; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 526; İbnü'l-Verdî, I, 491; el-Aynî, nr. 2317, vr. 25; İbn Haldûn, I, 1637; ez-Zirkilî, V, 195; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 165; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 60.

Karvâş'ın tutuklanması Ukaylî ailesi içerisinde kısmen de olsa tepkiye neden oldu. Karvâş'ın tutuklanmasına karşı çıkan ilk kişi Kureyş'in kardeşi el-Mukalled oldu. el-Mukalled amcasına karşı uygulanan olumsuz tutumdan rahatsız olarak Kureyş'in emirliğini kabul etmedi. Daha sonra da el-Mukalled, Kureyş'ten kaçarak kız kardeşinin eşi olan Hille emiri Nûruddevle Dübeyş b. Mezyed'e sığındı⁹⁶².

Ebû Kâmil'in ölümü, Karvâş'ın tutuklanması ve nihayetinde Ukaylîler'in başına geçen Kureyş'in emirliğini kabul etmeyen el-Mukalled b. Bedrân'ın Mezyedîler'e sığınması, Büveyhîler'e Ukaylîler'e karşı harekete geçme fırsatı verdi. Nitekim Büveyhî emiri el-Melikürrahim Irak'ta bulunan naiblerine Kureyş b. Bedrân'a ait olan yerleri ele geçirmeleri emrini verdi. Bunun yanı sıra el-Melikürrahim, Bağdat'ta bulunan emirlerini Kureyş'in elinde bulunan 'Ukbarâ, el-'Als gibi şehirleri almaları için görevlendirdi. Kureyş'in otoritesini zayıflatmak için Avânâ ile Nehr-i Baytar gibi şehirlerin batı yakasında bulunan toprakları Ukaylî ailesinden Tekrît hâkimi Ebû'l-Hind Bilâl b. Garib'e teslim etmek üzere adamlar gönderdi. Kureyş Büveyhîler karşısında Ukaylî kabilesini toplayarak birlik oluşturmaya çalıştı. Araplar'ı bir araya getirmekte başarılı olan Kureyş, ikinci adım olarak kendisinden alınan yerleri geri almak için Irak'a doğru yürüdü. Kureyş yanındaki birliklerle es-Salihîye'ye varınca adamlarından bir kısmını el-Hatire'de bulunan Kâmil b. Muhammed b. el-Müseyyeb'in üzerine göndererek mağlup etti ve ardından da bir suikast sonucu onu öldürdü⁹⁶³.

Kureyş el-Hatire hâkimine karşı elde etmiş olduğu başarıdan sonra el-Melikürrahim'le ittifak halinde olan Tekrît hâkimi Ukaylî Bilâl b. Garib üzerine, Arap ve Kürtler'den müteşekkil bir ordu ile yürüyerek onu mağlup etti⁹⁶⁴. Kureyş'in el-Melikürrahim'in topraklarına karşı saldırılara geçerek yağma faaliyetlerinde bulunmasından dolayı, Kureyş elçiler gönderip Büveyhî devletine itaat ettiğini bildirdi. Bu itaat ile ele geçirmiş olduğu topraklardan Büveyhîler'e pay verme vaadinde bulundu. el-Melikürrahim Huzistân'da faaliyet gösterdiği için Kureyş'in anlaşma teklifini kabul etmek zorunda kaldı⁹⁶⁵. Bu anlaşmadan sonra Büveyhîler için meydana gelebilecek en

⁹⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 444; İbn Haldûn, I, 1637; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁶³ İbn Haldûn, I, 1637; ed-Divecî, s. 165.

⁹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 444; İbn Haldûn, I, 1637; ed-Divecî, s. 165.

⁹⁶⁵ İbn Haldûn, I, 1637.

büyük tehdit Selçuklu ordusunun batıya doğru ilerlemesi ve Halife'nin de Büveyhîler'e karşı Selçuklular'dan yardım talebinde bulunması idi⁹⁶⁶.

2.3.1. Karvâş'ın Ölümü (444/1052)

Ukaylî ailesinden 50 yıl boyunca emirlikte kalan Karvâş b. el-Mukalled'in ölümü ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Karvâş daha ölümünden önce kardeşi ile girmiş olduğu emirlik mücadelesinde mağlup olmuş ve bunun neticesinde kardeşi tarafından emirlikten uzaklaştırılmıştır. Buna rağmen Ukaylî ailesi içinde bulunan çekişmelerden olsa gerek kardeşi temkinli davranmış ve Karvâş'ı tutuklamasına rağmen ona karşı mutedil davranmıştır. Karvâş öncelikle Ebû Kâmil tarafından emirlikten uzaklaştırılmış ve kendisini denetlemek için Ebû Kâmil tarafından yanında görevliler dahi bulundurulmuştur. Ebû Kâmil'in vefatından sonra yerine geçecek kişinin seçiminde Ukaylî kabilesi Kureyş b. Bedrân üzerinde anlaşmaya varmış ve bu durumda Karvâş'ın geleceği ile ilgili yeni tehlikeler belirmeye başlamıştır. Kureyş, tehlike olarak gördüğü amcası Karvâş'a emirliğin ilk dönemlerinde iyi davranırken, sonraki zamanlarda ise emirlik makamını sağlamlaştırmış olacak ki Karvâş'ı ortadan kaldırmak için çalışmalara başlamıştır.

Kureyş başa geçtikten sonra yaptığı ilk iş Musul'un kalelerinden biri olan el-Cerrâhiyye'de bulunan amcası Karvâş'ı öldürmek olmuştur. Karvâş Receb 444/Ekim-Kasım 1052'de hapiste⁹⁶⁷ eceliyle öldüğüne dair bilgiler bulunmaktadır⁹⁶⁸. Kureyş'in huzuruna getirilerek burada öldürülmüştür⁹⁶⁹. Bu görüşün aksine Karvâş'ın 442/1050-1051⁹⁷⁰, 441 yılının Receb ayında/Kasım-Aralık 1049⁹⁷¹ öldüğüne dair bilgiler de bulunmaktadır. Karvâş öldürüldükten sonra Ninova yakınlarında bulunan Tell-Tevbe'ye defnedildi⁹⁷². Sonuç olarak Karvâş kaynakların da ekseriyetinin ifadesiyle 444/1052 yılında muhtemelen Kureyş tarafından öldürüldü. Nasıl, nerede veya kim

⁹⁶⁶ ed-Divecî, s. 165.

⁹⁶⁷ İbnü'l-İmâd, IV, 492; İbnü'l-Verdî, I, 492; el-Aynî, nr. 2317, vr. 25; İbn Hallikân, V, 267; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 129; İbnü'l-Fuvatî, V, 327; İbn Haldûn, I, 1637; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; el-Me'âzîdî, s. 58; el-Berâkî, s. 394

⁹⁶⁸ İbnü'l-Fuvatî, V, 327.

⁹⁶⁹ Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 527; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Veşiyât*, XIV, 176.

⁹⁷⁰ İbn Şeddâd, III/I, 162; İbn Tağrıberdî, en-Nücûm, V, 51; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 461.

⁹⁷¹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 380.

⁹⁷² İbnü'l-İmâd, IV, 492; İbnü'l-Verdî, I, 492; İbn Hallikân, V, 267; İbnü'l-Fuvatî, V, 327; İbn Haldûn, I, 1637; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 129; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 241; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 380; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; el-Berâkî, s. 394.

tarafından öldürüldüğüne dair ihtilaflar bulunmasına rağmen Garsunni'me'nin ifadesiyle kan dökücü ve kinci⁹⁷³ bir yapıya sahip olan Kureyş'in emirlikte engelleri ortadan kaldırmak için bu yola tevessül etmiş olabileceği ifade edilebilir.

2.3.2. Karvâş'ın Kişiliği

Zorba⁹⁷⁴ akıllı⁹⁷⁵ ve ileri görüşlü biri olduğu ifade edilen Karvâş'ın “*Boynumda öldürdüğüm beş altı kişinin dışında hiçbir bedevinin günahı yoktur. Şehirlilere gelince, zaten Allah onlara değer vermez.*” demiştir⁹⁷⁶. Aynı anda iki kız kardeşi nikâhına aldığından⁹⁷⁷ olsa gerek Zehebî Karvâş'ı cahil⁹⁷⁸ olarak tanımlamış ve bu hareketi de Araplar tarafından ayıplanmıştır⁹⁷⁹. Yaptığı şeyin şeriata aykırı olduğu Karvâş'a söylendiğinde o da: “*Ben ne yaptım ki? Ben şeran mübah olan bir şey yaptım.*” demiştir⁹⁸⁰. Ancak şeriatın buna izin vermediği söylenince de “*bizdeki hangi şeye şeriat izin veriyor?*” diye cevap vermiştir⁹⁸¹.

Ukaylî emirleri şiire önem verdikleri gibi şiir erbabını himaye etmiş ve bunun yanı sıra şiir de yazmışlardır. Erbil emiri Ebû'l-Heycâ el-Hezbânî'nin kız kardeşinin oğlu olan Karvâş'ın yazmış olduğu şiirler bulunmaktadır⁹⁸². Karvâş şiire ilgi gösterdiğinden sarayında kendisini öven önemli şairler bulundurmıştır. Karvâş'ın amcasının oğlu İbn Cûse ve et-Tâhir el-Cezerî⁹⁸³ ve Ebû Nasr el-Kâ'id el-Mühellebî gibi şairlerin Karvâş'ı öven şiirleri bulunmaktadır⁹⁸⁴.

⁹⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân fî Tarihi'l-Â'yân(1056-1086)*, tah. ve nşr: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, s. 70-71; Bu eserin değişik zaman dilimlerini konu alan kısımları farklı tarihlerde ve farklı kişiler tarafından neşr edildiğinden bundan sonraki bölümlerde Ali Sevim tarafından tahkikli neşri yapılan bu eser “Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*” şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır

⁹⁷⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 160.

⁹⁷⁵ İbnü'l-Verdî, I, 492.

⁹⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 445; İbnü'l-Verdî, I, 492; İbnü'l-Cevzî, VIII, 147; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 160; İbn Hallikân, V, 266-267.

⁹⁷⁷ İbnü'l-Verdî, I, 492; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁷⁸ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 380.

⁹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, VIII, 147; İbn Hallikân, V, 266-267; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁸⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 160; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁸¹ Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 527; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

⁹⁸² İbn Hallikân, V, 264; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 241; İbnü'l-Verdî, I, 492; İbnü'l-İmâd, IV, 490; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 527; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; el-Berâkî, s. 394.

⁹⁸³ İbn Hallikân, V, 265; el-Baherzî, Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebi't-Tayyib, *Dumyetu'l-Kasr ve Usretu Ehli'l-'Asr*, c. I, tah. Muhammed et-Tenûhî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1414/1993, s. 69,156; Degener, s. 103.

⁹⁸⁴ el-Baherzî, Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebi't-Tayyib, *Dumyetu'l-Kasr ve Usretu Ehli'l-'Asr*, c. II, tah. Muhammed et-Tenûhî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1414/1993, s. 1148.

Tihâme'ye nispetle et-Tihâmî (öl. 416/1025) olarak bilinen Arap şair Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (öl. 416/1025) Remle'de bulunan Cerrahîler'e katib olarak hizmet ettikten sonra Karvâş b. el-Mukalled'e intisab etmiştir. 9 Cemaziyelevvel 416/6 Temmuz 1025 yılında Fatimîler ile yapmış olduğu mücadelelerden ötürü gittiği Kahire'de öldürülen bu şairin, Karvâş için yazmış olduğu şiirleri vardır⁹⁸⁵. Karvâş bir kış gecesi yanında şarkıcısı el-Berka'îdî, İbn Fehd ve Hacibi Ebû Câbir el-Hâcib bulunurken Ebû Ali İbnü'l-Zemekdem olarak bilinen şair Süleyman b. el-Feth el-Mevsilî (h. 398/1008-?) tarafından meth edilmiştir (411/1020-1021)⁹⁸⁶. Bunların yanı sıra Mervânî emiri Nasruddevle'nin barış yapmak için Karvâş'a gönderdiği elçisi Ahmed b. Yusuf el-Menâzî de Karvâş'ı öven şiir yazmıştır⁹⁸⁷.

Şairlere önem vermenin yanısıra Karvâş'ın da yazmış olduğu şiirleri bulunmaktadır⁹⁸⁸. Ebû'l-Heycâ İbn İmran b. Şâhin, Karvâş ile birlikte Nusaybin ve Sincâr arasında bulunan Abbas b. 'Amr el-Ganevî sarayı olarak bilinen yere geldiklerinde, sarayın duvarlarında Hamdânî Seyfuddevle Ali b. Abdullah b. Hamdân (331/942-943 seneli beyti), Ebû Tağlib Gazanfer b. el-Hasan b. Ali b. Hamdân (362/972-973 seneli beyti) ve Ukaylî emiri el-Mukalled b. el-Müseyyeb'in (388/998 seneli beyti) kendi el yazıları ile duvara yazmış oldukları şiirlerini gördüklerini aktarmıştır. Ebû'l-Heycâ bu şiirlerin altına Karvâş'ın da kendi hattıyla bir şiir yazdığını kaydetmiştir (401/1010-1011 tarihli beyit)⁹⁸⁹. Karvâş buraya geldiğinde sarayı yıktırmak istemiş ancak uğursuzluk getireceğini düşünerek bu fikrinden vaz geçmiştir⁹⁹⁰.

⁹⁸⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tihâmî 360/970-971 yılında Mekke'de doğmuş ve burada yetiştikten sonra İslâm ülkelerini dolaşmak suretiyle Dimaşk, Haleb, Trablus.Şam ve Remle'de bulunmuştur. Bir süre Musul'da Karvâş'ın yanında bulunmuş ve onu öven şiirler yazmıştır. Mısır'a giderek Fatimîler aleyhine halkı ayaklandırmaya kalkıştığı için yakalanarak tevkif edildi. Daha sonra da hapiste iken öldürüldü. Yazarın hayatı ve Karvâş'a yazdığı şiirler için bkz: Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tihâmî, *Divan*, tah. Muhammed b. Abdurrahman er-Rebî', Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyâd 1402/1982, s. 11-12, 21,22,29,89,90,116,139,140,178; W. P., Heinrichs. "al-Tihâmî", *EI, (New Edition)*, c. X, Leiden/Brill 2000, s. 482.

⁹⁸⁶ İbnü'l-Verdî, I, 463; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 502; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 176.

⁹⁸⁷ Garsunni'me, *el-Hefevât*, s. 6-7.

⁹⁸⁸ el-Baherzî, I, 149.

⁹⁸⁹ İbn Hallikân, V, s. 262; el-Ömerî, İbn Fadlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, I, tah. Ahmed Zekî Pâşâ, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1342/1924, s. 245-247; Muhammed Sadruddin, *Saifuddaulah and his Times*.s. 131; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 176.

⁹⁹⁰ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, I, 245-247; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 176.

Kaynaklarda Karvâş'ın veziri olarak İbn Cehîr önemli bir yer teşkil etmektedir. Ancak İbn Cehîr dışında bahsedilen vezirlerinden biri de Ebû'l-Hasan el-Hâfi'dir. Bu şahıs 407/1016-1017 yılında vefat etmiştir. Bu bilgiye İliyâ dışındaki kaynaklarda tesadüf edilmemektedir⁹⁹¹

2.3.3. Ukayfîler ve 'Annâzîler (444/1053)

'Annâzî emiri Sa'dî b. Ebû'ş-Şûk 440/1048 yılında İbrahim Yınâl ile yazışarak onunla anlaşma yaptı. Hatta bu anlaşmadan sonra Sa'dî Bağdat'ın doğusunda bulunan Ba'kûbe'ye kadar olan sahada faaliyet göstererek bu şehri ele geçirdi. Ele geçirmiş olduğu şehirde İbrahim Yınâl adına hutbe okuttu⁹⁹². 441/1049 yılında Tuğrul Bey ve İbrahim Yınâl arasında Hemedân şehri yakınlarında sorun yaşandı. Tuğrul Bey, İbrahim Yınâl'dan Cibâl bölgesinde bulunan kalelerin kendisine teslimini istedi ancak İbrahim Yınâl bunu kabul etmeyerek vezir Ebû Ali'yi aralarını bozmakla itham etti. İbrahim onu tutuklatarak gözlerine mil çekti. İki taraf arasında Sermâc kalesi yakınlarında yapılan savaşta İbrahim yenildi ve kaleye sığındı. Yaklaşık dört gün muhasara edilen İbrahim, teslim olmak zorunda kaldı⁹⁹³.

İbrahim Yınâl'ın mağlup olmasından sonra Tuğrul Bey onunla birlikte hareket eden 'Annâzî Mühelhil'e Sîrvân, Dâkûkâ ve Şehrizûr ve es-Sâmigân'ı, yeğeni Sa'dî'ye de Nihavend yakınlarında bulunan er-Revândîn şehrini, kardeşi Surhâb b. Muhammed b. 'Annâz'ı da serbest bırakarak Karmîsîn yakınlarında bulunan el-Mâhikî kalesini ona verdi⁹⁹⁴.

Tuğrul Bey tarafından Cibâl bölgesi kendisine verilen Sa'dî, Selçuklular'ın vasallı oldu ve İbrahim Yınâl için yapmış olduğu hizmetlerden sonra Irak taraflarına yöneldi (444/1052). Sa'dî Irak taraflarında ilk olarak Karmîsîn şehrinin güneyinde bulunan Mâydeşt'e geldi. Daha sonra yanında bulunan Oğuzlar ile birlikte Ebî Dülef el-Kâsım b. Muhammed el-Cevânî'nin hâkimiyetinde bulunan topraklara gelerek buralarda yağmalarda bulundu. Ebû Dülef, Sa'dî ve Oğuz saldırılarından güçlkle tek başına

⁹⁹¹ İlyâ en-Nasîbinî, s. 205.

⁹⁹² el-Aynî, Bedreddin Hüseyin b. Yusuf, s. *İkdu'l-Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zemân*, Esad Efendi, nr. 2317, vr. 14; Ferest Mer'î İsmail, s.397; Clément Huart, "Les Banou-'Annâz", *Syria*, T. 3, Fasikül 1, (1922), s. 67.

⁹⁹³ en-Nüveyrî, XXVI, 164; el-Aynî, nr. 2317, vr. 14

⁹⁹⁴ Mer'î İsmail, s.398.

kurtulabildi. Yoluna devam eden Sa'dî Vasıt ve Bağdat arasında bulunan en-Nu'mâniye'e kadar ulaştı⁹⁹⁵.

Sa'dî'nin Dicle nehri kıyısına kadar uzanarak buralarda faaliyet göstermesiyle, Bağdat'ın kuzeyinde bulunan 'Ukberâ şehrine hâkim olan Ukaylî emiri Ali b. Makn'ın iki oğlu ez-Zerîr ile Matar'ın misafiri olan Sa'dî'nin dayısı Halid b. Ömer'i heyecanlandırdı. Halid gelişmeler karşısında Sa'dî'ye, ez-Zerîr'in çocuklarının refakatinde bir heyet göndererek amcası Mühelhil ile Kureyş b. Bedrân'ın kendilerine yaptıklarından şikâyetçi oldu. Mühelhil, beş yüz kişilik bir süvari birliği ile 'Ukberâ'da bulunan ez-Zerîr ve Matar'a saldırdı ve onları dağıttı. Bunun üzerine Halid, ez-Zerîr ve Matar, es-Sîrvân'da bulunan Sa'dî'ye giderek onu amcası Mühelhil ile savaşa teşvik ettiler. Müttefik kuvvetler 444/1053'te üzerine yürüdükleri amcaları Mühelhil'i mağlup ettiler ve mallarını yağmaladılar⁹⁹⁶.

Mühelhil'e karşı başarılı olan Sa'dî bundan sonraki süreçte Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilerleyişi esnasında onun öncü birliklerinin komutanlığını yaptı. Bu sebepten Büveyhî emiri el-Melikürrahim hazırladığı bir ordu ile daha önce Sa'dî'nin müttefiki olan Ebî'l-Ağarr Dübeys b. Mezyed ile birlikte Hulvân'da bulunan Sa'dî'nin üzerine saldırı düzenledi ancak herhangi bir şey elde edemedi⁹⁹⁷. 'Ukberâ'da bulunan Ukaylîler'de bunlar yaşanırken ailenin diğer fertlerinin bulunduğu Tekrît'te ise yönetimde bulunan İsa b. Hamîs b. Makn, kardeşi Ebû'l-Gassâm'ı tutuklatarak Tekrît'te Ukaylî emirliğini ele geçirdi.⁹⁹⁸ Selçuklular'ın batıya ilerleyişi esnasında onlarla birlikte hareket eden 'Annâzîler el-Cezîre'nin alt kısımlarında Ukaylîler ile karşı karşıya geldiler.

2.3.4. Kureyş b. Bedrân ve Fatımîler

Daha önceki bölümlerde Fatımîler'in Mısır'ı ele geçirdikten sonra Suriye ve el-Cezîre bölgesine hâkim olmak için dâ'î adı verilen propagandacılar görevlendirdiklerini

⁹⁹⁵ el-Aynî, nr. 2317, vr. 27; Mer'î İsmail, s.399.

⁹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 446; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 33-34; Mer'î İsmail, s.400.

⁹⁹⁷ Mer'î İsmail, s.401.

⁹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 447; İbnü'l-Verdî, I, 492; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebu'l-Fidâ*, I, 527; Bu bilginin aksine Aynî bu sırada Tekrît şehrini alan Ukaylî emirinin adını İsa b. Ceyş b. Makn olarak vermektedir(Bkz: el-Aynî, nr. 2317, vr. 27).

ifade etmiştik. Fatimî halifesi ez-Zâhir döneminde (1021-1036) dâ'iler Bağdat'a kadar ulaşmışlardır (425/1033-1034). Fatimî halifesi el-Mustansır (1036-1094) döneminde ise artan propaganda faaliyeti Horasan ve Maverâünnehir'e kadar uzanmıştır⁹⁹⁹. Bağdat'a doğru ilerleyen Fatimîler, Abbasîler'e karşı Musul ve el-Cezîre'de meskûn bulunan Ukaylî kabilesini kullanmışlardır. Fatimîler'in Ukaylîler ile ilişkileri açısından en önemli şahsiyet Fatimîler adına İran'da dâ'ilik yapmış olan el-Mü'eyyed fi'd-Dîn Hibetullah eş-Şirazî'dir. Zira Bağdat'a meydana gelen Arslan el-Besâsîrî isyanı esnasında Fatimîler, Besâsîrî'ye¹⁰⁰⁰ yardım göndermek amacıyla el-Mü'eyyed'i vazifelendirmiş ve bunun sonucu olarak Ukaylîler ile Fatimîler arasında yakınlaşma sağlanmıştır.

Ukaylî tarihi açısından öneminden bahsedilen el-Mü'eyyed fi'd-Dîn Ebû Nasr Hibetullah b. Musa b. Davud eş-Şirazî'nin hayatı ve Ukaylîler ile teması hakkında malumat vermenin gerekli olduğu kanaatindeyiz. el-Mü'eyyed, Fars eyaletinin merkezi olan Şiraz'da, yaklaşık olarak 390/1000 yılında İsmailî bir aile içerisinde dünyaya geldi. Fatimî halifesi el-Hâkim döneminde bu bölgenin Dâ'î'u'd-Du'âtlığını Ebû Nasr Hibetullah'ın babası olan Musa b. Davud üstlenmekteydi¹⁰⁰¹. el-Mü'eyyed, el-Acemî¹⁰⁰², Şî'â'nın Selmân el-Fârisî olarak düşünüldüğünden es-Selmânî olarak da anılmaktaydı¹⁰⁰³. Ukaylîler'in Karvâş döneminde Fatimîler adına hutbe okutması da el-Mü'eyyed'in babası Musa b. Davud'un faaliyetleri sonucunda gerçekleşmişti¹⁰⁰⁴.

Fatimî halifesi el-Hâkim'in vefatından sonra yerine geçen ez-Zahir döneminde Musa b. Davud vefat ettiğinden Fars bölgesinin dâ'iliğine oğlu el-Mü'eyyed tayin edildi¹⁰⁰⁵. Muhtemelen buraya tayin edildikten sonra *Mü'eyyed fi'd-Dîn*¹⁰⁰⁶ "Dinin

⁹⁹⁹ es-Sallâbî, s. 56-57.

¹⁰⁰⁰ Ebû Mansûr el-Besâsîrî İran'da bulunan Fesâ şehrine nispet edilir ve Araplar tarafından buraya Fesâ denilmekteydi. Bkz: Zehebî, *A'lâmu'n-Nübelâ*, II, 365; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1347.

¹⁰⁰¹ Klemm, 2; 400/1010 yılında veya 390/1000 yılında doğduğuna dair ihtilaflar bulunmasının yanı sıra (Bkz: H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, 492), 386/996 veya 387/997 yılında doğduğuna dair de görüşler de bulunmaktadır (Bkz: Tahera Qutbuddin, *al-Mu'ayyad al-Shirazi and Fatimid Da'wa Poetry, A case of Commitment in Classical Arabic Literature*, Leiden-Boston 2005, s. 20; I. Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *El*, c. VII, (New Edition), Leiden/Brill 1993, s. 270).

¹⁰⁰² Qutbuddin, s. 17.

¹⁰⁰³ W. Ivanow, *Nasr-ı Khusraw and Ismailism*, Leiden 1948, s. 45; H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, 492; Hayatı beş kısma ayrılır; 1- Hayatının Şiraz'daki ilk yılları (996/7-1038), 2- Büveyhî Ebû Kâlicâr'ın sarayındaki ikinci aşama (1038-1045), 3- el-Mustansır'ın sarayında 1045/46-1056, 4- Suriye'deki faaliyetleri (1056-1058), 5- Kudüs'te kalması (1058-1078) daha geniş bilgi için bkz. Qutbuddin, s. 16-17, 19.

¹⁰⁰⁴ el-Mü'eyyed, 10; Klemm, 12-13.

¹⁰⁰⁵ Klemm, 3; Qutbuddin, s. 23.

¹⁰⁰⁶ H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, s. 492.

Yardımcısı ya da Desteği” unvanı kendisine verildi¹⁰⁰⁷. Büveyhî hükümdarı olan Ebû Kâlicâr ile iyi ilişkilerde bulunan el-Mü’eyyed kısa zaman içerisinde zekâsı ve ilmiyle onu Fatimî davetini kabule ikna etti. Böylece İsmailî dava için büyük bir başarı elde etti (429/1038)¹⁰⁰⁸. Ebû Kâlicâr ile birlikte Ahvâz’da faaliyetlerini yoğunlaştıran el-Mü’eyyed çok geçmeden Fatimîler adına burada hutbe okutmaya başladı (1042)¹⁰⁰⁹. Ancak durumun Bağdat’a iletilmesinden sonra Abbasî halifesi el-Ka’im’in baskıları ile el-Mü’eyyed Şirâz’ı terk ederek Kahire’ye doğru yola koyuldu¹⁰¹⁰.

Kahire’ye gitmek için Şirâz’dan ayrılan el-Mü’eyyed yol üzerinde uğramış olduğu Musul’da Ukaylî emiri olan Karvâş’ın sarayına uğramıştır. Karvâş’ın sarayında kaldığı süre zarfında onu Fatimî davasını kabul etmesi için ikna etmeye çalışmıştır. Ancak bunda başarılı olamamış olacak ki Musul’da kaldığı yaklaşık bir yıllık zaman içerisinde el-Mü’eyyed Karvâş’ta hayır görmediğini dile getirmiştir¹⁰¹¹. Mısır’a doğru yola koyulan el-Mü’eyyed’in 437/1045, 438/1046¹⁰¹² ya da 439/1047 yılında Kahire’ye vardığı kabul edilmektedir¹⁰¹³. el-Mü’eyyed Kahire’ye ulaştıktan sonra Fatimî veziri el-Yâzûrî tarafından Divânu’l-İnşâ başkanlığına getirilmiştir¹⁰¹⁴.

el-Mü’eyyed’in Divânu’l-İnşâ başkanlığına getirilmesi Ukaylî tarihi açısından önemini daha da artırmaktadır. Nitekim Selçuklular’ın batıya doğru harekete geçtikleri bu zaman içerisinde Fatimîler, el-Mü’eyyed’in başkanlığını yaptığı Divânu’l-İnşâ’dan çıkan davet mektupları ile gerek Selçuklu veziri el-Kündürî ve gerekse de Bağdat’ta isyan eden Besâsîrî’yi Fatimî propagandasını kabul etmeye davet etmişlerdir (447/1055)¹⁰¹⁵.

¹⁰⁰⁷ Klemm, s. 2.

¹⁰⁰⁸ el-Mü’eyyed, s. 67-68; Qutbuddin, s. 25; H. İ. Hasan, *Tarihu’d-Devleti’l-Fatimiyye*, s. 493; es-Sallâbî, s. 57; Poopawala, “al-Mu’ayyad fi’l-Din”, *EI*, VII, 270.

¹⁰⁰⁹ el-Mü’eyyed, s. 79-80; H. İ. Hasan, *Tarihu’d-Devleti’l-Fatimiyye*, s. 493.

¹⁰¹⁰ el-Mü’eyyed, s. 95-102; H. İ. Hasan, *Tarihu’d-Devleti’l-Fatimiyye*, s. 493; Qutbuddin, s. 43; Poopawala, “al-Mu’ayyad fi’l-Din”, *EI*, VII, 271; es-Sallâbî, s. 58; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi’l-Hurûbi’s-Salibiyye*, I, 92.

¹⁰¹¹ el-Mü’eyyed, s. 102; Poopawala, “al-Mu’ayyad fi’l-Din”, *EI*, VII, 271.

¹⁰¹² Klemm, s. 45; Qutbuddin, s. 56; Poopawala, “al-Mu’ayyad fi’l-Din”, *EI*, VII, 271; es-Sallâbî, s. 58.

¹⁰¹³ el-Mü’eyyed, s. 102; Ivanow, 45; el-Mü’eyyed ifadelerinde Ebû Sa’id et-Tusterî’nin öldürüldüğü 439 yılında Mısır’a vardığını ifade etmektedir. Bkz: H. İ. Hasan, *Tarihu’d-Devleti’l-Fatimiyye*, s. 494.

¹⁰¹⁴ el-Mü’eyyed, s. 121; H. İ. Hasan, *Tarihu’d-Devleti’l-Fatimiyye*, s. 494.

¹⁰¹⁵ İbnu’l-Ezrâk, *Târihu’l-Fârikî*, s. 155; Klemm, s. 79; H. İ. Hasan, *Tarihu’d-Devleti’l-Fatimiyye*, s. 494-495; Qutbuddin, s. 67; Poopawala, “al-Mu’ayyad fi’l-Din”, *EI*, VII, 271; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.126; Gandûr, s. 106.

Besâsîrî isyanının çıkmasından sonra Fatimîler, fırsatı değerlendirmek maksadıyla hem Besâsîrî ile yapılan anlaşma gereğince yardım ulaştırmak hem de Selçuklular'ın Suriye ve ardından da Mısır'a doğru ilerlemelerini engellemek için 63 ya da 64 yaşlarında olduğu bildirilen el-Mü'eyyed'i görevlendirmişlerdir. el-Mü'eyyed, Suriye'ye gitmek için 448/1056'da Mısır'dan ayrılmış ve gittiği Kuzey Suriye'de iki yıl kalmıştır. Bu yolculuğunda kendisine Besâsîrî ve komutanlarından sadakat yemini almak, Suriye ve el-Cezîre'de bulunan bedevi Araplar'ı Fatimî tarafına çekmek ve ikna etmek, Besâsîrî-Fatimî ittifakı oluşturarak Bağdat'ı ele geçirmek ve Suriye-Irak sınırında Selçuklular'a karşı bir güç oluşturarak bu şekilde Selçuklu yayılmasını durdurmak görevleri verilmiştir¹⁰¹⁶.

Mısır'dan ayrılan el-Mü'eyyed kuzeye doğru ilerlerken Şam bölgesinde Kelb kabilesinden topladığı 3 bin kişilik bir ordu ile Rahbe'de bulunan Besâsîrî'ye doğru gitmiştir¹⁰¹⁷. el-Mü'eyyed, Haleb Mirdâsî emiri Semâl b. Sâlih ile Asi nehri kıyısında Rastan adı verilen mevkide buluşmuştur. Burada yapılan görüşmeler neticesinde Semâl, Haleb'te Fatimîler adına hutbe okutmaya razı olmuştur¹⁰¹⁸. Haleb'ten sonra doğuda bulunan Diyâr-ı Bekr ve Meyyâfârîkîn emiri Ahmed b. Mervân ile temasa geçerek Fatimî davetini kabul etmeye ikna etmiştir¹⁰¹⁹. Bölgede başarılı bir politika takip eden el-Mü'eyyed yanında bulunan Arap ve Kürt birlikler ile Besâsîrî'nin bulunduğu Rahbe şehrine varmış ve Fatimîler tarafından gönderilen hediyeler burada ileri gelen emirlere takdim edilmiştir. Ancak Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân ise Fatimî hâkimiyetini birkaç kez kabul etmiş olmasına rağmen Selçuklular'ın yanında yer almayı tercih etmiştir¹⁰²⁰.

Musul'un batısında bulunan Sincâr'da, Tuğrul Bey'in askerlerinin Besâsîrî ve müttefikleri tarafından mağlup edilmelerinde el-Mü'eyyed'in önemli katkısı olmuştur (448/1056)¹⁰²¹. Zira bu savaştan önce el-Mü'eyyed, Selçuklular'a karşı Suriye ve el-Cezîre'de bulunan emirleri Besâsîrî'nin etrafında toplamaya muvaffak olmuştur. el-

¹⁰¹⁶ ez-Zirkilî, II, 291; Klemm, s. 81; Qutbuddin, s. 67-68; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

¹⁰¹⁷ el-Mü'eyyed, s. 132.

¹⁰¹⁸ el-Mü'eyyed, s. 136; Qutbuddin, s. 69; Zekkâr, *The Emirate of Aleppo*, s. 69.

¹⁰¹⁹ Klemm, s. 81.

¹⁰²⁰ el-Mü'eyyed, s. 142,147,154,156; Rahbe şehrinin Besâsîrî aynı zamanda el-Mü'eyyed tarafından merkez olarak seçilmesinde, Rahbe'nin Suriye çöllerine yakın ve Bağdat'a uzak olması ayrıca Fırat vadisinde Arab kabilelerinin yoğunluğunun etkili olduğu düşünülmektedir. Bkz: Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, 382.

¹⁰²¹ el-Mü'eyyed, s. 168,170; Klemm, s. 82; Qutbuddin, s. 71; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

Mü'eyyed bu başarıdan sonra Kahire'ye haber gönderirken risalelerinde Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân için hain ifadesini kullanmıştır¹⁰²².

Sincâr'da Selçuklu birliklerinin mağlubiyetinden sonra Tuğrul Bey sorunu çözmek için el-Cezîre'ye bizzat hareket etmiştir. Musul'a gelen Tuğrul Bey, şehri ele geçirdikten sonra buraya İbrahim Yınal'ı tayin etmiştir. el-Mü'eyyed ise Tuğrul Bey'in Musul'u almasından sonra Rahbe'den ayrılarak Haleb'e çekilmeye karar vermiştir (449/1057)¹⁰²³. Haleb'e çekilen el-Mü'eyyed, faaliyetlerini Selçuklu yönetiminde bir taht kavgası çıkarmaya teksif etmiştir. Nitekim İbrahim Yınal ile yazışmalara başlayan¹⁰²⁴ el-Mü'eyyed, İbrahim'in isyan etmesini sağlayarak amacına ulaşmıştır. İbrahim isyan ettikten sonra tayin edildiği Musul'u terk etmiş ve bunun neticesinde Kureyş b. Bedrân'ın da içinde bulunduğu Besâsîrî komutasındaki birlikler Musul'u ele geçirerek burada Fatımîler adına hutbe okutmaya muvaffak olmuşlardır¹⁰²⁵.

İbrahim Yınal isyanından dolayı Tuğrul Bey Bağdat'ı terk edince Besâsîrî ve Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân Bağdat'ı ele geçirdiler. Bağdat'ta Fatımîler adına hutbe okutulmaya başlanınca el-Mü'eyyed, müttelik kuvvetlere para ve mal gönderme vaadinde bulunarak Kahire'ye döndü¹⁰²⁶. el-Mü'eyyed Kahire'ye vardığında Ebû'l-Ferec el-Mağribî'nin vezir olarak atandığını gördü ve Fatımîler'den beklediği ilgiyi göremedi¹⁰²⁷. el-Mü'eyyed 450/1058 yılında Kahire'de *Dâ'i'u'd-Du'ât*¹⁰²⁸ olduktan sonra "*İsmetü'l-Müminin*" ve "*Saftyu Emirülmüminin ve Veliyuhu*" unvanı da aldı¹⁰²⁹ ve Kudüs'e gönderildi¹⁰³⁰. 470/1077 yılında Kahire'de vefat ettiğinde¹⁰³¹ cenaze namazını Fatımî Halifesi el-Mustansır kıldırdı¹⁰³². Burada bulunan *Dâru'l-İlm*'e defnedildi¹⁰³³.

¹⁰²² el-Mü'eyyed, s. 169.

¹⁰²³ Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

¹⁰²⁴ Klemm, s. 83.

¹⁰²⁵ el-Mü'eyyed, s. 172-173; Klemm, s. 83.

¹⁰²⁶ el-Mü'eyyed, s. 219.

¹⁰²⁷ el-Mü'eyyed, s. 16; Klemm, s. 84; Qutbuddin, s. 73; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

¹⁰²⁸ H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatmiyye*, s. 495.

¹⁰²⁹ Klemm, s. 2.

¹⁰³⁰ Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

¹⁰³¹ el-Mü'eyyed, s. 18; H.İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatmiyye*, s. 495; Ivanow, 45; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

¹⁰³² el-Mü'eyyed, s. 18.

¹⁰³³ Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

Bölgeyi oldukça iyi tahlil ettiği anlaşılan el-Mü'eyyed, Araplar'ı Hille emiri olan Dübeys b. Ali b. Mezyed önderliğinde bir araya getirmiş. Türkler'i de Besâsîrî etrafında bir araya getirdikten sonra Selçuklular'ın bölgeye nüfuz etmelerini önlemek maksadıyla bu emirlerden istifade etmiştir¹⁰³⁴.

2.3.5. Ukaylî Topraklarında Selçuklu Yayılmasının Başlaması

Selçuklular'ın Ukaylî topraklarındaki yayılmalarından önce, kökeni ve batıya doğru yayılmaları hakkında kısa bilgi vermek suretiyle, Ukaylîler ile ilişkilerinin başlamasını hazırlayan sebeplerin anlaşılmasını sağlamanın gerekliliğine inanıyoruz. Yirmi dört Oğuz boyunun Üç-Ok kolunun Kınık boyundan gelen Selçuklular'ın ilk atası *Demir Yaylı-Temir Yalğ* lakablı ve Oğuz Yabgu Devletinde güçlü bir askerî ve siyasî mevkiye sahip olan Dukak'tır¹⁰³⁵. Dukak'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk, genç yaşta Subaşı olarak tayin edilerek babasının yerine geçmiştir¹⁰³⁶. Güçlenmesinden dolayı Yabgu'nun eşinin kışkırtmalarıyla canını tehlikede gören Selçuk, Müslümanlar ile Oğuzlar arasındaki sınır bölgesinde bulunan Cend şehrine göç etmek zorunda kalmıştır (961). Burada İslamiyet'i kabul eden Selçuk, Oğuz Yabgu'sunun gönderdiği vergi memurlarına "*Kâfirlere haraç verilmeyeceğini*"¹⁰³⁷ söyleyerek karşı durmuştur.

Selçuk 1007 yılında yani yüz yaşını geçmiş bir halde vefat ettikten sonra geride Mikail, Arslan (İsrail), Yusuf¹⁰³⁸ ve Musa adında dört çocuk bırakmıştır¹⁰³⁹. Selçuk'tan sonra ailenin başına oğlu Arslan, Yabgu unvanı ile geçmiştir. Bunun sonucunda

¹⁰³⁴ Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 101.

¹⁰³⁵ en-Nüveyrî, XXVI, 154; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 457; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 230; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 76; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 6-7; amlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 23; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasî Tarih)*, Nobel Yayınları, Ankara 2005, s. 1-3; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, c. X, Eskişehir 1997, s. 353-354; Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn fî Şimâlî İfrikiiyye ve Mısır ve Bilâdu's-Şâm (297-567/910-1171)*, Dâru'n-Nefâ'is, Beyrut 1428/2007, s. 344; Muhammed Süheyl Takkûş, *et-Tarihu'l-İslâm*, s. 191.

¹⁰³⁶ en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-Ereb*, XXVI, 154; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 457; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 77; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, 11; amlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 23; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 1-3; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 355; Sâ'ig, I, 146.

¹⁰³⁷ en-Nüveyrî, XXVI, 154; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 77; Takkûş, *et-Tarihu'l-İslâm*, s. 191; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, 18-28; amlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 26; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 1-3; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 355-356; Sâ'ig, I, 146.

¹⁰³⁸ en-Nüveyrî, XXVI, 155; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, c. XIII, İstanbul 1958, s. 117-130; Yusuf'u Yunus olarak kabul eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Bkz: Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 78.

¹⁰³⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I*, 31-33; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 3-6; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 357; amlf., "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", s. 118.

Selçuklular da Cend'den ayrılarak, Arslan'ın nüfuz alanı olan Maverâünnehir ve Buhara'ya geçmişlerdir (375/985)¹⁰⁴⁰. Arslan Yabgu'nun nüfuz alanına göç eden Selçuklular ilk zamanlarda Samanîler'e tabi olurlarken, Samanîler'in yıkılmasından sonra Gaznelî ve Karahanlı güçleri ile mücadele halinde bulunmuşlardır. Selçuklular'ın güçlenmesinden rahatsız olan Gaznelî ve Karahanlı liderleri Selçuklu tehlikesini ortadan kaldırmak için Arslan Yabgu'yu hile ile yakalamayı tasarlamış ve bunun için de anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşmanın gereği Gazneli Mahmud 419/1025'de bir ziyafet esnasında Arslan Yabgu'yu tevkif ederek Hindistan'daki Kalincar kalesine göndermiştir. Tevkif edilen Arslan Yabgu 1032 yılında vefat edene kadar burada kalmıştır¹⁰⁴¹.

Gaznelî ve Karahanlı hükümdarları tarafından hile ile tevkif edilerek ortadan kaldırılan Arslan Yabgu'dan sonra Selçuklu ailesinin başına Tuğrul ve Çağrı Beyler geçti. Selçuklular, Nesa, Serahs ve Dandanakan (431/1040) savaşı ile Gaznelîler karşısında başarılı olarak Nişabur'u merkez yaparak yeni bir devlet kurdular¹⁰⁴². Tuğrul Bey, Nişabur'u alarak batı taraflarında bulunan toprakların hâkimiyetini üstlendikten sonra Abbasîler ile temasa geçti. Nitekim 432/1041 yılında Halife el-Ka'im'e Ebû İshâk el-Kafâ'î adlı elçisini gönderdi. Bu elçi vasıtasıyla gönderdiği mektupta, Gaznelîler'in kendilerine karşı olan tutumları ve Arslan Yabgu'nun başına gelenlerden bahsederek¹⁰⁴³ şikâyetlerde bulundu.

Yönünü batıya çeviren Tuğrul Bey, 433/1042 yılında Deylemîler arasındaki ihtilaftan faydalanarak hâkimiyetini Irak ve Faris'e doğru genişletmeyi amaçladı. Selçuklu ilerleyişi karşısında duramayan Anuşirvân ez-Ziyârî ed-Deylemî, Cürcân ve Taberistan'daki hâkimiyetini ancak yıllık vergi ödemek suretiyle koruyabildi. Harezm bölgesini de ele geçiren Tuğrul Bey, Rey'e doğru saldırılara geçerek 434/1043'te şehri ele geçirerek merkez yaptı¹⁰⁴⁴. Bir yıl sonra Abbasî halifesi el-Ka'im, Halifelik

¹⁰⁴⁰ el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 184; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 79; amlf., *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, 344; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, 63-64; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 3-6; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 357;

¹⁰⁴¹ en-Nüveyrî, XXVI, 156; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 81; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, 68-96; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 6-9; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 358; Sâ'ig, I, 146.

¹⁰⁴² Beyhakî, s. 515,622,626,663; en-Nüveyrî, XXVI, 156-160; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 87; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, 351-366; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 14-17; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 461-462.

¹⁰⁴³ el-Bundârî, 5; es-Sallâbî, s. 46.

¹⁰⁴⁴ en-Nüveyrî, XXVI, 151; es-Sallâbî, s. 48.

topraklarında faaliyet gösteren Türkmenler'den şikâyetçi olduğundan Maverdî'yi (974-1058) Tuğrul Bey'e gönderdi (435/1044)¹⁰⁴⁵. Ayrıca, Halife Tuğrul Bey'e Maverdî vasıtasıyla 20 bin dinar gönderdi¹⁰⁴⁶. Tuğrul Bey ise Türkmenler'i engelleyemediğini ifade etti¹⁰⁴⁷.

Selçuklular'ın batıya doğru yayılmakta olduğu esnada Büveyhîler'in başında Ebû Kâlicâr bulunmaktaydı. Bu dönem Büveyhîler ile Fatımîler'in ilk defa birbirlerine yakınlaşmalarından dolayı önemlidir. Fatımî dâ'isi el-Mü'eyyed, zekâsı ve ilmiyle Ebû Kâlicâr'ı Fatımî davetini kabule ikna etti (429/1038)¹⁰⁴⁸. Ebû Kâlicâr, el-Mü'eyyed'e: *"Kendimi ve dinimi sana teslim ettim. Senin üzerinde bulunduğun şeye razıyım"* diyerek saray muhitinde İsmailî fikirleri yaymak için her akşam meclisler düzenledi¹⁰⁴⁹.

Ebû Kâlicâr ile iyi ilişkilerde bulunan el-Mü'eyyed'in Büveyhî emirinin indinde önemli bir mevkiye ulaşması Büveyhî devletinin ileri gelenlerini rahatsız etti. Ahvaz'da faaliyetlerini yoğunlaştıran el-Mü'eyyed, çok geçmeden burada Fatımîler adına hutbe okutmaya başladı ve şehrin mescidine Fatımî imamlarının adlarını yazdırdı (433/1042)¹⁰⁵⁰. el-Mü'eyyed'in faaliyetleri Abbasî kadısı tarafından Bağdat'a bildirilince Halife el-Ka'im, Ebû Kâlicâr'a gönderdiği risalede *Mü'eyyed'i buradan uzaklaştırmasını aksi takdirde Selçuklular'dan alacağı kuvvetler ile şehri ele geçireceğini* bildirdi. Bu tehditten dolayı Ebû Kâlicâr korkuya kapılarak el-Mü'eyyed'den şehri terk etmesini istedi¹⁰⁵¹. Gelişmeler karşısında Hemedân'da bulunan Kakûyîler'in de Selçuklular'a tabi olmaları ile Fatımîler'in Faris dâ'isi el-Mü'eyyed, buradan ayrılma kararı aldı (437/1045)¹⁰⁵².

Selçuklu fetihleri karşısında endişeye kapılan Büveyhî emiri Ebû Kâlicâr ise onlara karşı koyamayacağını anlayarak 439/1047 yılında anlaşma yaptı. Büveyhî emiri bununla yetinmeyerek ilişkileri güçlendirmek için kızını Tuğrul Bey'e verdi. Daha

¹⁰⁴⁵ en-Nüveyrî, XXVI, 162; es-Sallâbî, s. 47; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 20-21.

¹⁰⁴⁶ es-Sallâbî, s. 49.

¹⁰⁴⁷ en-Nüveyrî, XXVI, 162; es-Sallâbî, s. 47; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, 20-21.

¹⁰⁴⁸ el-Mü'eyyed, s. 67-68; Qutbuddin, s. 25; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 270.

¹⁰⁴⁹ H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, s. 493; es-Sallâbî, s. 57.

¹⁰⁵⁰ el-Mü'eyyed, s. 79-80; H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, s. 493.

¹⁰⁵¹ el-Mü'eyyed, s. 95-102; H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, s. 493; Qutbuddin, s. 43; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271; es-Sallâbî, s. 58; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 92.

¹⁰⁵² el-Mü'eyyed, s. 102; Ivanow, 45; H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, s. 494.

sonra da Tuğrul Bey'in kardeşi olan Çağrı Bey'in kızı ile Ebû Mansûr b. Kâlicâr'ın da evlenmesi ile ilişkiler daha da güçlendi¹⁰⁵³.

Ebû Kâlicâr'ın 440/1048 yılında vefatından sonra yerine oğlu Ebû Nasr Hüsrev Fîrûz geçmiş ve Halife tarafından kendisine el-Melikürrahîm unvanı verilmiştir. Bu dönemde Selçuklu etkisi daha fazla hissedilmeye başladığından Selçuklular, 442/1050 senesinde Isfehân'ı ele geçirerek devletin merkezi yapmışlardır. Bundan dört yıl sonrasında ise Selçuklular, Azerbaycan'ı alarak Bağdat'ın hemen yanı başına kadar ulaşmışlardır¹⁰⁵⁴. Bağdat'taki huzursuzluklardan dolayı Abbasî halifesi, Tuğrul Bey'e elçi göndererek onu Bağdat'a davet etmiştir¹⁰⁵⁵. Tuğrul Bey Bağdat'a gitmeden önce 443/1051 senesinde gönderdiği birliklerle Kirman'ı ele geçirmiştir. 446/1054 yılında ise Azerbaycan hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Tuğrul Bey, Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'i ele geçirmiştir¹⁰⁵⁶.

Selçuklu kuvvetleri 446/1054 yılında Erciş ve Bargiri (Muradiye) kalelerini ele geçirdiler. Malazgirt'e gelen Tuğrul Bey burada ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol Oltu ve Çoruh havalisine, ikinci kol Kafkaslara doğru Horsesen, Hanzit, Tercan, Erzincan bölgesinde faaliyet gösterdi. Bu koldan harekete geçen kuvvetler Hasteank olarak adlandırılan Bingöl ovası ve Bingöl'ü de içine alan geniş bir bölgeyi ifade eden Chordziane'de akınlarda bulundular¹⁰⁵⁷. Üçüncü kol ise Kars bölgesinde yayıldı. Malazgirt kuşatmasında başarısız olan Tuğrul Bey dönüş yolunda Arcke (Adilcevaz)'ı ele geçirdi (1054-1055). Bu sırada halife tarafından davet edilen Tuğrul Bey Bağdat'a doğru yola koyuldu¹⁰⁵⁸.

2.3.6. Tuğrul Bey'in Bağdat'a Girişi (447/1055)

Selçuklu kuvvetleri Tebriz'e kadar ulaştıklarında, Bağdat'ta Abbasî halifesi ve Büveyhîler arasında hâkimiyet mücadelesi bulunmaktaydı¹⁰⁵⁹. Selçuklular'dan önce, Bağdat'ta otoritesini kaybeden Abbasî ve Büveyhî kuvvetlerine karşı, Arap, Deylem ve

¹⁰⁵³ Takkûş, *Tarihu'l-Fatmiyyîn*, 345-346.

¹⁰⁵⁴ el-Aynî, nr. 2317, vr. 14; Bowen, "The Last Buwayhids", 231; Takkûş, *Tarihu'l-Fatmiyyîn*, 344.

¹⁰⁵⁵ es-Sallâbî, s. 49.

¹⁰⁵⁶ en-Nüveyrî, XXVI, 166; es-Sallâbî, s. 49.

¹⁰⁵⁷ İskender, s. 47.

¹⁰⁵⁸ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 38; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 29-30.

¹⁰⁵⁹ ez-Zirkilî, I, 287-288.

Türkler arasında hâkimiyeti ele geçirmek için birtakım mücadeleler yaşanmaktaydı (446/1054). Bu mücadelelerden galip gelen kişi Arap ve Kürtler'in taşkınlıklarını önleyen Besâsîrî oldu. Besâsîrî Bağdat ve çevresinde hâkimiyet kurduktan sonra Ahvaz ve Irak gibi yerlerde kendi adına hutbe okutmaya başladı. Büveyhî emirinin üzerinde önemli bir tesir elde eden Besâsîrî, Büveyhî emirini kendisinden habersiz karar veremez duruma getirmişti¹⁰⁶⁰. Besâsîrî'nin güçlenmesi ile birlikte Halife el-Ka'im'in de otoritesi zayıfladı ve nerdeyse ortadan kalktı¹⁰⁶¹.

Besâsîrî'nin güçlenmesini çekemeyen Abbasî vezirlerinden İbn Mesleme Reisürrüesa unvanına sahip Eb'l-Kâsım Ali, Besâsîrî ile Halife'nin arasını bozmaya çalıştı¹⁰⁶². Reisürrüesa ile Besâsîrî arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olan diğer önemli husus ise Besâsîrî'nin Şî'â taraftarı olması ve İbn Mesleme'nin de Sünnî akideye yakınlık göstermesi idi. İbn Mesleme ve Besâsîrî arasında meydana gelen çekişmelerden dolayı Bağdat'taki halk İbn Mesleme ve Besâsîrî etrafında toplanmak suretiyle ikiye bölündü¹⁰⁶³. Vezir İbn Mesleme, ileri gelen komutanları Besâsîrî üzerine yürümleri için tahrik ederken, diğer taraftan da onu zor duruma sokacak başka yollar aradı. Halife nezdinde Besâsîrî'nin durumunu bozmak için Şî'î Fatımîler ile yazışmakta olduğu haberlerini ortaya çıkardı (446/1054)¹⁰⁶⁴. Bu çekişmelerden dolayı Bağdat'taki sivil halk İbn Mesleme etrafında toplanırken, askerî kanat ise Besâsîrî'nin yanına yer aldı¹⁰⁶⁵.

Besâsîrî ve İbn Mesleme arasındaki mücadele halkı sıkıntıya soktuğu gibi Türkler Bağdat'ta önemli mevkilere erişerek Ümeranın tayin ve azillerinde önemli roller üstlenmeye başladılar. Bu gelişmelerden sonra Ümera, çok geçmeden elde ettikleri gücün farkında olarak halifelik sarayının yağmalanmasına ve bunun neticesinde fiyatların artmasına sebep oldular¹⁰⁶⁶. İbn Mesleme ve Besâsîrî yaşanan olumsuzluklardan dolayı birbirlerine karşı ittifak arayışına girdiler. İtikadî sebeplerden

¹⁰⁶⁰ ez-Zirkilî, I, 287-288; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Takkûş, *Tarihu'l-Fatmiyyîn*, 347.

¹⁰⁶¹ eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 462; el-Kudâ'î, s. 192; es-Suyûtî, 388-389; Kabir, s. 114; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *DİA*, V, 528-529.

¹⁰⁶² es-Suyûtî, el-İmâm el-Hâfız Celâlüddin, *Târihu'l-Hülefâ'*, tah. Sa'îd Mahmûd Ukayyl, Dâru'l-Cil, Beyrut 1426/2005, s. 388-389; ez-Zirkilî, I, 287-288; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Takkûş, *Tarihu'l-Fatmiyyîn*, s. 347.

¹⁰⁶³ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 92.

¹⁰⁶⁴ el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 34; en-Nüveyrî, XXVI, 166; el-Kudâ'î, s. 192; Kabir, s. 114; ed-Divecî, s. 166.

¹⁰⁶⁵ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 92.

¹⁰⁶⁶ ez-Zirkilî, I, 287-288; Takkûş, *Tarihu'l-Fatmiyyîn*, 347.

dolayı İbn Mesleme Tuğrul Bey ile Besâsîrî de Mısır halifesi ile yazışmayı tercih etti¹⁰⁶⁷.

Bağdat'ta baskı altında bulunan Halife el-Ka'im, Türk askerlerin komutanı Arslan Besâsîrî'nin Fatımî halifesi ile görüşmeler yapması¹⁰⁶⁸ ayrıca Besâsîrî'nin el-Ka'im'i tutuklatacağı haberlerinin yayılmasından dolayı Tuğrul Bey ile yazışmalara başladı¹⁰⁶⁹. Selçuklu kuvvetlerinin Bağdat'a geleceği konusunda kanaati kesinleşen Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân ise Tuğrul Bey'in yanında yer almayı menfaatlerine daha uygun buldu. Kureyş, 446/1054 senesinde, Enbâr ve Harbâ'yı¹⁰⁷⁰ ardından da es-Sûk'u ele geçirerek buralarda ve emirlik merkezi olan Musul¹⁰⁷¹ ve ardından da Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okuttu¹⁰⁷². Bundan sonra Besâsîrî'nin el-Halis'te bulunan obalarını yağmaladı¹⁰⁷³. Besâsîrî ise vakit kaybetmeden Kureyş'e karşı harekete geçerek Enbâr'ı geri almayı başardı¹⁰⁷⁴.

Kureyş'in devamlı olarak Besâsîrî'nin iktalarına saldırması onu oldukça rahatsız etti. Besâsîrî, 441/1049-1050'den beri elinde bulunan Enbâr şehrinin¹⁰⁷⁵ Kureyş'in saldırısına uğraması ve diğer topraklarının işgal edilmesinden, ayrıca devamlı surette Ukaylîler tarafından yağmalanmasından dolayı Kureyş b. Bedrân üzerine harekete geçmek için fırsat kollamaya başladı. Bu gelişmelerden sonra Besâsîrî, Kureyş b. Bedran'ın Ebû'l-Gana'im b. el-Muhallebân ile Ebu Sa'd b. el-Muhallebân adlı iki

¹⁰⁶⁷ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 93.

¹⁰⁶⁸ ez-Zirkilî, I, 287-288; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s, 101; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 32-35; Mevdûdî, I, 190.

¹⁰⁶⁹ en-Nüveyrî, XXVI, 166; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s.462.

¹⁰⁷⁰ İbn Haldûn, I, 1637; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 35; el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 165; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Mevdûdî, I, 188; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, 348; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 94; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 170.

¹⁰⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 455; el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; İbn Haldûn, I, 1638; İbnü'l-Cevzî, VIII, 160.

¹⁰⁷² Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 94; Kafesoğlu, 37; Cahen, Tuğrul Bey'in ilk zamanlarda Büveyhîlere karşı, onların yanlarında bulunan emirleri kendine çekmeye çalıştığını, daha sonra ise Ukaylîler'e karşı da yeni idareye itaat etmeyen Mervânîlere göz yumduğunu ileri sürmekle birlikte(Bkz: Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi(XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", 1383), el-Mü'eyyed tarafından el-Cezîre bölgesinde Selçuklulara ilk itaat eden devletin Mervânîler olduğu(Bkz: el-Mü'eyyed, s. 175-176) şeklindeki aktarımı göz ardı etmiştir.

¹⁰⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 455; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 35-36; el-Aynî, nr. 2317, vr. 20.

¹⁰⁷⁴ el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; İbn Haldûn, I, 1637; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹⁰⁷⁵ Abu'l-Farac, *Tarihu Muhtasaru'd-Düvvel*, 160.

adamının gizlice Bağdat'a geldiği haberini alır almaz, fırsatı yakaladığını düşünerek bunları tevkif etmek için harekete geçti¹⁰⁷⁶.

Kureyş'in gönderdiği elçiler Bağdat'a geldiklerinde Halife tarafından iyi bir şekilde karşılandılar. Besâsîrî, Bağdat'ta gelen elçileri ele geçirmek için çaba gösterdi ancak bunda başarılı olamadı. Elçilerin ele geçirilememesinden, Halife ve Reisürrüesa'yı sorumlu tutarak onları baskı altına almaya başladı. Ayrıca Besâsîrî, Kureyş'ten intikam almak için Enbâr'a doğru ilerleyerek, Dumma ve Felluce dolaylarına saldırılarda bulunup buraları ateşe verdi (1055). Besâsîrî, Enbâr'da bulunan Kureyş'in adamlarından Ebû'l-Gana'im b. el-Muhallebân'ı ve şehir halkından beş yüz kadar kişiyi esir olarak ele geçirdi. Kureyş'e karşı kızgınlığından olsa gerek Ebû'l-Gana'im'i kırmızı bir gömlek ve başında bir kavuk ile teşhir ederek Bağdat'a getirdi. Ayrıca ele geçirdiği esirlerin çoğunu da kılıçtan geçirdi¹⁰⁷⁷. Enbâr'a gelen Besâsîrî'nin gazabından Enbâr şehrinin surları da nasibini aldı. Besâsîrî Enbâr'ı ele geçirdikten sonra şehrin surlarını da yıktırdı¹⁰⁷⁸. Halife'nin Kureyş'e ait iki elçiyi Bağdat'a geldiklerinde bizzat karşılaması ve Besâsîrî'nin iki elçiyi yakalamasını engellemesi, Halife ile Besâsîrî arasındaki ilişkileri bozdu¹⁰⁷⁹. Besâsîrî meydana gelen bu hadiselerden de vezir İbn Mesleme'yi sorumlu tuttu¹⁰⁸⁰.

Ebû'l-Hâris Arslan el-Besâsîrî, Abbasî halifesi ve Selçuklular arasındaki haberleşmeyi öğrendiğinde tutumunu daha da sertleştirdi. Ayrıca Halife'nin Selçuklular'ı Bağdat'a davet etmesinden dolayı Besâsîrî Bağdat'ı terk ederek Vasıt şehrine gitti¹⁰⁸¹. Vezir Reisürrüesa İbn Mesleme ise bu fırsatı değerlendirerek Besâsîrî'nin Fatımîler ile yazıştığını iddia ettikten sonra, Bağdat'ta askerlere verilen maaşların kesintisinden onu sorumlu tuttu. Bu gelişmelerden sonra Vezir, Besâsîrî'nin sarayının yağmalanması için Halife'den izin aldı. Vezirin tahrikleri neticesinde harekete

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 457; el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 94.

¹⁰⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 457; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 232; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 35-36; el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 165.

¹⁰⁷⁸ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 232.

¹⁰⁷⁹ Takkûş, *Tarihu'l-Fatımiyyîn*, s. 348.

¹⁰⁸⁰ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 170.

¹⁰⁸¹ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 94.

geçen askerler Besâsîrî'nin sarayını yağmaladılar¹⁰⁸². Yağmalamalar esnasında Besâsîrî'nin maiyetine ve eşine kötü muamelede bulundular¹⁰⁸³.

Besâsîrî'nin Bağdat'taki durumu Fatımîler tarafından yakından takip ediliyordu. el-Mü'eyyed'in ifadesine göre daha ilk zamanlardan itibaren Besâsîrî, Fatımîler tarafından yakından takip edilmekteydi. Fatımîler tarafından dâ'î el-Mü'eyyed tarafından ilk zamanlarda Besâsîrî'ye bir risale gönderilmiş ancak Besâsîrî bu mektuba iltifat etmemişti. Olayların aleyhine geliştiğini gören Besâsîrî ise el-Mü'eyyed tarafından gönderilen ikinci mektuba olumlu cevap vererek Fatımîler ile birlikte hareket etmeye karar verdi. Fatımîler bu şekilde Suriye'de Selçuklular karşısında bir set oluşturmayı amaçlarken, Besâsîrî de Bağdat'ta kaybettiği otoritesini Fatımîler'in yardımıyla tekrar ele geçirmeyi amaçladı¹⁰⁸⁴.

Besâsîrî'nin Bağdat'ta durumunun kötüye gitmesi ve şehirde ümera arasında meydana gelen mücadelelerden istifadeye çalışan Ukaylî emiri Kureyş, 447/1055-56 senesinde Mervanî emiri Süleyman b. Nasruddevle'nin öldürülmesi ile birlikte, bu fırsatı değerlendirip el-Cezîre'yi ele geçirmek için el-Buhtîyye ve el-Beşnevîyye kabilelerinin yardımını istedi. Nasruddevle b. Mervan ile aralarında soğukluk olan bu kabileler Kureyş'in saflarında Nasruddevle'ye karşı yürüttükleri savaşı kaybettiler. Bu savaşta Kureyş çok ağır bir yara alarak çekilmek zorunda kaldı. Böylece el-Cezîre'de Nasruddevle'nin hâkimiyeti güçlenmekle beraber el-Buhtîyye ve el-Beşnevîyye kabileleri Nasruddevle'nin davetine rağmen itaat altına girmeyi kabul etmediler¹⁰⁸⁵.

Bağdat'ta artık açık bir şekilde Fatımîler'in yanında yer aldığını gördüğümüz Besâsîrî çok geçmeden bu tutumundan dolayı bizzat Halife'nin isteği ile Büveyhî emiri el-Melikürrahîm tarafından Bağdat'tan uzaklaştırılmak için baskı altında tutuldu. Halife'nin tutumu karşısında Besâsîrî, akrabası olan Hille emiri Dübeys b. Mezyed'e sığındı. Besâsîrî buradan da Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmek için kararlı olduğunu

¹⁰⁸² el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 34; el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; Klemm, s. 80; es-Sallâbî, s. 59; Takkûş, *Tarihu'l-Fatımiyyîn*, s. 347; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 95; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 171; Nihat Yazılıtaş, *Fatımîler Devleti'nde Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s. 154.

¹⁰⁸³ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 155.

¹⁰⁸⁴ el-Mü'eyyed, s. 13; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 155; Klemm, s. 80; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 101.

¹⁰⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 460; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 186; Yusuf, s.57; Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 28.

görünce Numeyrîler'in elinde bulunan Rahbe şehrine çekildi¹⁰⁸⁶. Burada Besâsîrî'yi karşılayan Numeyrî emiri Semâl b. Sâlih ona mal vermek suretiyle ikramlarda bulundu¹⁰⁸⁷.

Halife el-Ka'im, Besâsîrî ve İbn Mesleme arasında meydana gelen sorunlardan dolayı Tuğrul Bey'e elçiler göndererek onu şehre davet etti¹⁰⁸⁸. Anadolu üzerine yaptığı akımlardan sonra Rey'e dönen Tuğrul Bey, buradaki işleri düzene koyduktan sonra Muharrem 447/Nisan-Mayıs 1055 senesinde Hemedân'a döndü. Tuğrul Bey, Hemedân'a döndükten sonra Halife'nin de daha önceki ısrarlarını göz önünde bulundurarak Bağdat'a gitmek için uygun zamanın geldiğini düşündü. Tuğrul Bey 447/1055 senesinde, Bağdat'a hareketinden önce durumunu açıklığa kavuşturmak ve gelebilecek tepkileri önlemek için olsa gerek, Hac yapmak, Mekke yolunu açmak ve Mısır-Şam bölgelerinde Fatımî halifesi el-Mustansır'ın hâkimiyetini sonlandırmak gayesi ile yola koyulduğunu¹⁰⁸⁹ ilan etti.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gideceğini belirtmesinden sonra endişeye kapılan el-Besâsîrî, Tuğrul Bey'i Bağdat dışında karşılayacak olan alaya da katılmadı¹⁰⁹⁰. Tuğrul Bey, Bağdat'a ulaşmadan önce burada onun adına halife tarafından hutbe okundu. Hulvan yolu ile Irak'a giren Tuğrul Bey¹⁰⁹¹ 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055¹⁰⁹² senesinde yanında bulunan 120 bin kişilik ordu ile Bağdat'a girdi¹⁰⁹³. Bağdat'a ulaştığında ise Kureyş b. Bedrân gelerek kendisine bağlılığını bildirdi¹⁰⁹⁴. Tuğrul Bey, Besâsîrî'nin veziri ile İbn Mezyed'in hacibini öldürttü¹⁰⁹⁵. Halife el-Ka'im tarafından büyük bir şölenle karşılanan Tuğrul Bey'e “*Sultan Rükneddin*” lakabı verilmekle

¹⁰⁸⁶ es-Suyûtî, 389; Ahmed b. Mahmud, I, 38; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 435; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 348; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 95.

¹⁰⁸⁷ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 96.

¹⁰⁸⁸ İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 155; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1349; es-Suyûtî, 389; Ahmed b. Mahmud, I, 38; al-Fakhrî, *Histoire du Khalîfat et du Vizirat*, (Arapça Metin: Hartwig Derenbourg), Paris 1895, s. 394.

¹⁰⁸⁹ en-Nüveyrî, XXVI, 166; es-Sallâbî, s. 51; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 349; Sâ'ig, I, 147.

¹⁰⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 462; “Besâsîrî”, *İA*, c. II, Eskişehir 1997, s. 56.

¹⁰⁹¹ Kayaoğlu, I; es-Sallâbî, s. 52.

¹⁰⁹² el-Bundârî, 7; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, V, 59; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 187; Hatib el-Bağdadî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarihu Medineti's-Selâm ve Ahbâru Muhadeisihâ ve Zikru Kuttânihâ el-Ulemâ'i min gayri Ehlihâ ve Varidihâ*, c. XI, tah. Beşâr Avvâr Ma'rûf, Dâru Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001, s. 49; el-Kudâ'î, s. 192; es-Suyûtî, 389; Kabir, s. 115.

¹⁰⁹³ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 95.

¹⁰⁹⁴ el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 35; ed-Divecî, s. 166.

¹⁰⁹⁵ el-Azimî, s. *Târihu Haleb*, s. 342.

birlikte onun adına sikke bastırılması ve hutbe okutulması emri verildi¹⁰⁹⁶. Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyetinin başlaması ile birlikte Besâsîrî bundan sonraki faaliyetleri için merkez olarak seçtiği Rahbe'de faaliyetlerini yoğunlaştırdı¹⁰⁹⁷.

Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyetinin başlaması ile birlikte Fatımîler, dâ'î el-Mü'eyyed vasıtasıyla, Selçuklu hâkimiyetini kabul etmeyen ve Bağdat'ta karşı isyan eden Besâsîrî'ye destek verdiler. Selçuklular'ın Bağdat'a girmelerinden sonra el-Mü'eyyed Selçuklular'a karşı muhaliflere para, silah ve buna benzer vaatlerde bulunarak Selçuklular'ın Suriye ve Mısır'a ilerlemesini engellemeye çalıştı¹⁰⁹⁸. Fatımîler, Besâsîrî ile yaptıkları anlaşmanın yükümlülüklerini yerine getirmek için bölgeye yardım göndermeye karar verdiler. Siyasî açıdan değişik emirlerin hâkimiyeti altında, dağınık bir vaziyette bulunan Suriye ve el-Cezîre bölgesine, Fatımîler'in Kahire'de *Divanü'l-İnşa* başkanlığını yapan ve bölgeyi yakından tanıyan el-Mü'eyyed adındaki dâ'îsinin gönderilmesi kararlaştırıldı. el-Mü'eyyed bu sırada 63 ya da 64 yaşında bulunuyordu¹⁰⁹⁹.

el-Mü'eyyed'in bu göreve getirilmesinde Fatımî veziri el-Yâzûrî'nin el-Mü'eyyed'i Kahire'den uzaklaştırmak istemesinin¹¹⁰⁰ veya Şirâz'daki Besâ şehrinde bulunan el-Mü'eyyed ve Besâsîrî'nin eski dostluklarının etkili olduğu yönünde farklı görüşler bulunmaktadır¹¹⁰¹. Bu görüşler dışında el-Mü'eyyed'in sahip olduğu siyasî dehanın da onun bu göreve getirilmesinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bölgeyi oldukça iyi tahlil ettiği anlaşılan el-Mü'eyyed, Araplar'ı Hille emiri olan Dübeys b. Ali b. Mezyed önderliğinde, bölgedeki Türkler'i de Besâsîrî

¹⁰⁹⁶ Kayaoğlu, 2; es-Sallâbî, s. 52.

¹⁰⁹⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 59; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1351; al-Fakhrî, 394; es-Suyûtî, 389; Sâ'ig, I, 147.

¹⁰⁹⁸ Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Münteka min Ahbâri Mısır li'bn Müyesser*, tah. Eymen Fuad Seyyid, Mahedü'l-İlmi'l-Fransî li'l-Asâri's-Şarkiyye, Kahire 1981, s. 15; Klemm, s. 80; Qutbuddin, s. 67; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 349; Yazılıtaş, 154; Halife el-Ka'im ile Besâsîrî arasında sorunlar yaşandığı ve bundan dolayı Besâsîrî'nin Rahbe'ye çekilerek Fatımî Devletinden destek istediği şeklindeki bigiler(Bkz: Makrizî, *el-Müntekâ*, 14) el-Mü'eyyed'in daha Bağdat dönemlerinde Besâsîrî ile yazışmalarda bulunduğu ve Selçukluların Bağdat'a hakim olduktan sonra el-Mü'eyyed'in bu fırsatı değerlendirerek yeni bir mektup gönderdiği kaydedilmektedir. Daha önceki mektuba cevap vermeyen Besâsîrî Selçuklular karşısında yardımına ihtiyaç duyduğu Fatımî desteğinden dolayı Rahbe'ye yerleştikten veya öncesinde el-Mü'eyyed'den mektup aldığı ikinci mektuptan sonra Selçuklulara karşı Fatımîler ile ittifak kurduğu görülmektedir(Bkz: el-Mü'eyyed, s. 191).

¹⁰⁹⁹ ez-Zirkilî, II, 291; Klemm, s. 81; Qutbuddin, s. 67-68; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271.

¹¹⁰⁰ Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 349.

¹¹⁰¹ el-Mü'eyyed, s. 13.

etrafında toplayarak Selçuklu ilerlemesine karşı bir set oluşturmaya çalışmakla¹¹⁰² siyasî dehasını ispatlamıştır. Bu açıdan bakıldığında el-Mü'eyyed'in dehasının ve daha önce Büveyhîler ile Fatımîler'i aynı çizgide bir araya getirmeyi başarmasının, bu göreve getirilmesini sağlayan temel sebepler olduğu anlaşılmaktadır.

Bağdat'ın 447/1055 yılında Selçuklu hâkimiyetine girmesinden hemen sonra Fatımîler tarafından görevlendirilen el-Mü'eyyed 448/1056 yılında Mısır'dan ayrılarak Kuzey Suriye'ye hareket etti¹¹⁰³. Besâsîrî'ye yardım götürün bu heyette 500 bin dinar, elbise, 500 at, 10 bin ok, mızrak ve yay bulunmaktaydı¹¹⁰⁴. el-Mü'eyyed yanında bulunan az sayıdaki adamları ile Mısır'dan ayrılan el-Mü'eyyed, kuzeye doğru ilerlerken Fatımî veziri el-Yazûrî'nin tavsiyesini gözardı ederek batıya doğru ilerledi ve burada bulunan Araplar'ın desteğini aldı. Şam bölgesinde Kelb kabilesinden topladığı 3 bin kişilik bir orduyu Rahbe'de bulunan Besâsîrî'ye yardım etmesi için görevlendirdi¹¹⁰⁵. Asi nehri kıyısında bulunan Rastan şehrinde, Haleb emiri Semâl b. Salih ile biraraya gelen el-Mü'eyyed onunla birlikte Haleb'e girdi¹¹⁰⁶. Haleb'ten sonra Besâsîrî'nin bulunduğu Rahbe'ye gitmek için yoluna devam eden el-Mü'eyyed, Semâl b. Salih ile birlikte hareket halinde bulunurken Mervânî hükümdarı olan Nasruddevle Ahmed b. Mervân'ın Fatımîler'i kabul eden mektubunu aldı. Böylece Diyâr-ı Bekr bölgesinde Şî'î Fatımî halifesi el-Mustansır adına hutbe okutulmaya başlandı¹¹⁰⁷.

Selçuklular açısından bakıldığında Bağdat'taki durum parlak değildir. Bağdat'a gelen Selçuklu askerleri Arapça bilmediklerinden halk ile anlaşmakta sıkıntılar çekmişlerdir. Nitekim askerlerden birinin Bağdatlı birinden saman istediği ancak o zatın onu anlamayıp kendisini soymak istediğini sanarak bağırıldığı¹¹⁰⁸ ve bundan dolayı sorunların arttığı aktarılmıştır. Tuğrul Bey son Büveyhî emiri olan el-Melikürrahim'i Bağdat'ta meydana gelen karışıklıklardan sorumlu tutarak Rey yakınlarında bulunan Sîrvân kalesinde hapsedirmiştir¹¹⁰⁹. Bunun yanı sıra Basra, Ahvâz ve Errâcân'ı Hezâresb b. Tenkir b. 'Iyyâd'a 360 bin dinar karşılığında iktaya vererek, burada kendi

¹¹⁰² Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.101.

¹¹⁰³ Makrizî, *el-Müntekâ*, s. 15; Klemm, s. 81; Qutbuddin, s. 67-68; Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *EI*, VII, 271; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 96.

¹¹⁰⁴ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 96; es-Sallâbî, s. 60.

¹¹⁰⁵ el-Mü'eyyed, s. 132.

¹¹⁰⁶ el-Mü'eyyed, s. 132; Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 97.

¹¹⁰⁷ el-Mü'eyyed, s. 142-147.

¹¹⁰⁸ en-Nüveyrî, XXVI, 167.

¹¹⁰⁹ İbnu'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 155; Kayaoğlu, 2; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 349; Sâ'ig, I, 147.

adına hutbe okutmasına izin vermiştir¹¹¹⁰. el-Melikürrahim'in tutuklatılmasından dolayı daha sonraları Bağdadiyye olarak adlandırılacak olan Türk askerlerden bir kısmı Bağdat'ı terk ederek Rahbe'de bulunan Besâsîrî'ye katılmışlardır¹¹¹¹. Büveyhî hükümdarının tutuklanmasından sonra Bağdat'ta yaklaşık bir asır süren Şî'î Büveyhî egemenliği son bulmuştur.

Selçuklular'ın Bağdat'a gelmesiyle onların saflarına katılan Ukaylî emiri Kureyş, kısa zaman sonra kardeşi Mukbil'in ve ona bağlı Arap ve Kürt unsuların muhalefeti ile karşılaştı. Kureyş'in Besâsîrî'nin karşısında yer almasının temel sebebi Besâsîrî'nin Musul'un güney yörelerinde bulunan (Bilâdu'l-Ulyâ) Kureyş'e ait toprakları Kureyş'in kardeşi Mukbil'e vermesiydi. Bunun yanı sıra Kureyş'in devamlı surette galip olan tarafa meyletmesi de sorunların oluşmasında etkili oldu. Kureyş'in kardeşi Mukbil, Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'e zorunlu olarak itaat etmişse de muhalefeti gizli bir şekilde sürdürdü. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişinden sonra, Besâsîrî'nin Rahbe'ye çekilmesinden dolayı Kureyş, memleketini yağma ve tahriplerden korumak amacıyla Tuğrul Bey'e tabi olmayı kararlaştırdı¹¹¹². Ancak Kureyş, Bağdat'a giren Selçuklu ordusuna tabi olmasına rağmen yağmalarda kurtulamadı. Nitekim Ukaylî emirinin malları yağmalanınca kendisi de firar etmek zorunda kaldı¹¹¹³.

Malları yağma edilerek Bağdat'tan çıkmak zorunda kalan Ukaylî emiri Kureyş, Besâsîrî'ye sığınmak zorunda kaldı. Bir süre sonra Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'a gelen Şehrizûr hâkimi Bedr b. Mühelhil'e sığınarak korunmaya çalıştı. Kureyş, Oğuz saldırılarından ancak bir battaniyeye sarılmak suretiyle kurtulabildi. Sultan durumu öğrenince Kureyş'e hediyeler göndererek, maiyeti ile birlikte ülkesine dönmesine izin verdi ve mallarını da iade etti¹¹¹⁴.

Kureyş'in kısa zaman içinde Tuğrul Bey'e itaat etmesi kardeşi Mukbil tarafından kabul edilmemiş ve bundan dolayı Mukbil gizlice Bağdat'ı terk ederek Rahbe'de bulunan Besâsîrî'nin yanına gitmiştir. Mukbil Rahbe'de bulunurken Araplar'dan bir

¹¹¹⁰ en-Nüveyrî, XXVI, 168.

¹¹¹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, 1; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 349.

¹¹¹² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, 4; Sevim tarafından yapılan çeviride ise Kureyş'in kardeşinin adı Mukbil şeklinde verilmesine rağmen (Bkz: Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", 6), tahkikli neşirde ise Kureyş'in kardeşi Mukalled şeklinde aktarılmıştır. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, 4; Krş. Sâ'ig, I, 147.

¹¹¹³ Kayaoğlu, 2.

¹¹¹⁴ İbn Haldûn, I, 1638; İbnü'l-Fuvatî, I, 546; Kayaoğlu, 2; Mer'î İsmail, s.407.

topluluğu gönderip Kureyş'e: "435/1043-44 yılında, adamlarımızı ve çocuklarımızı öldürüp topraklarımızı yağmalayan bu Oğuzlar değil miydi? Onlardan kanlarımızın borcunu almak boynumuzun borcudur. Eğer biz, onların grubuna girecek olursak can, mal, aile ve memleketlerimizi onlara teslim etmiş oluruz." diyerek şikâyetle bulunmuştur. Kureyş kardeşine gönderdiği cevapta; "Sizler, sözlerinizde haklı olabilirsiniz; ancak beraberinde birçok asker bulunan Tuğrul Bey, son derece güçlü ve kuvvetlidir. Bu nedenle bizler onlarla birlik olmadan memleketimizi yağma ve tahripten kurtaramayız. Onları bu topraklardan çıkarmaya güç ve kudretimiz yoktur. En iyisi onlara iyi davranıp hizmet etmektir. Çünkü biz kesinlikle eza ve cefadan uzaklaşıp süratle güven ve selamete kavuşmalıyız"¹¹¹⁵ diyerek kardeşine karşı kendisini savunmuştur.

Tuğrul Bey'in yanında bulunan Kureyş'in maiyetindeki askerler zaman içerisinde onu yalnız bırakarak Besâsîrî'nin merkezi Rahbe'ye gittiler. Ancak bir grup asker de Tuğrul Bey'e itaatinden dolayı Kureyş'e bağlı olup olmamakta tereddüt etmekteydi. Nitekim Fatımî halifesinden Besâsîrî'ye para geldiği ve onun da bu paraları Kureyş'in maiyetinden bulunan askerlere gizlice dağıtıp kendi yanına çektiği haberlerinin yayılmaya başlamasıyla, tereddütteki Araplar Kureyş'i terk ederek Besâsîrî'ye sığındılar¹¹¹⁶. Bu şekilde Besâsîrî, Rahbe'de 50 bin kişilik bir ordu toplamaya muvaffak oldu¹¹¹⁷.

Kureyş'in Tuğrul Bey'in yanında yer almasından dolayı Fatımî veziri el-Yâzurî vasıtasıyla Kureyş'e bir mektup gönderildi. Garsunni'me'ye göre mektupta şu ifadeler bulunmaktaydı; "Sen, kesin olarak halifenin yandaşları ve ehl-i beyti-selâmet üzerlerine olsun- için sevgi ve muhabbetle nâib yapıldın, böylece onların kalb ve sevgilerini kazandın, onların ruh ve bedenlerine intisab ile bağlandın. Çünkü Devletü'n-Nebeviyye(yani Fatımî Devleti)-Tanrı onu iyi düşünce ve fikirleri sayesinde daim kılsın-senin yanındadır. Fakat senin, ordu komutanı durumunda olan Besâsîrî'den ayrılıp başka bir yere gitmen, şaşılacak bir şey olmuştur. Eğer bu yer iman edenlerin güvenli

¹¹¹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, 4; krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 6.

¹¹¹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, 4; krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", 6; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 32-35.

¹¹¹⁷ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, 98.

bir sığınak yeri ise o zaman seninle onun arasında, iki doğu ve iki batı arasındaki uzaklık kadar mesafenin bulunması vacib olur."¹¹¹⁸.

Selçuklular'ın hâkimiyetini kabul eden Kureyş'in konumu hakkında belirsizlikler bulunmaktadır. Bir taraftan Fatımîler tarafından gönderilen mektuplarda Selçuklular'a meylinden dolayı eleştirilen Kureyş, diğer taraftan da Selçuklu taşkınlıklarından şikâyet etmiştir. Kureyş, Mezyedî emiri Dübeys ile birlikte Tuğrul Bey'den kendilerine karşı Selçuklu askerlerince tertiplenen yağma faaliyetlerinin durdurulmasını istemiş ancak buna rağmen yağma faaliyetleri durmamıştır. Bu sebepten Kureyş, Besâsîrî ile anlaşarak yağmalarda bulunmuştur. Kureyş ve Dübeys'in yağma faaliyetlerine girişmeleri sonucunda Tuğrul Bey veziri Amidülmülk komutasında Tekrît üzerine birlikler göndermiştir. Tekrît'e giden Selçuklu birlikleri ele geçirdikleri ganimetlerle dönmüşlerdir. Kureyş, Amidülmülk'ün saldırısından sonra haber göndererek isyan halinde olmadıklarını belirtmesine rağmen Selçuklular, Kureyş'e güvenmeyip durumun açıklığa kavuşmasına kadar Kutalmış'a 'Ukberâ'da beklemesi emrini vermişlerdir¹¹¹⁹.

Selçuklular, Kureyş ve Dübeys'in durumunun açıklığa kavuşturulması için Ebû'l-Feth Muzaffer b. Muhammed başkanlığında Tekrît'e bir heyet göndermişlerdir. Kureyş'in çadırında yapılan görüşmelerden sonra Tuğrul Bey, Irak bölgesinde kendi adına naib olarak Kureyş ve Dübeys'i bırakma kararı almıştır. Ancak Sultan bunun karşılığında kendilerine Bağdat'ta rehine bırakmaları şartını koymuştur. Dübeys bu durumu kabul etmeyerek Besâsîrî'nin saflarına katılmıştır¹¹²⁰. Dübeys'in Besâsîrî'nin saflarına katılmasından sonra Kureyş üç yaşındaki oğlu Ali'yi rehine olarak Bağdat'a göndererek Selçuklular'a tabi olurken bu tutumundan dolayı da Araplar tarafından yalnız bırakılmıştır¹¹²¹.

Tuğrul Bey ve Arap emirleri arasında meydana gelen rehine verme hadisesini el-Mü'eyyed yakından takip etmiştir. Rahbe'de bulunan el-Mü'eyyed Hille emiri ile yazışarak onu yanına çekmeyi başarmıştır. el-Mü'eyyed, Fatımî davetini kabul eden Dübeys'e "*el-Emir Sultan Mülûku'l-Arab Seyfü'l-Hülâfe Safiy Emirü'l-Müminin*"

¹¹¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 5; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 7.

¹¹¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 9.

¹¹²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 9-10.

¹¹²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, 10; krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", 12; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.102.

unvanı ile birlikte Fırat nehrinin doğusunda bulunan toprakları vermiştir¹¹²². Böylece Ukaylî emiri Kureyş, bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular'a tabi olmayı kabul etmesiyle yerini muhafaza etmiştir. Ancak el-Cezîre'de bulunan diğer Araplar ise Kureyş'i bu tutumundan dolayı eleştirmiş ve ayıplamışlardır.

2.3.7. Sincâr Hadisesi (448/1057)

Sincâr hadisesi Fatımî destekli Besâsîrî ve onun müttefiği Hille emiri Dübeys b. Mezyed ile Selçuklu ordu komutanı Kutalmış ve müttefiği Ukaylî emiri Kureyş arasında meydana gelmiştir. Fatımî dâ'îsi el-Mü'eyyed tarafından organize edilen Türk, Arap, İranlı ve Kürtler'den oluşan güçler tarafından Bağdat'ın Selçuklu hâkimiyetine girmesine karşı bir tepki olarak oluşturulmuştur. el-Mü'eyyed yoğun çalışmalar neticesinde yanına çekemediği Musul Ukaylî emiri Kureyş'i cezalandırmak istemiştir. Kureyş bu mücadelede Selçuklu kuvvetleri yanında bulunurken kardeşi Mukbil ise bir kısım Ukaylî kabilesi mensupları ile Besâsîrî'nin saflarında yer almıştır¹¹²³. Dübeys'in saf deġitirmesi ve Besâsîrî'nin güçlenmesi üzerine Tuġrul Bey bizzat Besâsîrî üzerine yürüme kararı almasına rağmen Halife el-Ka'im Bağdat'ta kalmasını ve ordu göndermesini söyleyip onu yapacağı seferden alıkoymuştur¹¹²⁴.

Kureyş'in Tuġrul Bey ile ittifak halinde bulunması üzerine el-Mü'eyyed'in oluşumuna katkıda bulunduğu müttefik birlikler Musul'a doğru harekete geçmişlerdir¹¹²⁵. Musul'a hareketten önce el-Mü'eyyed, Kureyş hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: *“Daha önce da anlatıldığı gibi Kureyş b. Bedrân Türkmenler ile beraberdi. Onlarla anlaştı ve onlara itaat edeceğine dair söz verdi. Askerlerimiz onun idaresinde bulunan Musul'a doğru harekete geçtiklerinde devletimizin ona ve ondan önceki emirlere yaptığı iyiliklerden söz eden bir mektup yazdım. Şöyle ki; Allah-u Teâlâ açıkça vaat ettiğim gibi şayet bu Alevî devleti sona erdirirse sakın kendini üzme ve göğsünü daraltma. Allah'ın takdiri senden daha güçlüdür. Sakın ola azarlama okuna hedef olma. Hidayet gününün yüzüne dalalet karanlığı olma. Ona yeterli ve amacına uygun bir cevap verdi. Fatımî ordusu yoluna devam etti. Ancak iç içe girerek ayaklarını*

¹¹²² el-Mü'eyyed, s. 161-164.

¹¹²³ el-Mü'eyyed, s. 168.

¹¹²⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 11.

¹¹²⁵ el-Mü'eyyed, s. 168.

yere sürerek ilerlediler. Kimi savaşmak istiyorken, kimi de kaçmak niyetiyle Habûr'a yönelme taraftarıydılar. Bu endişe ve korku Türkmen askerlerinin peş peşe Kureyş'in yardımına gelmelerinden kaynaklanıyordu"¹¹²⁶.

Kureyş Arapları etrafında toplamakta başarılı olamadı. Oğlunu rehin olarak verdiği için Araplar tarafından yalnız bırakıldı. Ayrıca kardeşi Mukbil karşısında Musul'a çekilmek zorunda kaldı. Besâsîrî ve yanında bulunan birlikler Musul'a doğru harekete geçince Kureyş, Bağdat'ta bulunan Selçuklular'dan aşiretine dağıtmak için para ve askerî yardım istedi. Bunun yanı sıra Kureyş, Hacib Boztekin komutasında hazırladığı beş yüz kişilik askerî birliği eş-Şemmâsiyye kapısında bekleterek olası saldırıya karşı askerî önlem almaya çalıştı. Askerî önlemler dışında Kureyş, Musul üzerine yürümekte olan Besâsîrî, Mukbil, İbn Verrâm ve İbn Hafâce gibi emirlere mektuplar gönderdi. Bu müzakere ve anlaşma mektuplarından herhangi bir netice alınamadı. Bu sırada Kureyş'in Tuğrul Bey'den istediği yardımcı kuvvetler Kutalmış'ın maiyetinde iki bin kişilik bir ordu ile Vasıt'a doğru harekete geçti. Yardımcı kuvvetlere ek olarak Kureyş ve oğlu Müslim'e kabilesine dağıtmaları için Bağdat'tan on bin altın, iki yüz giysi, ayrıca güzel bir hil'at, altın işlemeli bir at ve boncuk¹¹²⁷ gönderildi (448/1056)¹¹²⁸. Mukbil'in Musul üzerine yürümesinden dolayı Tuğrul Bey, Kutalmış'a maiyetinde bulunan yardımcı kuvvetler ile Musul'a gitmesi emrini verdi¹¹²⁹.

Musul'a doğru yola koyulan Kutalmış'ın başında bulunduğu birlikler yolda Araplar'ın obalarına saldırı ve yağmalarda bulduklarından çoğu Arap kabilesi Besâsîrî'ye katıldı. Yağmalar esnasında Telafer'de bulunan Kureyş ise Araplar'ın üzerine yürümelerinden çekinerek şehirden uzaklaştı. Bu sırada Araplar Kureyş'e gönderdikleri elçiler vasıtasıyla onu yanlarına çekmeye çalıştılar. Kureyş bu teklifi kabul etmeyince Besâsîrî ve yanında bulunan birlikler Kureyş'in üzerine yürüdüler. Kureyş'in maiyetindeki Araplar ise gelişmelerden dolayı Besâsîrî ve mütteliklerine katılmaya başladılar. Besâsîrî'nin saflarında yer alan Dübeys'in Kureyş'e yaklaşması

¹¹²⁶ el-Mü'eyyed, s. 168.

¹¹²⁷ Burada boncuk olarak geçen kelime aslında moncuk yani bayrak anlamına gelmektedir. Bkz: Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 143.

¹¹²⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 11-12; Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, 143. Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.102; Makrizî Tuğrul Bey tarafından Kutalmış'ın maiyetinde gönderilen birliklerin sayısını iki bin beş yüz kadar kişi olarak göstermektedir. Bkz: Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 234

¹¹²⁹ Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 12; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.102.

üzerine Kureyş obasını bırakarak kaçtı. Mukbil Kureyş'in obasını savunmasız görünce yağmalamak istedi, fakat yanında bulunan kız kardeşi yani Dübeys'in eşi buna mani oldu. Kureyş ve Kutalmış Besâsîrî'ye karşı yaptıkları savaşta mağlup oldular. Kutalmış maiyetinde bulunan çok az sayıdaki asker ile kaçmayı başardı. Savaşta o kadar çok kişi öldürüldü ki savaşın bitiminden sonra Besâsîrî iki bin iki yüz kesik başı Mısır'a gönderdi (Şevvâl 448/Aralık-Ocak 1056-1057)¹¹³⁰.

el-Mü'eyyed galibiyetten önce Kureyş'e mektuplar göndermek suretiyle onu kendi tarafına çekmeye gayret göstermiştir. Kureyş ve el-Mü'eyyed arasındaki bu mektuplaşmada el-Mü'eyyed yazdığı mektupları olduğu gibi aktarırken Kureyş'in vermiş olduğu cevapları ise *İbn Bedrân'a cevap*¹¹³¹ şeklinde ifade etmiştir. el-Mü'eyyed Kureyş'ten gelen mektuplardan dolayı sevinç duymakta ayrıca Kureyş tarafından mektuba geç cevap verilmesinden dolayı Kureyş'in ibraz ettiği özrünü de kabul ettiğini ifade etmektedir. Cevabî mektubuna devam eden el-Mü'eyyed, daha önce Kureyş için yazdıklarının azarlamaktan ziyade Ukaylî ailesi ve kabilesini düşündüğü için söylediğini nakletmektedir. el-Mü'eyyed Kureyş'ten isteği kendileri ile aralarında olan yakınlığı sağlamak olduğu görülmektedir. Ayrıca el-Mü'eyyed sıklıkla mektup yazmasının Kureyş için endişelenmesinden kaynaklandığını söyleyerek bağların güçlendirilmesini istemektedir¹¹³². Ancak bu girişimler netice vermediğinden Kureyş, el-Mü'eyyed'in girişimleri sayesinde oluşturulan müttefik kuvvetlere katılmamıştır.

Selçuklular açısından bu savaş çok hazin bir şekilde neticelendi. Nitekim Makrizî'nin ifadesine göre savaşta Kutalmış ancak yanında bulunan 100 kişi ile birlikte kurtulabildi¹¹³³. Savaştan sonra geri çekilen Selçuklu birlikleri Sincâr önlerine

¹¹³⁰ el-Mü'eyyed, s. 172; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 12; krş. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 13; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 30,189; İbn Haldûn, I, 1638; Kayaoğlu, 4; Abû'l-Farac Sincâr'da meydana gelen savaşta 1200 kişinin katledildiğini ve buradan Sincâr dağına kaçmak zorunda kalan Selçuklu komutanı Kutalmış ile halkın dalga geçtiğini kaydetmektedir. Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 308; Köymen tarafından aktarılan bilgilerde zafer nişanesi olarak Besâsîrî'nin Mısır'a 200 kesik baş ve 2000 at gönderdiği ileri sürülmektedir. Bkz: Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 234.

¹¹³¹ el-Mü'eyyed, s. 189.

¹¹³² el-Mü'eyyed, s. 190-191.

¹¹³³ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, s. 234; Savaşın şiddetini göstermek adına burada öldürülen askerlerin sayısı ile ilgili değişik rakamlar da verilmektedir. Nitekim bu savaşta 200 ya da daha az kişinin kurtulduğu (Bkz: H. İ. Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye*, s. 232-233) bununla birlikte savaşa Bağdat'tan Tuğrul Bey komutasında gönderilen birliklerin sayısı ile ilgili de ihtilaf bulunmaktadır. 2000 (Bkz: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086 m.)*, 12) veya 2500 (Bkz: Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 234) şeklinde değişik rakamlar verilmektedir. Bu sayı Bağdat'tan gönderilen yardımcı kuvvetlerin miktarını göstermektedir. Kureyş'in maiyetinde kaç kişinin bulunduğu dair bilgi

geldiklerinde halkın saldırısına ve hakaretlerine maruz kaldılar¹¹³⁴. Sincâr önlerinde Selçuklu birliklerine uygulanan baskı ve zulüm onların zihinlerinde önemli bir yer tuttu. Nitekim bunun etkisinden dolayı Tuğrul Bey Musul üzerine sefer yaptığında Sincâr halkı yaptıklarının karşılığını çok elim bir şekilde görecektiler.

el-Mü'eyyed galibiyetinden sonra elde ettikleri başarıyı Mısır'a mektup göndermek suretiyle belîğ bir şekilde bildirdi. Selçuklu birliklerinin mağlup edilmesinden sonra Besâsîrî ve yanında bulunanlar Musul'a doğru yürüyüşe geçtiler. Musul'a başarılı bir şekilde giren Besâsîrî ve müttefikleri galibiyeti halka müjdelediler. el-Mü'eyyed hatıratında Kelb, Ukayl ve Numeyr gibi Arap kabilelerin sokaklarda dolaşarak münadiler vasıtasıyla “*Türkmenlerin cesetlerini değirmenlerde öğüttük*”¹¹³⁵ şeklinde galibiyeti müjdelediklerini ifade etmiştir. Bu galibiyet Besâsîrî'nin Selçuklular'a karşı kazandığı ilk ve son başarıdır¹¹³⁶.

Selçuklu ordusunun mağlubiyeti ile neticelenen savaşta Kureyş'in tutumu ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Savaş esnasında Kureyş'in Besâsîrî'nin saflarına katıldığı ve bu sebepten Kutalmış'ın yenildiği nakledilen birinci görüştür¹¹³⁷. Bir başka görüşe göre savaş esnasında Kureyş yaralanmış¹¹³⁸ ve Besâsîrî'nin ordusuna esir düşmüştür. Esir düşen Kureyş, Dübeys'in girişimi ile Besâsîrî'nin saflarına katılmıştır¹¹³⁹. Hakikatte ise Kureyş mağlup olduktan sonra kaçarak kız kardeşinin eşi Dübeys'i sığınmış ve Dübeys'in aracılığı ile affedilmiştir¹¹⁴⁰. Kureyş'in affedilmesi ile birlikte İbn Mezyed, Ebû'l-Feth b. Verrâm ve Besâsîrî bir araya gelerek Kureyş ile anlaşma yapmışlardır¹¹⁴¹. Kureyş bundan sonra Besâsîrî'nin kuvvetlerine katılmak suretiyle

bulunmamaktadır. Ancak savaşa katılan asker sayısının Bağdat'tan gönderilen yardımcı kuvvetleri 2000 ve 2500 arasında değişiklik göstermesi ile birlikte Kutalmış'ın çok az sayıda birlik ile yani 100 ve 200 civarında asker ile geri çekilmesi savaşa çok az sayıda bir ordu ile katıldıklarını göstermektedir.

¹¹³⁴ el-Mü'eyyed, s. 172; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 12; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 30,189; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 308.

¹¹³⁵ el-Mü'eyyed, s. 170-172.

¹¹³⁶ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 234.

¹¹³⁷ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 32-35.

¹¹³⁸ el-Mü'eyyed, s. 172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 474; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 31; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 134.

¹¹³⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 11; Himeysanî, *Medinetu Mardin*, s.128; Mevdûdî, *I*, 197.

¹¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 474; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 166; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.128.

¹¹⁴¹ el-Mü'eyyed, s. 173.

onlarla birlikte Musul'a giderek burada Fatimî Halifesi el-Mustansır adına hutbe okutmuştur¹¹⁴².

Besâsîrî ve mütteliklerinin galibiyetinden sonra Fatimî halifesi el-Mustansır tarafından birtakım hediyeler gönderilmiştir¹¹⁴³. Fatimî halifesi Hille emiri Dübeys'in şahsına sadece otuz bin altın gönderirken, yine diğer Arap emirlere de dağıtılmak üzere otuz bin altın daha gönderilmiştir. Arap emirlere dağıtılmak üzere gönderilen otuz bin altının on bini Musul'a gönderilmiş, geriye kalan yirmi bini ise Kureyş'in kardeşi Mukbil'e verilmiştir¹¹⁴⁴. Ukaylî emiri Kureyş, Dübeys'e sığınıp onun yanında bulunduğu zaman Fatimî halifesi tarafından gönderilen hil'at ve para burada ona teslim edilmiştir¹¹⁴⁵.

Kutalmış'ın yenilmesi Selçuklular açısından ciddi sorunlar doğurmuştur. Nitekim Musul'da Fatimîler adına hutbe okutulmuştur¹¹⁴⁶. Çok geçmeden Hafâce kabilesinin elinde bulunan Kûfe şehri Dübeys'in kardeşi Bedr b. Ali el-Esedî tarafından ele geçirilerek burada da Fatimîler adına hutbe okutulmuştur¹¹⁴⁷. Irak'ın diğer bir şehri Vasıt'ta da İbn Ka'id b. Rahme hutbe ve sikkeyi Fatimîler adına çevirmiştir¹¹⁴⁸. Böylece Irak ve el-Cezîre'nin birçok şehrinde Fatimîler adına hutbe okutulmaya başlanmıştır. Nitekim Zehebî, mağlubiyetten dolayı bu durumu "*el-Mustansır adına Musul, Kûfe ve Vasıt'ta hutbe okundu ve Rafizîlik yayıldı*"¹¹⁴⁹ diyerek açıklamıştır. el-Mü'eyyed bundan sonra Türkmenler'e tabi olan Meyyâfârîkîn emirine mektup göndermiş ve Türkmenler'e karşı durmasını istemesine rağmen Meyyâfârîkîn emiri buna iltifat etmemiştir¹¹⁵⁰.

2.3.8. Tuğrul Bey'in Diyâr-ı Bekr Seferi (448/1056-1057)

Kutalmış'ın komuta ettiği Selçuklu ordusunun Besâsîrî karşısında mağlup olması ve bunun hemen ardından Irak'ın birçok şehrinde Fatimîler adına hutbe okutulmaya

¹¹⁴² Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 234; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, 31; Zambaur, s. 59; Mevdûdî, I, 197; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 134; Sâ'ig, I, 147.

¹¹⁴³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 12; Kayaoğlu, s. 4.

¹¹⁴⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 12; krş. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 13.

¹¹⁴⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 14; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 234; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 55; Ahmed b. Mahmud, I, 38.

¹¹⁴⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 12.

¹¹⁴⁷ el-Mü'eyyed, s. 173; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 12; Kayaoğlu, s. 4.

¹¹⁴⁸ el-Mü'eyyed, s. 174.

¹¹⁴⁹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 55.

¹¹⁵⁰ el-Mü'eyyed, s. 175-176.

başlanması Tuğrul Bey'i harekete geçirdi. Bunun yanı sıra Sincâr savaşında Selçuklu kuvvetlerine uygulanan kötü muameleden dolayı Tuğrul ağırlığı mancınık ve fillerden oluşan bir ordu ile Musul üzerine yürüme kararı aldı¹¹⁵¹. Tuğrul Bey, el-Cezîre'ye hareket etmeden önce Sincâr savaşından sonra Besâsîrî'nin saflarına geçen Ukaylî emiri Kureyş'in elinde bulunan Musul ve civarındaki yerleri Kureyş'ten aldı¹¹⁵².

Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasının sebepleri sadece Sincâr yenilgisi sonucu Kutalmış'ın maruz kaldığı kötü muamele ve Fatimî nüfûzunun Irak'ta artması gibi sebeplere indirgenemez. Bunların yanı sıra Selçuklu askerlerinin Bağdat'ta kaldığı zaman dilimi içerisinde ihtiyaçlarını halktan karşılamalarından dolayı, kalış sürelerinin artması ile halkın artık bu yükü kaldıramayarak Halife'ye şikâyetlerde bulunmasının da etkisi olduğu söylenebilir. Halife el-Ka'im, vezir el-Kündüri vasıtasıyla durumu Tuğrul Bey'e bildirmiştir. Bağdat halkını daha fazla sıkıntılara maruz bırakmak istemeyen Tuğrul Bey, meydana gelen gelişmeleri de göz önünde bulundurarak¹¹⁵³ 13 ay boyunca kaldığı Bağdat'tan Halife'nin tüm ısrarlarına rağmen ayrılma kararı almıştır. Nitekim Tuğrul Bey, Musul'un Besâsîrî ve Kureyş tarafından alınmasından dolayı 6 Zilkade 448/15 Ocak 1057 yılında Bağdat'tan ayrılmıştır¹¹⁵⁴.

Bağdat'tan ayrılan Tuğrul Bey, 14 Zilkade 448/23 Ocak 1057 yılında Avânâ ve 'Ukberâ'yı ele geçirerek Tekrît önlerine geldi¹¹⁵⁵. Tekrît önlerinde şehir hâkimi olan İsa b. Hamîs'e elçi gönderen Tuğrul Bey ondan yiyecek ve gıda yardımında bulunmasını istedi. Tuğrul Bey'in Tekrît kalesine gönderdiği elçiye şehir hâkimi olan İsa, bu toprakların Besâsîrî'ye ait olduğunu ifade ederek ağır hakaretlerde bulundu. Şehir hâkiminin bu tutumu üzerine Tuğrul Bey Tekrît kalesini kuşattı. Kuşatma karşısında zor durumda kalan İsa, canının bağışlanması karşılığında ancak üç bin altın kurtuluş akçesi vermek suretiyle kurtulabildi. Böylece Tuğrul Bey 16 Zilhicce 448/24 Şubat 1057'de

¹¹⁵¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 170; Hatib el-Bağdadî, XI, 49; el-Kudâ'î, s. 193; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 436.

¹¹⁵² Sadreddin el-Hüseynî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır İbn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügâl), TTK, Ankara 1999, s. 12; Yazılıtaş, s. 154.

¹¹⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 475; en-Nüveyrî, XXVI, 168; İbn Haldûn, I, 1638.

¹¹⁵⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 14; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1351; en-Nüveyrî, XXVI, 169; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 463; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 135.

¹¹⁵⁵ İbn Haldûn, I, 1638; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 32; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33; Sâ'ig, I, 147.

Tekrît şehrini topraklarına dahil etti¹¹⁵⁶. Tuğrul Bey'in Tekrît önlerinden ayrılmasından sonra İsa vefat etti. Şehrin yönetimine Ebû'l-Gaşşam'ın geçmesini istemeyen vefat eden emirin annesi Emine, Musul'a giderek burada bulunan Kureyş b. Bedrân ile evlendi. Emine şehirden ayrıldıktan sonra vekil olarak bıraktığı Ebû'l-Gana'im b. el-Muhallibân ise Tekrît'i Tuğrul Bey'e bırakarak Bağdat'a gitti¹¹⁵⁷.

Tekrît'in Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmesinden sonra Tuğrul Bey buradan el-Bevâzîc'e doğru harekete geçti. el-Bevâzîc'ten harekete geçmek için kardeşi Yakûtî'yi bekleyen Tuğrul Bey onun gelişiyle birlikte Musul'a doğru harekete geçti¹¹⁵⁸. Tuğrul Bey'in Musul seferine Hezâresb de askerlerinden seçtiği bin atlı ile birlikte katıldı¹¹⁵⁹. Musul yürüyüşü esnasında yolda hareket halinde bulunan ordunun bir kısmı köyleri ve kasabaları yağmaladı. Halife yaşanan bu olumsuzluklardan ötürü Tuğrul Bey'e mektup yazarak durumu bildirmesine rağmen Tuğrul Bey, askerlerin sayısının fazla olduğunu ve bu sebepten otoriteyi sağlamakta sıkıntı çektiğini bildirerek Musul üzerine yürüyüşüne devam etti¹¹⁶⁰.

Tuğrul Bey'in Musul'a yaklaşmakta olduğu haberini alan Besâsîrî ve yanında bulunanlar Musul'dan ayrıldılar(4 Rebiyülahir 449/10 Haziran 1057). Musul'a gelen Tuğrul Bey şehri teslim alarak Hezâresb b. Tengir b. İyyâd'a ikta olarak verdi¹¹⁶¹. Abû'l-Farac'ın ifadesine göre Tuğrul Bey Musul'a hâkim olduktan sonra şehri yağmalaması için Hezâresb'e emirler verdi¹¹⁶². Hezâresb'in bölgede takip ettiği yağma politikası üzerine halk büyük sıkıntılar çekti. Hezâresb, Kureyş, Dübeys ve

¹¹⁵⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 14; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Sâ'ig, I, 147; İbnü'l-Esîr bu sırada şehir hakiminin Nasr b. Ali adında biri olduğunu naklederken(Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 475) İbn Haldûn ve el-Aynî ise şehrin başında Nasr b. İsa adında birinin olduğunu kaydetmektedirler (Bkz: el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; İbn Haldûn, I, 1638). Bu farklı isimlere rağmen olayın akışında şehir hakiminin öldüğü ve naib olarak bırakılan kişinin de şehri Selçuklulara teslim ettiklerine dair ihtilaf bulunmamaktadır.

¹¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 475; el-Aynî, nr. 2317, vr. 29; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹¹⁵⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1351; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 17; en-Nüveyrî, XXVI, 169; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33; İsfehânî Tuğrul Bey'in Musul'a doğru harekete geçmeden önde kardeşi Yakûtî'yi öncü birliklerin başında Musul'a gönderdiğini aktarmakla birlikte(Bkz: el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 32), Makrizî ise Tuğrul Bey'in kardeşi Davud'u Musul üzerine gönderdiğini aktarmaktadır(Bkz: Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, s. 234)

¹¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 476; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 17; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33; en-Nüveyrî, XXVI, 169; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Sâ'ig, I, 148.

¹¹⁶⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, s. 171; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33.

¹¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 476; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 16; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Zambaur, s. 59.

¹¹⁶² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, s. 309.

Numeyrîler'e karşı yapmış olduğu savaşlar neticesinde büyük miktarda ganimet elde etti¹¹⁶³.

Kureyş ve Dübeys, Hezâresb'in uyguladığı yağma politikası ve Tuğrul Bey'in kararlı tutumu karşısında zor durumda kalınca Hezâresb ile yazışarak Tuğrul Bey nezdinde aracı olmasını istediler¹¹⁶⁴. Ülkelerinin ve aşiretlerinin zarar gördüğünü anlayan Dübeys ve Kureyş, elçileri İbn Verrâm vasıtasıyla, Hezâresb'in de katkısıyla oluşturulan yetmiş kişilik bir elçilik heyetini Sultan'a gönderdiler. Hezâresb ve İbn Verrâm ile birlikte Sultan'ın huzuruna çıkan Dübeys ve Kureyş, burada kaldıkları esnada bir gece vakti atları Türk gulamlar tarafından atları öldürüldü. Bunda hiç şüphesiz barış yapılması durumunda ganimetlerinin azalacağını düşünenlerin etkisi oldu¹¹⁶⁵. Hezâresb'in aracılığı sayesinde Kureyş ve Dübeys affedildi¹¹⁶⁶. Sultan diğer taraftan Besâsîrî'nin ise ancak el-Ka'im'in isteği ile affedilebileceğini ifadesi etmesi üzerine endişeye kapılan Besâsîrî, Şeybanoğulları, Kürtler ve Mukbil ile birlikte Rahbe'ye çekildi¹¹⁶⁷.

Kureyş ve Dübeys'in affedilmesinden sonra Tuğrul Bey onlara ikta vermek için hazırlıkların yapılması emrini verdi¹¹⁶⁸. Sultan Kureyş'in affedilmesinden sonra menşur göndererek Nehru'l-Melik, Badûrya, Enbâr, Hît, Düceyl, Nehr-i Baytar, 'Ukberâ, Avânâ, Tekrît, Musul ve Nusaybin'i Kureyş'e verdiğini bildirdi¹¹⁶⁹. Kureyş ve Dübeys gibi el-Cezîre ve Irak bölgesinde iki önemli müttefik kaybeden Besâsîrî ise "*Halîfeye*

¹¹⁶³ İbn Haldûn, I, 1638; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹¹⁶⁴ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 234; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 32; el-Kudâ'î, s. 193; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 436.

¹¹⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 17; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹¹⁶⁶ en-Nüveyrî, XXVI, 169; -Aynî, nr. 2317, vr. 33; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 166; Kureyş'in bundan sonra Tuğrul Bey'in gözüne girmek için çaba harcarken dalkavukluk yaptığı da söylenmektedir. Bkz: Sâ'ig, I, 148; Ayrıca Kureyş ve Dübeys'in saf değiştirmesinde Tuğrul Bey'in veziri el-Kündürî'nin de çabalarının olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Takkûş, *Tarihu'l-Fatmiyyîn*, s. 351.

¹¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 476; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 18; en-Nüveyrî, XXVI, 169; el-Kudâ'î, s. 193; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹¹⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 19; İbnü'l-Esîr, Sıbt'ın tam aksine Hezâresb'in Sultan'ın huzuruna çıkmaları için Kureyş ve Dübeys'e tavsiyelerde bulunduğunu ancak bundan çekindikleri için Kureyş'in kendi adına Ebu's-Sedâd Hibetullah b. Cafer'i, Nuruddevle'nin ise oğlu Bahauddevle Mansur'u Sultan'ın huzuruna gönderdiğini ifade etmektedir(Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 477). İbn Haldûn ise Kureyş tarafından gönderilen elçinin Ebu Said Hibetullah olduğunu aktarmaktadır(Bkz: İbn Haldûn, I, 1638)

¹¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 477; İbn Haldûn, I, 1638; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 166; Sâ'ig, I, 148.

dönüşlerinin karşılığını görecekler” diyerek¹¹⁷⁰ onlardan intikam almak için fırsat kollamaya başladı.

Kureyş ve Dübeys'i itaat altına alan Tuğrul Bey yönünü Mervânî topraklarına çevirdi. Tuğrul Bey, yanında bulunan kardeşi İbrahim Yınal ile birlikte Mervânîler üzerine yürümesinden dolayı Kureyş ve Dübeys, Mervânî emiri için arabuluculuk yapmaya çalıştı ancak bunda başarılı olamadılar¹¹⁷¹. Tuğrul Bey'in Mervânî topraklarına yürümesinin sebebi kendileri için kazanç kapısının kapandığını gören emirlerin, Sultan'ı Besâsîrî yanlısı bir politika uyguladığını iddia ettikleri Mervânî topraklarına akınlar yapmaya teşvik etmeleri¹¹⁷² idi.

Tuğrul Bey el-Cezîre'de sükûneti sağladıktan sonra Mervânîler'e karşı kullanılmak üzere sınıra yakın yerlerde bir miktar Selçuklu ordusunu bulundurmaya devam etti. Tuğrul Bey'in burada bıraktığı bu birlikler anlaşma yapılmasına rağmen zaman zaman Kureyş ve Dübeys'in topraklarına saldırılarda bulunarak ganimet elde etmeye devam ettiler. Bu yağmalar karşısında Kureyş ve Dübeys, Hezâresb vasıtası ile daha önce yaptıkları anlaşmanın hükümleri doğrultusunda hareket edilmesini istediler. Ancak katib tarafından vezir Amidülmülk'e takdim edilen bu mektupta vezir, bu hareketi durdurmaya gücünün yetmediğini ayrıca bunu Sultan'a iletmeye cesaretinin de olmadığını dile getirdi. Vezir ancak Mervânîlerin ortadan kaldırılmasından sonra bölgenin yağmalanmasını engellemek için ricacı olabileceğini bildirdi¹¹⁷³. Mervânîler üzerinde Selçuklu baskıları artınca Mervânî emiri barış yapmak için Tuğrul Bey'e elçiler gönderdi. Tuğrul Bey, Mervânîler tarafından gönderilen elçileri tahkir etmesine rağmen daha sonra Mervânî emiri tarafından 100 bin dinar gönderilince barış yapmaya razı oldu¹¹⁷⁴.

Kureyş, Sultan'ın kendi topraklarındaki faaliyetlerinden dolayı bir süre ülkesinden uzak durmak zorunda kaldı¹¹⁷⁵. Sultan'ın Kureyş ile anlaşma yapmasına rağmen onun topraklarından ayrılmaması üzerine Kureyş, Besâsîrî'nin saflarına geçti. Burada el-

¹¹⁷⁰ İbn Haldûn, I, 1638.

¹¹⁷¹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 309.

¹¹⁷² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 309.

¹¹⁷³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 20; en-Nüveyrî, XXVI, 169; Münecceimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹¹⁷⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 22; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 309; el-Kudâî, s. 192; Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 135.

¹¹⁷⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 20; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33.

Mü'eyyed tarafından aktarılan bilgilere göre Kureyş'in taraf değiştirmesinde kendisi tarafından gönderilen elçilerin etkisinin olduğunu görmekteyiz. Nitekim bu elçiler sayesinde Tuğrul Bey Musul'a yürüdüğünde Rahbe şehrine çekilen el-Mü'eyyed, yanında bulunan Kureyş ile birlikte Bâlis şehrine çekildi¹¹⁷⁶.

Tuğrul Bey, Mervânoğulları topraklarını üzerinde hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra, daha önce meydana gelen elim hadisede Kutalmış'a kötü muamelelerde bulunan Sincâr üzerine yürüdü¹¹⁷⁷. Sincâr önlerine gelen Tuğrul Bey kalenin teslim edilmesini istedi. Ancak şehir halkı surlara çıkmak suretiyle kuşatmayı sürdüren Tuğrul Bey'e hakaret ve küfürler savurdular. Halkın bu tutumuna rağmen kuşatmayı sürdüren Tuğrul Bey, şehir hakimi olan Mücellâ b. Müreccâ'dan kaleyi alarak halka çok şiddetli baskılarda bulundu. Kaynakların ifadesine göre burada yaklaşık dört bin hatta dört binden fazla kişi öldürüldü¹¹⁷⁸. Sincâr'da halk Tuğrul Bey tarafından çok büyük baskıya maruz kaldı¹¹⁷⁹. Geriye kalanlar ise İbrahim Yınal'ın şefaatiyle kurtulabildiler (449/1057). Sincâr hâkimiyetinden sonra Tuğrul Bey, bölgede sükûneti sağlamak için Musul, Sincâr gibi şehirlerin yönetimine kardeşi İbrahim Yınal'ı getirip Bağdat'a geri döndü (Zilkade 449/Aralık-Ocak 1057-1058)¹¹⁸⁰.

Musul ve Sincâr gibi şehirlere İbrahim Yınal'ın tayin edilmesiyle bölgedeki Ukaylî hâkimiyeti son buldu. İbrahim Yınal'ın el-Cezîre ile direkt temasa geçmesi Selçuklular açısından yeni tehlikeler de doğurdu. Nitekim İbrahim Yınal'ın bölgede bulunmasından en fazla Fatımîler istifade etme yoluna gittiler. Musul'un elden

¹¹⁷⁶ el-Mü'eyyed, s. 214; el-Kudâ'î, s. 193.

¹¹⁷⁷ Hatib el-Bağdadî, XI, 49; İbn Haldûn, I, 1638; el-Kudâ'î, s. 193.

¹¹⁷⁸ Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 24; Şehir hakimi Sibt'in tahkikli neşrinde Mücellâ b. Cerci olarak geçmektedir(Bkz: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 22); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 478; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33; Nüveyrî ve İbn Haldûn kale hakiminin Ali b. Merh adında biri olduğunu ittifakla nakletmektedirler.(Bkz: en-Nüveyrî, XXVI, 169; İbn Haldûn, I, 1638); Zambaur, s. 59; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 28; Mevdûdî, I, 198; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.100.

¹¹⁷⁹ el-Bundarî, 9-10,189; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.100; Sincâr savaşı tarih kitaplarında çok çetin ve zorlu bir savaş olarak aktarılmaktadır. Nitekim daha önce burada mağlup olan ve eziyetlere maruz kalan Kutalmış komutasındaki Selçuklu birliklerinin intikamı için tertiplenen bu savaşta, Sultan şehri kuşattı ve burada 4.000 kişiyi kılıçtan geçirdi. Hatta bu sırada şehrin büyük camii ve bütün saraylarının da sultanın gazabından nasibini aldığı görülmektedir. Şehir halkı maruz kaldıkları bu sıkıntılar karşısında Abû'l-Farac'ın ifadesine göre Sultan'dan özür dilemelerine rağmen ancak şehri boşaltmaları şartı ile kurutulmuşlardır(Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 310).

¹¹⁸⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 23; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 527; en-Nüveyrî, XXVI, 169; el-Aynî, nr. 2317, vr. 33; İbn Haldûn, I, 1638; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 310; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.104; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 32-35.

çıkmasından sonra Fatimî dâ'îsi el-Mü'eyyed, Besâsîrî'nin merkez olarak seçtiği Rahbe'den ayrılarak Haleb'e çekildi (449/1057). Şüphesiz bu kararın alınmasında Kahire'den istenilen yardımın ulaşmamasının etkisi oldu¹¹⁸¹.

Musul'a tayin edilen İbrahim Yınal ile yazışmalara başlayan el-Mü'eyyed, Besâsîrî ile İbrahim Yınal arasında ittifak kurmaya çalıştı. el-Mü'eyyed, İbrahim Yınal'a Tuğrul Bey'e karşı mücadele etmesi durumunda kendisine Fatimîler tarafından mal ve para gibi yardımların yapılacağı vaadinde bulundu¹¹⁸². İbrahim Yınal bu vaatlerden sonra Tuğrul Bey'e isyan ederek Musul'dan ayrıldı¹¹⁸³.

2.3.9. Besâsîrî ve Kureyş'in Bağdat'ı İşgali

Musul'u ele geçirerek kardeşi İbrahim Yınal'a veren Tuğrul Bey 450/1058-1059 senesinde Bağdat'a döndü ve Halife tarafından kendisine “*el-Melikü'l-Mağrib ve'l-Maşrik*” unvanı verildi. Bundan dolayı Sultan, Halifeye 50 bin dinar, 50 Türk memlûk, atlar, silahlar ve elbiseler hediye etti¹¹⁸⁴. Tuğrul Bey'in Musul seferi esnasında Kutalmış'ın kardeşi olan Resültegin Basra, Ahvaz ve Şiraz'ı ele geçirerek isyan etti. Hezâresb komutasında gönderilen birlikler tarafından bu isyan bastırıldı¹¹⁸⁵. Aynı tarihlerde Tuğrul Bey'in kardeşi olan ve kendisine Musul idaresi verilen İbrahim Yınal isyan etmiş olsa gerek Musul'dan çıktı. Sultanın çabaları ile ikna edilen İbrahim Yınal Bağdat'a getirildi ve vezir el-Kündürî'nin aracılığıyla hediyeler verilmek suretiyle Sultanla aralarındaki sorunlar bu şekilde çözüldü¹¹⁸⁶.

¹¹⁸¹ Poopawala, “al-Mu'ayyad fi'l-Din”, *EI*, VII, 271; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 382.

¹¹⁸² el-Mü'eyyed, s. 217-219.

¹¹⁸³ Klemm, s. 84.

¹¹⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 25-26; en-Nüveyrî, XXVI, 170.

¹¹⁸⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.136.

¹¹⁸⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 27; en-Nüveyrî, XXVI, 170; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 182; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 35; Kureyş'e topraklarının tekrardan ikta olarak verilmesi Süleyman Sa'ig'e göre İbrahim Yınal'ı rahatsız etmiştir. Bu sebepten Bağdat'a gelen İbrahim Yınal bir gece baskını ile Kureyş'in obasına saldırdı ve Kureyş de bu saldırıdan sonra Rahbe'de bulunan Besâsîrî'nin yanına sığınmak zorunda kaldı. Kureyş'in ayrılmasından sonra İbrahim Yınal Musul'a giderek 449/1057 şehre hakim oldu ve bir yıl burada kaldı. Ancak İbrahim Yınal burada kaldığı bir yıl sonunda 450/1058'de Tuğrul Bey'e karşı Kureyş ve Besâsîrî ile ittifak kurarak isyan etti. Tuğrul Bey göndermiş olduğu elçileri vasıtasıyla onu ikna ederek Bağdat'a getirtti. Bu sırada İbrahim Yınal'ın Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Besâsîrî ve Kureyş Musul'u tekrar ele geçirdiler. Böylece Kureyş bir yıl aradan sonra tekrar Musul'a hakim oldu. Bu kuşatma sırasında halk büyük sıkıntılar çekti. Şehirde kuşatmadan kaynaklanan kıtlık yaşandığı ve insanların hayvan leşleri yedikleri aktarılmaktadır. Besâsîrî ve Kureyş şehre girdikten sonra kaleyi yıktırdılar. Tuğrul bunu duyunca 2 bin kişilik bir ordu gönderdi ancak bunu duyan Besâsîrî ve Kureyş bu ordudan önce şehri terk ettiler. Bkz: Sâ'ig, I, 148.

Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal arasındaki sorunların çözülmesine rağmen İbrahim Yınal tutumunu değiştirmedii. İbnü'l-Mesleme tarafından Besâsîrî ve Fatimî halifesinin mektuplarını getiren casusun yakalanmasına rağmen İbrahim Yınal'ın gönlünü almak için Sultan onu yerinde bıraktı. Ancak tüm bu çabalara rağmen İbrahim Yınal, Besâsîrî ve Fatimî etkisinden koparılamadı¹¹⁸⁷.

İbrahim Yınal'ın isyan etmesi ve hemen ardından da Musul'u terk etmesi Kureyş ve Besâsîrî'nin güçlenmesini sağladı. Tuğrul Bey, ilk zamanlarda İbrahim Yınal'ın durumu ile ilgili belirsizlikten dolayı tam anlamıyla Kureyş ve Besâsîrî meselesi üzerine yoğunlaşamadı. İbrahim'in Musul'dan ayrılması üzerine Besâsîrî ve Kureyş şehri almak için harekete geçtiler. Telafer'e gelen müttelik kuvvetler şehri Tuğrul Bey'in naibi İnanç Bey'den aldılar. İnanç Bey ise Musul'a çekilerek Tuğrul Bey'den yardım istedi (450/1058-59)¹¹⁸⁸. el-Mü'eyyed'in kaydına göre bu sırada Musul'da İbrahim Yınal'ın yerine Humârtekîn adında bir Oğuz komutanı bakmaktaydı¹¹⁸⁹. Tuğrul Bey'in veziri el-Kündürî'nin girişimleri ile İbrahim Yınal Bağdat'a gelerek Tuğrul Bey'e tabi olduktan sonra, İbrahim Yınal kendisine takdim edilen hediyelerle Besâsîrî ve Kureyş tarafından işgal edilen Musul'a doğru harekete geçti¹¹⁹⁰.

Musul naibinin yardım çağrısı üzerine Tuğrul Bey, bizzat Musul'a doğru sefer yapmak için hazırlıklara başladı. Ancak Halife'nin tavsiyesi ile Musul'a İbrahim Yınal komutasında birlikler gönderildi. İbrahim Yınal'ın gönderilmesine rağmen Tuğrul Bey el-Cezîre'de meydana gelen gelişmelerden rahatsız olduğundan bizzat sefere çıkmaya karar verdi. Yeterli sayıda asker toplamaya muvaffak olamayan Tuğrul Bey, bir süre

¹¹⁸⁷ el-Azimî, s. 342; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 156. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 484; İbnü'l-Verdî, I, 506; el-İsfehânî, *Târîhu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 37,191 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 27; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 182; en-Nüveyrî, XXVI, 171; Gandûr, s. 104-105; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 35.

¹¹⁸⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 29; krş. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 31-32; el-Kudâ'î, s. 194; Abû'l-Farac Besâsîrî ve müttelikleri olan Acem, Türk ve Araplardan müteşekkil ordunun Musul üzerine yürümek için harekete geçtikleri sırada Telafer'e geldikleri ve burada İnanak adında bir beyin bu müttelik kuvvetlere karşı çıktığını nakletmektedir. Mağlup olarak Bağdat'a giden bu Türklerin Tuğrul Bey'i Musul üzerine yürümeye teşvik ettiklerini ayrıca ifade etmektedir (Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 312). Burada İnanak olarak nakledilen bu kişinin Tuğrul Bey'in naibi İnanç Bey olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kesir Besâsîrî hadisesinin ortaya çıktığı 450/1058-59 yılından hemen önce Irak bölgesinde şiddetli bir deprem meydana geldiğini bildirmektedir. Bu deprem neticesinde Hemedan, Tekrit, Vasit ve Ane şehirleri tahrip oldu. Bu durum Besâsîrî hadisesinin ortaya çıktığı esnada siyasî çalkantılar dışında insanların tabii afetlerle de büyük sıkıntılar yaşadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bkz: İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 185.

¹¹⁸⁹ el-Mü'eyyed, s. 221; İbn Ebî-Heycâ tarihinde Musul kalesine Hamâ Bas adında birinin tayin edildiğini aktarılmaktadır Bkz: el-Kudâ'î, s. 194.

¹¹⁹⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 29.

Bağdat'ta beklemek zorunda kaldı. Bu esnada Musul kapılarına kadar ulaşan Besâsîrî ve Kureyş ise şehri ele geçirerek Selçuklu birliklerini buradan çıkardılar¹¹⁹¹. Besâsîrî ve müttetikleri şehri ele geçirdiler ve burada Fatımîler adına hutbe okuttular¹¹⁹². Böylece İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılması Ukaylîler'e topraklarına geri dönme fırsatı verdi¹¹⁹³. İç kalede bulunan Hazinedar ve Erdem komutasındaki Selçuklu kuvvetleri ise dört ay kadar dayanabildi. Neticede Erbil emiri Mûsek'in tavassutu ile emirlere eman verildi ve kale Besâsîrî ile Kureyş'e teslim edildi¹¹⁹⁴. Tuğrul Bey'in Musul'a doğru ilerlemekte olduğu haberini alan Besâsîrî Musul surlarını yıktırdı¹¹⁹⁵. Sultan, Musul'a ulaşmadan Besâsîrî ve Kureyş şehirden çıkararak uzaklaştılar¹¹⁹⁶.

Sultan, Nevrûz dolayısıyla askerlerini terhis ettiğinden¹¹⁹⁷ yanında 2.000 süvari bulunuyordu. Bu sebepten yanında bulunan az sayıdaki asker ile Musul'a gelerek şehre hâkim oldu. Musul'un Tuğrul Bey tarafından alınmasından sonra el-Mü'eyyed Rahbe'den Haleb'e doğru çekildi¹¹⁹⁸ ve bu sırada yanında Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân ve Benû Ukayl'in seçkinleri bulunmaktaydı¹¹⁹⁹. Musul önlerinde fazla kalmayan Sultan, Besâsîrî ve Kureyş'i takip ederek Nusaybin üzerine yürüdü. Nusaybin önlerine gelen Sultan şehir halkından 100 bin dinar talep istedi¹²⁰⁰. Sultan, Nusaybin önlerinde bulunurken el-Mü'eyyed vasıtasıyla Fatımîler İbrahim Yınal ile yazışmalarda

¹¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 484; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 30; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 253; Zambaur, s. 59; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 182; İbn Haldûn, I, 1639; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹¹⁹² el-Mü'eyyed, s. 172-173; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Klemm, s. 83.

¹¹⁹³ Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 106.

¹¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 484; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 30; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 253; Zambaur, s. 59; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 182; İbn Haldûn, I, 1639; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Musul kalesinin bu sırada ele geçirildikten sonra Sultan tarafından yıktırıldığı da ifade edilmektedir. Bkz: el-Kudâî, s. 194; el-İsfehânî ve el-Bundarî bu şahısların adlarını Adem ve Bâtekîn olarak vermektedirler(Bkz: el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 191); Bundarî'nin çevirisini yapan Burslan ise Adem adını Erdem şeklinde nakletmektedir(Bkz: el-Bundarî, *Zübdetü'l-Nusra*, s. 12).

¹¹⁹⁵ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 312; İbn Haldûn, I, 1639.

¹¹⁹⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 31; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 253; Kayaoğlu, s. 8.

¹¹⁹⁷ en-Nüveyrî, XXVI, 170.

¹¹⁹⁸ el-Mü'eyyed, s. 212-213.

¹¹⁹⁹ el-Mü'eyyed, s. 214-215.

¹²⁰⁰ el-Azimî, s. 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 484; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 31; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 237; İbnü'l-Verdî, I, 506; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 37,191; Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 31-32; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 6; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 182; en-Nüveyrî, XXVI, 171; Hatib el-Bağdadî, XI, 49; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

bulunmaktaydılar¹²⁰¹. el-Mü'eyyed daha sonra Bâlis'te bulunan Kureyş b. Bedrân ve Besâsîrî vasıtasıyla İbrahim Yınal'a bir elçi göndererek Tuğrul Bey'e karşı Fatımî yardımı vaadinde bulunarak isyan etmesi için teşviklerde bulundu¹²⁰². Fatımî dâ'îsi çalışmalarında başarılı olarak İbrahim Yınal'ın isyan etmesini sağladı ve bu sebepten Nusaybin önlerinde bir gece kuşatma sürerken sabah olduğunda şehir halkı Sultan'ın olmadığını fark etti. Çünkü Besâsîrî ile gizlice işbirliği yapan İbrahim Yınal, buradan ayrılarak Hemedan'a yürümüştü¹²⁰³.

Sultan, İbrahim Yınal'ın ardından 16 Kasım 1058 yılında Hemedâna doğru harekete geçti¹²⁰⁴. Hemedân'a hareket eden Sultan yanında bulunan veziri Amidülmülk Küdürî ve Hatûn'u Bağdat'a gitmeleri için Diyâr-ı Bekr'de bıraktı¹²⁰⁵. el-Mü'eyyed, İbrahim Yınal isyanından dolayı Hemedân'a dönen Sultan'ın *hangi yoldan gideceğini şaşırıldığını*¹²⁰⁶ ifade ederek olayın boyutunu abartılı bir şekilde aktarmıştır.

Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ı takiben Hemedân'a gitmesi Besâsîrî ve Kureyş'e Bağdat üzerine yürümeleri için fırsat yarattı. Bağdat'ın kısa zaman içerisinde Kureyş ve Besâsîrî'nin eline geçmesinde birçok psikolojik savaş argümanı kullanıldı. Nitekim müttefik kuvvetlerin Bağdat hareketi öncesinde Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal tarafından kuşatıldığı haberi Bağdat'ta yayıldı¹²⁰⁷. Diğer taraftan da Tuğrul Bey'in kardeşine karşı giriştiği ilk mücadelede başarısız olmasından dolayı, halk Besâsîrî'nin şehre girmekte olduğu haberlerini devamlı alıyordu. Bu sırada durumdan muzdarip olan halkın ümitsizliği ve hemen ardından Tuğrul Bey'in mağlubiyet haberi üzerine Bağdat'ta

¹²⁰¹ Hatib el-Bağdadî, XI, 49.

¹²⁰² el-Mü'eyyed, s. 218-219.

¹²⁰³ el-Azimî, s. 342; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 484; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 31; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 237; İbnü'l-Verdî, I, 506; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 37,191; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 31-32; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, V, 6; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 182; en-Nüveyrî, XXVI, 171; Hatib el-Bağdadî, XI, 49; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Ramazan 450 /Ekim-Kasım 1058 senesinde Sultan, Nusaybin önlerinde kendisinden ayrılan İbrahim Yınal üzerine yürümek için Hemedân'a doğru gittiği de söylenmektedir.(Bkz: İbn Haldûn, I, 1639); Gandûr, s. 104-105; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 35.

¹²⁰⁴ el-Bundarî, 12; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1351; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 182; el-Kudâ'î, s. 194; Kayaoğlu, s. 8; Ahmed b. Mahmud, I, 39; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 436; Yazılıtaş, 154.

¹²⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1351; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, V, 6; Turan, Tuğrul Bey'in Hemedân'a İbrahim Yınal üzerine hareket etmeden önce Besâsîrî'ye karşı, üveyoğlu Anuşîrvân ve vezirini askeri bir birlik ile savunma amacıyla Bağdat'a bıraktığını aktarmaktadır. Bkz: Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.137.

¹²⁰⁶ el-Mü'eyyed, s. 222.

¹²⁰⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 182.

bulunan Oğuzlar'ın Hatûn'un sarayını yağmalamaları¹²⁰⁸ işgal için uygun bir zemin hazırladı. Böylece şehrin direnci kırılarak Bağdat müttefik kuvvetlerin istilasına açık bir vaziyete getirildi. Halife, Besâsîrî'nin Bağdat'a doğru ilerleyeceği endişesiyle Hille emiri Dübeyş b. Mezyed'ten yardım istedi. Besâsîrî karşısında endişeye kapılan Dübeyş ise ülkesine dönmek zorunda kaldı¹²⁰⁹.

Bağdat'ta Besâsîrî'nin her an şehri istila edeceği endişesi ağır basarken, Tuğrul Bey açısından da durum parlak değildi. Kardeşi ile giriştiği mücadelede Hemedân'da muhasara edilen Tuğrul Bey, Bağdat'ta bulunan Vezir Amidülmülk Kündürî, Anuşîrvân ve Hatûn'dan yardım talebinde bulundu. Halife'nin tüm ısrarlarına rağmen Selçuklu birliklerinin Bağdat'ı terk etmesinden sonra Besâsîrî ve Kureyş'in önünde Bağdat'a girmelerini engelleyecek herhangi bir tehlike kalmadı¹²¹⁰.

Bağdat'taki iç kargaşayı fırsat bilen Kureyş ve müttefiki Besâsîrî, 6 Zilkade 450/25 Aralık 1058 yılında Enbâr'a¹²¹¹ hemen ardından da 8 Zilkade 450/27 Aralık 1058 senesinde Pazar günü Bağdat'a girdiler¹²¹². Dicle kıyısında kamp kurdular¹²¹³. Daha sonra burada köprü yaptırarak askerlerini Dicle'nin diğer tarafına geçirdiler¹²¹⁴. Bu sırada şehre Basra kapısı tarafından giren Kureyş'in yanında 100 atlı ve 400 gulam¹²¹⁵ veya 200 adamı bulunuyordu¹²¹⁶.

¹²⁰⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 7.

¹²⁰⁹ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 252.

¹²¹⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1351; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 32; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 181.

¹²¹¹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, s. 1351.

¹²¹² el-Mü'eyyed, s. 222; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 157; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 485; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, I, 534; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1352; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 253; el-İsfehânî, *Târîhu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 38; İbnü'l-Verdî, I, 506; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 7; Hatib el-Bağdadî, XI, 51; Kayaoğlu, s. 9; el-Kudâ'î, s. 194; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 386; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Yazılıtaş, 154; Selçuknâme'de Bağdat'a giren Kureyş'in Tuğrul Bey'e kin beslediği aktarılmaktadır (Bkz; Ahmed b. Mahmud, I, 42); İbnü'l-Kalânîsî ise müttefik kuvvetlerin 450/1058 Pazar günü Bağdat'a gelerek Dicle kapısı önünde çadır kurduklarını, 4 Zilhicce 450/22 Ocak 1059'da ise Bağdat'ta Abbasiler adına okunan hutbenin kesildiğini ifade etmektedir (Bkz: İbnü'l-Kalânîsî, s. 146; krş. Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. (H. 436-500-1044/45-1106/07)", *Belgeler*, XXIX(33), Ankara 2008, s. 4); el-Hüseynî ise müttefik kuvvetlerin Şevval 450/Kasım-Aralık 1058 yılının Cumartesi günü Bağdat'a girdiklerini dile getirmektedir. (Bkz: el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 14); el-Bundarî 16 Zilkade 451/24 Aralık 1059 senesinde Besâsîrî'nin Bağdat'a girdiğini söylemektedir (Bkz: el-Bundarî, 13).

¹²¹³ Hatib el-Bağdadî, XI, 51.

¹²¹⁴ Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 253.

¹²¹⁵ İbnü'l-Verdî, I, 506.

¹²¹⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 36; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 7; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 247; es-Suyûtî, 389; Sibt'im aksine el-İsfehânî ve İbnü'l-Cevzî Kureyş'in

Müttefik kuvvetler Bağdat'a girdikleri sırada Alevî oldukları ifade edilen Kerh Mahallesi sakinleri tarafından coşkuyla karşılandılar¹²¹⁷. Besâsîrî ve Kureyş Bağdat'a geldikleri zaman Dâru'l-Kuddât'ı tahrip etmekle birlikte burada bulunan birçok sicil ve hukuk kitabını yaktılar. Bağdat'ta icra edilen yağmalara Şî'î olan Kerh Mahallesi sakinleri de katıldılar¹²¹⁸.

Kureyş ve Besâsîrî'nin yanında yer alan Kerh Mahallesi sakinleri bu fırsatı değerlendirerek Fatimîler adına hutbe okutmanın yanı sıra Şî'îlerin alameti olan beyaz bayrağı çektiler. Ayrıca ezana “*Hayy âlâ hayri'l-amel*” ibaresini eklediler. Bu siyasî ve dinî alametlerden sonra halifelik sarayı da müttefikler tarafından yağmalandı¹²¹⁹. Besâsîrî, Halifelik sarayını yağmalatmak için Ayyârlara silah dağıttı ve onları bu şekilde saraya yönlendirdi¹²²⁰. Besâsîrî hilafet merkezine girdikten sonra Abbasî kuvvetleri ile savaşmak için ordusunu gece ve gündüz savaşıcak şekilde ikiye ayırdı¹²²¹. Müttefik kuvvetlerin Abbasî ordusu karşısında başarılı olması ile Fatimîler adına ilk hutbe Mansur camiinde (13 Zilkade 451/21 Aralık 1059)¹²²², ardından da 20 Zilkade 451/28 Aralık 1059 senesinde Rusâfe camiinde hutbe okutuldu¹²²³. Bunun yanı sıra Fatimî halifesi el-Mustansır adına sikke de bastırıldı¹²²⁴.

Bağdat'ta girdiği esnada yanında bulunan askerlerin sayısını yüz olarak vermektedir(Bkz: el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 38). İbnü'l-Verdî ise Kureyş'in Bağdat'a girdiği sırada yanında 100 atlı ve ayrıca 400 gulamının bulunduğunu diğerlerinin hilafına ifade etmektedir(Bkz: İbnü'l-Verdî, I, 506). İbnü'l-Cevzî, VIII, 192; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 183; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 353.

¹²¹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 147; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 36; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 2; el-Kudâ'î, s. 194.

¹²¹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 36; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 7; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 38; İbnü'l-Verdî, I, 506; İbnü'l-Cevzî, VIII, 192; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 183; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 353.

¹²¹⁹ el-Azimî, s. 342; İbnü'l-Kalânîsî, s. 147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 485; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 37; el-Hüseynî'ye göre bu hutbe 21 Şevval 451/30 Kasım 1059 senesinde okunmuştur(Bkz: el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 14). Makrizî Bağdat'taki ilk hutbenin 28 Şevval 450/7 Aralık 1059 senesinde okutulduğu da kaydedilmektedir(Bkz; Makrizî, *el-Müntekâ*, 18-19); Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 353.

¹²²⁰ es-Sallâbî, s. 63.

¹²²¹ Makrizî, *el-Müntekâ*, s. 18-19.

¹²²² İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1352; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 37; İbnü'l-Verdî, I, 506; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 7; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 463; İbn Hallikân, V, 229; Hatib el-Bağdadî, XI, 50; İbn Haldûn, I, 1639; el-Kudâ'î, s. 194; Ahmed b. Mahmud, I, 42; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 353.

¹²²³ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 156; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1352; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 37; Hatib el-Bağdadî, XI, 51.

¹²²⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 183; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 313; Ahmed b. Mahmud, I, 42; ed-Divecî, s. 160; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 436.

Besâsîrî, Halife ile yazılı bir anlaşma yaparak, Halife'den sonra Fatımatu'z-Zehra'nın çocuklarının gelmesi hususlarını kabul ettiğini gösteren yazılı metni alarak el-Mustansır'a gönderdi¹²²⁵. Halife'nin elbisesi, imâme olarak adlandırılan başlığı ve üzerinde oturduğu kürsüsü ile birlikte bazı hediyeler Mısır'a gönderildi¹²²⁶. Bağdat'ı ele geçiren müttefik kuvvetler Halife üzerinde de tahakküm kurdular. Halife başında siyah külah, siyah bayrak ile birlikte Bağdat'ın doğusunda Kureyş'in evinin karşısında kurulan bir çadıra yerleştirildi¹²²⁷. Halife'nin hem denetim altında tutulması hem de can güvenliğinin sağlanması için Kureyş'in yanında bulundurulduğu düşünülebilir. Nitekim bu şekilde Halife Kureyş ile yakın temasta bulunarak güvenliğini temin edebilmiştir.

Halife zor durum karşısında kendisini himaye etmesini için Reisürrüesa İbnu'l-Mesleme'yi Kureyş b. Bedrân'a göndererek sığınma talebinde bulundu¹²²⁸. Garsunn'ime'den yapılan alıntıya göre aralarında şöyle bir konuşma cereyan etmiştir: Reisürrüesa: *“Ey Alemüddin Kureyş, Emirülmüminin senin buraya yaklaşmanı istiyor”* diye seslendi. Kureyş de bunun üzerine Reisürrüesa'nın yanına geldiğinde *“Tanrı, sana, senin gibi hiçbir insanın elde edemediği bir rütbe ve senin gibi hiçbir insana helal kılmadığı bir dereceyi ihsan edip versin. Emirülmüminin kendi canı, ailesi ve yakınları için Ulu Tanrı ve onun elçisi Hz. Muhammed (S.A.S) ve Arap milletinin kefaletiyle senin himayene girmek istemektedir”* dedi. Kureyş, ona cevaben; *“Tanrı, Halifeyi himayesine almıştır”* dedi. Kendisi ve halifenin beraberindekilerin bu himaye dışında olduğunu anlayan Reisürrüesa, *“Ben ve halifenin beraberinde olanlar, bu himaye içinde*

¹²²⁵ ed-Divecî, s. 160; Takkûş, *Tarihu'l-Fatımiyyîn*, s. 353.

¹²²⁶ Takkûş, *Tarihu'l-Fatımiyyîn*, s. 353; Bağdat'ın ele geçirilmesinden Selçuklular gibi Fatımiler de memnun kalmadılar. Fatımiler Bağdat'ın fethinin hemen bildirilmemesi, zira bu mühim hadiseyi Fatımiler Suriye'deki naiblerinde öğrenmişlerdi. Bağdat'ı Mısır'dan müsaade almadan işgal etmiş olduğunu, elde ettiği ganimetleri göndermediğini ifade ederek ondan memnun olmadıklarını açıkça ilan etmişlerdir. Şeklinde Köymen tarafından ileri sürülen görüş çerçevesinde (Bkz: Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 235) Bağdat'ın fethinin bu dönemde bölgede bulunan dâ'î el-Mü'eyyed'in bilgisi dahilinde geliştiğini Müzekkerât'ta geçen mektuplaşmalardan anlamamız mümkündür (Bkz: el-Mü'eyyed, s. *Müzekkerât*, 221 vd.). Ayrıca ganimetlerin Mısır'a gönderilmemesi meselesinde ise Fatımiler el-Mü'eyyed ile gönderdikleri yardım dışında isyancı güçlere vaad etmiş oldukları maddi yardımlardan hiçbirini göndermediler. Bağdat'ın fethi esnasında ise Halife'den alınan Abbasî hilafetinin batıl olduğu şeklindeki yazılı evrakın Fatımiler açısından olumlu bir gelişme olarak kabul etmek gerekir.

¹²²⁷ Hatib el-Bağdadî, XI, 51.

¹²²⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1352; s. 2; İbn Tağriberdî, *en-Nücüm*, V, 8; Hatib el-Bağdadî, XI, 51; Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, s. Sakarya Kitabevi, Sakarya 2004, s. 50.

midirler?” diye sorunca Kureyş sarığının altındaki külahını halifenin ve bastonunu da Reisürüesa'nın kefaleti için ona verdi¹²²⁹.

Halife'nin Kureyş b. Bedrân'a sığınmasından sonra¹²³⁰ Amidulırak da Kureyş'e sığındı. Reiserüesa'nın da Kureyş'in himayesine girmesi üzerine Besâsîrî ile aralarında sorunlar meydana geldi. Anlatıldığına göre bu müttefik kuvvetler Irak seferi öncesinde *“birbirlerinden habersiz hareket etmeyeceklerine, birbirlerinden asla ayrılmayacaklarına ve Irak'ın aralarında eşit olarak bölüşülmesine”* dair aralarında anlaşma yapmışlardı. Kureyş'in bu tutumuyla anlaşmayı ihlal ettiğini düşünen Besâsîrî ona darıldı. Ancak ısrarlar karşısında Kureyş, İbnü'l-Mesleme'yi Besâsîrî'ye teslim etti¹²³¹.

Kureyş kendisine sığınan Halife ve Tuğrul Bey'in kız kardeşinin kızı olan Halife'nin eşi Arslan Hatun'a ikramlarda bulunması için onları Ebu Abdullah b. Cerrâde'ye teslim etti¹²³². Arslan Hatûn canını korumak için Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin b. Cerrâde'nin Bağdat'ta bulunan büyük çiftliğine yerleşti. Bağdat'ta meydana gelen karışıklıklar esnasında evini koruması için Kureyş b. Bedrân'a on bin dinar göndererek mallarını emniyet altına aldırdı¹²³³.

Halifelik sarayı ve şehir günlerce yağmalandı¹²³⁴. Besâsîrî ve Kureyş yaptıkları anlaşmalar gereğince yağma ettikleri malları bölüştükten sonra¹²³⁵ Besâsîrî halifenin kendisine iadesini istedi. Kureyş, Besâsîrî'nin bu talebini yerine getirmediği gibi halifenin muhafazası hususunda ortak yetkiye sahip olunması ve halifenin her ikisinde

¹²²⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 39; İbnü'l-Cevzî, VIII, 193; el-Kudâ'î, s. 194; Mevdûdî, I, 203.

¹²³⁰ el-Azimî, s. 342; İbnü'l-Kalânîsî, s. 148; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1349; İbn Tağriberdî, *en-Nücûm*, V, 8; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 41; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 14; İbnü'l-Verdî, I, 506; ed-Diveci, s. 160.

¹²³¹ İbnü'l-Cevzî, IX, 10; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 39; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 183

¹²³² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, 486-487; Mevdûdî, I, 203.

¹²³³ İbnü'l-Cevzî, IX, 10; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 41; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 183; Hatib el-Bağdadî Halife'nin Kureyş'e sığınmasının Besâsîrî tarafından kabul edildiğini nakletmektedir (Bkz: Hatib el-Bağdadî, XI, 51) Ancak Besâsîrî'nin ilk başlarda buna karşı çıktığı sonrasında ise Vezir İbnü'l-Mesleme Reisürüesa'nın kendisine teslim edilmesinden sonra buna yanaştığı görülmektedir.

¹²³⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 157; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, IX, 486-487; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1349; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 253; İbnü'l-Verdî, I, 506; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb*, 2.

¹²³⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 41.

de kalmayıp Hadîse hâkimi Muhâriş'e gönderilerek orada hapse atılması hususunda anlaşmaya vardılar¹²³⁶.

Halife, yaşanan gelişmelerden dolayı endişeye kapılarak Kureyş'in çadırına gitti ve ona: “Benim senden uzaklaştırılma haberini aldım. Benim canımı, ancak senin vefalı kefaletini bana verdiğin zaman sana teslim ederim. Tanrı'ya ant olsun ki sana, şu canım için son bir kefalet istemek amacıyla geldim. Eğer sen, beni Besasirî'ye teslim edersen beni yok etmiş olursun, bu davranış ise Araplar'ın törelerine asla uygun değildir” diyerek yardım istedi. Kureyş ise Besâsîrî'den dolayı Hadîse'de olmasının daha güvenli olacağını söyleyerek onu ikna etti¹²³⁷.

Yapılan anlaşma gereğince Kureyş, Halifeyi dindar ve mert biri olan amcazadesi Muhâriş b. el-Mücellâ'ya teslim etti. Bir süre sonra Muhâriş ile birlikte 9 Zilhicce 451/16 Ocak 1060 yılında Çarşamba günü¹²³⁸ Enbâr şehrine götürüldü¹²³⁹. Ancak Meşhed'den Enbâr'a götürülürken yolda baskı altında tutularak küçük düşürüldü¹²⁴⁰. Halife daha sonra bir hevdec içinde Hadîsetu 'Ane'ye götürülerek burada hapsedildi¹²⁴¹. Halife, Hadîse emiri Muhâriş el-Bedevî tarafından son derece iyi karşılandı ve bizzat emir tarafından Halife'ye ikramlarda bulunuldu¹²⁴².

¹²³⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 152-153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 41; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 534; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 313; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 465.

¹²³⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 42; Halife'nin Enbâr'a 9 Zilhicce'de nakledilerek hemen ardından da buradan Hadise'ye götürüldüğü İbnü'l-Kalânîsî tarafından anlatılmaktadır. Bkz: İbnü'l-Kalânîsî, s. 148.

¹²³⁸ Hatib el-Bağdadî, XI, 51; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1349; Ahmed b. Mahmud, I, 42.

¹²³⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1352; Makrizî, *el-Müntekâ*, s. 18-19; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹²⁴⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 148; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 42.

¹²⁴¹ el-Mü'eyyed, s. 222; el-Azimî, s. 342; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 157; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 486-487; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1353; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selçûk*, s. 42; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 14; İbnü'l-Verdî, I, 506; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb*, 3; İbnü'l-İmâd, V, 221; Hatib el-Bağdadî, XI, 5; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 321; İbn Haldûn, I, 1639; Kayaoğlu, s. 9; el-Kudâ'î, s. 194; es-Suyûtî, 389; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 160; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 436.

¹²⁴² el-Mü'eyyed, s. 222; İbnü'l-Kalânîsî, s. 148; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 44; İbnü'l-Cevzî, IX, 148; İbnü'l-İmâd, V, 221; Hatib el-Bağdadî, XI, 5; İbn Haldûn, I, 1639; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; İbn Kesir ; Halife'nin Ane'ye gönderilmesi hususunda Besâsîrî ile Kureyş'in anlaşmaya vardıklarını belirtmekle birlikte (Bkz: İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 183) olayın seyrine bakıldığı zaman bunu söylemenin güç olduğunu ifade edebiliriz. Zira Halife'nin Ane'ye gönderilmesi Kureyş'in Selçuklulara karşı kendisini güvenceye almanın bir hesabı olabileceği gibi Fatimîlerden beklediğini alamamasının verdiği bir hayal kırıklığının tepkisi olarak da düşünülebilir. Besâsîrî ve Kureyş'in Bağdat işgali öncesinde birbirlerinin haberi olmadan karar vermeyeceklerine dair verdikleri söze Kureyş'in ilk muhalefet eden kişi olması akıllara bu ihtimalleri getirmektedir. Çünkü Kureyş bütün şartlarda Selçuklu gücünü göz ardı etmemenin önemini kavramış ve bundan dolayı yerine göre bütün yaptıklarında olduğu gibi devamını sağlayacak siyaset takip etmiştir.

Kureyş ve Besâsîrî Bağdat'ta yüklü miktarda mal ve toprak elde ettiler. Kureyş 451/1059-60 yılında beraberinde bulunan Halifenin eşi olan Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun ve Amidulrak ile Tekrit'e geldiğinde, Besâsîrî 5.000 altın karşılığında Amidulrak'ın kendisine iade edilmesini istedi. Kureyş'in bu teklif karşısında yumuşadığını gören Amidulrak hemen harekete geçerek Tekrît kalesinin ele geçirilmesinde kendisine yardımcı olacağını bildirdi. Bu duruma rağmen Kureyş Amidulrak'ın teslimi konusunda Besâsîrî ile gizli bir anlaşma yapmaktan geri durmadı. Tekrît önlerine gelen Kureyş halk tarafından hakaretlere uğrayınca bunda dâhili olabileceğini düşündüğü Amidulrak'ı Besâsîrî'ye teslim etti¹²⁴³.

Besâsîrî ise daha önce aile efradı ve çocuklarına zulmeden Reisürrüesa'yı teslim aldıktan sonra öldürdü¹²⁴⁴. Besâsîrî, Reisürrüesa dışında Kureyş'in ashabından olan Abdurrezak ve Ebu Nasr Ahmed b. Ali adlı kişileri de öldürdü¹²⁴⁵. Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Vasıt ve Basra gibi Irak'ın diğer önemli şehirlerine yürüyerek buraları da ele geçirdi¹²⁴⁶.

Son olarak şunu kaydetmek gerekir ki Abbasî Halifesinin bir yıl boyunca Bağdat'tan uzak bir yerde bekletilmesi ve yine bir yıl boyunca Abbasî merkezinde Şîî bir devlet olan Fatımîler adına hutbe okutulması halkın zihninde derin izler bırakmıştır. Rakka ve Hît arasında küçük bir şehircik olarak tavsif edilen 'Ane'nin halkın zihninde farklı bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Nitekim el-Kazvînî, "*halk Bağdat'ta zulüm gördüğünde "Öyleyse Halife Ane'dedir!" demekteydi*"¹²⁴⁷ diyerek durumu özetlemektedir.

2.3.10. Besâsîrî'nin Ortadan Kaldırılması

İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in emri üzerine 9 Cemaziyülahir 451/Temmuz 1059 senesinde yayının kirişi ile boğdurularak öldürüldü¹²⁴⁸. İbrahim Yınal isyanının

¹²⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 46.

¹²⁴⁴ el-Mü'eyyed, s. 222; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 47; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selçûk*, s. 42; al-Fakhrî, 397; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; es-Sallâbî, s. 64.

¹²⁴⁵ el-Bundarfî, s. 13.

¹²⁴⁶ İbnü'l-Verdî, I, 506.

¹²⁴⁷ el-Kazvînî, s. 418.

¹²⁴⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 489; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 49; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selçûk*, s. 43; İbnü'l-Verdî, I, 506; en-Nüveyrî, XXVI, 171; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 35; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 353.

bastırılmasından sonra Tuğrul Bey Bağdat üzerine yürümeden önce Besâsîrî ile barış yapmak için önerilerde bulundu. Buna göre Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulması, sikke basılması ve Halifenin yerine iade edilmesi durumunda Bağdat üzerine yürümeyeceğini bildirdi¹²⁴⁹. Besâsîrî tarafından bu teklifin kabul edilmemesinden dolayı Tuğrul Bey, Bağdat üzerine yürüme kararı aldı. Tuğrul Bey'in kendisine doğru hareket etmekte olduğunu öğrenen Besâsîrî ise yanına aldığı ailesi ile birlikte 6 Zilkade 451/14 Aralık 1059 senesinde Bağdat'tan ayrılarak Vasıt'a doğru çekildi¹²⁵⁰.

Besâsîrî dışında, Tuğrul Bey Ukaylî emiri Kureyş'e de mektup göndererek uyarılarda bulundu. Kureyş'e gönderilen mektupta din düşmanlarıyla birlikte hareket edilmemesi ve Halifenin emirlerine uyulması tavsiyelerinde bulunmanın yanı sıra tehditvari bir üslup ile bu emirlere uyulmadığı takdirde kendisi tarafından bölgenin bizzat alınacağını dile getirildi¹²⁵¹. Bu tavsiyeye uyulması durumunda Besâsîrî dışında herkesin affedileceğini bildirdi¹²⁵².

Kureyş, Tuğrul Bey'in Besâsîrî hakkındaki hitabından korkarak Vasıt'ta bulunan Besâsîrî'nin yanına gitti¹²⁵³. Tuğrul Bey'in Bağdat'a doğru yola koyulması ile birlikte Kureyş kendisi için endişelenerek affedilmesi için Arslan Hatûn'u bir elçilik heyeti ile Sultan'a gönderdi¹²⁵⁴. Tuğrul Bey, yolda rastladığı bu elçilik heyetinden İbn Fûrek lakaplı İmam Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'u¹²⁵⁵ ve Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'u Kureyş'e göndererek Halife ve Arslan Hatûn'a karşı göstermiş olduğu alakadan dolayı teşekkür etti (451/1059)¹²⁵⁶. Köymen, Tuğrul Bey'in, Kureyş'e teşekkür etmesinin sebebini Halifeye karşı iyi muamelede bulunulmasını sağlamak veya

¹²⁴⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 489; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 50; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 44; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 14; Takkûş, *Tarihu'l-Fatimiyyîn*, s. 353; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 182; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.137.

¹²⁵⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 489; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 50; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 467; el-Kudâ'î, s. 195; Mevdûdî, I, 205; es-Sallâbî, s. 67.

¹²⁵¹İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 189.

¹²⁵²Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 50.

¹²⁵³İbnü'l-Cevzî, VIII, 204.

¹²⁵⁴Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 51; İbnü'l-Cevzî, VIII, 203; İbn Kesir, Kureyş'in Tuğrul Bey'in mektubundan sonra ona bağlılığını koşulsuz bir şekilde bildirmekte birlikte, Halife'ye zarar gelmesinden korktuğundan böyle davrandığını ifade etmiştir. Bkz: İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 188.

¹²⁵⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 489; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 44; Sıbt tarafından verilen bilgiye göre bu elçi Ebû'l-Vefâ Zîrek adını taşımaktaydı(Bkz: Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 51).

¹²⁵⁶Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 51; Makrizî, *İtti'azü'l-Hünefâ*, II, 256; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 388; Ahmed b. Mahmud, I, 42.

Kureyş'i Besâsîrî ile kurmuş olduğu ittifaktan koparmak için yaptığını ifade etmektedir¹²⁵⁷.

Kureyş, Tuğrul Bey'den aldığı mektupla birlikte endişelenerek Halife'nin Bağdat'a iade edilmesi hususunda hazırlıklara başlarken diğer taraftan da Besâsîrî ile yazışarak bu şekilde davranmasının doğru olduğunu kanıtlamak gereksinimi duyduğu anlaşıyor. Zira Kureyş'e göre Fatimîler vaatlerini yerine getirmemiş ve onları Selçuklular karşısında yalnız bırakmışlardı. İbn Kesir'in bu durumu destekleyen ifadeleri şöyledir: Kureyş: "*Sen bizi Mustansır el-Fatimî'ye itaate davet ettin. Bizimle onun arasında 600 fersahlık bir mesafe vardır. Şimdiye kadar ne elçisi ne de herhangi bi adamı yanımıza gelmedi. Kendisine gönderdiğimiz habere de aldırış etmedi. Bu meseleler üzerinde hiç düşünmedi. Şu Tuğrul Bey arkadan bizi gözetlemektedir. Yakınıımızdadır. Bana bir mektup gönderdi. Mektubunda şunlar yazılıydı: Kıymetli dinin bayrağı Emir Ebû'l-Me'âlî Kureyş b. Bedrân'a ki o müminlerin emirinin dostudur. Bu mektup ona şarkın ve garbın hükümdarı muazzam Şehinşah Ebu Talib Muhammed b. Mikail b. Selçuk Tuğrul Bey göndermektedir.*"¹²⁵⁸.

Besâsîrî ve Kureyş Mısır halifesinin kendilerine karşı olan bu tutumlarından memnun olmadıkları için Sultan ile barış yapmak niyetindeydiler. Bu sebepten Kureyş, Halife'yi yerine iade ederek bu durumdan kurtulmak istedi. Besâsîrî bunu kabul etmediğinden Kureyş maiyeti ile birlikte Bağdat'tan ayrılarak çöllere çekildi¹²⁵⁹. Ancak bunda en büyük etkinin Sultan'ın İbrahim Yinal isyanını bastırdıktan sonra Bağdat üzerine yürümekte kararlı bir tutum sergilemesinin etkisi olduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan Besâsîrî hem kendisi ile birlikte hareket eden Türk askerlere maddî fayda sağlamadığından, hem de el-Kaim'i ele geçirdikten sonra Mısır'a göndermediği için Fatimîler tarafından da yalnız bırakıldı. Ayrıca Besâsîrî'nin tutum ve davranışları Arap emirlerini de oldukça kızdırmıştı¹²⁶⁰. Böylece Besâsîrî Selçuklular karşısında yalnız kaldı.

Tuğrul Bey'in ilerleyişinden dolayı Besâsîrî'nin Bağdat'a girişi esnasında kendisine yardımcı olan ve Bağdat'ı yağmalayan Kerh Mahallesi sakinleri de kaçarak

¹²⁵⁷ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 183.

¹²⁵⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 189.

¹²⁵⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 314.

¹²⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 52.

Sarsar'a doğru çekilirken Şeybanoğulları tarafından yağmalandıkları gibi, Bağdat'taki kalıntıları ise Haşimî ve Basralılar tarafından temizlendi. Besâsîrî'nin Bağdat'a girişi 6 Zilkade 450/4 Ocak 1058 Pazar günüyken, Bağdat'tan çıkışı da 6 Zilkade 451/2 Aralık 1060 Cumartesi'dir. Besâsîrî Bağdat'a bir yıl 11 gün farkla hâkim olmuştur¹²⁶¹.

Besâsîrî'nin kendisine karşı ihsanlarını göremeyen Hadîse emiri Muhâriş el-Ukaylî halifenin canını koruyacağına dair halifeye ant içmişti¹²⁶². Diğer taraftan Kureyş ise Muhâriş'e Ebû'l-Hasan b. el-Müferric adlı bir elçisi vasıtasıyla gönderdiği mektupta halifenin kendi canları ve kabilelerinin güvenliğini sağlamak için Hadîse'ye gönderildiğini ifade ediyordu. İbrahim Yınal isyanın bastırılmasından sonra Selçuklular'ın geri dönmelerinden dolayı Kureyş, Halife'nin kendisine gönderilmesini istedi. Bu şekilde Halife'nin kendi ellerinde bulunmalarından dolayı Oğuzlar'ın akınlarından korunabileceklerini düşündüğü gibi, mal ve para talebinde bulunmayı tasarladı. Muhâriş ise Besâsîrî'nin verdiği sözü tutmadığını dile getirerek Halifeyi kendi himayesine alarak Bağdat ve Düceyl arasında bulunan Bedr b. Mühelhil'in ülkesi 'Ukberâ'ya gitti (11 Zilkade 451/19 Aralık 1059)¹²⁶³. Tell-'Ukberâ'ya gelen Muhâriş Tuğrul Bey tarafından gönderilen hediyeleri İbn Fûrek vasıtasıyla aldı¹²⁶⁴.

Halife'ye ve Arslan Hatûn'a karşı uyguladığı iyi muameleden dolayı Tuğrul Bey, Muhâriş'e 10.000 altın vermeyi düşündüyse de bu istek Muhâriş tarafından kabul edilmediğinden, Halife'nin Bağdat'a dönüşü için hazırlıklara başlandı¹²⁶⁵. Hadîse emiri tarafından Sultan'a teslim edilen Halife¹²⁶⁶ Nehrevân'da¹²⁶⁷ Tuğrul Bey ile buluşup 11 Zilkade 451/19 Aralık 1059 senesinde Pazartesi günü Bağdat'a gelerek¹²⁶⁸ hilafet makamına oturtuldu.

¹²⁶¹ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Tuğrul Bey Dönemi", s. 50; İbnü'l-Cevzî, VIII, 210; İel-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 44; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 183.

¹²⁶² el-Bundarfî, s. 14.

¹²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 490; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 58; İbnü'l-Cevzî, VIII, 205; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 190; Mevdûdî, I, 206.

¹²⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 490; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 190.

¹²⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 60; İbnü'l-Verdî, I, 506; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 185; İbnü'l-Kalânîsi Halife'nin 451 yılının Safer ayının ortasına kadar Hadîse'de mahpus bulunduğunu bildirmektedir(Bkz: İbnü'l-Kalânîsi, s. 148).

¹²⁶⁶ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 315.

¹²⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1354.

¹²⁶⁸ İbnü'l-Verdî, I, 506; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 60; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 14; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; 451 yılının Kurban Bayramında halifenin kurtulduğu da söylenir(Bkz: İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1354); Halife'nin 20 Zilkade 451/28 Aralık 1059 yılında Perşembe günü Bağdat'a getirildiği de nakledilmektedir(Bkz: Hatib el-Bağdadî, XI, 51); Tuğrul

Bağdat'a getirttiği Halife'yi makamına oturtan Tuğrul Bey, Besâsîrî gailisini ortadan kaldırmak için Humârtekin'i Muhammed b. Mansur el-Ukaylî'nin de içinde bulunduğu bir ordu ile Vasıt'a gönderdi (29 Zilkade 451/6 Ocak 1060). Bu sırada Vasıt şehrinde hurma toplamakla meşgul olan Besâsîrî, Selçuklu ordusunun kendisine doğru gelmekte olduğunu öğrenince Mezyedî emiri Dübeys'e sığındı¹²⁶⁹. Yollarına devam eden Enûşirvân komutasındaki Sultan'ın orduları ise Dübeys ve Besâsîrî'yi mağlup ettiler ve bu savaşta Dübeys'in çocukları esir edildi (19 Aralık 1060)¹²⁷⁰. Kısa bir süre sonra ise Humârtegin, Savtegin, Gümüştegin ve Erdem karşısında mağlup olan Besâsîrî, Gümüştekin tarafından başı kesilerek Bağdat'a götürüldü (18 Zilkade 451/26 Aralık 1060)¹²⁷¹. Selçuklu kuvvetlerinin bir süre uğraştıran ve nihayetinde bölgede değişik unsurları karşı karşıya getirerek ayrıştırmaya sebep olan Besâsîrî isyanı böylece bastırıldı. Bu gaileyi ortadan kaldıran Sultan, Musul üzerine yürüyerek Kureyş'i Halife'ye bağlılığını bildirmesi ve haraç vermesi karşılığında yerinde bıraktı¹²⁷².

Besâsîrî isyanına destek veren emirler genellikle bölgedeki topraklarını kaybetmemek için zaman zaman taraf değiştirmişlerdir. Bunun dışından Kureyş'in kardeşi Mukbil'de olduğu gibi bazı kabile ileri gelenleri ise geçmişte uğramış oldukları baskıları unutmuyarak intikam almak için taraf olmuşlardır. Bu isyanın diğer önemli noktası ise Musul'a hâkim olmadan Bağdat'a ve el-Cezîre bölgesinin Kuzey Irak'ta bulunan topraklarına da hâkim olunamayacağını birkez daha tecrübe edilmiş olmasıdır.

Bey'in 8 Zilkade 451/16 Aralık 1059 senesinde Bağdat'a girdiği de kaynaklar tarafından aktarılan bilgilerdendir(Bkz: Kayaoğlu, s. 10).

¹²⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 64; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 467.

¹²⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 66; Bu savaşta esir alınan İbn Mezyed, Sultan'ın müttefiği olan genellikle İbn Verrâm olarak tarih kitaplarında adı geçen Ebu'l-Feth b Verrâm tarafından esir olarak ele geçirildi ve Anuşirvân tarafından da serbest bırakıldı(Bkz: el-Kudâ'î, s. 195).

¹²⁷¹ el-Azimî, s. 344; İbnü'l-Kalânîsî, s. 148; İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 491-492; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 67; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selçuklu Devleti*, s. 45; el-Aynî, nr. 2317, vr. 45; el-Kudâ'î, s. 195; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 36-38; Garsunni'me, Zilhicce 451/Ocak-Şubat 1060 yılında Besâsîrî'nin öldürüldüğünü ifade etmektedir(Bkz: Garsunni'me, *el-Hefevât*, s. 218). İbnü'l-Adîm, Besâsîrî'nin 25 Zilhicce 451/1 Şubat 1060 yılında öldürülerek başının Bağdat'a getirildiği de aktarılmaktadır(Bkz: İbnü'l-Adîm, *Buğye*, III, 1354); İbnü'l-Verdî Besâsîrî'nin üzerine 8 Zilhicce 451/15 Ocak 1060 yılında hareket edildiği ve hemen ardından da öldürüldüğünü dile getirmektedir(Bkz: İbnü'l-Verdî, I, 506); Ebu'l-Fidâ ise 8 Zilhicce 451/15 Ocak 1060 yılında öldürüldüğünü aktarmaktadır(Bkz: Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 535); İbnü'l-Ezrâk bunlardan farklı olarak Besâsîrî'nin yakalanarak hapse atıldı daha sonra ise başı vuruldu. Bundan sonra da bizzat Tuğrul Bey'in Ane şehrine yürüyerek Halife'yi Muhârîş'in yanından getirdiğini kaydetmektedir(Bkz. İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 157); Bağdadî ise Besâsîrî 10 Zilhicce 451/17 Ocak 1060 yılında öldürülerek başı Bağdat'a getirildi ve Dâru'l-Hilâfe'nin karşısına asıldığını aktarmaktadır(Bkz: Hatib el-Bağdadî, XI, 52).

¹²⁷² İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 157.

Bölgede bulunan halk, yaşanan mücadelelerde en büyük sıkıntıyı çekmiş ve bölgenin tarımsal faaliyetlerinin sekteye uğraması da bölgeye ayrıca maddi külfet getirmiştir. Bu tarihten sonra etkisi daha da artacak olan Selçuklular, bu isyan ile birlikte Cahen'in ifadesine göre “*Arap entrikası içine girmeden dışarıdan onları idare etmenin tecrübesini*”¹²⁷³ kazanmışlardır.

Besâsîrî isyanı Fatımîler adına da ciddi anlamda külfetli olmuştur. İsyanın başlamasından itibaren maddî yardımlarını esirgemeyen Fatımîler, malî açıdan sıkıntılar yaşamaya başladılar. Fatımîler'in bu isyan sırasında Besâsîrî'ye bir ya da iki milyon dinar¹²⁷⁴ civarında yardımda bulduklarından Fatımî hazinesi ekonomik açıdan zayıflamıştır.

2.3.11. Kureyş b. Bedrân Kişiliği ve Ölümü

'Alemüddîn Ebû'l-Me'âlî¹²⁷⁵ unvanına sahip olan Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân, cimri, kan dökücü, her şeyi inceden inceye araştıran, gaddar, hırslı ve dinî yönü zayıf bir kişiliğe sahiptir¹²⁷⁶. Bunun yanında Besâsîrî, son derece cimri olmasından dolayı Kureyş ile dostluk kurmak istememiştir. Kureyş'in cimriliğinden ve mal tamahından dolayı Besâsîrî, Kureyş ile halifelik topraklarının ve mallarının ele geçirilmesi durumunda eşit bir şekilde paylaşılması hususunda yazılı bir antlaşma yapma gereksinimi duymuştur¹²⁷⁷. Bağdat'a giren ve Halifelik mallarını yağmalayan Kureyş bununla yetinmeyerek Bağdat askerlerinin iktalarına göz koymuştur¹²⁷⁸.

Ukaylî emirliğini sürdürdüğü süre zarfında Nehr-i Melik, Bâdüryâ, Enbâr, Hît, Duceyl, Nehr-i Baytar, 'Ukberâ ve Avânâ¹²⁷⁹ şehirlerinde hâkimiyet süren Kureyş, Musul ve Nusaybin hâkimi olarak 51 yaşında, 453/1061'de¹²⁸⁰ Nusaybin'de¹²⁸¹ vebadan

¹²⁷³ Cahen, “Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi(XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, s. 1388.

¹²⁷⁴ Yaacov Lev, “Army, Regime and Society in Fatimid Egypt 358-487/968-1094”, *International Journal of Middle East Studies*.vol. 19, no. 3 (Ağustos 1987), s. 348.

¹²⁷⁵ İbnü'l-Fuvatî, I, 546; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 178; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹²⁷⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 70; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 178; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹²⁷⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 70.

¹²⁷⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 71.

¹²⁷⁹ İbnü'l-Fuvatî, I, 546.

¹²⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 33; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 537; İbnü'l-Verdî, I, 510; İbn Şeddâd, III/I, 130; İbn Hallikân, V, 267; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 251; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XIV, 178; İbnü'l-İmâd, V, 227;

ölmüştür¹²⁸². Ölürken ağzından burnundan ve kulaklarından kan aktığı ifade edilmektedir¹²⁸³. Kureyş vefat ettikten sonra Nusaybin’de defnedilmiştir¹²⁸⁴.

Ukaylîler Şî’î fikirlere sahip olmanın yanında kendi topraklarında bu tür fikirlerin yayılmasına da katkıda bulundular. Ancak bölgede bulunan halkın bu fikirleri benimsememesinden dolayı Şî’îlik sadece yöneticilerle sınırlı kaldı. Bu itikadî durumun yanı sıra diğer mezheplerin varlığı da devam etmiş ve devlet yöneticilerinin bu tür olaylara müdahil olduklarına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Musul’da bulunan Hanefî mezhebinin fihhi meselelerinde önemli bir etkiye sahip olan Kadı Ebu Ca’fer es-Semmanî Rebiyülevvel 444/Temmuz 1052 yılında yaşadığı Musul’da vefat etmiştir¹²⁸⁵.

İbn Mağribî’nin Kureyş b. Bedrân’a vezirlik yaptığı ile ilgili İbn Manzûr’un bir kaydı bulunmaktadır¹²⁸⁶. Ancak bu durumu kabul etmemiz mümkün değildir. Zira İbn Mağribî 418/1027-1028 yılında vefat ettiği zaman Nusaybîn Mervânîler’in eline geçmiş ve Musul’da Karvâş, Nusaybîn’de ise Kureyş’in babası Bedrân bulunuyordu. Dolayısıyla İbn Mağribî’nin 443/1051-1052 yılında Ukaylî emirliğine geçen Kureyş’e vezirlik yapmış olması imkân dâhilinde değildir.

Kureyş döneminin önemli simalarından biri, Karvâş ve Bereket dönemlerinde de Ukaylîler’e vezirlik yapmış olan Fahruddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b.

Kayaoğlu, s. 12; el-Bundarî, s. 22; Sâ’ig, I, 149; İbn Haldûn Kureyş’in ölüm tarihini 458 olarak vermektedir(Bkz: İbn Haldûn, I, 1639); Sobernheim Kureyş b. Bedrân’ın 433/1042 yılında vefat ettiğine dair vermiş olduğu bilginin kaynaklarda tesadüf edilmediğinden yanlış olduğu açık bir şekilde görülmektedir(Bkz: M. Sobernheim, “Muslim b. Kuraysh”, *EI, (New Edition)*, c. VII, Leiden/Brill 1993, s. 693)

¹²⁸¹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, X, 33; İbn Hallikân, V, 267; el-Bundarî, s. 22; Sâ’ig, I, 149; Kureyş öleceğini anladığı için oğlu Müslim ile birlikte Nusaybin’e gitti. Buraya gitmekle hazinelerini oğlu Müslim’e vererek muhafaza etmeyi düşünüyordu. Buraya ulaştığından ise vefat etti(Bkz: İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 33). ed-Divecî, Kureyş’in nerede vefat ettiğini belirtmeyerek ifadelerinde Kureyş’in vefatından sonra naaşının oğlu Müslim tarafından Nusaybin’e taşınarak burada defnedildiğini kaydetmektedir(Bkz: ed-Divecî, s. 167).

¹²⁸² İbn Hallikân, V, 267; Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, I, 390; İbnü’l-‘Îmâd, V, 227; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi’l-Vefiyât*, XIV, 178; İbnü’l-Fuvatî, I, 547; Sâ’ig, I, 148; Zetterstéen, “Kureyş”, *IA*, VI, 1019.

¹²⁸³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 33; Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebû’l-Fidâ*, I, 537; el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, XXVI, 251; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi’l-Vefiyât*, XIV, 178; el-Bundarî, s. 22; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Kureyş b. Bedrân’ın Sincâr savaşında almış olduğu yaradan ötürü öldüğü de ifade edilmektedir. Bkz: ed-Divecî, s. 167.

¹²⁸⁴ İbn Haldûn, I, 1639; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹²⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 448.

¹²⁸⁶ İbn Manzûr, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Muhtasar Tarihu Dımaşk li-İbn Asâkir*, c. VII, tah. Muhammed Naci el-Ömer, Ahmed Râtîb Hammûs.Riyâd Abdulhamid Murâd, Dâru’l-Fikr, Dımaşk 1405/1985, s. 112.

Cehîr'dir. Ukaylîler tarihi açısından İbn Cehîr ailesi çok önemli bir yere sahiptir. 398/1007-8 yılında Musul'da zengin bir tüccar ailesi içerisinde doğan İbn Cehîr zamanla yükselerek Karvâş'a vezirlik yapmış ve ardından da Karvâş'ın cariyelerinden biri olan Serhenk'i elde etmek istediği için Karvâş ile araları bozulmuştur¹²⁸⁷.

Karvâş'ın tevkif edilmesinden sonra yerine geçen Bereket döneminde ise konumunu muhafaza eden İbn Cehîr, Bizans'a gönderilen bir elçilik heyeti içerisinde bulunmuş ve bu sırada Mervânî emiri Nasruddevle'nin elçisi ile tartışınca Musul'a döndüğünde Ukaylî emiri Kureyş tarafından tevkif edilmek istenmiştir. Nitekim bundan dolayı İbn Cehîr Haleb'e giderek Mirdâsî emiri Muizüddeve Semâl'a intisab ederek vezirlik makamına oturmuştur. İbn Cehîr, Haleb'ten Mervânî emiri Nasruddevle'nin yanına giderek ona vezirlik yapmıştır. Nasruddevle'nin ölümünden sonra da çocukları arasında çıkan sorunlardan dolayı, Abbasî Halifesi el-Ka'im'in davetini kabul ederek Bağdat'a gitmiş ve burada vezirlik makamına oturmuştur¹²⁸⁸.

Ukaylîler'in eski veziri İbn Cehîr, Melikşah döneminde Diyâr-ı Bekr bölgesinin alınması için gönderilen ordulara komutanlık edecek ve Amid önlerinde 477/1084-1085 yılında Ukaylî emiri Müslim b. Kureyş ve Mervânî ittifakının mağlup edilmesinde önemli bir role sahip olacaktır. Bu savaşta kavmî hislerden ötürü Ukaylîler ile yakınlık peyda etmiş ve bu da Türkmenler'in tepkisine neden olmuştur. İbn Cehîr 483/1090-1091 yılında vefat ettiğinde cenazesi Benû Ukayl tarafından taşınarak Musul'da Tell-Tevbe'ye defnedilmiştir¹²⁸⁹.

¹²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 162.

¹²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 162; İbnü'l-Verdî, II, 7. İbn Hallikân, V, 127; ez-Zirkilî, *el-A'lâm*, IV, 329; Claude Cahen, "Djahir", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, s. 384-385; Gandûr, s. *Tarihu Ceziretu İbn Ömer*, s. 107; K. V. Zettersteen, "İbn Cehîr", *IA*, c. V/II, Eskişehir 1997, s. 718.

¹²⁸⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu'l-Fârikî*, s. 227; İbn Şeddâd, III/I, 393; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, I, 113; Kayaoğlu, s. 25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UKAYLÎLER'İN KUZEY SURIYE'DEKİ HÂKİMİYET MÜCADELELERİ ve YIKILIŞLARI

3.1. MÜSLİM b. KUREYŞ (453-477/1061-1085)

Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân, oğlu Müslim b. Kureyş ile birlikte gittiği Nusaybîn'de vefat etti. Kureyş'in ölümünden sonra Ukaylî tarihinde önemli rol oynayacak olan ünlü vezir İbn Cehîr yani Fahruddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr, durumu öğrenir öğrenmez bulunduğu Dârâ'dan Nusaybin'e geldi. Nusaybin'de Ukaylî aşiretini toplayan İbn Cehîr, Ebû'l-Mekârim Müslim b. Kureyş'in¹²⁹⁰, Ukaylî emirliğinin başına getirilmesini sağladı (453/1061)¹²⁹¹. Kaynaklarda 23 Receb 432/29 Mart 1041¹²⁹² senesinde doğduğu aktarılan Müslim, Ukaylî emirliğine geçtiğinde yirmi yaşında idi¹²⁹³.

Fahruddevle İbn Cehîr, Kureyş'in ölümünden sonra Nusaybin'de emirlik işlerine bakmakta olan Cabir b. Naşib ile Müslim'in kız kardeşini evlendirmek suretiyle Müslim'in emirliğine karşı oluşabilecek muhalefeti önlemeye çalıştı. Bunun yanı sıra İbn Cehîr, Müslim'i Ukaylî ailesinin ileri gelenlerden biri olan Nasr b. Mansûr'un kızı ile evlendirerek aile içerisinde oluşabilecek tepkileri önlemeyi sağladı¹²⁹⁴. İbn Cehîr'in yardımı ve siyaseti ile¹²⁹⁵ Nusaybin'de Ukaylî emirliğine getirilen Müslim, 453/1061

¹²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 33-34; Kayaoğlu, s. 12; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Zetterstéen Ebû Kâmil Bereket'in 443/1052'de vefatın sonra yerine oğlu olduğunu ifade ettiği Müslim'in geçtiği aktararak hatalı bilgi vermiştir(Bkz: Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18). Başka bir hata da Soberheim tarafından 433/1042 yılında Kureyş b. Bedrân'ın vefatından sonra yerine 20 yaşında olan Müslim b. Kureyş'in geçtiği şeklindeki ifadedir(Bkz: Soberheim, "Muslim b. Kuraysh", *EI*, VII, 693). Kureyş b. Bedrân 453/1061 yılında vefat etmiştir. Ebû'l-Bereket, Karvâs b. el-Mukalled'in kardeşi olup, Ebû'l-Bereket'in 443/1052 yılında vefatından sonra yerine yeğeni Kureyş b. Bedrân Nusaybin emirliğine geçmiştir. Müslim ise 453/1061 yılında babası Kureyş'in vefatından sonra Ukaylî emirliğine getirilmiştir(Bkz: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 70-71); İbn Haldûn, Fahruddevle İbn Cehîr'in Dârâ şehrinde topladığı Ukaylî aşireti mensupları ile yaptığı görüşmeler neticesinde Müslim'in başa getirilmesini sağladığını aktarmaktadır(Bkz: İbn Haldûn, I, 1639).

¹²⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 33-34; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 537; İbn Haldûn, I, 1639; İbn Hallikân, V, 267; Kayaoğlu, s. 12; el-Bundârî, s. 22; İbnü'l-İmâd, V, 227; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 167; Takkûş, 60; Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabîyye*, XIII, 363.

¹²⁹² İbn Hallikân, V, 268; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XXV, 323.

¹²⁹³ Sâ'ig, I, 150; M. Soberheim, "Müslim b. Kureyş", *İA*, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 822.

¹²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 34; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹²⁹⁵ İbn Haldûn, I, 1639; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345; ed-Divecî, s. 167.

yılında Musul'a yürüyerek şehre hâkim oldu¹²⁹⁶. Müslim'in başa geçirilmesi ile Ukaylîler için yeni bir dönem başladı. Bu dönemde Ukaylîler'in en geniş sınırlara ulaştıkları ve hâkimiyetlerini Karvâş'ın sahip olduğu topraklar dışında, Suriye ve Antakya kapılarına kadar uzattıkları görülecektir. Selçuklu güçlerinin bölgede daha aktif bir şekilde rol oynamaya başladıkları bu zamanda elde ettikleri güç sayesinde, topraklarını genişleterek Selçuklu tahakkümünden kurtulmak için mücadelelerde buldukları ancak başarılı olamadıkları görülecektir.

İbn Cehîr'in Müslim'in emirliğini güvenceye almak için takip ettiği siyaset, aile içerisinde çıkan bir isyan ile son buldu. Nitekim Ebî'l-Mekârim Müslim b. Kureyş b. Bedrân'ın amcası Mukbil b. Bedrân emirlik makamına geçmek istediğinden 454/1062-1063 senesinde yeğenine karşı isyan etti¹²⁹⁷. Mukbil yanına topladığı ordu ile yeğeni Müslim ile Hâbûr üzerinde karşılaştı. Hâbûr'da yapılan savaşta mağlup olan Müslim, el-Cezîre hâkimiyetini amcası Mukbil'e bırakmak zorunda kaldı. Ancak Müslim, yenilgiden sonra geri çekilip mal ve adam toplamak suretiyle, tekrardan amcasının karşısına çıkarak onu mağlup etti. Bu galibiyetten sonra Müslim ile amcası Mukbil arasında bir ittifak anlaşması yapıldı¹²⁹⁸. Böylece aile içerisinde Müslim'e karşı meydana gelen muhalefet kısa süre içerisinde bastırıldı.

3.1.1. Tuğrul Bey'in Vefatı ve Müslim'in Tutumu (455/1063)

Müslim'in Ukaylî emirliğine geçmesinden sonra Selçuklular'ın el-Cezîre ve Suriye'deki etkisi daha baskın şekilde hissedilmeye başlandı. Selçuklu hükümdarları el-Cezîre ve Suriye'ye müdahale etmektense bölgedeki hâkimiyetlerini tabi devletler vasıtasıyla yürütmeyi tercih ettiler. Tabi devletler vergi vermek, hutbe ve sikkelerde Selçuklu hükümdarının adını zikretmek suretiyle varlıklarını devam ettirmekteydiler. Ancak zaman zaman Selçuklu devletinde yaşanan olumsuz hadiseler, tabi devletler tarafından Selçuklu hegemonyasından kurtulmak için fırsat doğuruyordu. Nitekim Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063¹²⁹⁹ yılında vefat etmesinden dolayı, Halife siyasî yetkilerini tekrardan elde etmek için faaliyetlere girişti. Bu gelişmelerin akabinde

¹²⁹⁶ İbn Hallikân, V, 267; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 345; Zambaur, s. 59.

¹²⁹⁷ Kayaoğlu, s. 13.

¹²⁹⁸ İbn Tağrıberdî, en-Nücûm, V, 72; Kayaoğlu, s. 13; Sâ'ig, I, 150.

¹²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 41; en-Nüveyrî, XXVI, 174; ed-Divecî, s. 167; Sâ'ig, I, 150.

tabi devletler de bağımsızlıklarını kazanmak için faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Ukaylî emiri Müslim ise Bağdat'taki durumdan istifade ederek Halifelik merkezini ele geçirme sevdasına kapıldı¹³⁰⁰.

Tuğrul Bey'in vefatından hemen sonra Halife el-Ka'im, Musul emiri Müslim b. Kureyş, Hille emiri Dübeys b. Mezyed, Ebû Kâlicâr, Hezâresb ve Verrâm'ın çocukları Ebû'l-Feth ve Ebû'n-Necm ile Bedr b. Mühelhil'e mektuplar göndererek onları Bağdat'a davet etti. Halife bu tutumuyla Tuğrul Bey'den sonraki dönemin siyasî durumunu belirlemeyi amaçladı¹³⁰¹.

Müslim, Bağdat'ta meydana gelen hadiselerden istifade etmek istediğinden Halife tarafından yapılan davete olumlu cevap vererek Bağdat'a gitti. Ancak Müslim'in kardeşi İbrahim, Tuğrul Bey'in vefat haberinin yayılmasından dolayı topraklarına yapılabilecek saldırıları engellemek ve topraklarını savunmasız bırakmak istemediğinden Selçuklu veziri Amidülmülk'e tabi olduğunu ilan edip, Bağdat'a gitmedi. İbrahim'in Halife'nin davetine olumlu cevap vermemesinden dolayı, Acem adlı bir komutanın başında bulunduğu Abbasî ordusu İbrahim'i cezalandırmak için gönderildi. İbrahim, Araplar'ı teşkilatlandırarak almış olduğu savunma tedbirleri sayesinde bu saldırıyı akamete uğrattı¹³⁰². Abbasî ordusunu püskürtmeyi başaran İbrahim, galibiyetten sonra Enbâr ve çevresinde yağmalarda bulundu¹³⁰³.

Müslim, Bağdat'a doğru ilerlemeden önce kardeşi İbrahim vasıtasıyla Tekrît civarında bulunan Araplar'ı itaat altına aldı. Bundan sonra Erbil ve çevresine hâkim olan Ebû Ali b. Mûşek ve Ebû'l-Hasan b. 'İsekân b. Gaymî'yi kendisine tabi kıldı. Müslim, bölgede bulunan yerel emirleri itaat altına almak için faaliyet gösterirken Halife tarafından Irak işlerine naib olarak atandığı söylemini kullandı. Böylece kısa süre içinde emirleri kendisine tabi kılan Müslim, yanına aldığı yerel emirlerin birlikleri ile Bağdat'a yürüdü¹³⁰⁴.

¹³⁰⁰ İbn Hallikân, V, 267; İbnü'l-İmâd, V, 343; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu III, Alp Arslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 8.

¹³⁰¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 41; M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı I Siyasî ve Askerî Tarih*, Ankara, ty., s. 13.

¹³⁰² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 110.

¹³⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 42.

¹³⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 110.

Bağdat'ta meydana gelen otorite boşluğunu lehine çevirmek isteyen Müslim, şehirdeki Türk komutanlardan Acem ve İlermiş'e mektuplar gönderip, para ve mal vaadiyle onları yanına çekmeye çalıştı. Müslim'in Türk komutanlara gönderdiği mektuplar Abbasî veziri Fahruddevle İbn Cehîr tarafından ele geçirildi. Müslim'in kardeşi İbrahim'i Avânâ'da vergi tahsili için görevlendirmesi ve Türk komutanlar ile temasa geçerek Bağdat'ta etkin olmaya çalışması Fahruddevle İbn Cehîr'i rahatsız etti. Bu sebeplerden dolayı Fahruddevle İbn Cehîr, Ukaylî emirlerinden Muhârîş b. Mücellâ'nın da içinde bulunduğu bir askerî birliği İbrahim'in üzerine gönderdi. Müslim, Fahruddevle İbn Cehîr'in gönderdiği birlikleri haber aldıktan sonra kardeşi İbrahim ile birlikte Tekrît üzerine yürüyerek şehri kuşatma altına aldı. Tekrît hâkimi şehri teslim etmek istemediğinden, Müslim kale hâkimine Bintü'l-Arcâ adındaki meşhur atını, kaleyi teslim etmesi karşılığında vermeyi vaad etti. Ancak Tekrît hâkimi kaleyi teslim etmediği gibi, Müslim ile yaptığı savaşı kazanarak kendisine vaad edilen atı dahi ele geçirmeyi başardı¹³⁰⁵.

Müslim'in Tekrît önlerinde mağlup olmasından sonra Halife, beliren tehlikelere karşı Bağdat'taki durumunu sağlamlaştırmak için askerlere mal dağıtmaya başladı. Halife'nin Müslim'e karşı tedbirler almasından dolayı, Müslim Halife'ye mektup yazarak isyan etmediğini bildirip bu önlemleri durdurmayı amaçladı. Bunun yanı sıra Müslim, Bağdat'a geliş amacının Halife'nin daveti üzerine gerçekleştiğini söyleyerek ortamı yumuşatmaya çalıştı. Ukaylî emirinin saldırgan tutumu Tuğrul Bey tarafından ellerinden alınan iktaları geri almak istemesinden kaynaklanıyordu. Nitekim Müslim, Halife'ye gönderdiği mektupta ellerinden alınan iktaların iade edilmesi durumunda Bağdat'a gelmeyeceğini söyleyerek¹³⁰⁶ niyetini açıklamaktaydı.

Müslim topraklarının iade edilmesini istemesine rağmen, isteğine olumlu cevap alamadı. Bundan dolayı Müslim, Bedevî Araplar ile birlikte Irak ve çevresinde yağmalarda bulunduktan sonra Bağdat'a üç fersah uzaklıkta bulunan Ecmetü'z-Ziyâde adlı mevkiye kadar ulaştı. Müslim'in Bağdat'a yaklaşmasından endişeye kapılan Halife, Hacib İlermiş, Dübeys, Verrâmoğulları ve Bedr b. Mühelhil'den müteşekkil bir ordu

¹³⁰⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 104.

¹³⁰⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 105.

meydana getirdi. Müslim ise kendisine karşı oluşan ittifaktan endişeye kapılmış olmalı ki, Halife'ye gönderdiği bir elçi vasıtasıyla özür dileyerek bağlılığını bildirdi¹³⁰⁷.

Selçuklu tahtı üzerinde yaşanan taht kavgasından galip gelen Alp Arslan, Halife'yi itaat altına almak için Ebû Ömer Muhammed b. Abdurrahman'ın başkanlık ettiği bir elçilik heyetini Bağdat'a gönderdi. Bağdat'a elçilik heyeti ve mektubun ulaşmasından sonra Halife, Sultan'a itaat etmekten başka çıkar yol bulamadığından bağlılığını bildirdi. Bunun yanı sıra Irak ve el-Cezîre'de bulunan emirlere mektuplar göndererek Alp Arslan adına hutbe okutmalarını istedi¹³⁰⁸. Böylece 18 Rebiyülâhir 456/9 Nisan 1064 senesinde Alp Arslan adına Bağdat'ta okunmaya başlanan hutbe, hemen ardından el-Cezîre ve Suriye'de de okutulmaya başlandı¹³⁰⁹. Halife'nin göndermiş olduğu mektuba olumlu cevap veren emirler Selçuklu tabiliğini tekrardan kabullenmek zorunda kaldılar.

Tuğrul Bey'in vefatından sonra meydana gelen hadiselerin önemli sonuçlarından biri de Abbasî veziri Fahruddevle İbn Cehîr'in görevinden azledilmesi oldu. Müslim'i Bağdat'a davet ederek sıkıntılara sebebiyet vermesi ve bunun neticesinde Müslim'in yarattığı yıkımı onarmak için yüklü miktarda para harcanmasından sorumlu tutulan Fahruddevle İbn Cehîr 460/1067-1068 yılında görevinden uzaklaştırıldı (460/1067-68)¹³¹⁰. Nitekim İbn Cehîr'in Müslim'i davet etmesi, bunun hemen ardından Müslim'in sebep olduğu yıkımlar en çok da bozgunculuk faaliyetleri ile ön plana çıkan 'Ayyârlar'ı güçlendirdi¹³¹¹.

3.1.2. Müslim'in Alp Arslan'a Gidişi (456/1064)

Müslim, Selçuklu tahtındaki mücadeleden Alp Arslan'ın galip gelmesinden sonra elinde bulunan toprakları muhafaza etmek için Alp Arslan'a tabi olmaya karar verdi. Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına oturmasından hemen sonra Müslim Alp Arslan

¹³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 42; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 106; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı I*, 100-101.

¹³⁰⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, 13.

¹³⁰⁹ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan dönemi", *Belgeler*, XIX(23), s. 6; Bundan sonra "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi" şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır.

¹³¹⁰ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 25; Kayaoğlu, s. 17.

¹³¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 42; Hüseyin Ali el-Mısrî, *Ticâretü'l-Irak fî'l-Asri'l-Abbâsî*, İskenderiye 1402/1982; s. 122.

tarafından Bağdat'a gönderilen elçinin direktifi ile Selçuklular'a bağlılığını kabul etti. Nitekim Müslim, Tuğrul Bey'in vefatını fırsat bilerek uyguladığı yağma politikasından dolayı elinde bulunan yerlerin Sultan tarafından alınabileceği endişesine kapılarak Alp Arslan'ın huzuruna yani Hemedân'a gitmeye karar verdi (456/1064). Hemedân'a doğru yola koyulan Müslim, buraya vardığında Nizamülmülk ile görüşmelerde bulundu ve onun aracılığı ile Sultan'ın huzuruna çıktı¹³¹².

Alp Arslan'ın huzuruna çıkan Müslim'e, Sultan tarafından Musul ile birlikte Enbâr, Hît, Harbâ, es-Sinn ve el-Bevâzic'in idaresi ile birlikte hilatler ve hediyeler verildi (458/1066). Bu şekilde tekrar topraklarını elinde tutmayı başaran Müslim, Hemedân'dan ayrılarak Musul'a gitmek üzere yol üzerinde bulunan Bağdat'a geldi. Bağdat'a ulaştığında vezir Fahruddevle İbn Cehîr tarafından törenle karşılandı ve Halife tarafından kendisine hediyeler takdim edildi. Müslim kısa bir süre Bağdat'ta kaldıktan sonra emirlik merkezi olan Musul'a döndü¹³¹³.

3.1.3. Rahbe'nin Müslim'in Eline Geçmesi (460/1067-68)

Fatımîler'in Suriye hâkimiyeti için Mirdâsîler ile mücadeleye girişmeleri Ukaylîler'in Rahbe şehrine hâkim olmalarını kolaylaştırmıştır. Fatımîler'e tabi Mirdâsî emiri Mahmud'un itaatten çıkması üzerine Fatımîler Dimaşk valisi Bedrülcemalî komutasında Halep üzerine askerî birlikler göndermişlerdir (459/1066-67). Fatımîler Mirdâsî emirine karşı yine Mirdâsî ailesinin bir ferdi olan Rahbe hâkimi 'Atiyye'nin yardımını almaya çalışırken, Mirdâsîler de Fatımîler'e karşı İbn Hân adında bir Oğuz Bey'ine müracaat etmişlerdir. Ancak beklenmedik bir şekilde Trablus hâkimi İbn Ammâr'ın tavassutu ile Mirdâsî emiri Mahmud ve 'Atiyye anlaşma yaparak Fatımîler'e karşı bir araya gelmişlerdir. Mahmud ile anlaşma yapan 'Atiyye'nin Dimaşk'a gitmesinden sonra onun yönetiminden şikâyetçi olan Rahbe halkı Müslim b. Kureyş'i

¹³¹² Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 60; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

¹³¹³ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 60; Ebu'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 543; İbnü'l-Verdî, I, 516; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 256; ed-Divecî, s. 167; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı I*, 119; Bundarî, Müslim'in Rebiyülevvel 457/Şubat-Mart 1065 senesinde Bağdat'a ulaştığını kaydetmektedir (Bkz: el-Bundarî, s. 30); Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Mevdûdî, I, 232; Sâ'ig, I, 150; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 60; Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa 2008, s. 95.

şehre davet etmiştir. Müslim şehir halkının daveti ile Rahbe önlerine gelmiş ve kısa süre içerisinde halkın da yardımıyla şehri hâkimiyeti altına almıştır (460/1067-1068)¹³¹⁴.

Müslim Rahbe'yi ele geçirdikten sonra burada bulunan Benû Kilâb kabilesinin mallarını yağmalamıştır. Bunun yanı sıra şehirde bulunan Fatimî sancağını da ele geçiren Müslim, sancağı Bağdat'a göndermiştir¹³¹⁵. Abbasî Halifesi, Müslim'in Abbasîler adına Rahbe'de hutbe okutması ve Fatimî sancağını Bağdat'a göndermesinden dolayı Müslim'e hil'at ve hediyeler göndermiştir¹³¹⁶.

3.1.4. Müslim'in Selçuklu Hatunu ile Evliliği (462/1069-1070)

Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmesinden sonra Selçuklu ümerasından Tacülmülk Hezâresb, Alp Arslan'ı Hille emiri Nuruddevle Dübeyş b. Mezyed ve Ukaylî emiri Müslim b. Kureyş üzerine sefer yapmaya teşvik ediyordu. Dübeyş ve Müslim, Hezâresb'in 462/1069-1070'de vefatında sonra durumlarını düzeltmek için Hemedân'a giderek Sultan'ın huzuruna çıkmaya karar verdiler. Bu şekilde ellerinde bulunan toprakların tekrar kendilerinde kalmasını temine sağladılar¹³¹⁷.

Sultan ile görüşmeye giden Müslim, görüşmeyi tertip eden veya aracılık yapan Nizamülmülk'ün rikabında yürümüş, bindiği hayvanın turnağını veya bineğin bastığı yeri öperek huzura çıkmıştır¹³¹⁸. Bu görüşmelerden sonra Hille emiri Dübeyş durumunu düzeltmeye muvaffak olmuştur. Ukaylî emiri Müslim ise Hezâresb'in vefatından sonra Sultan'ın kız kardeşi Safiye Hatun¹³¹⁹ yani Hezâresb'in dul kalan eşi ile evlenmek suretiyle durumunu daha da güçlendirerek topraklarına geri dönmüştür¹³²⁰. Kaynaklar, Müslim'in Hemedân'da bulunduğu zaman dilimi içerisinde evlenme teklifini bizzat, Sultan'a ilettiğini aktarmışlardır. Nitekim Sultan, aynı kaynakların ifadesiyle bu teklifi

¹³¹⁴ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 22-23; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sâ'ig, I, 150; Sobernheim, "Muslim b. Kuraysh", *EI*, VII, 693.

¹³¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 65.

¹³¹⁶ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 23-25; ed-Divecî, s. 167; Sâ'ig, I, 150.

¹³¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 68; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 141; el-Aynî, nr. 2317, vr. 60; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; ed-Divecî, s. 167; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı I*, 120.

¹³¹⁸ el-Bundarî, s. 57.

¹³¹⁹ İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, tah. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts.s. 23; İbn Haldûn, I, 1642; Mesud Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 363.

¹³²⁰ el-Bundarî, s. 36; el-Aynî, nr. 2317, vr. 60; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 120.

kabul ederek, içinde Medâyin'in de bulunduğu Irak'taki bazı yerleri Müslim'e vermiştir¹³²¹.

Alp Arslan kız kardeşini Müslim'e vermesine rağmen ona güvenememiştir. Bu sebepten Alp Arslan, 464/1071-72'de Enbâr, ardından da Harbâ şehrini Müslim'den alarak Halife'nin eşi Hatûn'a vermiştir. Enbâr ve Harbâ'dan sonra Müslim, sırasıyla Hît, 'Ane, es-Sinn, Bevâzîc ve Musul şehirlerin yönetimini de kaybetmiştir. Böylece Müslim'e, Alp Arslan tarafından sadece Tuğrul Bey döneminde babası Kureyş'e ait olan yerlerin bırakılması uygun görülmüştür¹³²².

Alp Arslan'ın Müslim'e ait olan yerleri ele geçirmesinden dolayı Müslim'in Selçuklular'a karşı tutumu da değişmiştir. Nitekim Müslim yanında bulunan kâtabî Ebû Câbir b. Saklab ve hacibi Şervîn'i Alp Arslan ile yazıştıkları için öldürtmüştür. Bu olay ise Alp Arslan ile yazışan Ebû Câbir'in, Müslim'in yerine Ukaylî emirliğinin başına Şervîn'in getirilmesi için faaliyetlerde bulunmasından kaynaklanmıştır (465/1072)¹³²³. Selçuklular'ın tutumundan dolayı Müslim, Sultan ile arasındaki sorunları çözmek için Hemedân'a gitmeye karar vermiştir. Hemedân'a gitmeden önce kardeşi İbrahim'i tevkif ederek Sincâr kalesine nakletmiştir. Yanında bulunanlara eğer Hemedân'dan dönmezse yerine kardeşi İbrahim'i getirmeleri tavsiyesinde bulunmuştur (465/1072)¹³²⁴.

Müslim ile Alp Arslan arasındaki soğukluğun giderilmesi için Halife de çaba sarf etmiştir. Nitekim bu amaçla, Halife tarafından Müslim'e Nakibulnukebâ Tarrad b. Muhammed ez-Zeynebî önderliğinde bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Tarrad, Müslim için Sultan nezdinde şefaatte bulunmak amacıyla, Müslim ile birlikte Hemedân'a doğru yola koyulmuştur. Hemedân'a gitmekte olan elçilik heyetine, yolda ilerledikleri esnada, Alp Arslan'ın öldüğü ve yerine geçen oğlu Melikşah'ın, amcası Kavurd'un üzerine yürümek için hazırlıklar yapmakta olduğu haberi ulaşmıştır¹³²⁵.

¹³²¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 141; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 120.

¹³²² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(1056-1086)*, 156; krş. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 44-45; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, I, 120.

¹³²³ Garsunni'me, *el-Hefevât*, s. 248; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(1056-1086)*, 159; krş. Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 48.

¹³²⁴ Garsunni'me, *el-Hefevât*, s. 248; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân(1056-1086)*, s. 160.

¹³²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 82.

3.1.5. Kavurd İsyanının Bastırılmasında Ukayfîler'in Rolü (465/1073)

Müslim, Alp Arslan ile aralarında çıkan sorunları çözmek için Halife'nin elçisi ile Hemedân'a doğru yola koyulduğu esnada, Alp Arslan'ın ölüm haberini almasına rağmen yoluna devam etti. Hemedân'a ulaşan Müslim, Alp Arslan'dan sonra tahta geçen Melikşah ile yaptığı görüşmelerde, ona bağlılığını bildirerek soğukluğu gidermeye muvaffak oldu. Müslim Melikşah'ın yanına ulaştığında, Kirmân meliki Kavurd'un Rey'e doğru yürümekte olduğu haberini aldı. Bu esnada Melikşah'ın yanında Müslim b. Kureyş'in yanı sıra Hille emiri İbn Mezyed ve İbn Verram da bulunmaktaydı¹³²⁶.

Melikşah'a bağlı kuvvetler ile Kavurd arasında 1073 yılında Hemedan yakınlarında bulunan Kerec adlı mevkide meydana gelen savaşta, Melikşah ile birlikte savaşan Müslim b. Kureyş, Bahauddevle Mansur b. Dübeys'in yardımı ile, Selçuklu ordusu Kavurd'un sağ kolunu hezimete uğrattı. Savaş alanından kaçan Kavurd, sığındığı Hemedân dağlarında yakalanarak hapsedildi¹³²⁷. Nitekim Kavurd, bir süre sonra Melikşah'ın emri ile Sa'duddevle Gevherayn tarafından boğduruldu (15 Nisan 1073). Savaşta gösterdikleri faydalardan dolayı Araplar'a ve Kürtler'e birçok ikta verildi¹³²⁸.

¹³²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 160-161; krş. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX(24), s. 1-5; Bu yayın bundan sonraki bölümlerde "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi" şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 80, 82; el-Aynî, nr. 2317, vr. 67; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 474; S. A. Hasan, "Münejjim Bashi's Account of Sultan Malik Shah's Reign", *Islamic Studies*.vol. 3, no. 4 (December 1964), s. 430; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 29-30.

¹³²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 82; el-Bundarî, s. 48; Ahmed b. Mahmûd, I, 116; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 29; Mevdûdî, I, 262; ed-Divecî, s. 167; el-Hüseynî'nin verdiği bilgiye göre Kavurd'un ordusunun sol kanadının mağlup olduğu ve bu şekilde Kavurd'un mağlup olarak dağlara çekildiğini, ayrıca iki taraf arasında bu savaşın 26 Cemaziyelevvel 466 tarihinde meydana geldiğini ifade etmektedir. Bkz: el-Hüseynî, Sadreddin, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye*, tah. Muhammed İkbâl, Lahor 1933, s. 57.

¹³²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 82; ed-Divecî, s. 168; Dandanakan savaşından sonra Selçuklu Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a Kirman bölgesi verilmişti. Kavurd'un ilk isyanı Tuğrul Bey'in ölümü ile meydana gelmiştir. Bu sırada durumdan faydalanmak isteyip harekete geçmiş ancak çok geçmeden Alp Arslan'ın başa geçmesi ile Kirman'a dönmek zorunda kaldı(1063). Şirâz hakimi Fazlûye'yi mağlup eden Kavurd'un bu tutumu karşısında Alp Arslan Kavurd'u buradan uzaklaştırmak için askeri birlikler gönderdi Sultan Şirâz'a geldiğinde itaatini bildiren Kavurd affedildi. Kavurd çok geçmeden vezirinin tahriklerine kapılarak yeniden isyan etti. Sultan bu durum üzerine 1067 yılında tekrar sefere çıktı. Cîruft'a sığınan Kavurd Sultan tarafından affedildi ve Kirmân'da bırakıldı. İki yıl geçmeden Kavurd Şirâz emiri Fazlûye ile anlaşarak yeniden isyan etti. Sultan Fazlûye üzerine Nizamülmülk'ü göndererek kendisi de Berdesîr'de Kavurd'u kuşattı(1069). Kavurd Sultanın ordusundan bir grup ile anlaşmış ve bu şekilde Kavurd af dileyerek Kirman'da kaldı. Alp Arslan 1072'de ölümünden önce Kirman bölgesini kardeşi

Kavurd'un Arap ve Kürtler'in de yer aldığı Selçuklu ordusu karşısında mağlup olması Melikşah'ın ordusundaki Kavurd taraftarlarını rahatsız etti. Bundan dolayı, Melikşah'ın askerlerinden hezimete uğrayanlar, Arap obalarına saldırarak onları yağmaladılar¹³²⁹. Yağmalamaya maruz kalanlar arasında Halife'nin elçisi Nakibü'l-Nükebâ Tarrâd b. Muhammed ez-Zeynebî de bulunmaktaydı¹³³⁰. Yaşanan bu olumsuz hadiseden sonra Müslim, maiyetinde bulunan İbn Mezyed ile birlikte Irak topraklarına geri döndü¹³³¹.

Müslim Irak topraklarına döndüğü esnada Bağdat'ta büyük bir sel meydana geldi ve birçok kişi bu hadisede öldü. Meydana gelen selde Ahmed b. Hanbel'in türbesi de zarar gördü. Müslim, Ahmed b. Hanbel'in Bâbu't-Tebn adı verilen yerdeki türbesinin onarımı için bin dinar göndererek türbenin onarılmasını sağladı (466/1073-74)¹³³².

3.1.6. Haleb'in Alınması (472/1080)

Müslim'i önceki Ukaylî emirlerinden ayıran özelliği, Ukaylî emirliğinin sınırlarını Kuzey Suriye'ye kadar uzatmasıdır. Bu dönemden itibaren Ukaylîler Kuzey Suriye'de bulunan Türkler ile mücadeleye girişerek hâkimiyetlerini kabul ettirmek için birçok siyasî ve askerî hamlelerde bulunmuşlardır. Bu zamanlarda Suriye'de Türk varlığının gittikçe arttığı ve yaşanan gelişmelerde Türkler'in yerel emirler tarafından askerî mücadelelerde kullanılmaya başladıkları görülmektedir. Yerel emirler arasında yaşanan savaşlarda askerî teşkilat içerisinde kullanılan Türkler'den istifade edildiği gibi ayrıca bölgeye yeni yeni gelmekte olan önemli Türk komutanların yardımlarına da müracaat edilmiştir. Türkmenler'in Suriye'deki mücadeleleri sırasında halkın sıkıntılara maruz kalması Ukaylîler'in bölgede nüfuz bulmalarına katkıda bulunmuştur.

Yerel emirler tarafından istihdam edilen veya yardım istenilen Türkler'in, Abbasîler döneminden beri Suriye'deki varlıkları bilinmektedir. Ancak on birinci yüz yıl, Türkler'in Suriye'deki varlıkları ile ilgili bir dönüm noktası olmuştur. İbnü'l-

Kavurd'a vasiyet etmişti. Alp Arslan'ın vefatından sonra Kavurd Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçmiş ve bunu canıyla ödemiştir. Bkz: Kafesoğlu, "Kavurd", *İA*, VI, 456-458; Merçil- Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 302-305.

¹³²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 82; el-Bundarî, s. 49; Mevdûdî, I, 262.

¹³³⁰ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 29-30

¹³³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 92; el-Bundarî, s. 50.

¹³³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 92; el-Bundarî, s. 50.

Adîm'e göre Suriye'ye ilk Türk girişi Hanoğlu Harun komutasındaki Türkmen kuvvetlerin Haleb'e gelişiyle başlamıştır¹³³³. Suriye'ye gelen Türkler, Haleb Mirdâsîleri'nin hizmetine girdikleri gibi onlarla birlikte Fatımîler'e karşı mücadelelerde bulunmuşlardır.

Suriye'de ilk düzenli fetihler Selçuklular tarafından, Atsız'ın bölgeye tayin edilmesi ile başlamıştır. Alp Arslan'dan kaçıp bölgeye gelen Navekiyye Türkmenleri, Kurlu komutasında ve Atsız ile birlikte Dımaşk, Akka gibi önemli şehirlere akınlarda bulunmuşlardır. Navekiyye Türkmenleri'nin başında bulunan Kurlu Bey'in 463/1071'de vefatından sonra bölgede bulunan Türkmenler Atsız Bey'in himayesine girmişlerdir. Fatımîler'e karşı mücadele eden Atsız, Remle ve Kudüs gibi önemli şehirleri ele geçirerek burada Abbasîler adına hutbe okutmaya muktedir olmuştur (463/1071)¹³³⁴.

Atsız ile birlikte Suriye ve Filistin'de faaliyet gösteren emirlerden biri de Şöklü'dür¹³³⁵. Atsız'a bağlı hareket eden Şöklü'nün Akka'yı ele geçirmesi ve burada elde ettiği ganimetleri Atsız'a vermemesi ikili arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Şöklü bu sebepten Atsız ile mücadeleye girişmiş ve bunun için de Kutalmışoğullarından yardım almıştır. Ancak buna rağmen Şöklü, Atsız ile yapmış olduğu mücadeleyi kaybederek öldürülmüştür (467/1075)¹³³⁶. Atsız, Şöklü'nün ortadan kaldırılmasından sonra Dımaşk'ı Fatımîler'den alarak, burada Abbasîler adına hutbe okutmuş (468/1076), hemen ardından da Mısır'ın fethine girişmiştir. Atsız'ın Fatımîler ile yaptığı mücadelelerde mağlup olması (469/1077) bölgenin kaderini değiştirdiği gibi Musul Ukaylî emirliğinin ilk defa bölgede görünmesini sağlamıştır. Atsız'ın mağlubiyetinden sonra Melikşah kardeşi Tutuş'u Suriye'ye gönderirken ona yardımcı olması için de Musul Ukaylî emiri Müslim b. Kureyş'i görevlendirmiştir¹³³⁷.

¹³³³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 167.

¹³³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 157-158; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları, I, (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar)*, Ankara 1965, s. 18-28; amlf., *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 34-40.

¹³³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 171.

¹³³⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 173-175.

¹³³⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 178; Sevim, *Suriye Selçukluları, I, 59*; amlf., *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, 50-51; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 125; Haleb'e hakim olan Mirdâsî Sabık ile Vessâb arasındaki anlaşmazlık neticesinde, Vessab yakınları ile birlikte Isfahan'da bulunan Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkarak Sabık'tan şikayetçi oldu. Melikşah onlara Suriye'de bazı iktalar verdiği gibi kardeşi Tutuş'u da Suriye'ye tayin etti. Tutuş Haleb'i kuşatınca muhasaraya Melikşah'ın emri

Suriye'ye tayin edilen Tutuş, bölgeye ulaştığı vakit Atsız'ın yaşadığını öğrendi. Durumu Melikşah'a bildiren Tutuş, askerlerinin az olduğunu söyleyerek yardımcı kuvvetler istedi. Kahire önlerindeki mağlubiyetten sonra Suriye'ye gelen Atsız ise, Melikşah tarafından Tutuş'un bölgeye tayin edildiğini öğrenince, Melikşah'a mektup göndererek mükellefiyetlerini yerine getirme vaadinde bulununca, tekrar buraya tayin edildi. Bu gelişmelerden sonra Sultan, Tutuş'a Dımaşk'tan uzak durarak Kuzey Suriye'de faaliyet göstermesi emrini verdi (470/1078)¹³³⁸. Melikşah ayrıca bölgede bulunan Afşin b. Bekcî, Sanduk et-Türkî, Muhammed b. Dimlâc, İbn Tûtû, İbn Berîk ve bunun dışındaki beylere Tacüddevele Tutuş'a katılmaları emrini verdi¹³³⁹.

Kuzey Suriye'de faaliyet göstermesi istenen Tutuş, yanında bulunan Vessâb b. Mahmûd, Mübarek b. Şibl, Hamid b. Zagib ile Diyâr-ı Bekr'e vardı¹³⁴⁰. Diyâr-ı Bekr'de kendisine katılan Ukaylî emiri Müslim, Aytekin es-Süleymânî ve Benû Kilâb'ın¹³⁴¹ bazı mensupları ile birlikte Menbic'i Bizanslılar'dan aldıktan sonra Haleb'te bulunan Mirdâsî emiri Sâbık'ın üzerine yürüdü (470/1078)¹³⁴². Haleb Mirdâsî emiri ise Tutuş'a karşı Antakya kuşatmasından aldığı 5 bin dinar ile dönen Ahmedşah'tan yardım aldı¹³⁴³. Haleb önlerine gelen Tutuş ve yanında bulunanlar, Ahmedşah ve Sâbık tarafından savunulan Haleb şehrini üç buçuk aydan¹³⁴⁴ fazla kuşattılar.

Tutuş'un yanında bulunan Ukaylî emiri Müslim, Haleb kuşatmasında, Tutuş'a ciddi anlamda yardımcı olmadı. Müslim, Tutuş ile birlikte hareket eden Benû Kilâb ile yaptığı gizli yazışmalarda, onları Arap olarak Türkler'in hizmetinde bulunmalarından

ile Musul Ukayli emiri Şerefüddevele Müslim b. Kureyş de katıldı(Zilkade 471/Mayıs 1079). Bkz: Erdoğan Merçil, "Mirdâsiler", *DİA*, c. XXX, İstanbul 2005, s. 151.

¹³³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 183-185; krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Sultan Melikşah Dönemi", XX, 24, 32; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 482; el-Kudâ'î, s. 200; Kayaoğlu, s. 21; Tutuş'un buraya atanmasında Atsız'ın bağımsız bir devlet kurma niyetini Melikşah'ın sezdiği ve bunu engellemek istediği ya da saltanat iddiasında bulunacağını düşündüğü kardeşi Tutuş'u uzaklaştırma düşüncesinin ağır bastığı şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Bkz: Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 30.

¹³³⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 195.

¹³⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 195.

¹³⁴¹ Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 127.

¹³⁴² el-Azimî, s. 350; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, 53; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 127.

¹³⁴³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 195; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 191.

¹³⁴⁴ İbnü'l-Adîm şehrin kuşatılması sırasında Müslim ve ona bağlı birliklerin Tutuş'a iltihak ettiklerini ve kuşatmanın da üç ay yirmi gün kadar sürdüğünü nakletmektedir. Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 195.

dolayı ayıpladı¹³⁴⁵. Böylece Müslim, Araplar'ın kavmî hislerini harekete geçirmeye çalıştı. Bu çalışmalar neticesinde, Benû Kilâb mensuplarının bir kısmı Tutuş'u terk ettiler. Müslim ayrıca yanında getirdiği gıda maddelerini şehir halkına gizli bir şekilde satarak kuşatmanın uzun sürmesini sağladı. Tutuş bu durumu öğrenince yanına çağırdığı Müslim'i azarlayıp ve ona “*Sen bana yardıma mı, onları şehir halkını takviyeye mi geldin? Memleketine geri dön benim sana ihtiyacım yoktur*” diyerek onu kuşatma alanından uzaklaştırdı¹³⁴⁶. Müslim, yanında bulunan gıda maddelerini, Haleb kapısı önünde şehir halkına satmak suretiyle savaş alanından uzaklaştı¹³⁴⁷.

Tutuş'a karşı Araplar'ı bir araya getirmeye çalışan ve bunda başarılı olan Müslim, Tutuş'un saflarından ayırmaya muvaffak olamadığı Benû Kilâb emirlerinden Mübarek b. Şibl, Vessâb ve Şebîb'e “*Tutuş'un yanında ihtiyatlı bulunmalarını veyahut da Haleb emiri Sabık'ın yanına kaçmalarını*” tavsiye ettikten sonra Sincâr'a doğru gitti. Müslim'in çalışmalarına rağmen, Benû Kilâb'tan çok az kişi Tutuş'un maiyetinde kaldı. Kalan kişiler için ise emir Sâbık, mektuplar yazarak “*Ben sizin memleketinizi ve namusunuzu korumak için çabalyorum. Eğer bu memleket Tutuş'un olursa o zaman Arap hâkimiyeti son bulur ve Araplar zelil olur*” diyerek kendi tarafına çekmek için çok çaba harcadı. Böylece Araplar Tutuş'a karşı bir ittifak oluşturmaya muvaffak oldular. Ancak Araplar'ın oluşturduğu ittifakı sadece kavmî hislere bağlamamak gerekmektedir. Nitekim kaynaklarda, Tutuş'un maiyetinde bulunan Araplar'a karşı iyi bir tutum sergilemediği¹³⁴⁸ de aktarılmaktadır.

Haleb Mirdâsî emiri Sâbık, Tutuş'a yardım amacıyla Bahauddevle¹³⁴⁹ Türkmân et-Türkî adlı komutanın, maiyetinde bulunan bir ordu ile gelmekte olduğu haberini alınca¹³⁵⁰ Benû Kilâb emiri Mansûr b. Kâmil el-Kilâbî ve şair veziri Ebû Nasr b. en-Nehâs'ı Benû Kilâb'ın liderlerinden biri olan Ebû Zâ'ide Muhammed b. Zâ'ide'ye göndererek kendisine “*yardıma gelmesini ve bunu ihmal ederse Arap hâkimiyetinin*

¹³⁴⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 196; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 197; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 67-68.

¹³⁴⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 198; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 196; Talib Yazıcı, “Halep”, *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 241.

¹³⁴⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 196.

¹³⁴⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, 196; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 67-68.

¹³⁴⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 198.

¹³⁵⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 197.

çöküşüne sebep olacağını” bildirdi¹³⁵¹. Haleb emiri, Mansûr’un başkanlık ettiği elçilik heyeti ile birlikte Ebû Zâ’ide’ye bir miktar mal da takdim etti¹³⁵².

Ebû Zâ’ide, Sâbık’tan gelen mektup üzerine maiyetinde bulunan Numeyr, Kuşeyr, Kilâb ve Ukayl kabilelerinden müteşekkil 1000’den fazla atlı ve 500 yaya ordusu¹³⁵³ ile Haleb ve Menbic arasında bulunan Butnân vadisine ulaştı¹³⁵⁴. Bu esnada, Tutuş’a yardıma giden Türkmân ise yanında bulunan bin atlı ve savaş aletleri ile birlikte Fırat’a ulaştı. Haleb kuşatmasından uzaklaştırılan Müslim Sincâr’a giderken yolda Türkmân’a rastladı ve ona “*Benû Kilâb kabilelerinin gelmekte olduğunu*” söyledi. Bu ikaza rağmen Türkmân, yoluna devam ederek Fırat’ı geçti ve Menbic’in güneyinde bulunan el-Fâyâ’ya vardı. Türkmân, Buzâ’a vadisine varınca, Müslim’in denetiminde bulunan Ebû Zâ’ide kuvvetlerinin baskınına uğradı. Türkmân’ın ordusu mağlup edildikten sonra yağmalatıldı. Haleb’e yardım getirmekte olan Türkmân komutasındaki kuvvetlerin mağlup olduğunu öğrenen Tutuş, küçük bir askerî birliği Haleb önlerinde bırakarak çekildi. Tutuş’un Haleb önlerinde bıraktığı birlikler ise çok geçmeden halk tarafından yağmalatıldı ve böylece Tutuş’un Haleb kuşatması akamete uğradı¹³⁵⁵.

Haleb kuşatmasındaki başarısızlığın sebebinin Müslim’in tutumundan kaynaklandığını düşünen Tutuş, ondan intikam almak için hazırlıklara başladı. Ancak Tutuş, Müslim’in karşı hazırlıklar yapmakta olduğunu haber alınca faaliyetlerini durdurdu. Bundan dolayı, Tutuş Diyâr-ı Bekr bölgesine yönelip kışı burada geçirdi¹³⁵⁶. Bunun yanı sıra Tutuş, Melikşah’a haber göndererek kendisinden yardım istedi. Melikşah ise Hâcib Aytegin’i yanına çağırarak durum ile ilgili bilgi aldı (471/1078-1079)¹³⁵⁷.

Kışı Diyâr-ı Bekr’de geçiren Tutuş, kıştan sonra Haleb’i ikinci kez kuşatmak için harekete geçti¹³⁵⁸. Fırat’ı geçen Tutuş, Hısnû’l-Fâyâ, Hısnû’d-Deyr¹³⁵⁹, Buzâ’a ve el-

¹³⁵¹ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 196; Sâbık tarafından gönderilen ve veziri Ebû Nasr’a ait olan kaside için bkz: Aynı eser, 196-197.

¹³⁵² İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 197.

¹³⁵³ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 197.

¹³⁵⁴ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 198; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 69.

¹³⁵⁵ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 198; İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 198; amlf., *Bugye*, IX, 4080; Merçil, “Mirdâsiler”, *DİA*, XXX, 151; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 69.

¹³⁵⁶ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 198.

¹³⁵⁷ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 70.

¹³⁵⁸ el-Azimî, s. 350; İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 198.

¹³⁵⁹ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 198.

Bîre'yi ele geçirerek, Azâz'ın varoşlarını¹³⁶⁰ yaktıktan sonra Cibrîn Kûrastâyâ'yı¹³⁶¹ ele geçirdi. Buradan Haleb önlerine gelen Tutuş, Haleb önlerinde sabahladı. Tutuş, sabah vaktinde şehirden çıkan Ebû Zâ'ide ve Şibl'in komuta ettiği kuvvetler ile Haleb kapısı önlerinde el-Hannâkiyye adı verilen yerde karşılaştı. Burada savaş yapılmadan Tutuş'un birlikleri mağlup olarak çekildiler. Bu başarısından dolayı İbn Zenkel tarafından Ebû Zâ'ide'yi öven bir kaside yazılmıştır¹³⁶².

Haleb önlerinde ikinci kez başarısız olan Tutuş, Bedrülcemalî komutasındaki Fatimî birlikleri tarafından Dımaşk'ta muhasara edilen Atsız'ın yardım talebi üzerine Haleb önlerinden ayrılmak zorunda kaldı. Ancak Tutuş, Dımaşk'a doğru harekete geçtikten sonra Bedrülcemalî kuşatmayı kaldırarak şehir önlerinden uzaklaştı. Fatimî birliklerinin uzaklaşmasına rağmen hareketine devam eden Tutuş, Dımaşk'a geldikten sonra bir fırsatını bularak Atsız'ı ortadan kaldırdı ve böylece Suriye'nin hâkimiyetini ele geçirdi (471/1079)¹³⁶³.

Tutuş'un, Atsız'ın yardım talebinden sonra Haleb önlerinden ayrılması Ukaylîler açısından şehre hâkim olmak için bir fırsat yarattı. Zira Haleb uzun süre kuşatma altında tutulduğundan dolayı, şehirde erzak yokluğu, susuzluk ve açlık tehlikesi baş göstermişti. Müslim'in hâkim olduğu bölgelerde, halkın refah ve bolluk içerisinde yaşaması Haleb halkının Müslim'i şehre davet etmesine sebep oldu. Tutuş'un Dımaşk'a gitmesini fırsat bilen Haleb Mirdâsî emiri Sâbık b. Mahmûd, Müslim ile yazışarak onu şehre davet etti¹³⁶⁴. Kılâb kabilesi ile birlikte Ahdâs kuvvetleri de Türkmen baskılarının artmasından dolayı Müslim'in şehre gelmesini istemekteydiler¹³⁶⁵.

¹³⁶⁰ el-Azimî, s. 351; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 110; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 198; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 73.

¹³⁶¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 198.

¹³⁶² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 199.

¹³⁶³ el-Azimî, s. 350; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, 200; Süryanî Mihael, *Vekayiname*, II, (1042-1195), (çev. Hrant D. Andreasyan), *Türk Tarih Kurumu Basılmamış Notlar*, Ankara 1944, s. 36; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 483; el-Kudâ'î, s. *Tarihu'l-Kudâ'î*, s. 201; S. A. Hasan, "Münejjim Bashi's Account of Sultan Malik Shah's Reign", s. 431; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 30.

¹³⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 202; İbn Haldûn, I, 1640; ed-Divecî, s. 168; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, 53; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 130; Sobernheim, "Muslim b. Kurash", *EI*, VII, 693; Haleb özelinde açlık ve kıtlık ile ilgili bilgiler bu dönemde Şam bölgesinin tamamında yaygın olarak görülmekteydi. Şüphesiz bunun en büyük sebebi bölgeye tayin edilen komutanlar, yerel emirler arasındaki mücadelelerden dolayı şehirlerin ve halkın yağmalanmasının etkisi çok büyüktür. Nitekim İbnü'l-Adîm Tutuş'un bölgeye tayin edilmesinden sonra Atsız ile yaptığı mücadele hemen ardından Müslim ve Afşin ile mücadelesi halk üzerinde çok büyük bir etki bırakmıştır. Bölgeye gelen emirler ihtiyaçları karşılamak amacıyla yağmalarda bulunmuşlardır. Nitekim Afşin ve Tutuş mücadelesinde Şam bölgesinde açlık en önemli sorun olarak ortaya çıkmış ve bu sıkıntı yazarın

Müslim, Haleb'ten gelen davetler üzerine yanına aldığı Benî Kilâb mensuplarından müteşekkil ve kaynaklarda abartılı bir şekilde nakledilen 100 bin kişilik ordusu¹³⁶⁶ ile Haleb'e doğru harekete geçerek 472/Mayıs-Haziran 1080 yılının Kurban Bayramında Bâlis'e vardı. Yoluna devam eden Müslim, 15 Zilhicce¹³⁶⁷ 472/7 Haziran 1080 yılında Haleb önlerine geldiğinde şehrin kapıları yüzüne kapatıldı¹³⁶⁸. Bu sırada kalenin teslim edilmesine muhtemelen kale hâkimi olan Sâbık'ın kardeşleri Şebîb ve Vessâb¹³⁶⁹ mani oldular. Savaş yapılmamasına rağmen şehir halkı açlıktan dolayı şehrin teslim edilmesinden yanaydı. Kuşatmanın uzamasında Ahdâs¹³⁷⁰ grubu lideri Hasan b. Hibetullah el-Haşimî¹³⁷¹ el-Abbasî¹³⁷² yani İbnü'l-Hutayfî'nin de tesiri vardı. Ancak

ifadesine göre ancak Müslim'in gelişiyle bölgeye taşınan gıda sayesinde atlatılabildiği. Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 201.

¹³⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 202; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 73; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 130; Erdoğan Merçil, "Mirdâsiler", *DİA*, XXX, 151.

¹³⁶⁶ Urfalı Mateos.164. Mateos dışında bu şekilde abartılı bir sayı kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu devirde vasall devlet statüsünde bulunan Müslim'in genellikle 1081-1082 yılında 2 bin(Urfalı Mateos.164) ve Haleb kuşatması esnasında ise 4.000 Ukayli mensubu Ermenî birlikler ve 600 yerel güç(Bkz: Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 64) ile Tutuş'a katıldığına baktığımızda toplayabileceği ordunun miktarı hakkında bilgi sahibi olabiliriz..

¹³⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 201.

¹³⁶⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 201; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 268; Kayaoğlu, s. 21; Theodor Bischoff, *Tehufu'l-Enba' fi Tarihu Haleb eş-Şehba'*, tah. ve trc. Şevkî Şa's.Falih Ahmed Bekkur, Daru'l-Vesim Li'l-Hidematu't-Tabaiyye, 1992, s. 76; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; ed-Divecî, s. 18; Bu sırada Müslim'i buraya davet eden şehir halkının fikir değiştirdiği ve bundan şehri teslim etmedikleri de nakledilmektedir(Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110); Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre Müslim Melikşah'tan çekindiği için Haleb'e yürümeden önce Melikşah'a oğlu olan ve aynı zamanda Melikşah'ın da halasının oğlunu yıllık 300 bin dinar göndermek suretiyle kendisine vermesini istediği ve buradan aldığı onay ile harekete geçtiğini ayrıca Haleb'e doğru ilerlerken Caber'i kuşattığı fakat burayı almakta başarısız olunca da kale hakimi ile anlaşma yaparak 12 Zilhicce/4 Haziran 1080 yılında Haleb'e ulaştığı ifade edilmektedir(Bkz: Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 37). Ancak daha önce Haleb kuşatmasında Tutuş'a karşı şehir halkına yardım eden ve ayrıca Melikşah tarafından Tutuş'a yardım amacıyla gönderilen Türkmân et-Türkî komutasındaki birliklerin baskına uğratılmasında rolü olduğu görülen Müslim'in Haleb'in fethinden önce izin talep etmiş olmasını ihtimal halinde düşünmek gerekir. Ancak oğlunu Haleb alındıktan sonra Melikşah'a gönderdiğini ve bu şekilde Haleb hakimiyetine meşruiyet kazandırmak istediği düşünülebilir.

¹³⁶⁹ el-Azimî bu sırada şehrin başında Şebîb ve Vessâb adında iki Mirdâsî emirinin bulunduğunu kaydetmektedir(Bkz: el-Azimî, s. 351); Süryanî Mihael Müslim'in Haleb surları önlerine geldiği vakit şehirde Mahmud b. Nasr b. Sâlih adlı Mirdâsî emirinin Sâbık, Şebîb ve Atyah adında üç oğlunun bulunduğunu ayrıca şehrin 1093 yılında Müslim tarafından ele geçirildiğini naklederek(Bkz: Süryanî Mihael, II, 36) hataları bilgiler vermektedir.

¹³⁷⁰ Genç insanlar anlamına gelmektedir. Miladi IX yüzyıldan itibaren Şam bölgesinde merkezi kuvvetlerin zayıflamasından sonra halk toplulukları askeri bir hüviyete bürünerek ya şehir hakimleri ya da onların muhaliflerine yardım etmeye başlamışlardır. Bu topluluklara Şa'bu'l-Medine yani şehir halkı adı verilmekteydi. İşçi ve fakirlerden oluşan bu halk kuvvetlerinin başında ya Re'is ya da Re'isü'l-Beled adı verilen kişiler bulunmaktaydı. Böylece zamanla silah taşıyan ve kendilerine Re'is adı verilen insanlar türemeye başladı. Haleb ve Dimaşk gibi büyük şehirlerde sayıları birkaç bini bulmaktaydı. Küçük şehirlerde ise sayıları 100 civarında olan bu kişiler şehir polisine emniyeti sağlamakla yardımcı olmakla beraber ihtiyaçlarını halktan karşılamaktaydılar. Bkz: Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 62; Calude Cahen, "Ahdath", *EI*, (New Edition), I, Leiden/Brill 1986, s. 256.

¹³⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 201.

İbnü'l-Hutayfî'nin oğlu Mansûr ve Sâbık'ın adamlarının Türkler ile yaptıkları mücadeleyi kaybederek esir düşmeleri kuşatmanın seyrini değiştirdi. Nitekim Beyt Lahâ'da esir olarak ele geçirilen Mansûr, Ahmedşah'ın adamlarından Hatlıc (Kutluğ) adında birinin himayesine bırakıldı¹³⁷³ daha sonrasında Mansûr'u Musul emiri Müslim'e teslim ettiler¹³⁷⁴.

Haleb önlerine yanında bulunan İbnü'l-Hutayfî'nin oğlu Mansûr ile birlikte gelen Müslim, şehrin teslim edilmesi için pazarlıklara girişti. İbnü'l-Hutayfî oğlunun serbest bırakılması karşılığında şehri teslim etmeyi kabul etti. Nitekim Mansûr'un serbest bırakılmasından sonra Müslim, 26 Zilhicce¹³⁷⁵ 472/18 Haziran 1080 yılında Haleb'e girdi¹³⁷⁶. Şehre giren Müslim, yanında getirdiği gıda ve malları halka dağıtmak suretiyle halkın maruz kaldığı sıkıntıyı çözdü. Şehre girilmesine rağmen Şehrin kalesinde bulunan Sâbık ve kardeşleri Şebîb ve Vessâb savunmayı sürdürdüler¹³⁷⁷.

Haleb muhafız kuvvetlerinin dış kaleyi Müslim'e teslim etmelerine rağmen, iç kalede bulunan Mirdâsî emiri Sâbık'ın kardeşleri Vessâb ve Şebîb kaleyi teslim etmek konusunda isteksiz kalmışlardır. Vessâb ve Şebîb şehri teslim etmesinden şüphelendikleri için Sâbık'ı da tevkif etmişlerdir¹³⁷⁸. Müslim şehri mancınıklarla kuşatmış ve Mirdâsî emirlerinin kaleyi teslim etmelerini sağlamıştır¹³⁷⁹. Şehir kuşatması uzun sürdüğünden Müslim bir ara kuşatmayı kaldırarak geri çekilmeyi dahi düşünmüş

¹³⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110

¹³⁷³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 201; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 483; Sıbt İbnü'l-Cevzî Dımaşk'ta okuduğu bir tarih kitabında Tutuş'un Atsız'ı ortadan kaldırdıktan sonra Haleb'e yürümeye karar verdiğini, Sâbık'ın bunu haber aldıktan sonra Müslim'e haber göndererek yardım istediği ayrıca şehrin surlarının önüne gelen Müslim'e kapıların açılmadığı ve tam bu sırada Müslim'in askerleri tarafından Haleb reisi Şerif Ahmed b. el-Haşimî'nin ele geçirilerek onunla yapılan anlaşma neticesinde birlikte şehre girdiklerini nakletmektedir (Bkz: Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 38).

¹³⁷⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202; Ahmed b. Mahmûd, I, 136; İbnü'l-Esîr kuşatma esnasında İbnü'l-Hutayfî'nin oğlunun esir olarak ele geçirildiği ve bunun da şehrin alınmasını kolaylaştırdığını nakletmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; İbn Haldûn, I, 1640

¹³⁷⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202.

¹³⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202; İbnü'l-Adîm, *Bugye*, IX, 4158; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 203; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 248; İbn Haldûn, I, 1640; Bischoff, 76; Sobernheim, "Ukayliler", *IA*, VIII, 822; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 31.

¹³⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202-203; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 203.

¹³⁷⁸ Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 203; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 73; Merçil, "Mirdâsiler", *DİA*, XXX, 151.

¹³⁷⁹ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 38; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202-203; İbnü'l-Verdî, I, 516; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 203; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Robert W. Crawford, "Reconstruction of a Struggle within the Mirdasid Dynasty in Halab", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 73, no. 2 (Nisan-Ocak 1953), s. 89; J. Sauvaget, "Halab", *EI*, (New Edition), c. III, Leiden/Brill 1986, s. 86; Bosworth, *İslâm Devletleri*, 112.

ancak sonrasında Kefertâb emiri olan Ali b. Mukalled b. Munkîz, Müslim ile Benû Mirdâs arasında elçilik vazifesi görerek şehrin teslim edilmesini sağlamıştır¹³⁸⁰. Haleb iç kalesinin kuşatması dört ay sürmüştür¹³⁸¹, Rebiyülahir 473/Eylül-Ekim 1080 yılında Ukayfîler'e teslim edilmiştir. Müslim de kızını Sâbık'a vererek onu anlaşma yapmaya ikna etmiştir. Ayrıca, Müslim yaptığı anlaşma gereğince Sâbık'a Hama, Ma'arra ve Kefertab'ı vereceğini bildirmiştir¹³⁸².

Seddülmülk Ali b. Munkîz'in elçiliği sayesinde Mirdâsî ailesi ve Ukaylî emiri Müslim arasında anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Şebîb'e Azâz, Vessâb'a Esârib¹³⁸³ Sâbık'a da Rahbe ve çevresi ikta edildi¹³⁸⁴. Ayrıca Sâbık'a 20.000 dinar verildi¹³⁸⁵. Haleb kalesinin ele geçirilmesinden sonra Müslim, Sâbık'ın kız kardeşi Menî'â ile evlenerek bölgede bulunan Mirdâsîler yani Kilâb oğulları ile akrabalık kurdu¹³⁸⁶. Bu şekilde Haleb'teki Mirdâsî hâkimiyeti son buldu ve Ukaylî hâkimiyeti başladı¹³⁸⁷.

Haleb'i ele geçiren Müslim, Mirdâsîler tarafından halka yüklenen vergileri kaldırdı. Müslim, açlık ve sıkıntı içinde bulunan halka birçok yiyecek maddeleri dağıtarak dışarıdan kesim hayvanları getirtti ve halkı memnun etti¹³⁸⁸. Şehre gıda maddeleri naklettiği için uzun bir pahalılık döneminden sonra fiyatlar ucuzladı¹³⁸⁹. Müslim, şehre gıda nakli yaptıktan sonra burada el-Basra olarak adlandırılan bir tahıl ambarı inşa ettirdi¹³⁹⁰. Bu başarılı politikadan dolayı İbn Ebî Husayne, Ebû Nasr b. Zenkel ve İbn Hayyûs gibi şairler Müslim'i öven şiirler inşad ettiler¹³⁹¹. Haleb'te yeni

¹³⁸⁰ Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 132.

¹³⁸¹ İbnü'l-Adîm, *Bugye*, IX, 4082; Bu kuşatmanın yedi ay sürdüğü de nakledilmektedir (Bkz: el-Azimî, s. 351); Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 38; Bischoff, 76; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 131.

¹³⁸² Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 38; Ahmed b. Mahmûd, I, 136; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹³⁸³ el-Azimî, s. 351; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202-203; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 132.

¹³⁸⁴ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 37; Merçil, "Mirdâsîler", *DİA*, XXX, 151; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 74; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 132.

¹³⁸⁵ Bischoff, 76; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 74.

¹³⁸⁶ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 74; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 131.

¹³⁸⁷ el-Azimî, s. 351; İbnü'l-Adîm, *el-Kâmil*, X, 110; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202-203; İbnü'l-Verdî, I, 516; el-Bundarî, s. 72; Bischoff, 76; el-Kirmânî, II, 482; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 78; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sobernheim, "Muslim b. Kurash", *EI*, VII, 693.

¹³⁸⁸ el-Azimî, s. 351; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 133.

¹³⁸⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 205.

¹³⁹⁰ es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XXV, 324.

¹³⁹¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 205; el-Me'âzîdî, s. 59; ed-Divecî, s. 168; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 98.

idarî düzenleme tertip eden Müslim, Mirdâsî veziri olan İbn Nehâs'ı azlederek yerine Ebû Nasr Mansûr b. Batris en-Nasrânî'yi getirdi¹³⁹².

Müslim, Tutuş'un elinde bulunan Esârib, Azâz, Buzâ'a, el-Fâyâ, Deyr ve Cibrîn Kûrastâ kalelerini birer birer ele geçirdikten sonra¹³⁹³, Safiye Hatun'dan olan oğlu Ali'yi Melikşah'a göndererek bilgi verdi¹³⁹⁴. Bundan sonra Müslim, kardeşi Ali b. Kureyş'i Haleb'teki işlerin tanzim edilmesi için tayin etti¹³⁹⁵.

Müslim, Sultan'a gönderdiği elçi vasıtasıyla Haleb'in ikta olarak verilmesi durumunda yıllık 300.000 dinar ödeme taahhüdünde bulundu¹³⁹⁶. Bunun yanı sıra oğlunu Melikşah'a gönderdiği zaman onunla birlikte yüz bin dinar tevdi etmişti¹³⁹⁷. Müslim, ele geçirdiği yerlerde Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe okuttu¹³⁹⁸. Sultan bu gelişmelerden sonra Müslim'e Haleb'i ikta olarak verdiği gibi halasının oğluna ise Bâlis'i verdi¹³⁹⁹. Haleb'in yanı sıra Melikşah, Müslim b. Kureyş'e 463/1070-1071 ya da 464/1071-1072 tarihinden beri hâkim olduğu Rakka şehrini de ikta olarak verdi¹⁴⁰⁰.

Haleb'te Ukaylî hâkimiyetinin başlamasından sonra Müslim, vergi toplama görevini vezirlerinden Ebu'l-İzz b. Sadaka el-Bağdadî'ye vermiştir. Ancak vezir Haleb'e geldiğinde şehir halkına zulümlerde bulunmuş, halkın mallarını yağmalamış ve daha sonrasında ise halkın üzerine ağır vergiler yüklemiştir¹⁴⁰¹.

Suriye'deki gelişmeleri yakından takip eden Melikşah Haleb'in ele geçirilmesine sessiz kalmış ve yıllık vergi karşılığında Müslim'e bırakmıştır. Melikşah bu siyaseti ile Müslim'in yaptıklarını kabul etmekten ziyade Tutuş'a karşı bölgede güçlü bir rakip çıkartarak Tutuş'un güçlenmesini engellemek istemiştir¹⁴⁰².

¹³⁹² Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 133.

¹³⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 206; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 74.

¹³⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; ed-Divecî, s. 168; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 31; el-Aynî "Haleb alındıktan sonra Müslim, durumu amcasının oğlu vasıtasıyla Melikşah'a bildirdi" demektedir (Bkz: el-Aynî, nr. 2317, vr. 90).

¹³⁹⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 206.

¹³⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, VIII, 323; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 78; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, 53; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 131.

¹³⁹⁷ Bischoff, 76.

¹³⁹⁸ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 38.

¹³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 31.

¹⁴⁰⁰ İbn Şeddâd, III/I, 77.

¹⁴⁰¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 206.

¹⁴⁰² Sobernheim, "Muslim b. Kurash", *EI*, VII, 693.

3.1.7. Şeyzer'in Alınması ve Humus Kuşatması (474/1082)

Haleb'i ele geçirerek Mirdâsîlere son veren Ukaylî emiri Müslim, bundan sonra Suriye'de topraklarını genişletmek için faaliyet göstermeye başladı. Müslim, ilk olarak yanı başında iyi ilişkiler içerisinde bulunmasına rağmen ve toprak bütünlüğü için engel olarak gördüğü Şeyzer üzerine yürüme kararı aldı. Bu sırada Şeyzer emirliğinde Sedîdülmülk Ali b. Mukalled bulunmaktaydı¹⁴⁰³. Şeyzer piskoposunun 474/1081-1082 yılında yaptığı bir anlaşma ile şehri Munkizî ailesinden Sedîdülmülk b. Munkîz'e teslim etmesinden dolayı Müslim, Şeyzer üzerine askerî birlikler gönderdi¹⁴⁰⁴.

Şeyzer'e gönderilen Ukaylî birliklerinin başında Müslim'in kardeşi Müeyyeduddevle Ali b. Kureyş bulunmaktaydı. Ukaylî birlikleri ilk olarak Maarretünnuman yakınlarında bulunan İbn Munkîz'a ait, Kefertâb'ın batısındaki Uşfûna kalesini ele geçirdi (5 Zilhicce 474/6 Mayıs 1082). Ukaylî birliklerinin yaklaşmasından dolayı İbn Munkîz, el-Cisr şehrinden Şeyzer'e bol miktarda gıda maddesi aktardı. Şehri kuşatmasına rağmen ele geçiremeyen Ali b. Kureyş, Müslim gelene kadar da kuşatmayı sürdürdü¹⁴⁰⁵.

Müslim'in başında bulunduğu Ukaylî birlikleri Muharrem 475/Haziran 1082 senesinde Şeyzer önlerine ulaştı. Şeyzer kuşatmasının uzamasından dolayı Müslim, kardeşi komutasında bir miktar askerî birliği Şeyzer önlerinde bırakarak Humus üzerine yürüdü. Ancak Şeyzer kuşatmasının uzaması şehirde de birtakım rahatsızlıklar yarattı. Nitekim şehir halkından bir kısmı şehrin Müslim'e teslim edilmesi için müzakerelerde bulunarak fikir birliğine vardı. Şehir halkından oluşan heyet Müslim'e gönderilerek anlaşma yapmanın yollarını aramaya koyuldular. Gönderilen heyetin, yapmış olduğu çalışmalar neticesinde muhasaranın kaldırılması için Şeyzer halkı 10 bin dinar tutarında bir miktar ödemeyi kabul etti. Bu miktarın kabul edilmesinden sonra Müslim, kardeşine haber göndererek muhasaranın kaldırılması talimatını verdi¹⁴⁰⁶.

Şeyzer emiri ile yapmış olduğu anlaşmadan sonra Müslim 3 Safer 475/3 Temmuz 1082 yılında askerlerinin bir kısmını burada bırakarak Humus'a doğru harekete geçti.

¹⁴⁰³ Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 133.

¹⁴⁰⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 207.

¹⁴⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 207.

¹⁴⁰⁶ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 48; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 133; Sevim, *Suriye Selçukluları I*, 75.

28 Safer 475/28 Temmuz 1082 yılında ise Şeyzer önlerinden tamamıyla çekildi¹⁴⁰⁷. Şeyzer'den sonra Humus üzerine yürüyen Ukaylî birlikleri şehri ele geçirmelerine rağmen iç kalede çarpışmaya devam eden şehir hâkimi İbn Mülâ'ib, Tutuş'a müracaat ederek Müslim'e karşı yardım istedi. Tutuş, iç kaleyi kuşatmakta olan Müslim'e "*İbn Mülâib benim dostumdur ve bana bağlıdır, bu sebepten onu kuşatmadan vazgeç*" mealinde bir mektup gönderdiyse de Müslim ona "*Bu adam Sultan'a ait bölgelerde yol kesmek ve fesat çıkarmaktadır. O, eğer senin dostun ise, kendi tarafına al*" şeklinde oldukça sert bir cevap gönderdi. Müslim'in bu sert cevabına kızan Tutuş, Müslim üzerine doğru harekete geçince Müslim kuşatmayı bırakarak Sûr şehrini kuşatıyor izlenimi vererek şehrin önlerinden ayrıldı¹⁴⁰⁸.

Müslim'in Humus'tan çekilmesini müteakip Tutuş da askerleri ile birlikte Dımaşk'a geri döndü. Ancak çok geçmeden Müslim, yeniden Humus önlerinde görüldü. İbn Mülâ'ib'i Humus yönetiminde bırakan Müslim, ondan belirlenen bir miktar para alarak anlaşma yaptı¹⁴⁰⁹. Humus'ta anlaşma yapıldığı sırada, Müslim tarafından 474/1081-1082 yılında Bağdat'a elçi olarak gönderilen Şemsüddevlî Sâlim b. Mâlik, Halife ve Sultan'ın teşrifleri ile Musul'a geri dönmüştü¹⁴¹⁰.

3.1.8. Kuzey Suriye'de Türkler'e Karşı Seferler

Suriye'de faaliyetlerini yoğunlaştıran Müslim, Haleb'i aldıktan sonra, çevrede muhtelif kale ve şehirlerde bulunan Tutuş'a bağlı Türkler'i uzaklaştırmak için birtakım çalışmalarda bulundu. Bu amaçla Beytü Lâhâ, Tellü Ağdı, Hâb ve Kefertubbel gibi Türkmenler tarafından meskûn olan yerleri ele geçirdi. Bütün Suriye'de Arap unsurunu hâkim kılmaya çalışan Müslim, bu kalelerde oturmakta olan Türkmenler'i Rahbe'ye naklederek göz hapsinde tuttu. Tevkif edilen Türkmenler, Müslim'in ölümüne kadar da Rahbe'de tutuklu kaldılar. Ayrıca Müslim, Haleb yöresinde ikamet eden ve daha önce Mirdâsoğulları ailesinin hizmetinde bulunmuş 300 kadar Türkmen atlısını yakalatıp

¹⁴⁰⁷İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 207.

¹⁴⁰⁸Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 48; Sevim, *Suriye Selçukluları I*, 75.

¹⁴⁰⁹İbnü'l-Kalânîsî, s. 188; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 48; Ancak Müslim'in ikinci kez Humus önlerinde görünmesi üzerine, İbn Mülâ'ib'in hanımının Müslim'i karşıladığı, bu karşılama esnasında yalvardığı için Müslim tarafından herhangi bir meblağ istenmeden yönetimin tekrardan İbn Mülâ'ib'de bırakıldığı da ifade edilmektedir(Bkz: Ali Sevim, *Suriye Selçukluları I*, 76).

¹⁴¹⁰el-Azimî, s. 352.

muhtelif kalelere dağıtarak hapsetti¹⁴¹¹. Bu faaliyetlerin sonucu olarak Şam'ın kuzeyinden Hama'ya kadar olan bölge Türkler'den boşaltıldı¹⁴¹².

3.1.9. Müslim'e Suikast Girişimi (474/1082)

Müslim'in gerek Suriye'de Türkler'e karşı uyguladığı siyaset ve gerekse de Fatımîler karşısında farklı siyaset takip etmesi tepkilere neden olmuştur. Müslim, bazen Fatımîler'e bağlılığını bildirirken bazen de onlardan uzaklaşarak tepki çekmiştir. Müslim'in özellikle Suriye'de bulunan Türkler'i tehdit olarak görmesi ve bundan dolayı onları farklı kalelere naklederek tehlikeyi ortadan kaldırmaya çalışması, Müslim'e karşı suikast tertip edilmesine sebep olmuştur. Müslim Kadisiyye'de bulunduğu bir zamanda evinin bitişiğinde bulunan hamama girdiğinde burada bulunan iki gulamı, yayının kışı ile onu öldürmeye teşebbüs etmişlerdir. Bu saldırı olduğu esnada Müslim'in eşi olan ve aynı zamanda Alp Arslan'ın kız kardeşi Hatun, Müslim'in bağırması üzerine yanına gitmiş ve onu gören gulamlar da kaçmıştır¹⁴¹³. Müslim'e suikast düzenleyen gulamlar kaçtıktan sonra Sincâr'da saklandıkları bir minarede yakalanarak öldürülmüşlerdir (474/1082)¹⁴¹⁴.

3.1.10. Müslim'in Musul Surlarını İnşası (474/1082)

Musul surları gerek 180/796 yılında Abbasî Halifesi Harun Reşid tarafından ve gerekse de 450/1058-1059 yılında Besâsîrî isyanı sırasında yıktırılmıştı¹⁴¹⁵. Ukaylîler döneminde bedevî Araplar'ın saldırıları arttığından dolayı Müslim, 3¹⁴¹⁶ Şevval 474/6 Mart 1082 yılında yokluğunda şehir halkını saldırılardan korumak maksadıyla sur inşasına başladı¹⁴¹⁷.

¹⁴¹¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 76;

¹⁴¹² Takkûş, *Tarihu Selâcikâ*, s. 133.

¹⁴¹³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 207; el-Kudâ'î, s. 202; el-Me'âzîdî, s. 60; İbn Hamdûn bu olayın Kâbüsiye'de meydana geldiğini aktarmaktadır (Bkz: Kayaoğlu, s. 22).

¹⁴¹⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 207; el-Kudâ'î, s. 202; Kayaoğlu, s. 22; Suikastçının tek kişi olduğu ancak bu eylemin gulamlar tarafından desteklendiğini ifade edilmektedir (Bkz: İbnü'l-Cevzî, VIII, 331; ed-Divecî, s. 169).

¹⁴¹⁵ ed-Divecî, s. 176-177.

¹⁴¹⁶ es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XXV, 323.

¹⁴¹⁷ Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 43-44; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XXV, 323.

İbnü'l-Esîr Musul'da ilk defa sur yapmak için çalışmalar başlatan kişinin Ukaylî emiri Müslim olduğunu aktarmaktadır. İnşa edilen bu surlarda hendek ve ayrı bir bölme olmadığı gibi suların yüksekliği de fazla değildi¹⁴¹⁸. Sıbt'ın Garsunni'me'den yaptığı nakle göre, bu surun üç yüz altmış burçtan oluştuğu ve her iki burcun arasının 40 zira olduğu belirtilmektedir¹⁴¹⁹. Altı ay¹⁴²⁰ gibi bir zamanda inşa edilen surlarda taş ve kireç gibi yapı malzemeleri kullanılmıştır¹⁴²¹.

İbn Hallikân, Müslim'in Gayrî Müslimler'den aldığı cizyeyi ülkenin imarına harcadığını aktarmakla birlikte Musul surlarının da bu şekilde inşa edildiğini bildirmektedir¹⁴²². Surların inşası için yüz bin dinar harcayan Müslim, bu miktarın bir kısmını kendi parasından vermiştir¹⁴²³. Benû Ukayl suru olarak adlandırılan bu surlar, şu an Dicle nehri üzerinde bulunan Makam-ı İsa Dede yakınından şehri çevrelemektedir. Sur, batıda Sincâr kapısına, sonra da şehrin güneyinden nehre kadar uzanmaktadır¹⁴²⁴.

3.1.11. Harran ve Serûc'un Alınması (474/1082)

Şeyzer'de yaptığı anlaşma ile hâkimiyetini kabul ettirmeyi başaran Müslim, Kuzey Suriye'de Türkler'e karşı yapmış olduğu başarılı seferlerden sonra, dikkatini Mirdâsîler'in ve Numeyrîler'in elinde bulunan topraklara yöneltmiştir. Humus'u belli bir miktar vergi karşılığında kendisine bağlayan Müslim, buradan Haleb yöresine doğru ilerlemiştir. Haleb hâkimi Şebîb ve Vessâb'ı tutuklatarak Azâz ve Esârib kalelerini ele geçirmiş ve daha sonra Mirdâsî emirlerini serbest bırakmıştır¹⁴²⁵. Bu kalelere karşılık Müslim onlara Rahbe'ye bağlı Hânûte, Karkîsiyye ve Duveyrâ kalelerini vermiştir¹⁴²⁶.

Mirdâsîler'i hâkimiyeti altına alan Müslim, buradan Numeyrîler üzerine yürüyerek Hasan b. Menî b. Vessab en-Numeyrî'yi Serûc'da muhasara altına

¹⁴¹⁸ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mevsil)*, tah. Abdulkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Kütübî'l-Hadise, Kahire, ty., s. 78.

¹⁴¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 210.

¹⁴²⁰ es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XXV, 323; ed-Divecî, s. 177.

¹⁴²¹ el-Kudâ'î, s. 202.

¹⁴²² İbn Hallikân, V, 268.

¹⁴²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 208..

¹⁴²⁴ ed-Divecî, s. 177.

¹⁴²⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208; Sobernheim, "Muslim b. Kurash", *EI*, VII, 693.

¹⁴²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 209; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 76.

almıştır¹⁴²⁷. Serûc kuşatması uzayınca Hasan'a Serûc'a karşılık Nusaybin verildiğinden Hasan, şehri Müslim'e bırakmak zorunda kalmıştır¹⁴²⁸. Serûc'un Ukaylîler'e bağlanmasından sonra Müslim, Harran'da bulunan Numeyrîler'den Mutâin ile Kavvâm arasındaki ihtilafı değerlendirerek şehri kolay bir şekilde hâkimiyeti altına almıştır¹⁴²⁹.

Harran'ın ele geçirilmesine yardımcı olan¹⁴³⁰ Yahya b. eş-Şâtir, Ukaylîler tarafından şehre vali olarak tayin edilmiş ve bu şahıs da iki yıl sonra Ukaylîler'e isyan etmiştir¹⁴³¹. Harran'a naib olarak tayin edilen Yahya b. eş-Şâtir, burada bulunan ve Sabî'iler için kutsal olan ay mabedini yıktırıştır. Böylece Harran'da Sabî'iler'in etkisinin kaybolduğu nakledilmektedir¹⁴³². Müslim Harran'a hâkim olduktan kısa süre sonra, İran taraflarından Hüsrev adında birinin komuta ettiği Türkler, Urfa ve çevresine akınlarda bulunarak çok sayıda esir ve ganimet elde ederek Harran'da bulunan Müslim'i kuşatmıştır. Müslim maiyetindeki iki bin atlıyla on bin kişilik orduya sahip Hüsrev üzerine yürüyerek onu mağlup etmiş ve esirleri kurtarmayı başarmıştır (474/1082)¹⁴³³.

Müslim'in Harran'a hâkim olması ve Hüsrev'i mağlup etmesi ile Ermeni Philaretos'un Urfa valisi Leon bu başarısından dolayı Müslim ile anlaşma yaparak, onun adına sikke bastırması¹⁴³⁴ ve hutbe okutması¹⁴³⁵. Ayrıca Ruhâ'da daha önce meyhane olarak kullanılan camii yeniden ibadete açmıştır¹⁴³⁶. Müslim, Şemsüddavle b. Malik'i 474/1082'de Bağdat'a elçi olarak göndererek durumu müjdelirken,

¹⁴²⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 209; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 116; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 76.

¹⁴²⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208; Nusaybin 387/997-998 yılından beri Ukaylîler'in hakimiyeti altında bulunuyordu. Hasan b. Menâ b. Vessâb en-Nümeyrî Serûc'a karşılık almış olduğu Nusaybin'e 475/1082-1083 yılına kadar hakim oldu. Bu tarihten sonra Müslim, tekrar şehri ele geçirerek 478/1085-1086 yılında ölmesine kadar hakimiyetini sürdürdü. Müslim'den sonra yerine geçen kardeşi İbrahim b. Kureyş, 485/1092-1093 yılında Tutuş ile yapmış olduğu mücadelede mağlup olarak ölmesine kadar Nusaybin'de Ukaylî hakimiyeti sürmüştür. Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 131.

¹⁴²⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 116; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 251; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 113; İbn Haldûn, I, 1640; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 407; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 31; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17; Korkmaz, s. 94.

¹⁴³⁰ Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

¹⁴³¹ G. Fehervari, "Harran", *El*, (New Edition), c. III, Leiden/Brill 1986, s. 228.

¹⁴³² D. S. Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies", s. 44.

¹⁴³³ Urfalı Mateos.160.

¹⁴³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 116; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 251; İbn Haldûn, I, 1640; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 31; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 142; Merçil, "Selçukluların Gelişinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına kadar Urfa", 468.

¹⁴³⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 113.

¹⁴³⁶ Cahen, "Türklerin Anadoluya İlk Girişi", s. 1407; Merçil, "Selçukluların Gelişinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına kadar Urfa", 468.

başarısından dolayı el-Cebrî adlı şair Şerefüddeve'yi övmüştür¹⁴³⁷. Aynı yıl içerisinde Tutuş'a yardım etmesi için gönderilen Artuk komutasındaki birlikler ile Müslim Fırat kıyılarında karşılaşmış, Artuk, Fırat'ı geçmek için izin istemesine rağmen Müslim, Tutuş'un annesi ve hizmetkârları dışında kimsenin geçmesine izin vermemiştir¹⁴³⁸.

3.1.12. Antakya Ermenî Krallığı İle İlişkiler (473-475/1081-1083)

Müslim bir yandan Sultan Melikşah'a itaatini arz ederken, öte yandan da Diyâr-ı Rebi'â ve Diyâr-ı Mudar bölgelerini ele geçirip, Tutuş'un Diyâr-ı Bekr bölgesi ile olan irtibatını kesmeye çalışmıştır. Haleb'in Müslim'in eline geçmesi ile birlikte Ukaylî emirliği Kuzey Suriye'de maddî ve manevî kudretini artırmaya muvaffak olmuştur. Müslim'in bölgede elde etmiş olduğu güçten çekinen Antakya'nın Ermeni hâkimi Philaretos ise elçi göndererek vergi karşılığında Müslim'e bağlılığını bildirmiştir (473/1081)¹⁴³⁹.

Askerî ve siyasî olarak güçlenen Müslim, Bizanslılar'ın Antakya valisi Philaretos'tan her yıl 30 bin dinar vergi almaya başlamıştır. Fakat Philaretos'un 475/1083 yılında Müslim'e söz konusu vergiyi göndermemesinden ve Philaretos'tan memnun olmadığı anlaşılan Antakya halkının Haleb'te bulunan Müslim'e gizlice bir mektup göndererek "*şehri kendisine teslim edeceklerini*" bildirip onu davet etmelerinden dolayı, Müslim Antakya üzerine yürümüştür. Nitekim Haleb'e ulaşan davet mektubu, Müslim'in Hristiyan kâtibinin eline geçince, Haleb'ten firar ederek Antakya'ya giden kâtib, mektubu Philaretos'a vermiş ve mektubu okuyup durumu öğrenen Philaretos, Müslim'i şehre davet eden 300 kişiyi yakalayıp öldürmekle başlatılan bu teşebbüsü akamete uğratmıştır¹⁴⁴⁰.

3.1.13. Müslim'in Dımaşk Kuşatması (475/1082-83)

Haleb bölgesini emniyete alan Müslim, Ruhâ ve Antakya'ya kadar sınırlarını genişlettikten sonra güneye dönmüş ve çevredeki köy ve şehirleri ele geçirerek

¹⁴³⁷ el-Azimî, s. 351.

¹⁴³⁸ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 41.

¹⁴³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 215; Streck, "Antakya", *İA*, c. I, Eskişehir 1997, s. 718.

¹⁴⁴⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 187; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 215; krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 48. amlf., *Suriye Selçukluları*, I, 75; Segal, s. 284.

Dımaşk'a varmaya çalışmıştır. Müslim'in yayılması Tutuş'u rahatsız ettiğinden Tutuş, Müslim'e engel olmak için harekete geçmiştir. Müslim ise Tutuş'a karşı koyabilecek güce sahip olmadığını bildiğinden, Humus emiri Halef b. Mülâ'ib ile anlaşma yaparak bölgeden bir süre için uzaklaşmıştır. Ancak Müslim'in bölgeden uzaklaşması, Dımaşk üzerine yapacağı sefer için, Musul'da ordu hazırlamak istemesinden kaynaklanmaktaydı. Müslim, siyasî birlik sağlayarak bir Arap devleti kurmak, bu şekilde Selçuklu yayılmasına karşı set oluşturmak isterken, Tutuş da Haleb'i ele geçirerek burayı Selçuklu sınırlarına dâhil etmeyi istemiştir. Müslim tek başına Selçuklular'a karşı koyamayacağını bildiğinden, Fatımî veziri Bedrülcemalî ile yazışmalara başlamıştır¹⁴⁴¹.

Müslim, amaçlarını gerçekleştirmek için daha önce yardımlarından faydalandığı Benû Kilâb üzerindeki baskılarını artırdı. Bu baskılardan dolayı Mahmud'un çocukları olan Vessâb ve Şebîb, Müslim'e karşı birleşerek ittifak arayışına giriştiler. Vessâb ve Şebîb'e Humus hâkimi İbn Mülâ'ib el-Eşhabî, Ebû'l-Hasan b. Munkîz ve Mansûr b. Kâmil ed-Devveh da katılınca müttefik kuvvetler Tutuş ile yazışmalara başladılar¹⁴⁴². Tutuş ise Haleb'i Müslim'e kaptırmasına rağmen, Suriye'deki yayılmacı politikasını devam ettirmekteydi¹⁴⁴³. Tutuş, Suriye kıyılarında bulunan Antartus ve Banyas gibi kaleleri alarak sınırlarını genişletince, müttefik güçler "*Müslim'e karşı kendisinin hizmetine gireceklerini*" bildirip, Tutuş'u Haleb üzerine yürümeye teşvik ettiler (474/1082)¹⁴⁴⁴.

Haleb'i almak için fırsat kollayan Tutuş, bölgedeki kabile mensuplarının daveti üzerine Hama ve Ma'ara gibi şehirleri ele geçirerek Haleb bölgesine geldi ve buralarda akınlar yaparak yiyecek maddeleri ele geçirdi. el-Cezîre'de bulunan Müslim ise herhangi bir tehlikeye karşı korunmak amacıyla yakın adamlarını Haleb'e gönderdi. Bunu haber alan Tutuş, Haleb'in batısında bulunan Cisrû'l-Hadid'e giderken, Artuk Bey'e Haleb bölgesini yağmalaması hususunda emirler verdi. Böylece harekete geçen Artuk, Araplar üzerine yaptığı akınlar neticesinde seksen kadar kişiyi tutsak alarak hepsini öldürttü. Ancak çok geçmeden Melikşah, kardeşi Tutuş'a gönderdiği bir mektupta "*Haleb bölgesinden ayrılıp Dımaşk'a çekilmesini*", Artuk Bey'e de "*Saltanat*

¹⁴⁴¹ Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 134.

¹⁴⁴² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 76.

¹⁴⁴³ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 233.

¹⁴⁴⁴ Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 134; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 76.

dergâhına gelmesi” emrini verdi. Bunun üzerine Tutuş, Haleb bölgesinden ayrılarak Dımaşk’a geri döndü ve hemen ardından da Fatımîler adına Baalbek’i yöneten İbn Saykal’dan şehri alarak (475/1083), yanında bulunan Vessâb b. Mansur b. Kâmil ile birlikte Antakya taraflarına hareket etti (475/1083)¹⁴⁴⁵.

Tutuş, maiyetinde bulunan yerel unsurlar¹⁴⁴⁶, Vessâb b. Mahmud ve Mansur b. Kâmil gibi Arap kabilelerinden askerler olduğu halde Anadolu’ya yönelip buralarda faaliyet gösterdi (475/1083)¹⁴⁴⁷. Tutuş’un bir süre Anadolu taraflarında bulunmasından istifade eden Müslim, Tayy, Kelb, Uleym,¹⁴⁴⁸ Numeyr, Ukayl, Ekrâd ve müvellide (melez) Benû Şeybanîlerden oluşan bir ordu ile¹⁴⁴⁹ Dımaşk’a doğru yürüdü. Ayrıca Mısır Fatımi halifesi el-Mustansır’a da elçiler gönderip, Dımaşk’ı kuşatmak için ondan yardım istedi¹⁴⁵⁰. Müslim’in Fatımîler ile yazıştığını öğrenen Nizamülmülk, Müslim’i kınayan bir mektup gönderdi. Müslim de “*ben dostunuza sizler sahip çıkıp ilgi gösterin ve elinizden kaçırmayın*” mealinde bir cevap gönderdi (475/1082-83)¹⁴⁵¹.

Müslim, yanında bulunan birlikler ile Dımaşk’a doğru ilerleyerek, Tutuş’un müttefiklerinden Vessâb’ın ordusuna baskın yapıp birçok kişiyi öldürdükten sonra Haleb’e geri döndü. Karşı harekete geçen Tutuş’a bağlı müttefik kuvvetler Vessâb, Mansûr b. Kâmil b. ed-Devveh, İbn Mülâ’ib ve İbn Munkiz ile birlikte Maaratunnuman’a ulaştılar. Burada yağma ve katliamlarda bulunarak bölgedeki hurma ağaçlarını kestiler. Bu haber üzerine Müslim, Kilâb, Numeyr, Tayy, Kelb ve Uleym’den müteşekkil bir orduyu Balis’e gönderdi (Muharrem 476/Mayıs-Haziran 1083)¹⁴⁵².

Müslim, 476/1083’te Orta Fırat’ta bulunan Bâlis şehrine vararak buradan Dımaşk üzerine yürüdü¹⁴⁵³. Tutuş, Müslim’in Dımaşk üzerine yürüdüğünü öğrenince geri dönerek 1 Muharrem 476/21 Mayıs 1083 başlarında Dımaşk’a ulaştı¹⁴⁵⁴. Muhasara

¹⁴⁴⁵ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 216; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 135; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 77.

¹⁴⁴⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121.

¹⁴⁴⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121; İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 209; el-Kudâ’î, s. 202.

¹⁴⁴⁸ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 209; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 78.

¹⁴⁴⁹ İbnü’l-Kalânîsî, s. 185; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121; İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 210; N. Elisseeff, “Mardj al-Suffâr”, *El (New Edition)*, c. VI, Leiden/Brill 1991, s. 546.

¹⁴⁵⁰ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 209; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 78.

¹⁴⁵¹ Ali Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin Melikşah Dönemi”, 48.

¹⁴⁵² İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 209.

¹⁴⁵³ el-Azimî, s. 352; İbnü’l-Kalânîsî, s. 186; İbn Haldûn, I, 1640; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 78.

¹⁴⁵⁴ İbnü’l-Kalânîsî, s. 188; Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin Melikşah Dönemi”, 52; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86.

devam ederken bir gün Dımaşk ordusu dışarı çıkararak Müslim'in ordusuna ciddi zayıat verdi. Müslim, esir düşmek üzere olmasına rağmen geri çekilmedi. Kendisine vaad edilmiş olan Fatimî yardımının geleceği ümidi ile muhasaraya devam etti. Ancak gerek Fatimîler'in vaat ettikleri yardımı yapmamaları, ordusunun bozulması ve gerekse de Harran halkının isyan etmesi üzerine kuşatmayı kaldırdı¹⁴⁵⁵.

Harran halkının isyanı üzerine Müslim, Filistin üzerine yürüyerek Mercu's-Suffer'e ardından çöl yolunda büyük kayıplar vererek bölgeden uzaklaştı¹⁴⁵⁶. Bu çöl yürüyüşü esnasında yük hayvanlarının çoğu susuzluktan öldü¹⁴⁵⁷. Ardından da zor şartlar altında Humus'un güneydoğusunda bulunan Selemîyye yakınlarında yolunu değiştirdi. Benî Husayn vadisine ulaştığında¹⁴⁵⁸ Müslim, veziri Ebû'l-İzz Sadaka'yı Humus'taki Halef b. İbn Mülâ'ib'e gönderdi¹⁴⁵⁹.

Müslim veziri vasıtasıyla kendisine kırgın olan Humus emiri Halef b. Mülâ'ib'e Rafeniyye ile Selemiyye'yi vermek ve hilatler yollamak suretiyle gönlünü aldı. Ardından da zor durumda bulunduğundan, daha önce topraklarına hücumlarda bulunduğu Arap emirlerinin yardımlarını elde etmek amacıyla, İbn Mülâ'ib ve Mirdâsî emiri Şebib ile "*Tutuş'un hâkimiyetinde bulundurduğu ülkelere taarruz etmesine mani olmaları*" şartıyla anlaşma yaptıktan sonra Harran'a doğru yola koyuldu¹⁴⁶⁰. Böylece Şam bölgesinin güvenliğini temin eden Müslim, yanında bulunan birlikler ile kendisine karşı isyan eden ve Dımaşk kuşatmasının kaldırılmasına sebep olan Harran üzerine yürüdü.

3.1.14. Harran Halkının İsyanı (476/1083)

Numeyrîler, Kilâboğulları ve Kürtler'den aldığı destekle Tutuş'u zor durumda bırakan Müslim, Dımaşk önlerinde Harranlılar'ın isyan ettiği haberini aldı. Harran isyanı şehir halkının İbn Şâtır'ın yerine tayin edilen Cafer el-Ukaylî'nin adaletten uzak

¹⁴⁵⁵ el-Azimî, s. 352; İbnü'l-Kalânîsî, s. 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86; İbn Haldûn, I, 1640; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 135-136; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 78.

¹⁴⁵⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210.

¹⁴⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121.

¹⁴⁵⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 186; Ali Sevim, bu vadinin adını Benî Hasîn olarak vermektedir. Bkz: Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 79; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, 210; N. Elisseeff, "Mardj al-Suffâr", *EI*, VI, s. 546.

¹⁴⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 186; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 52; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 78.

¹⁴⁶⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 187; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 79.

bir politika takip etmesinden ve Şî'â propagandası yapmasından kaynaklanıyordu¹⁴⁶¹. İbn Celebet¹⁴⁶² adındaki Harran kadısının girişimleri ile halk ayaklandı. İsyanı Müslim'e bildirmek için giden elçiler de Tutuş'un adamları tarafından ele geçirildikleri için Müslim isyanı geç öğrendi. Dımaşk muhasarası esnasında, Tutuş'un engellemelerine rağmen Harran halkının isyanını öğrenen Müslim, kuşatmayı bırakarak şehir önlerinden ayrılmak zorunda kaldı¹⁴⁶³.

Dımaşk önlerinden ayrılan Müslim, Harran'a doğru yola koyuldu. 8 Rebiyülevvel 476/26 Temmuz 1083 Çarşamba günü Harran'a ulaşan Müslim, burada farklı bir durum ile karşılaştı. Zira şehre hâkim olan İbnü'l-Celebet el-Hanbelî¹⁴⁶⁴, Numeyrîlerden İbn Utayr'ı buraya yakın bir yerde bulunan Türkmen Çubuk'a gönderip şehri ona verme vaadine bulunmuştu¹⁴⁶⁵. Durumun farkına varan Müslim ise Çubuk Bey ve Arap birliklerini Cüllâb suyu kenarında¹⁴⁶⁶ mağlup etti. Kale kuşatmasına başlayan Müslim çok geçmeden kale surlarını mancınıklarla döverek iki gedik açtı ve bu şekilde kalenin alınmasını kolaylaştırdı¹⁴⁶⁷.

Müslim kale kuşatması esnasında vücuduna isabet eden bir taştan dolayı yaralandı. Buna rağmen Harran'ı ele geçiren Müslim, İbn Celebet¹⁴⁶⁸ et-Taybanî¹⁴⁶⁹ ve iki oğlu¹⁴⁷⁰ Ebû Bekr ve Ömer¹⁴⁷¹ ardından da ileri gelen 93 kişiyi öldürerek sükûneti

¹⁴⁶¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; Cahen, "Türklerin Anadoluya İlk Girişi", s. 1408.

¹⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; İbn Hallikân, V, 268.

¹⁴⁶³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; İbn Şeddâd, III/I, 47; Kayaoğlu, s. 23; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; D. S. Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 82; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, 56.

¹⁴⁶⁴ Kadı'nın adı konusunda kaynaklarda farklı ifadeler bulunmaktadır. İbn Celebe (Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; Bkz: Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. 54), Krasî (Bkz: Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 329) şeklinde değişik isimler ile birlikte İbn Halbe (Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; İbn Hallikân, V, 268) şeklinde farklı nakiller de bulunmaktadır. İbn Şeddâd ise kadının tam adını Abdulfettah b. Celebet el-Harranî şeklinde vermektedir (Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 47). ez-Zirkilî eserinde kadının adını Abdulvehab b. Ahmed b. Abdulvehab İbn Halebe şeklinde aktarmaktadır (Bkz: ez-Zirkilî, IV, 180). Tez'de İbn Şeddâd, İbnü'l-Adîm ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin nakillerinde olduğu gibi biz de İbn Celebet ismini kullanmayı uygun bulduk.

¹⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; İbn Şeddâd, III/I, s. 47; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86; İbn Haldûn, I, 1640; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 136.

¹⁴⁶⁶ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 116.

¹⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; İbn Haldûn, I, 1640.

¹⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; İbn Hallikân, V, 268; İbn Haldûn, I, 1640; İbn Şeddâd, III/I, 47; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 245; ez-Zirkilî, IV, 180.

¹⁴⁶⁹ el-Azimî, s. 352.

¹⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 222; krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 54; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 255; İbn Haldûn, I, 1640; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 136.

¹⁴⁷¹ el-Azimî, s. 352; Kayaoğlu, s. 23.

sağladı¹⁴⁷². İsyân ettiklerinden dolayı halkın üzerine 100 bin dinar¹⁴⁷³ vergi yükledikten sonra Musul'a döndü (Cemaziyelevvel 476/Eylül-Ekim 1083)¹⁴⁷⁴. Harrân'daki isyan yaklaşık doksan küsur gün sürdükten sonra bastırılmıştır¹⁴⁷⁵.

Musul'a dönen Müslim, Dımaşk önlerinde yaşanan mağlubiyetten dolayı kendisini eleştiren vezir Ebû'l-İzz b. Sadaka'yı tevkif etti¹⁴⁷⁶. Ancak bir süre sonra Ebû'l-İzz b. Sadaka ile aralarında meydana gelen soğukluğu gidererek onu serbest bıraktı¹⁴⁷⁷. Bunun yanı sıra Müslim, Musul'a döndükten sonra 477/1084 yılında, Antakya'ya tabi olan Sümeysat/Samsat¹⁴⁷⁸ Kâhta, Hısn-ı Mansûr ve Gerger kalelerini de hâkimiyeti altına aldı¹⁴⁷⁹.

Harrân, 24 Safer 478/21 Haziran 1085 yılında Müslim'in ölümüne kadar Ukaylîler'in hâkimiyeti altında kalmıştır¹⁴⁸⁰. Müslim'in ölümünden sonra ise yerine geçen kardeşi Müeyyedüddavle İbrahim, bir süre Harran'da Ukaylî hâkimiyetini sürdürmüştür¹⁴⁸¹.

3.1.15. İbn Cehîr'in Diyâr-ı Bekr'e Tayini ve Ukaylîler (477/1084)

Ukaylîler'e de vezirlik yapmış olan Fahruddevle b. Cehîr adlı Abbasîler'in mazul vezirinin, Selçuklular tarafından el-Cezîre'ye bölgesine tayin edilmesi, Ukaylî tarihi açısından yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. İbn Cehîr'in Melikşah tarafından el-Cezîre'ye gönderilmesi Ukaylîler ve Mervânîler için sonun başlangıcı olmuştur. Böylece Selçuklular el-Cezîre'ye direkt müdahale ederek, bölgede bulunan yerel emirleri ortadan kaldırıp, yerlerine Türk emirleri tayin etmeye çalışmışlardır.

¹⁴⁷² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 211; el-Kudâî, s. 202; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Bu sırada şehirde Kadı iki oğlu dışında 100 kadar kişinin öldürüldüğü de nakledilmektedir (Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 47); Süryanî Mihael bu olayın 1103 yılında gerçekleştiğini aktarmaktadır (Bkz: Süryanî Mihael, II, 37).

¹⁴⁷³ İbn Şeddâd, III/I, 48; İbnü'l-Adîm ise şehir halkına 1000 dinar ceza yüklendiği ifade edilmektedir (Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 211).

¹⁴⁷⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 211; el-Kudâî, s. 202; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁴⁷⁵ İbn Şeddâd, III/I, 48.

¹⁴⁷⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 190.

¹⁴⁷⁷ el-Azimî, s. 352; İbnü'l-Kalânîsî, s. 190.

¹⁴⁷⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 331; Cahen, "Türklerin Anadoluya İlk Girişi", s. 1413.

¹⁴⁷⁹ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 116.

¹⁴⁸⁰ İbn Şeddâd, III/I, 48.

¹⁴⁸¹ Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

İbn Cehîr, Musul'da Ukaylî hizmetinde bulunmuş, daha sonra Mirdâsî ve ardından da Mervânîler'e vezirlik yapmıştır. Mervânî Nasruddevle döneminde ona hizmet eden İbn Cehîr, onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Nizameddin ile anlaşmazlığa düşmüş ve Bağdat'a giderek Abbasîler'in hizmetine girmiştir (454/1062-1063). Halife el-Ka'im döneminde ise vezir Ebû'l-Feth Muhammed b. Mansûr b. Darest görevinden alınarak yerine Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr getirilmiş ve kendisine "*Fahruddevle*" ünvanı verilmiştir¹⁴⁸².

Halife el-Ka'im'in ölümüne kadar vezirlik görevini üstlenen İbn Cehîr, el-Ka'im'in yerine geçen el-Muktedî'ye (1075-1092) iki yıl hizmet ettikten sonra tutuklanmış ve durumunu düzeltmesi için de oğlunu Isfehân'a göndermiştir. Isfehân'a giden oğlu Amidüddeve Şerefüddin Ebû Mansûr, Nizamülmülk ile görüşmelerde bulunarak durumunu düzeltmiştir (476/1083-1084)¹⁴⁸³. Nitekim Amidüddeve, Nizamülmülk'ün kızı Zübeyde ile evlenerek¹⁴⁸⁴ Abbasî veziri olarak tayin edilmiştir.

Amidüddeve, Bağdat'a geldiği vakit Cehîr ailesi eski otoritesini kaybetmiştir. Ancak bir süre sonra Cehîr ailesi Sultan tarafından Isfehân'a davet edilmiştir. Cehîr ailesinin Isfehân'a gitmesi onlara el-Cezîre'ye hâkim olmaları için bir fırsat vermiştir. Diyâr-ı Bekr'deki gelişmeleri de yakından takip eden Cehîr ailesi, Mervânî veziri Ebî Tâhir b. el-Enbârî'nin tutuklanması ve yerine Sâlim et-Tabîb adında Hristiyan bir vezirin geçmesini değerlendirmek istemiştir. Nizamülmülk'e Mervânî hazine ve topraklarından bahsederek, Selçuklular'ın el-Cezîre'ye nazarlarını çevirmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Nitekim anlatılanlardan etkilendiği anlaşılan Nizamülmülk, Sultan'a durumdan bahsetmiştir¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁸² Kayaoğlu, s. 14.

¹⁴⁸³ İbn Hallikân, V, 128; al-Fakhrî, 394; İbn Cehîr, el-Ka'im'in ölümünden sonra onun vasiyeti gereği el-Ka'im'in yerine geçen el-Muktedî döneminde vezirlik görevini üstlendi. Ancak çok geçmeden Bağdat'ta Hanbelîler ve Şâfîiler arasında meydana gelen bir hadisede Fahruddevle'nin oğlu Müeyyedüddeve'nin dahili olduğu düşünülerek görevden uzaklaştırıldı. Onun azledilmesinden sonra Bağdat'a Sa'düddeve Gevheryan tayin edildi (Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 75; Kayaoğlu, s. 18; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 36); es-Suyûtî, İbn Cehîr'in 469/1076-1077 yılında el-Muktedî tarafından görevinden azledildiğini aktarmaktadır (Bkz: es-Suyûtî, 394).

¹⁴⁸⁴ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l-Fârikî*, 207; es-Suyûtî, 394; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, I, 113; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137.

¹⁴⁸⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l-Fârikî*, 208; İbn Şeddâd, III/I, 383; Hillenbrand, "Marwanids", *EI*, III, 626; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 37-38; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. TTK, Ankara 2000, s. 57.

Sultan, teşvikler ve anlatılanlar karşısında, Diyâr-ı Bekr'e hâkim olmak için Fahruddevle'yi Selçuklu ordusunun başında el-Cezîre'ye göndermiştir (Rebiyülevvel 477/Temmuz-Ağustos 1084)¹⁴⁸⁶. Melikşah, Sa'duddevle Gevherayn, Hacib Altuntak, Humartaş, Turşek, Artuk Bey, Çökürmüş, Muş ve Malazgirt emiri Sanduk, Delmeçoğlu Mehmed, Ayaz, Hille emiri Bahâuddin Mansur ve oğlu Sadaka gibi Selçuklu emir ve komutanlarını da el-Cezîre'ye gönderdiği Fahruddevle'nin maiyetine vermiştir¹⁴⁸⁷.

Melikşah, Fahruddevle b. Cehîr'e "*Devlet hazinesine yıllık belli bir miktar vergi gönderme, Diyârbekir'de kendi sarayının kapısında üç namaz vaktinde(sabah, akşam ve yatsı) davul(nevbet) çaldırma, Sultan'a ait ordugâhta, namaz vakitlerinde günde beş kez davul çaldırması, Cuma hutbelerinde, sultanın adından sonra kendi adını okutması, bastıracağı paralarda sultanın adından sonra kendi adını koyması*"¹⁴⁸⁸ gibi haklar da vermiştir¹⁴⁸⁹. Bunun yanı sıra, Sultan, Fahruddevle'ye hilat giydirip, davul ve bayraklar da vermiştir¹⁴⁹⁰.

3.1.16. Amid Mağlubiyeti (477/1084)

İbn Cehîr'in Sultan tarafından bir ordu ile el-Cezîre'ye gönderildiği sırada Mervânîler'in başında Nasruddevle Mansûr bulunmaktaydı.¹⁴⁹¹ Mansûr, Fahruddevle İbn Cehîr komutasında Diyâr-ı Bekr'e gönderilen Selçuklu birliklerinin ilerleyişini yaptığı görüşmeler neticesinde durduramadığından, Selçuklular'a karşı müttefik aramaya koyuldu. Selçuklu öncü birliklerinin Ahlât ve çevresinde bulunan kaleleri ele geçirmesinden sonra endişesi daha da artan Mansûr, Ukaylî emiri Müslim'den yardım istemek zorunda kaldı. Mervânîler ve Ukaylîler arasında Diyâr-ı Rebî'â ve Diyâr-ı Bekr sınırında yaşanan sorunlara rağmen¹⁴⁹² Mansûr, bir taraftan savunma tedbirleri almaya

¹⁴⁸⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l-Fârikî*, 208; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; amlf., *et-Tarihu'l-Bâhir*, 5; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 7; İbnü'l-Verdî, I, 530; İbn Şeddâd, III/I, 383; İbn Vâsıl, I, 11; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; İbn Hallikân, V, 128; İbn Haldûn, I, 1641; Kayaoğlu, s. 23; el-Kudâ'î, s. 202; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137; Bischoff, 76; Sobernheim, "Muslim b. Kuraysh", *EI*, VII, 693; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Genel Türk Tarihi*, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 129.

¹⁴⁸⁷ Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 60; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 101.

¹⁴⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 223; krş. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 55.

¹⁴⁸⁹ S. A. Hasan, 435; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s. 130; Erdem, 129; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 84.

¹⁴⁹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 223.

¹⁴⁹¹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l-Fârikî*, 210; İbn Şeddâd, III/I, 383.

¹⁴⁹² İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l-Fârikî*, 210; Yusuf, s.57.

çalışırken, diğer taraftan da Ukaylî emiri Müslim'e elçiler göndererek “*Amid, Cizre ve daha birtakım kaleleri kendisine verme*” karşılığında yardım istedi. Müslim, el-Cezîre’de ortaya çıkan bu tehlikenin kendisine yöneleceğini anladığından, Melikşah ile görüşmelerde bulunarak saldırıları durdurmaya çalıştı. Ancak çabalarından netice alamadığından dolayı Mervânî Mansûr’a yardım etmek amacıyla Amid önlerine geldi¹⁴⁹³.

Bölgeye gelen Fahruddevle İbn Cehîr, Müslim b. Kureyş’in Mervânî emiri ile işbirliği yaptığını görünce Melikşah’tan yardımcı birlikler istedi. Bundan dolayı Sultan, Fahruddevle’ye Artuk Bey¹⁴⁹⁴ ve Çubuk Bey¹⁴⁹⁵ komutasında yardımcı birliklerin gönderilmesi emrini verdi.

Ukaylî ve Mervânî müttefik kuvvetlerinin Selçuklu birlikleri karşısındaki en önemli dezavantajları geçmişten gelen husumetten kaynaklanan birbirlerine karşı güvensiz tutumlarıydı. Mervânî ve Ukaylî güçlerinin bir araya geldiğini gören Fahruddevle, kendisi de Arap olduğu için, Araplar’ın zarar görmesini istemediğinden kuşatma için tereddütlü hareket etti¹⁴⁹⁶. Müslim ise vaad edilen topraklardan dolayı savaşa katılmasına rağmen, gelen Selçuklu birliklerinin büyüklüğü karşısında endişeye kapıldı. Bu sebepten Fahruddevle’nin tereddütlü tutumunun farkında olan Müslim, Fahruddevle ile yazışmaya başladı. Müslim, göndermiş olduğu elçiler vasıtasıyla “*Ben ve Mervanoğlu, sultanın vassalları olduğumuza göre, bu savaş neden yapılıyor?*”¹⁴⁹⁷ diyerek olası bir savaşın önüne geçmek istedi.

¹⁴⁹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; el-Bundarî, s. 77; İbn Vâsıl, I, 12; İbn Haldûn, I, 1641; el-Kudâ’î, s. 202; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Yusuf, s.57; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.131; Sobernheim, “Muslim b. Kuraysh”, *EI*, VII, 693; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, 39; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 60; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 139; Müslim’in 477/1085 yılında Menbic’i alarak Suriye’de önemli bir güç kazanmasının Mervânîlerin yardım istemesinde önemli etkisi olmuştur(Bkz: N. Elisseff, “Manbidj”, *EI*, (New Edition), c. VI, Leiden/Brill 1991, s. 379).

¹⁴⁹⁴ İbnü’l-Ezrâk, *Tarihü’l-Fârikî*, 210; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 227; Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebû’l-Fidâ*, II, 7; İbnü’l-Verdî, I, 530; İbn Vâsıl, I, 11; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; İbn Hallikân, V, 128; İbn Haldûn, I, 1641; el-Bundarî, s. 77; Bischoff, 76; S. A. Hasan, 435; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137; Abû’l-Farac, Melikşah tarafından Artuk’a haber gönderilmek suretiyle Mervânîler üzerine ordu gönderildiği ve bunu haber alan Mervânîlerin Müslim’den yardım istediklerini nakletmektedir(Bkz: Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 330).

¹⁴⁹⁵ İbnü’l-Ezrâk, *Tarihü’l-Fârikî*, 212; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 39; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 60.

¹⁴⁹⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; el-Bundarî, s. 77; İbn Vâsıl, I, 12; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 85; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.131; Erdem, 129.

¹⁴⁹⁷ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 40; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 61.

Amid önlerinde savaş öncesinde Müslim ve Fahruddevle arasında kavmî hisslerden kaynaklanan bir yakınlaşmanın neticesinde, ikili arasında gizli bir anlaşma yapıldı¹⁴⁹⁸. Yapılan barış anlaşması gereğince, *Selçuklu ordusu kuşatmayı gevşetip geri çekilecek ve bu sırada kuşatma altında bulunan Müslim'e bağlı kuvvetler herhangi bir saldırıya uğramadan ülkelerine dönebileceklerdi*. Ancak Fahruddevle'nin yaptığı bu anlaşmaya “*Sultanın sancağını asla geri çekmeyeceğini*” dile getiren Artuk Bey karşı çıktı¹⁴⁹⁹.

Müslim ve Fahruddevle arasında yapıldığı söylenen bu gizli anlaşma, ganimet ve yağma amacıyla geldiğini ifade edilen Türkmenler'in tepkisini çekti. Anlaşmayı kabul etmeyen Türkmenler Çubuk Bey komutasında¹⁵⁰⁰ bir gece baskını ile Amid önlerinde bulunan Arap ordusuna saldırarak ağır kayıplar verdirerek birçok ganimet elde ettiler (12 Rebiyülevvel 477/19 Temmuz 1084)¹⁵⁰¹. Türkmenler'in gerçekleştirdiği saldırıdan Müslim ve yanında bulunan Mervânî birlikleri güçlkle kurtulup, Amid'e sığınabildiler¹⁵⁰².

Yapılan baskın, tarihçilerin ifadesine göre Fahruddevle ve Artuk Bey'in bilgisi dışında gerçekleşti¹⁵⁰³. Müslim, baskında tüm malını kaptırdığı gibi yine tarihçilerin ifadesiyle ancak hızlı koşan Beşşâr adlı atı sayesinde kurtulabildi¹⁵⁰⁴. Baskında Türkmenler tarafından büyük oranda ganimet ele geçirildi. Nitekim elde edilen ganimetlerden dolayı bölgede fiyatların düştüğü ve iyi bir atın ancak bir ya da iki dinara alıcı bulunduğu kaydedilmektedir¹⁵⁰⁵.

¹⁴⁹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 227; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 85.

¹⁴⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 227; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 40; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 61.

¹⁵⁰⁰ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 40.

¹⁵⁰¹ el-Azimî, s. 352; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 125; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 227; İbnü'l-Verdî, I, 530; İbn Vâsıl, I, 12; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; İbn Haldûn, I, 1641; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 330; İbnü'l-Kalânîsi'ye göre bu olay 476 yılında meydana geldi (Bkz: İbnü'l-Kalânîsi, s. 191); el-Bundârî, s. 77; 477/1084 yılında meydana gelen bu olaylar İbnü'l-Ezrâk tarafından 466 yılı olayları arasında gösterilmektedir (Bkz: İbnü'l-Ezrâk, 194); Sıbt İbnü'l-Cevzî, Garsunni'me'nin eserinden yapmış olduğu nakilde Artuk Bey ve Fahruddevle'nin birlikte Müslim ile müzakerelerde bulduklarını, bundan dolayı da ganimet için gelen Türkmenler tarafından baskına uğradıkları ifade edilmektedir (Bkz: Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi”, 58).

¹⁵⁰² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 227; krş. Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi”, 58; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; Münecimbaşî, nr. 2102, vr. 346.

¹⁵⁰³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 125; Bischoff, s. 76.

¹⁵⁰⁴ Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 7; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 40; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 85.

¹⁵⁰⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 227; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 125; el-Bundârî, s. 77; Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre Artuk ile Fahruddevle barış müzakerelerini birlikte yürüttüler ve Türkmenler

Benû Ukayl'in kadın ve çocukları da baskında esir olarak Türkmenler'in eline geçti. Bu esirlerin kurtarılması için Hille'de bulunan Mezyedî emiri Seyfûddeve Sadaka b. Mansur b. Mezyed yüklü miktarda mal ve para gönderdi. Böylece, Hille emiri, Benû Ukayl'in esir düşen çocuk, kadın ve ele geçirilen mallarını kurtararak ülkelerine gönderilmesini sağladı. Bu sebepten şair Muhammed b. Halife es-Sinbesî'nin Hille emiri Sadaka'yı metheden şiirler inşad etmiştir¹⁵⁰⁶.

Amid önlerinde yapılan savaş, Ukaylî kuvvetlerinin mağlubiyeti ile neticelenmesine rağmen Selçuklu kuvvetleri arasında mevcut zımnî sıkıntıları da gün yüzüne çıkardı. Nitekim Fahruddevle, yapılan bu baskının Artuk Bey ve ona bağlı Türkmenlerin bilgisi dâhilinde gerçekleştiğini düşünerek ona karşı tutum aldı. Bu sebepten, Fahruddevle, Artuk Bey'i Sultan nezdinden zor durumda bırakmak için *ganimetlerin Sultanın hakkı olduğunu ve ona gönderilmesi gerektiğini*¹⁵⁰⁷ ifade etti. Ancak Artuk Bey, elde edilen ganimetlerin savaş neticesinde alındığını ve bunun iadesinin mümkün olmadığını söyleyerek Fahruddevle'nin isteğini kabul etmedi¹⁵⁰⁸.

Artuk Bey ve Fahruddevle arasında yaşanan karşılıklı siyasî hamleler neticesinde, her iki taraf da yaptıklarından dolayı Sultan tarafından cezalandırılmak istemiyordu. Nitekim Artuk Bey, Fahruddevle'nin Sultan nezdindeki kışkırtmalarından dolayı cezaya uğramak istemediğinden savaş alanını terk etmedi. Fahruddevle ise savaş öncesinde Müslim ile yaptığı gizli anlaşmadan dolayı cezalandırılmak istemediğinden, Artuk Bey'e vermiş olduğu emirle Müslim'i ele geçirmesini istedi¹⁵⁰⁹. Fahruddevle bu tutumuyla muhtemelen Araplar üzerine gerçekleştirilen saldırıdan Artuk Bey'in sorumlu olduğunu düşünüyor ve böylece onu sınamaya çalışıyordu.

Fahruddevle'nin hilesinin farkında olan Artuk Bey, Fahruddevle'ye dargın bulunuyordu¹⁵¹⁰. Ukaylî emiri, Artuk Bey ve Fahruddevle arasında meydana gelen

de bundan rahatsız olarak Müslim'in obasını yağmaladılar(Bkz; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 58); Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.131; Ali Sevim baskını yapan Türkmenlerin Artuk'a bağlı olduğunu ifade etmektedir(Bkz: Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 85).

¹⁵⁰⁶İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 126; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; Ali Cevâd et-Tâhir, "el-Mezîdiyyûn fi Şi'ri'l-Asi'l-Selcûkî", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adâb*, II, Bağdat 1960, s. 88; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; el-Hâc-el-Kutbî, I, 19; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 142.

¹⁵⁰⁷Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 227.

¹⁵⁰⁸Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 228.

¹⁵⁰⁹Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 228; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 40; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 62.

¹⁵¹⁰el-Bundarî, s. 77.

anlaşmazlığı bildiğinden¹⁵¹¹ bir elçi vasıtasıyla “şehirden çıkmasına izin verildiği takdirde mal verme vaadinde” bulunacağını bildiren bir mektubu Artuk Bey’e gönderdi. Artuk Bey, Fahruddevle’nin kendisine karşı yürütmekte olduğu hileden dolayı, Müslim’in teklifini kabul ederek şehirden çıkmasına izin verdi. Buna göre, Artuk Bey kuşatmayı geriye doğru çekerek Müslim’in şehirden çıkmasını sağladı. Müslim, 21 Rebiyülevvel 477/ 28 Temmuz 1084 yılında, Artuk’un Sincâr’a doğru çekilmesi ile Amid’i terk ederek Rakka’ya gitti. Rakka’ya ulaşan Müslim, daha önce Artuk’a vaad etmiş olduğu malları gönderdi¹⁵¹². Müslim’in Amid’ten çıkmasından sonra, Artuk da Amid önlerinden ayrılarak Sincâr’a gitti¹⁵¹³.

3.1.17. Amiduddevle’nin Musul’a Tayini (477/1084-1085)

Artuk Bey’in Amid muhasarasını terk ederek Sincâr’a gitmesinden sonra, Fahruddevle Amid önlerinden ayrıldı¹⁵¹⁴. Amid’ten ayrılan Fahruddevle, Meyyâfârîkîn’e gelerek şehri kuşatmaya başladı. Mervânî emiri Mansûr ise Fahruddevle’nin ayrılmasını fırsat bilerek Meyyâfârîkîn muhasarasını akamete uğratmak için şehre geldi. Şehri kuşatan Fahruddevle, halkın yardımı ile kale kapılarını açtırmak üzere iken durumu fark eden İbn Mervan’ın adamları buna mani oldu ve böylece kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı¹⁵¹⁵. Meyyâfârîkîn önlerinde başarılı olamayan Fahruddevle Ahlât’a giderken, beraberinde bulunan Türkmenler ise Irak’a döndüler. Bundan sonra Fahruddevle, Artuk Bey’i Sultan’a şikâyet ederek başarısızlıklardan onu sorumlu tuttu¹⁵¹⁶.

¹⁵¹¹ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 41.

¹⁵¹² Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 228; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 126; Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebû’l-Fidâ*, II, 7; İbnü’l-Verdî, I, 531; el-Bundarî, s. 78; İbn Vâsıl, I, 12; İbn Haldûn, I, 1641; Bischoff, s. 76; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.131; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 140-141; Müslim, Amid önlerinde uğradığı ağır hezimetten sonra Calonicus adı verilen şehre gitmiştir(Bkz: Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 330)

¹⁵¹³ Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 41; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 141.

¹⁵¹⁴ İbnü’l-Ezrâk, *Tarihü’l-Fârikî*, 211; Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin Melikşah Dönemi”, 58; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 126; el-Bundarî, s. 77; İbn Hallikân, V, 131; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sâ’ig, I, 151.

¹⁵¹⁵ İbnü’l-Ezrâk, *Tarihü’l-Fârikî*, 212-213; Sevim, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin Melikşah Dönemi”, 59; Sâ’ig, I, 151.

¹⁵¹⁶ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 228; Sâ’ig, I, 151.

Melikşah, Ukaylî emiri Müslim'in Şî'î Fatimî halifelîğiyle birtakım siyasal ilişkiler kurması¹⁵¹⁷, Mervânîler'e yardıma gelmesi ve Selçuklu ordusuna karşı askerî harekâta girişmesinden dolayı halası Safiye Hatun'un kocası olmasına rağmen Şerefüddevele Müslim'e kızgınlığını açık bir şekilde gösterdi¹⁵¹⁸. Bu sebepten Sultan, Ukaylîler'i ortadan kaldırmaya karar verip, Müslim'in idaresindeki Musul, Haleb ve çevresinin yönetimini Fahruddevle'nin oğlu, aynı zamanda Nizamülmülk'ün damadı Amiduddevle'ye ikta olarak verdi (477/1084)¹⁵¹⁹.

Musul ve çevresinin idaresine Amiduddevle'nin tayin edilmesinden sonra Melikşah, Gevherayn¹⁵²⁰, Bağdat şıhnesi Kasımüddevele Aksungur¹⁵²¹ ve hâcib Humartekin'e Fahruddevle'ye katılmaları emrini verdi. Melikşah, Sincâr'a giden ve durumunu açıklığa kavuşturmak için Isfehân'a gelme hazırlığında bulunan Artuk Bey'e de Fahruddevle'nin komuta ettiği birliklere katılmasını istedi. Artuk Bey, aldığı emir ile Musul önlerine giderek şehir önlerine henüz varmış olan Amiduddevle'nin birliklerine katıldı. Böylece Musul önlerine varan Selçuklu kuvvetleri şehri kuşatmaya başladılar¹⁵²². Kuşatma neticesinde şehre hâkim olan Selçuklular Müslim'in mallarına ve hazinesine el koydular¹⁵²³. Böylece Amid önlerinde maddî olarak büyük kayıp veren Müslim'e ikinci darbe vuruldu.

Melikşah, Amiduddevle'nin gönderilmesinden sonra bizzat kendisi el-Cezîre seferine çıkmak için hazırlıklara başlayarak Isfehân'dan yola koyuldu. Musul'un ele geçirilmesine rağmen, Melikşah'ın bizzat el-Cezîre'ye yürüme kararı almasında, Amid önlerinde mağlup olarak Rahbe'ye çekilen Müslim'in Haleb'ten gelen yardımlarla

¹⁵¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212.

¹⁵¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 228.

¹⁵¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 228; İbnü'l-Esîr, *et-Tarihu'l-Bâhir*, 5; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 7; el-Bundarı, s. 78; İbn Vâsıl, I, 13; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86; el-Kudâ'î, s. 203; Sobernheim, "Muslim b. Kuraysh", *EI*, VII, 693; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 47.

¹⁵²⁰ İbn Şeddâd, III/I, 384.

¹⁵²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 126; İbnü'l-Esîr, *et-Tarihu'l-Bâhir*, s. 5; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 7; el-Bundarı, s. 78; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 47.

¹⁵²² İbnü'l-Esîr, *et-Tarihu'l-Bâhir*, s. 5; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, 105; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 85; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 47; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Musul yakınlarına ulaşan Amidüddevele halktan Sultan adına şehri teslim etmelerini istedi halk ise sultan geldiği takdirde şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Sultana giden Müslim'in naibleri emirleri olan Müslim'in sultanın yüzüne kent kapısını kapatmamalarını emrettiğini söylediler. Sultan böylece Musul'a girdi ve birkaç gün kaldı." diyerek şehrin bizzat Sultan tarafından ele geçirildiğini ve bu söylenenlerden dolayı Sultan'ın Müslim'e topraklarını iade ettiğini nakletmektedir (Bkz: Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 59).

¹⁵²³ İbnü'l-Esîr, *et-Tarihu'l-Bâhir*, s. 5.

güçlenmesinin ayrıca amcası Mukbil b. Bedrân'ı Mısır'a göndererek yardım istemesinin de etkisi oldu. Ukaylîler'i ortadan kaldırmak amacıyla el-Cezîre'ye doğru harekete geçen Melikşah'ın yanında bulunan veziri Nizamülmülk, Melikşah'a Müslim'e ihsanlarda bulunması ve tekrardan itaat altına alınmasını tavsiye etti¹⁵²⁴.

Irak ve el-Cezîre'ye doğru ilerleyen Melikşah el-Bevâzîc'e geldiğinde kardeşi Tekiş'in isyan ettiği haberini aldı ve bundan dolayı geri dönmek için hazırlıklara başladı¹⁵²⁵. Melikşah meydana gelen gelişmelerden dolayı Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyedülmülk'ü Ukaylî emiri Müslim'e göndererek yanına gelmesi için davet etti. Rahbe yakınlarında ikamet eden Müslim, yanına gelen Müeyyedülmülk'ün yemin ve teminatı ile el-Bevâzîc'de bulunan Sultan'ın yanına doğru gitti. Burada yapılan görüşmede Sultan tarafından Müslim'e hil'at verildi (24 Receb 477/2 Aralık 1084)¹⁵²⁶.

Müslim, Sultan'ın huzuruna çıktığı vakit tüm malını kaybetmiş ve Sultan'a takdim edeceği hediyeler için de borç almıştı. Sultan'a vermek için farklı cinslerden atlar tedarik eden Müslim, bu atları ve Amid muhasarasından kendisini kurtaran Beşşâr adlı atını da Sultan'a hediye olarak verdi. Sultan burada hediye edilen atları yarıştırdığı ve Beşşâr adı verilen atın bu yarışlarda galip geldiği¹⁵²⁷, ifade edilmektedir. Müslim yapılan görüşmeleden sonra Selçuklu Sultan'ı tarafından yeniden Musul'un yönetimine yeninden tayin edildi. Nitekim Musul'un Müslim'e verilmesinden sonra oğlu Muhammed de Melikşah'ın yanında rehin olarak bırakıldı¹⁵²⁸. Ayrıca Sultan, daha önce Müslim'den aldığı malları ona iade etti¹⁵²⁹.

¹⁵²⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86.

¹⁵²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 126; amlf., *et-Tarihu'l-Bâhir*, s. 5; İbn Vâsıl, I, 13; el-Kudâ'î, s. 203; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 47; Sâ'ig, I, 151; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 57.

¹⁵²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 126; amlf., *et-Tarihu'l-Bâhir*, s. 5; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 8; el-Bundarî, s. 78; İbn Vâsıl, I, 13; İbn Haldûn, I, 1641; Bischoff, s. 76; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s. 131; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 137; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, 105; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 85; Tekiş isyanı veya Safiye Hatun'un ısrarları dışında Müslim'in yerinde bırakılmasının sebeplerinden biri olarak malını kaybettiği için Sultan tarafından tehlike olarak addedilmemesi de iddia edilmektedir (Bkz: Sobernheim, "Muslim b. Kuraysh", *EI*, VII, 693).

¹⁵²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 127; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212; el-Bundarî, s. 78; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 8; İbn Vâsıl, I, 13; İbn Haldûn, I, 1641; Kayaoğlu, s. 23; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Bischoff, s. 76; Sâ'ig, I, 151.

¹⁵²⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212; İbn Vâsıl, I, 14; Bischoff, s. 76.

¹⁵²⁹ İbnü'l-Esîr, *et-Tarihu'l-Bâhir*, s. 5.

Musul'un Müslim'e verilmiş tarzı kaynaklarda farklı şekillerde gösterilmektedir. Nitekim Tekiş isyanının yanı sıra Melikşah'ın halası ve aynı zamanda Müslim'in eşi Safiye Hatun'un ısrarları neticesinde Musul, el-Cezîre ve Haleb'in Müslim'e verildiği de iddia edilmektedir¹⁵³⁰. Olayların gelişimine bakıldığı zaman Melikşah'ın Tekiş isyanı dolayısıyla el-Cezîre'de güçlü bir emirlik bırakmak istemediğinden, her şeyini kaybeden Müslim'e, hâkim olduğu toprakları geri vererek Isfehân'a döndüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca, Tutuş'a karşı güç dengesi oluşturmak maksadıyla el-Cezîre bölgesinde zayıf da olsa Selçuklular'a bağlı vasall bir emirlik bırakmanın, Selçuklular açısından daha uygun görüldüğü ifade edilebilir. Bu durum Ukayliler açısından geçici bir rahatlama getirmesine rağmen sonrasındaki gelişmeler Ukayliler'in sonunun yaklaştığını gösterecektir. Tekiş isyanından dolayı, Müslim ile Melikşah arasındaki sorunlar çözüldükten sonra Halife, Nakib Tarrad ez-Zeynebî'yi Müslim'e elçi olarak gönderdi ve onunla görüşmelerde bulundu. Halife'nin bu tutumu Müslim'in eski otoritesini yeniden kazandığını göstermektedir¹⁵³¹.

Melikşah, Musul, Haleb ve çevresine Müslim'i tayin edince, Haleb ve yörelerinde faaliyet gösteren Tutuş'a haber gönderip Müslim'in topraklarına hücum etmemesini istedi¹⁵³². Melikşah'ın Tutuş'u bölgeden uzaklaştırması, Ukayliler'e karşı tehditleri ortadan kaldırmadı. Nitekim Tutuş'a gönderilen bu mektup, onu Ukaylî topraklarından uzaklaştırdıysa da, Anadolu Selçuklu emiri Süleymanşah, Ukaylî ve Büyük Selçuklular karşısında yeni bir tehdit olarak ortaya çıktı. Melikşah'ın yanından dönen Müslim, Kadisiyye'ye vardığında şiddetli yiyecek sıkıntısı çekmekte olduğundan dolayı askerlerinden büyük bir kısmı onu terk ederek Süleymanşah'a katıldılar. Hemen ardından, Mirdasî emiri Şebîb ve Mansûr yanlarına aldıkları Benû Kilâb kabilesi kuvvetleri ile Antakya'ya giderek Süleymanşah ile birbirlerine karşı düşmanlık yapmayacaklarına dair bir anlaşma yaptılar¹⁵³³.

İbn Cehîr'in el-Cezîre'ye gönderilmesi idarî açıdan bölgedeki Selçuklu yönetiminde yeni bir tarzın başlangıcı olmuştur. Daha önce bölgede bulunan yerel emirliklere herhangi bir müdahalede bulunulmazken İbn Cehîr ile bölge, has adamlara verilerek yeni idarî nizam tarzıyla tanışmıştır. 477-498/1084-1105 yılları arasındaki

¹⁵³⁰ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 144-145.

¹⁵³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 127; Müneccimbaş, nr. 2102, vr. 346; Sâ'ig, I, 151.

¹⁵³² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212.

¹⁵³³ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 86.

dönemi kapsayan bu evrede bir taraftan bölgedeki şehirler has adamlara verilirken, diğer taraftan da bölgeye Türk idareciler tayin edilerek vasall devletlerin üçüncüsü olan ve Türk olmayan emirler tarafından yönetilen statüdeki emirliklere son vermek için çabalar yoğunlaşmıştır. İbn Cehîr ve oğlu komutasında gönderilen Selçuklu birliklerinin el-Cezîre'ye gelmesinin diğer önemli sonucu, Amid, Meyyâfârîkîn, Ahlat gibi şehirlerin ele geçirilmesi ile birlikte, bölgede gittikçe etkisini artıran Türkmen göçleri ile Türkleşmenin artması olmuştur¹⁵³⁴.

3.1.18. Ukaylî-Anadolu Selçuklu Münasebetleri

Müslim b. Kureyş'in Kuzey Suriye'de yayılma politikası gütmesi, bölge üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen Tutuş ve hemen ardından da Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleymanşah ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Tutuş ile yapmış olduğu mücadeleler neticesinde Fatımîler ile ittifak kurup Dımaşk'ı kuşatmış ve hemen ardından da Fatımî yardımı gelmediği için geri çekilmek zorunda kalmıştır. Büyük Selçuklu devleti tarafından İbn Cehîr komutasında Diyâr-ı Bekr bölgesine askerî birliklerin sevk edilmesi, bölgede bulunan yerel emirleri Selçuklu birliklerine karşı ortak hareket etmeye itmiş ve bu da Ukaylîler açısından olumsuz neticeler vermiştir. Ukaylîler'in, Selçuklular'a karşı Mervânîler'e destek vermesi bizzat Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın bölgeye yürümesine sebep olmuş ancak Selçuklu ailesi içerisinde taht kavgalarının ortaya çıkması ve Sultan Melikşah'ın Tekiş üzerine yürümesi ile Müslim'e ait olan topraklar kendisine iade edildiğinden Ukaylîler varlıklarını bir süre daha devam ettirmişlerdir.

Varlığını bir süre daha devam ettiren Ukaylîler'in karşısına, Anadolu'ya hâkim olan ve burada devlet kurarak sınırlarını güney ve doğuya yaymak isteyen Kutalmış oğlu Süleyman-şah çıkmıştır. Malazgirt savaşından hemen sonra Selçuklular'ın Anadolu'ya girmelerini engelleyecek herhangi bir güç kalmamış ve bunun neticesinde Bizans'ın içinde bulunduğu dâhili vaziyet Türkler'in Anadolu içlerine rahatça girmelerini sağlamıştır. Siyasî otorite zaafından yararlanarak Anadolu'ya yerleşen Türkmenler, Selçuklu aile fertlerinden biri olan Süleymanşah'ın gelişi ile onu

¹⁵³⁴ Bosworth, *İslam Devletleri*, 139.

kendilerine önder olarak kabul etmiş ve İznik şehrini ele geçirerek yeni kuracakları devlete merkez yapmışlardır (471/1078)¹⁵³⁵.

Süleymanşah, Bizans ile yapmış olduğu mücadelelerde başarı elde ederek 1081 yılında imzaladığı Dragos suyu antlaşmasından sonra yönünü güneye çevirmiştir. Süleymanşah, Ukaylî emiri Müslim'e yıllık vergi vermek şartıyla bölgede varlığını sürdüren Ermeni krallığı ile temasa geçmiştir. Bu eylem Süleyman-şah ve Ukaylî güçlerini ileride karşı karşıya getirecek ve her iki hükümdarın da ölümüne sebep olacak bir dizi savaşlar serisinin başlangıcı olmuştur.

Ukaylî emiri Müslim ile Süleymanşah'ı karşı karşıya getiren en önemli husus Antakya üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesiydi. Antakya, bu sıralarda aslen Vaspuragan Ermenileri'nden olan Philaretos Brachamios adında birinin elinde bulunuyordu¹⁵³⁶. Ermeniler, Bizans'a tabi olarak Fırat nehrinin doğu kesimlerinde dağlık bölgelerde varlıklarını sürdürürken, gerek mezheb ayrılıkları ve gerekse de Bizans takibatından dolayı büyük sıkıntılara maruz kalmışlardı. Malazgirt savaşı ile birlikte Bizans baskısının artmasından dolayı Fırat'ın batı taraflarında yayılmaya başladılar. Ukaylî tarihi açısından Ermeniler'in önemi Philaretos Brachamios'un Malazgirt mağlubiyetini değerlendirerek Maraş ve çevresini ele geçirmesi ile ortaya çıktı.

Romanos Diogenes döneminde, Palu'daki Bizans birliği komutanı olan Philaretos, Bizans'ın yenilmesinden istifade ile Maraş'ı ele geçirerek küçük bir prenslik kurdu. Yaklaşık 20 bin kişilik askerî bir birlik oluşturmaya muvaffak olan Philaretos kısa zaman içinde Samsat'ı ele geçirerek Antakya üzerine akınlara başladı (1073). Meydana gelen tehlikeli durum karşısında Bizans, İzak Komnenos'u Antakya'ya vali olarak tayin etti. Ancak 1074 yılından sonra Bizans'ın gerek Bulgar isyanı ve gerekse de Nestor isyanı, açlık gibi sorunlarla karşılaşmasından dolayı dikkatini başka yönlere vermesi,

¹⁵³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 138-139.

¹⁵³⁶ Ermenî nüfusunun Kapadokya ve Kilikya bölgesinde artmaya başlaması Süryanî Mihael'in ifadesiyle 989 yılından itibaren başlamıştır. II. Basil'in Senakherim'in memleketini almasından sonra Kapadokya bölgesi onlara verilmiştir. Böylece Ermeniler Kapadokya, Kilikya ve Suriye'ye yayılmaya başlamışlardır(Bkz: Süryanî Mihael, I, 224); Ebru Altan, "Ortaçağ'da Antakya (969-1098), *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2008, s. 328.

Philaretos'a genişleme fırsatı verdi¹⁵³⁷. Böylece güçlenen Philaretos, 1077/1078 yılında Urfa'yı¹⁵³⁸ ele geçirerek Maraş, Malatya, Samsat şehirlerini kapsayacak şekilde sınırlarını genişletti¹⁵³⁹. Philaretos bu önemli fetihlerden sonra Kâhta, Hısn-ı Mansur ve Gerger kalelerini de hâkimiyeti altına aldı¹⁵⁴⁰.

Bizans adına Antakya hâkimi olan İzak Komnenos'un 1078 senesinde yeni imparator tarafından İstanbul'a çağrılması üzerine, yerine atanan Ermenî asilzadelerden Vasak Pahlavuni'nin Antakya çarşısında öldürülmesinden sonra şehre davet edilen Philaretos, davete uyarak şehrin idaresini ele geçirdi. Bu şekilde Urfa, Maraş, Misis, Tarsus, Raban, Keysun gibi topraklara Antakya'yı da eklemeyi başardı¹⁵⁴¹.

Antakya'da bulunan Philaretos, katı tutumundan dolayı halkın tepkisini çektiğinden halk tarafından dışlanmaya başlandı. Bu sebepten şehir halkı Ukaylî emiri Müslim b. Kureyş'i Antakya'ya davet etti. Ancak Antakya'ya kaçan Müslim'in Hristiyan kâtabi durumu Philaretos'a bildirdi. Bunun üzerine Müslim'i davet eden 300 kişi öldürüldü ve böylece bu teşebbüs akamete uğradı¹⁵⁴². Philaretos, halkın olumsuz tutumundan dolayı elindeki toprakları muhafaza edebilmek için Bizans imparatoruna bağlılığını sunarken, aynı zamanda Musul ve Haleb emiri Şerefüddeve Müslim'e, Anadolu hâkimi Süleymanşah'a, Suriye meliki Tacüddeve Tutuş'a vergiler ve hediyeler vermek suretiyle varlığını sürdürdü¹⁵⁴³.

Ukaylîler 473/1080-1081 yılında Haleb'e hâkim olduktan sonra Antakya hakimi Philaretos, Ukaylîler'e vergi ödemek suretiyle bağlılığını bildirdi¹⁵⁴⁴. Müslim, Antakya hâkiminden vergi almakla yetinmeyip daha önce Antakya hâkimi Philaretos'un almış

¹⁵³⁷ Anna Kommena, *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, (çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 61; Süryanî Mihael, II, 30; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 60-64; Sevim, *Suriye Selçukluları, I*, 80; Ebru Altan, 328.

¹⁵³⁸ Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 14; amlf., *Suriye Selçukluları, I*, 80; Ebru Altan, 328.

¹⁵³⁹ Süryanî Mihael, II, 30-31; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 14; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi, II, (Malazgirt'ten Miryokefalon'a), (1071-1170)*, Karam Yayınları, Çorum, s. 44-48; Ebru Altan, s.328.

¹⁵⁴⁰ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 116; Ebru Altan, s.328.

¹⁵⁴¹ Süryanî Mihael, II, 30-31; Ebru Altan, s.329.

¹⁵⁴² Ebru Altan, s.330.

¹⁵⁴³ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 75-76; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.96; Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 505; Ebru Altan, s.329; Bu yıllık verginin 30.000 altın olduğu kabul edilmektedir. Bkz: Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 64; amlf., *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 15-16.

¹⁵⁴⁴ Streck, "Antakya", *İA*, I, s. 456

olduğu Samsat şehrini ele geçirdi (477/1084)¹⁵⁴⁵. Anadolu Selçuklu emiri Süleymanşah'ın gelişine kadar Antakya ve çevresindeki siyasî durum bu şekildeydi.

3.1.19. Süleymanşah'ın Antakya'yı Fethi

Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleymanşah, Bizans ile yaptığı mücadelenin sonucunda Dragos çayı (1082) sınır olmak üzere¹⁵⁴⁶, batı sınırını yapmış olduğu bir anlaşma ile emniyet altına aldıktan sonra güneye yöneldi¹⁵⁴⁷. Bu esnada doğuda bulunan Mervânî ve Ukaylîler ise Hıristiyan unsurlardan endişe duymadıkları için¹⁵⁴⁸ onlardan vergi almakla yetinmekteydiler. Süleymanşah'ın güneye yönelmesi Ukaylî-Anadolu Selçuklu birliklerini karşı karşıya getirdi.

Güney yönünde faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlayan Süleymanşah, Antakya'dan önce ilk olarak Tarsus (475/1082)¹⁵⁴⁹, ardından Adana, Masîsa (Misis) ve Ayn Zerba (Anazarba) kalelerini ele geçirdi (1083). Bunun yanı sıra Süleymanşah, Antakya'ya hareket etmeden önce Malatya'yı vergiye bağlayarak¹⁵⁵⁰ bu yönden gelebilecek tehlikelere karşı kendisini güvenceye aldı¹⁵⁵¹. Böylece Antakya yönetimini elinde bulunduran Ermenî Philaretos'un üzerine yürümek için hazırlıklara başladı¹⁵⁵².

Antakya çevresindeki stratejik mevkiileri ele geçiren Süleymanşah bundan sonra fırsat kollamaya başladı. Kötü bir ahlaka sahip olduğundan, halk tarafından sevilmeyen Antakya hâkimi Philaretos, aynı zamanda oğlunu da tevkif ederek ona kötü muamelede bulununca, hapiste bulunan Urfa valisinin oğlu Barsam, 477/1084 senesinde babasının Antakya'dan Urfa'ya gitmesini fırsat bilerek, İsmail adlı Müslüman vali ile anlaşma

¹⁵⁴⁵ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 331.

¹⁵⁴⁶ Anna Kommena, 126; Osman Turan, "Süleyman-Şah I.", *Makaleler*, Haz. Altan Çetin-Bilal Koç, Ankara 2010, s. 730; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 74; amlf., *Selçuklu Tarihi*, s. 67; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990, s. 30.

¹⁵⁴⁷ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 60; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 139; Turan, "Süleyman-Şah I.", 730; Antakya'nın başında bulunan Philaretos.Ortaçağ Müslüman yazarlar tarafından el-Ferdros veya el-Fedros olarak adlandırılmaktadır(Bkz: İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 6).

¹⁵⁴⁸ Claude Cahen, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (çev. Zeynep Kerman), *Türkler Ansiklopedisi*, c. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 212.

¹⁵⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; el-Kudâ'î, s. 202.

¹⁵⁵⁰ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 74; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 30; Turan, "Süleyman-Şah I.", s. 739.

¹⁵⁵¹ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 6; amlf., *el-Kâmil*, VIII, 518.

¹⁵⁵² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; Takkûş, *Tarihu Selâcîka*, s. 139; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 74; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 30.

yapıp isyan etti¹⁵⁵³. Barsam hapisten kurtulduktan sonra İznik'e giderek Süleymanşah'ın Antakya'yı alması için teşviklerde bulundu¹⁵⁵⁴. Barsam'ın Süleymanşah'ı Antakya'ya davet etmesinden sonra¹⁵⁵⁵ harekete geçen Süleymanşah, Tutuş ve Süleymanşah'ın haber almasını engellemek için yanında bulunan 300 piyade¹⁵⁵⁶ ile gündüz dinlenerek, gece yürüyüşü ile büyük bir gizlilik içinde yola koyuldu¹⁵⁵⁷ ve Anna Komnena'ya göre yanında bulunan Philaretos'un oğlu ile birlikte 12 günde Antakya önlerine vardı¹⁵⁵⁸. Antakya önlerine hiç kimsenin haberi olmadan ulaşan Süleymanşah, bir gece vakti ordusu tarafından surlara asılan merdiven ve ipler ile¹⁵⁵⁹ İsmail ve Barsam'ın yardımı ile birlikte, Faris kapısından¹⁵⁶⁰, 10 Şaban 477/12 Aralık 1084 yılında Pazar günü 280 kişi ile gizli bir şekilde Antakya'ya girdi¹⁵⁶¹.

Surları tırmanan askerler şehrin kapılarını açarak orduyu içeriye aldılar. Selçuklu ordusunun bu hamlesi kalede bulunan muhafızlar tarafından fark edilmedi ve sabah olduğunda Selçuklu birliklerini karşılarında gören şehir ahalisinden bir kısmı öldürülürken bir kısmı da kaçmak isterken surlardan atlayıp kurtuldu. Ancak surlardan

¹⁵⁵³ Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 139; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 81; Takkûş, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, 57.

¹⁵⁵⁴ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 77; Turan, "Süleyman-Şah I.", s. 740; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 30; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, 57; Bizans ile münasebetleri iyi olmayan Philaretos.onlara karşı kendisini güvenceye almak için Melikşah ile dostane ilişkiler kurdu. Kaynaklarda Süleymanşah'ın Antakya üzerine yürümesinin sebeplerinden biri de Melikşah ile Ermeni kralı arasında dostane ilişkilerin başlaması olarak gösterilmektedir. Bunun yanı sıra Süleymanşah'ın, Philaretos'un Büyük Selçuklu Devleti ile kurduğu ittifakı ortadan kaldırmak için harekete geçtiği ifade edilmektedir. Bkz: Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 139. Bunların yanı sıra Süleymanşah'ı Antakya üzerine iten etmenlerden biri de 358/968-969 yılından beri Bizans'ın elinde bulunan Antakya'da Müslüman hakimiyetini yeniden tesis etme düşüncesinin bulunduğu da ifade edilmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, s. 6; İbnü'l-Esîr Antakya'nın 359/969-970 yılında Bizanslılar'ın eline geçtiğini ifade etmektedir(Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 518).

¹⁵⁵⁵ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 60; İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre Süleymanşah Philaretos'un kötü davrandığı halk tarafından şehre davet edildi. Ancak Süleymanşah buraya geldiğinde halkın ona karşı savunma tedbirleri alması bu durumun gerçekliğini şüpheye düşürmektedir(Bkz: İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 6); Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 122.

¹⁵⁵⁶ el-Azimî, s. 352; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 139; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 84; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 58; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 72; amlf., "Süleyman-Şah I.", s. 740; Süryanî Mihael Süleymanşah'ın 3.000 kişilik bir atlı grup ile Antakya önlerine geldiği ve şehri ele geçirdikten sonra burada bulunan Cassianus kilisesini camiye dönüştürdüğünü aktarmaktadır(Bkz: Süryanî Mihael, II, 30).

¹⁵⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 213; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 77; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 30; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 122.

¹⁵⁵⁸ Anna Komnena, 194; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 71.

¹⁵⁵⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229.

¹⁵⁶⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 213; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 32; amlf., *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 58.

¹⁵⁶¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 213; Kayaoğlu, s. 23; es-Suyûtî, 394; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 77.

atlayanların bir kısmı da öldü¹⁵⁶². Antakya'ya giren Selçuklu birlikleri halk ve ordu tarafından fark edilmedi. Bu askerlere daha sonra gelen İbn Mencek adlı bir komutan, maiyetinde bulunan 300 kişi ile birlikte katıldı. Süleymanşah 15 Şaban 477/13 Aralık 1084 yılında el-Kasyân'da Cuma namazını kılarak şehre hâkim oldular¹⁵⁶³. 15 Şaban 477/13 Aralık 1084 tarihinde şehri, 12 Ramazan 477/12 Ocak 1085'te ise iç kalenin ele geçirilmesinden sonra, Süleymanşah Ayıntab, Harim, Tell Başır, Raban, İskenderun ve Süveydiye'yi (Samandağı) de ele geçirdi¹⁵⁶⁴.

Antakya'ya hâkim olan Süleymanşah ordusuna halka karşı kuvvet kullanmayı, evlere girmeyi ve şehir halkı ile evlilik yapmayı yasakladı. Böylece şehirde Selçuklu hâkimiyetinde emniyet ve istikrar arttı¹⁵⁶⁵. Süleymanşah, Antakya'yı ele geçirdikten sonra durumu müjdeleyerek Melikşah'a bildirdi¹⁵⁶⁶. Ayrıca şehirde adil bir yönetim stratejisi takip ettiğinden halk kendisinden yana tavır aldı. Nitekim Süleymanşah, şehri aldıktan sonra Müslim ile durumunu düzeltmek için ona ele geçirdiği ganimetlerden en güzelini hediye olarak gönderdi¹⁵⁶⁷. Süleymanşah'ın Antakya'ya hâkim olması, onu Suriye meliki Tutuş ve Haleb hâkimi Müslim ile karşı karşıya getirmesi kaçınılmazdı. Antakya'yı kaybeden Philaretos ise Melikşah'ın yanına giderek Müslüman oldu¹⁵⁶⁸ ve daha sonra kendisine 1087 senesinde Maraş şehri verildi¹⁵⁶⁹.

3.1.20. Antakya'nın Fethi Karşısında Müslim'in Tutumu

Antakya'nın Süleymanşah tarafından ele geçirilmesinden sonra Müslim Antakya hâkiminden almakta olduğu cizye gelirini kaybetmiştir. Bu sebepten Ukaylî emiri Süleymanşah ile mücadeleye girişmiştir. Ancak kaynaklarda, Müslim'in Süleymanşah'a

¹⁵⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 139; Sâ'ig, I, 152.

¹⁵⁶³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 213; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 84.

¹⁵⁶⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 213; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 10-11; Merçil, "Türkiye Selçukluları", 505; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 77; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 32; el-Azimî ve İbn Kesîr bu kalenin Ramazan 477/Ocak 1085 yılında alındığını, ancak ayın hangi günü olduğunu belirtmemişlerdir (Bkz: el-Azimî, s. 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 257); Masudul Hasan, *History of İslam*, I, 436; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 58-59; Sâ'ig, I, 152.

¹⁵⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; el-Aynî, nr. 2317, vr. 87; Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 140; Turan, "Süleyman-Şah I.", s. 741.

¹⁵⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; İbn Vâsıl, I, 14.

¹⁵⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 214; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229.

¹⁵⁶⁸ Süryanî Mihael, II, 30-31.

¹⁵⁶⁹ Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 78.

karşı harekete geçmesinde Melikşah'ın tesirinin de olduğu aktarılmaktadır. Nitekim Müslim b. Kureyş'in, Melikşah ile yapmış olduğu düşünülen gizli bir antlaşmadan dolayı Süleymanşah'a karşı harekete geçtiği ifade edilmektedir¹⁵⁷⁰. Daha önce el-Cezîre'ye gelen Melikşah, el-Bevâzîc'de bulunduğu sırada Tekiş'in isyanından dolayı geri dönmek zorunda kalmış ve bundan dolayı da Müslim'e topraklarını iade etmiştir. Melikşah'ın el-Cezîre'den ayrılmasından sonra Müslim'in askerlerinin bir kısmı erzak sıkıntısından dolayı Süleymanşah'ın saflarına katılmışlardır¹⁵⁷¹.

Müslim ve Süleymanşah arasında yaşanan mücadelede dikkati çeken diğer önemli nokta ise Melikşah ile arasını düzelten Müslim'in idaresinin, Haleb'de bulunan Ahdâs birliklerinin başı eş-Şerîf Hasan el-Hutaytî ve Müslim'in bazı yakınları tarafından iyi karşılanmadığıdır. Nitekim mallarının yağmalanmasından korkan Ahdâs ve Müslim'in ashâbi derhal harekete geçerek Müslim ile Süleymanşah'ın aralarını bozmak için çaba göstermişlerdir. Bunu teyid eden en önemli husus İbnü'l-Adîm'in, "*fitnenin Suriyelilerin silahı olduğu*" şeklindeki ifadesidir¹⁵⁷². Böylece Müslim ve Süleymanşah arasındaki münasebetler gittikçe bozulmaya başlamıştır.

Antakya'nın elden çıkmasıyla, Müslim bölgede uzun mücadeleler sonucunda kazandığı desteği de kaybetmiştir. Suriye'de bulunan ve eski mevkilerini kazanmak isteyen Benî Kilâb kabilesi mensupları, Müslim'den uzaklaşarak Süleymanşah'ın tarafına geçmişlerdir. Süleymanşah'a katılan Kilâb kabilesi, Müslim'in topraklarına saldırmak için yağmalara başlamışlardır. Ancak yağmalardan dolayı, Müslim tarafından cezalandırılmaktan korkan bu gruplar daha sonra Asfûnâ'ya kaçmışlardır¹⁵⁷³.

Müslim meydana gelen eylemler karşısında kendisini güvenceye almak ve yardımcı kuvvetler bulmak için çalışmalarına başlamıştır. Bu sebepten Müslim, Amid suları önünde kendisini kurtaran Artuk Bey'e müracaatla Süleymanşah'a karşı yardım istemiştir. Artuk Bey, Fahruddevle olayında Melikşah'a karşı kırgınlık hissettiğinden ve Anadolu'dan alınmasında önemli tesirinin olduğunu düşündüğü Süleymanşah'a karşı, Müslim'in önerisini kabul ederek anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre:

1- Müslim, Artuk Bey gibi, Sultan Melikşah'a tabilikten ayrılacak,

¹⁵⁷⁰ Sobernheim, "Muslim b. Kuraysh", *EI*, VII, 693; Turan, "Süleyman-Şah I.", s. 742.

¹⁵⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 214.

¹⁵⁷² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 214.

¹⁵⁷³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215.

2- Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti hükümdarı Tutuş Büyük Sultan olarak tanınacak,

3- Sünnî Bağdad Abbasi Halifeliği'nden ilgi kesilerek Şi'î Mısır Fatimî Halifeliği'ne bağlanılacak¹⁵⁷⁴.

Müslim ve Artuk Bey anlaşmaya vardıldıktan sonra Suriye meliki Tutuş'u da buna dahil etmek için çalışmalarda bulundular. Öncelikle bölgede yaşananlar hakkında ona bilgi verdiler. Bunun yanı sıra müttefik arayışlarına devam eden Müslim, amcası Mukbil b. Bedrân'ı Mısır'a gönderip "Irak, el-Cezîre, Suriye ve Filistin'in ele geçirilmesi ve Tutuş'un sultanlığı altında kurulacak olan yeni bir devletin Şi'î inançlı olacağı ve kendilerini tanıyacağını, bütün bunları gerçekleştirebilmek için de kendilerine askeri yardımın gerekli olduğunu" söyleyerek yardım teklifinde bulundu. Müslim'in teklifine olumlu cevap veren Fatimî el-Mustansır, durumu açıklığa kavuşturmak yani gelişmeler hakkında bilgi edinmek için veziri Bedrülcemalî'nin oğlu Efdâl'ı bir heyet başkanlığında Mukbil ile birlikte Dımaşk'a gönderdi. Burada Tutuş ile müzakere halinde olan elçilik heyetinin temasları sırasında Müslim'in Süleymanşah'a karşı yenildiği haberi üzerine görüşmeler akamete uğradı. Buna rağmen Mukbil, el-Cezîre'ye giderek Artuk Bey'e, Müslim'in öldürülmüş olmasına rağmen "Dımaşk'a giderek orada müzakerelere katılması gerektiğini" bildirdi. Müslim'in ölümüyle Mukbil'in önerisinin gerçekleşme ihtimalinin olmadığını düşünen Artuk Bey ise Dımaşk'a gitmedi¹⁵⁷⁵.

Müslim müttefik arayışı dışında, güvenliğini sağlamak için bulunduğu şehrin tahkimatını yaptırdı¹⁵⁷⁶. Bu tedbirlerin yanı sıra, buradan elde etmekte olduğu önemli geliri kaybetmemek için¹⁵⁷⁷ Süleymanşah'a elçiler gönderip mektuplar vasıtasıyla daha önce Philaretos'un kendisine gönderdiği cizyeyi istedi¹⁵⁷⁸ ve aksi takdirde kendisini

¹⁵⁷⁴ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 86.

¹⁵⁷⁵ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 87.

¹⁵⁷⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229.

¹⁵⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 214; Merçil, "Türkiye Selçukluları", 505; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 79.

¹⁵⁷⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 129; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 8; İbnü'l-Verdî, I, 531; İbn Vâsıl, I, 15; İbn Haldûn, I, 1641; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 409; Bischoff, s. 76; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sobernheim, "Muslim b. Kuraysh", *EI*, VII, 693; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 122; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 59; Seyfullah Kara'nın vermiş olduğu bilgiye göre Süleymanşah'tan vergi talep eden kişinin Şerefüddeve Ali olduğu ifade edilmektedir. Ancak burada bir isim karışıklığı bulunmaktadır. Zira vergiyi talep eden

Sultan'a karşı gelmekle korkuttu¹⁵⁷⁹. Süleymanşah da cevaben: “*Sultana itaat meselesine gelince, itaat benim uygulayıp yapa geldiğim şeydir; hutbeyi onun adına okutur, ülkede sikkeyi de onun adına bastırırım. Sultan'a Allah'ın Antakya ve diğer küffar şehirlerinin fethini ancak kendisinin yüzü suyu hürmetine bana nasip ettiğini bildirdim. Benden önceki Antakya hâkiminin gönderdiği haraca gelince; o bir kâfirdi, bu sebeple hem kendisinin hem de adamlarının baş vergisini(Cizye) gönderiyordu. Ama ben Allah'a şükür Müslüman'ım, sana hiçbir şey göndermem.*” şeklinde karşılık vererek Müslim'in teklifini kabul etmedi¹⁵⁸⁰.

Süleymanşah'ın gönderdiği cevap karşısında hiddetlenen Müslim, Antakya ve çevresinde Süleymanşah'a ait olan yerleri akınlar yapmak suretiyle yağmalarda bulundu¹⁵⁸¹. Buna misilleme olarak Süleymanşah'ın, Müslim'in toprakları Haleb, Sermîn, Bezâ'â üzerinde saldırılarının artması ve veziri Ebû'l-İzz b. Sadaka'nın da bu saldırılara karşı koyamaması üzerine Müslim, vezirinin mallarını müsadere ettikten sonra onu tevkif etti. Ebû'l-İzz'in tutuklanmasından sonra Müslim, Haleb'teki işleri düzenlemesi için İbnü'l-Hülzûn'ü gönderdi. İbnü'l-Hülzûn Haleb'e vardıktan sonra Süleymanşah'tan barış önerisiyle gelen mektup Haleb'e ulaştı¹⁵⁸².

Müslim, İbn Hülzûn'u tayin ettikten sonra onu Süleymanşah'a göndererek Antakya'dan almakta olduğu cizyede ısrarını bildirdi¹⁵⁸³. Antakya çevresinde Müslim tarafından gönderilen birliklerin yağma faaliyetlerinin artması üzerine, Süleymanşah Haleb¹⁵⁸⁴ Menbic ve Ma'arra şehirlerine birlikler göndererek buraları yağmalattı¹⁵⁸⁵. Süleymanşah, halkın şikâyetlerinden dolayı, “*Yapılan bu tür işlerden son derece nefret ederim, fakat emiriniz beni bu tür işlere zorladı. Benim Müslüman'ın malını yağma*

Şerefüddeve'nin adı Ebû'l-Mekârim Müslim b. Kureyş'tir. Bkz: Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni, Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2006, s. 145.

¹⁵⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 129; amlf., *et-Târihü'l-Bâhir*, 6; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; Bischoff, s. 76; İbn Vâsıl, I, 15; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 129; amlf., *et-Târihü'l-Bâhir*, 6; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; Bischoff, s. 76; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Bu karşılıklı konuşma İbnü'l-Adîm'de “*Bu cizye Rumlar üzerinedir. Cihada katılanlar içindir. Ben cihad yaptım ve böylece Antakya Müslümanların oldu. Nasıl olur da bundan sonra sana cizye vereyim?*” şeklinde geçmektedir. Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 214; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 59.

¹⁵⁸¹ İbn Vâsıl, I, 15; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 332; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 409.

¹⁵⁸² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 88; Ebû'l-İzz'in tevkif edilmesinde halktan fazla vergi toplamasının yanı sıra halkın mallarını müsadere etmesinin de etkisi olmuştur. Bkz: İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4525; amlf., *Zübde*, s. 206; el-Me'âzîdî, s. 158-159.

¹⁵⁸³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229.

¹⁵⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 129.

¹⁵⁸⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 229.

etmek ve şeriatın yasakladığı bir malı almak gibi bir âdetim yoktur."¹⁵⁸⁶ şeklinde üzüntüsünü bildirdi. Nitekim Süleymanşah, halktan özür dileyerek mallarını geri verdi ve geri çekildi¹⁵⁸⁷.

Süleymanşah'ın saldırılarından dolayı zor durumda kalan Müslim, Kabûsiyye'den mallarının ve adamlarının bulunduğu Haleb'e geldi. Haleb'e vardığında, Haleb Ahdâs emiri İbnü'l-Hutayfî el-Hâşimî ile şehri korumakla görevli bulunan Müslim'in kardeşi Ali arasında, Ali'nin halka zulmettiği iddiasıyla sorunlar yaşanmaktaydı. İbnü'l-Hutayfî Antakya'yı ele geçiren Süleymanşah'ın halka adil davrandığını ancak bunun aksine Ali'nin burada zulüm yapmasının halkın Süleymanşah'ı buraya davet etmeye sevk edeceğini ileri sürerek Müslim'i kardeşi Ali konusunda uyardı. Bunun üzerine Müslim şehre gelerek kardeşini tevkif etti. Müslim tevkif ettiği kardeşinin iktası olan Menbic şehrini ve kardeşi Ali'den müsadere ettiği malların karşılığı olarak on bin altın aldı. Ancak kendisini burada güvencede göremeyen Müslim, Ebû Kubeys adında, ele geçirilmesinin zor olduğu iddia edilen bir kale satın alarak mallarını buraya nakletti¹⁵⁸⁸. Müslim'in kardeşi Ali b. Kureyş'in mallarını müsadere etmesi ve onu tutuklamasından dolayı İbnü'l-Hutayfî, bir süre sonra Ali'ye karşı uygulanan tutumdan rahatsız oldu ve buna karşı çıktı. Yaşananlar dışında şehir ahali durumundan memnun bulunuyordu¹⁵⁸⁹. Müslim'in Süleymanşah ile mücadelesi esnasında el-Cezîre siyasî istikrar bozuldu. Bunun yanı sıra Ukayliler'in bölgedeki hâkimiyeti de zayıflamaya başladı. Ukayliler'in içinde buldukları durumdan istifade eden Mervânî emiri Nizameddin'in oğlu Mansûr, Mardin ve ona bağlı yerleri ele geçirerek buradaki Ukaylî hâkimiyetini sona erdirdi¹⁵⁹⁰.

3.1.21. Kurzâhil Savaşı ve Müslim'in Ölümü

Süleymanşah'ın Antakya'yı ele geçirmesinden sonra korkuya kapılan Müslim, Haleb'e gelerek burada konakladı ve savaş için hazırlıklara başladı. Müslim yanına aldığı Ukaylî kabilesinden 4.000 kişiyle, Sümeysat (Samsat) Ermenileri'nden oluşan bir

¹⁵⁸⁶ İbnü'l-Esir, *et-Târîhü'l-Bâhir*, 6; amlf., *el-Kamil*, X, 129; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 231; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Mustafa Keskin, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 534.

¹⁵⁸⁷ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. 60.

¹⁵⁸⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 230; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215.

¹⁵⁸⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215.

¹⁵⁹⁰ Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.120; Sâ'ig, I, 151.

kuvvet, Haleb Ahdâs'ından 600 kişi ve para karşılığında tuttuğu¹⁵⁹¹ Harput'taki Türkmen emir Çubuk Bey ile birlikte Antakya üzerine yürüdü¹⁵⁹².

Antakya üzerine yürüyen Müslim, ilk olarak Haleb'in kuzey-batısındaki Azâz yöresine geldi (Safer 478/Mayıs-Haziran 1085). Savaş öncesinde Müslim'in yanında bulunanlar, Haleb'e dönmesini ve burada Süleymanşah ile barış görüşmeleri yapmasını tavsiye etmelerine rağmen Müslim bunu kabul etmedi. Müslim, Benî Kilâb'ın da içinde yer aldığı sayıları 6 bini aşan askerî birliklerle, Azâz'dan hareketle Antakya'ya doğru ilerledi¹⁵⁹³. Afrîn nehri kıyısında Kurzâhil adı verilen mevkiye geldiklerinde burada kamp kurdu. Kurzâhil'de bir araya gelen Müslim'in ordusu arasında samimiyet yani birlik bulunmuyordu. Savaş öncesinde kamp kurdukları yerde, Müslim ve amcasının çocuklarına karpuz getirildiği vakit, amcasının oğlu Müslim'e “*bu yiyeceği yiyin ve kim yaşarsa yanındakilere bildirsin, kim ölürse de Allah'la karnı tok bir şekilde buluşur*” diyerek şiir okudu. Müslim de “*İyimserliğimle bizi öldürdün ya amcaoğlu*” şeklinde cevap verdi¹⁵⁹⁴.

Müslim'in Kurzâhil'e varmasından sonra Süleymanşah, topladığı 4.000 kişilik ordu ile harekete geçti¹⁵⁹⁵. Müslim ve Süleymanşah'a bağlı birlikler arasında, Antakya'ya bağlı Amik ovasında¹⁵⁹⁶ Afrîn nehri kıyısında¹⁵⁹⁷ 24 Safer 478/20 Haziran 1085¹⁵⁹⁸ senesinde *Kurzâhil* adlı mevkiye¹⁵⁹⁹ meydana gelen savaşta, Müslim zor

¹⁵⁹¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 230.

¹⁵⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 129; İbn Haldûn, I, 1641; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 79; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 60.

¹⁵⁹³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 88; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Süryani Mihael bu olayın gerçekleştiği tarih olarak 1103 yılını vermektedir(Bkz: Süryani Mihael, II, 37).

¹⁵⁹⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215.

¹⁵⁹⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 89.

¹⁵⁹⁶ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, s. 88; amlf., *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 59; Mustafa Keskin, 534.

¹⁵⁹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 192; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 88; Turan, “Süleyman-Şah I.”, s. 742; Sibt İbnü'l-Cevzî, İbn Kalânîsî'den yaptığı alıntıda bu savaşın Sıffîn ırmağı civarında meydana geldiğini ifade etmektedir.(Bkz: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 235).

¹⁵⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 129; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 8; İbnü'l-Verdî, I, 531; İbn Vâsıl, I, 15; eş-Şeyhü'l-Mekîn Circis b. el-Amîd, s. 486; Bischoff, s. 76-77; Bu savaşın tarihi İbnü'l-Kesîr tarafından Şaban 477/Aralık 1084 ayı olarak verilmektedir(Bkz: İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 257); Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.96; Merçil, “Türkiye Selçukluları”, 505; Mustafa Keskin tarafından verilen bilgiye göre Amik ovasındaki savaş 23 Haziran 1085 yılında gerçekleşmiştir(Bkz: Mustafa Keskin, 534); Sibt İbnü'l-Cevzî Müslim'in 477/1084-1085 yılında öldüğünün doğruya daha yakın olduğunda ısrar etmektedir(Bkz: Sevim, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi”, s. 65); İbn Hallikân Müslim ve Süleymanşah arasında Antakya kapısı önlerinde meydana gelen savaşın 18 Safer 478/15 Haziran 1085 yılının Cuma gününde meydana geldiğini kaydetmektedir(Bkz: İbn Hallikân, V, 268).

durumda düştü ve sol kanadında sadece Numeyr kabilesine mensup kuvvetler kaldı¹⁶⁰⁰. Müslim'in askerleri ona kızgın olduklarından savaşmaktan imtina ettiler¹⁶⁰¹. Savaş esnasında batmakta olan ikinci güneşinin Müslim'in ordusunun gözlerine karşı gelmesinden dolayı ordunun morali bozuldu. Çubuk Bey'in taraf değiştirmesi ve Kilâb kabilesinden¹⁶⁰² Haleb hâkimi Mirdâsî Şebîb ve Mansûr'un Süleymanşah'a katılması¹⁶⁰³ ile Müslim'in askerleri savaşa devam edemeyerek bozulup, geri çekildiler.

Müslim, kendisini şiddetle takip eden Türk askerlerinin mızrakları altında “*Ey uğursuz Şam (Suriye) ülkesi*”¹⁶⁰⁴ diyerek kendi askerlerinin ihaneti sonucu mağlup olduktan sonra, ihanetine uğradığı askerleri tarafından savaş alanında kaçarken öldürüldü¹⁶⁰⁵. Müslim'in ölmeden önce “*Ey Uğursuz Şam*” ifadesi ile yanında bulunanları ölümünden sorumlu tutarak ithamda bulunduğu ifade edilmektedir¹⁶⁰⁶. Müslim, ağır mağlubiyet neticesinde öldürüldüğü vakit 45 yaşında bulunuyordu¹⁶⁰⁷. Savaşta yaklaşık 400 Haleb Ahdâs'ı öldürüldü ve askerleri de yağmalandı¹⁶⁰⁸. Müslim'in naaşı taşınarak Haleb önlerinde getirildi ve Haleb kapısına defnedildi¹⁶⁰⁹.

¹⁵⁹⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 192; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; el-Azîmî'de verilen kayda göre ise bu savaş mezkur tarih içerisinde *Bi'r Rahîl* adlı mevkiye meydana gelmiştir (Bkz: el-Azîmî, s. 353); Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 59; Turan, “Süleyman-Şah I.,” s. 742.

¹⁶⁰⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 234; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 79.

¹⁶⁰¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 216; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 89.

¹⁶⁰² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 234; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 6; amlf., *el-Kâmil*, X, 129; İbn Haldûn, I, 1641; Bischoff, s. 76; Merçil, “Türkiye Selçukluları”, s. 505.

¹⁶⁰³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, s. 35-36.

¹⁶⁰⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 89.

¹⁶⁰⁵ Urfalı Mateos, 164; Kayaoğlu, s. 24; İbnü'l-İmâd, V, 343; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 59; İbn Hallikân el-Me'munî 'nin tarihinde Müslim'in 474/1081-1082 yılında has bir gulamı tarafından hamamda boğdurulmak suretiyle öldürüldüğü şeklinde bir rivayetin varlığından da bahsetmektedir. Ancak bunun yanında onun ölüm tarihini 478/1085 olarak vermekle birlikte böyle bir rivayetin varlığından da haber vermektedir (Bkz: İbn Hallikân, V, 268). 474/1081-1082 tarihi Müslim'e suikast düzenlenen tarihtir. Bu tarihte suikasta uğrayan Müslim canını zor kurtarmıştı. İbnü'l-Esîr ise Müslim'in savaş meydanında esir olarak ele geçirildiği ve bir süre hapsedildikten sonra öldürüldüğü nakledilmektedir (Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 129). el-Bundarî, s. Müslim'in 478/1085 yılında hamamda bir hadimi tarafından öldürüldüğünü ve bu şekilde ölüm şerbetini içtiğini nakletmektedir (Bkz: el-Bundarî, s. 79).

¹⁶⁰⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215.

¹⁶⁰⁷ İbn Hallikân, V, 268.

¹⁶⁰⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 234; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 8; İbn Vâsıl, I, 15; İbn Haldûn, I, 1641; Sobernheim, “Muslim b. Kuraysh”, *EI*, VII, 693; İbnü'l-Esîr'e göre Haleb Ahdâsına bağlı 400 kişi Müslim'in gözlerinin önünde öldürüldü (Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 129); Bischoff, s. 76; Merçil, “Türkiye Selçukluları”, s. 505; Mustafa Keskin, s.534.

¹⁶⁰⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 216; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Merçil, “Türkiye Selçukluları”, s. 505; Turan, “Süleyman-Şah I.,” s. 743; Mustafa Keskin, s.s. 534.

İbnü'l-Esîr, Müslim'in öldürülmesi olayını “böylece isyanının cezasını tattı”¹⁶¹⁰ şeklinde açıklamaktadır. Müslim ile Süleymanşah arasında meydana gelen savaşta kendilerini şehirlerin müdafileri ilan eden Ahdâs kuvvetleri Müslim b. Kureys'in en önemli destekçileri olarak ortaya çıktılar¹⁶¹¹.

Kurzâhil zaferi ile birlikte Kuzey Suriye'ye doğru ilerlemekte olan Arap yayılması durduruldu. Böylece Türk unsurunun Suriye bölgesine kati olarak yerleşmesinde önemli bir başarı elde edildi¹⁶¹². Müslim'in öldürülmesinden sonra Irak'ta meydana gelen boşluğu Şî'î olan ve Hille şehrini merkez olarak kabul eden Mezyedîler doldurdular¹⁶¹³.

3.1.22. Müslim b. Kureys'in Kişiliği

Alp Arslan'ın kız kardeşi Safiye Hatun ile evlenmek suretiyle Selçuklular ile akrabalık kuran¹⁶¹⁴ Müslim, Ukaylî emirliği içerisinde cesaret ve iyiliği¹⁶¹⁵ ile ön plana çıkan en önemli şahsiyetlerden biridir. Bütün Ukaylî hükümdarları *emir* unvanı kullanırken Müslim ilk defa *melik* unvanını kullanmıştır¹⁶¹⁶. Halkına iyi davranan¹⁶¹⁷ seçkin bir emir olarak gösterilmektedir. Sindiyye'den Menbic'e kadar hâkim olduğu her şehir ve kasabada vali, kadı ve istihbarat işlerinden sorumlu sahibü'l-haber adı verilen görevliler bulundurmuştur¹⁶¹⁸. Bu siyasetinden dolayı hâkim olduğu topraklarda zulüm ve haksızlığın çok az olduğu ifade edilmektedir¹⁶¹⁹. Nitekim Urfalı Mateos, “iyiliği ve Hristiyanlara karşı gösterdiği tatlılığı ile ünlenen Şerefüddeve”¹⁶²⁰ şeklindeki ifadesiyle Müslim'in maiyetinde bulunan topluma karşı tutumu hakkında önemli bilgi vermektedir.

¹⁶¹⁰ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, s. 6.

¹⁶¹¹ Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 63.

¹⁶¹² Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 89.

¹⁶¹³ A. K. S. Lambton, “Iran”, *EI*, (New Edition), c. IV, Leiden/Brill 1997, s. 27.

¹⁶¹⁴ ed-Divecî, s. 168.

¹⁶¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130; İbn Şeddâd, III/I, 162; ed-Divecî, s. 169; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.120.

¹⁶¹⁶ el-Me'âzîdî, s. 155.

¹⁶¹⁷ İbn Şeddâd, III/I, 162; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88.

¹⁶¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130; es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XXV, 323; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 257; Bosworth, “Ukaylîds”, *EI*, X, 787.

¹⁶¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130.

¹⁶²⁰ Urfalı Mateos, s. 164.

Ukaylî emirliği, Müslim döneminde gayet iyi idare edilmekle birlikte, Müslim, başında bulunduğu topluma adalet üzerine muamele göstermiştir¹⁶²¹. Bu siyasetin devamı olarak toprakları üzerinde yaşayan halk için emniyet ve ucuzluk, hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir. İyi idarenin bir sonucu olarak “*bir iki yolcu bile emniyet içinde seyahat edebiliyordu*”¹⁶²² şeklinde İbnü’l-Esîr’in ifadesi önemli bir delil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgiyi İbn Şeddâd “*Halkın emniyetini artırdığı gibi yol güvenliğini de sağladı*”¹⁶²³, İbn Haldûn “*Müslim’in ülkesi verimli ve güvenliydi*”¹⁶²⁴ İbn Hallikân “*Yolların emniyetini sağlayarak, halka adil davrandı*”¹⁶²⁵ diyerek teyit etmektedir. Bunun yanı sıra Şî’îliğe meylectiğinden Rafizî olarak tanımlanan¹⁶²⁶ Müslim, kurnaz, hileci ve mücadeleci biri olarak da tavsif edilmektedir¹⁶²⁷.

Tutuş, Atsız ve Afşin gibi Türkmen Beylerin mücadelelerinden dolayı Şam bölgesinde açlık ve bunun doğurduğu sıkıntılar artmış durumdayken, Müslim’in hâkim olduğu topraklarda bolluk olduğu ve Haleb’te bulunan Mirdâsîlerin Müslim’i şehre davet etmelerinin en önemli sebebinin de bu olduğu ifade edilmektedir. Nitekim Şam bölgesine gelen Müslim, yanında bulunan gıda maddelerini halka dağıtarak insanları sıkıntıdan kurtarmış ve uzun bir pahalılık döneminden sonra fiyatların düşmesine de önemli miktarda katkıda bulunmuştur¹⁶²⁸.

Müslim, Haleb’e hâkim olduktan sonra, daha önce Benî Mirdâs tarafından halkın üzerine yüklenen vergileri kaldırıp halkın rahata kavuşmasını sağlamıştır¹⁶²⁹. Bütün bunlar göz önüne alındığında, Müslim’in ne kadar uzak görüşlü ve iyi bir siyasetçi¹⁶³⁰ olduğu anlaşılmaktadır. Halk merkezli bir siyaset benimsemiştir. İbn Hallikân, “*Rumlardan aldığı vergiyi halka hizmet etmek için harcadığını, Musul surunu inşa*

¹⁶²¹ İbnü’l-Esîr, *et-Târihü’l-Bâhir*, 7; amlf., *el-Kâmil*, X, 130; Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebû’l-Fidâ*, II, 8; İbn Haldûn, I, 1641; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; ed-Divecî, s. 169; Sobernheim, “Muslim b. Kuraysh”, *EI*, VII, 693.

¹⁶²² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130; Süleymanşah’ın Antakya’yı ele geçirmesinden sonra Müslim’in maddi kazancını kaybetmemek için, daha önce Antakya emirinden aldığı cizyeyi Süleymanşah’tan talep etmesi Seyfullah Kara, tarafından (Bkz: Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, 145) Müslim’in adaletsiz ve haksız uygulamalarda bulunduğu şeklinde ithamlara sebep olmasına rağmen kaynaklarda Müslim’in halkına ve çevresine karşı adil bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır.

¹⁶²³ İbn Şeddâd, III/I, 162.

¹⁶²⁴ İbn Haldûn, I, 1641.

¹⁶²⁵ İbn Hallikân, V, 268.

¹⁶²⁶ es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi’l-Vefiyât*, XXV, 323; İbnü’l-‘Îmâd, V, 343.

¹⁶²⁷ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 210; İbnü’l-‘Îmâd, V, 343.

¹⁶²⁸ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 205; ed-Divecî, s. 168; M. Sobernheim, “Muslim b. Kuraysh”, *EI*, VII, 693.

¹⁶²⁹ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 205; ed-Divecî, s. 169.

¹⁶³⁰ İbnü’l-Esîr, *et-Târihü’l-Bâhir*, 7; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 96.

ederek aldığı cizyeyi ülkesi için harcıyordu”¹⁶³¹, el-Aynî ise “topladığı vergilerden kendisine hiçbirşey almazdı”¹⁶³² diyerek Müslim’in yönetim anlayışını aktarmaktadırlar.

Müslim’in cesur biri olduğu ifade edilip¹⁶³³, fizikî olarak da şaşı gözlü olduğu kaynaklarda anlatılmaktadır¹⁶³⁴. Bağdat’tan Avasım olarak adlandırılan sınır bölgesine kadar, bütün toprakları hâkimiyeti altına aldığından, ulaşmış olduğu güç, çevre devletlerin dikkatini çekmiştir. Bu sebepten bölgede bulunan devletler zaman zaman Müslim’den yardım talebinde bulunmuşlardır¹⁶³⁵. Müslim elde etmiş olduğu gücün tesiriyle, İran unsurunun hâkimiyetini kırarak büyük bir Arap devleti kurmayı hedeflemiştir¹⁶³⁶. Bunun yanı sıra Arap kabilelerinin el-Cezîre’deki varlıklarını sürdürmeleri için onlara destek vermiştir¹⁶³⁷.

Müslim adalet ve halka karşı hoşgörüsü ile birlikte önemli şairler tarafından övülmüştür. 473/1080-1081 yılında Haleb’i ele geçirdikten sonra, Abbasî Halifesi el-Muktedî ve Selçuklu sultanı Melikşah adına hutbe okutmuştur. Bu sırada, Müslim’in yanına gelen Mirdâsîlerin ünlü şairi¹⁶³⁸ Muhammed b. Sultan b. Muhammed b. Hayyûs¹⁶³⁹, Müslim’i öven şiirler inşad etmiştir¹⁶⁴⁰. Sıbt İbnü’l-Cevzî’ye göre, Müslim kendisi için kaside yazan İbn Hayyûs’a Musul’u vermiş, ancak İbn Hayyûs, altı ay

¹⁶³¹ İbn Hallikân, V, 268.

¹⁶³² el-Aynî, nr. 2317, vr. 88.

¹⁶³³ ed-Divecî, s. 169; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 96.

¹⁶³⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130.

¹⁶³⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 234..

¹⁶³⁶ ed-Divecî, s. 169.

¹⁶³⁷ Sobernheim, “Muslim b. Kuraysh”, *EI*, VII, 693.

¹⁶³⁸ Zekkar, *Târîhu’l-Arab*, s. 374.

¹⁶³⁹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 234; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 111; İbn Hayyûs Mustafa’ü’l-Devle Ebû’l-Fityân Muhammed b. Sultân b. Hayyûs 394 Safer ayının sonunda Dımaşk’ta doğdu(28.Aralık.1003). Fatimî komutanı Anuştegin ed-Dezberî 406/1015 yılında geldiği zaman ona intisab etti. Ancak bölgede Fatimîler’in durumu kötüye gidince İbn Hayyûs 464/1072 yılında Trablus’a gitti. Bura emiri olan Eminüddeve İbn Ammâr’ı övdü(Receb 464/Mart-Nisan 1072) ve Üsâme b. Münkiz ile karşılaştı. Ardından Haleb’te bulunan Mahmud b. Nasr el-Mirdasî’ye gitti. Mahmud ona her yıl bin dinar veriyordu. Mirdâsî emiri Mahmud’un 467/1074’te ölümünden sonra yerine geçen Nasr ve Sâbık dönemlerinde bu emirleri övdü. İbn Hayyûs.Mirdâsîlere 473/1080 yılında son veren Ukaylî emiri Müslim’e bu sırada intisab etti. İbn Hayyûs Şaban 473/Ocak-Şubat 1081 yılı başlarında Haleb’te vefat etti. Ma’arrî’den sonra en iyi Şam şairi olarak kabul edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz: İbn Hayyûs.*Divân-ı İbn Hayyûs*.c. I, nşr. ve tah. Halil Merdembek, Dâru Sâdr, Beyrut 1404/1984, s. 6-18; İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 186; İbn Hallikân, IV, 438, 444; İbnü’l-‘Îmâd, V, 313-314; Zehebî, *Tehzîb Siyeru A’lâmu’n-Nübelâ*, II, 401-402; Ömer Ferrûh, *Tarihü’l-Edebi’l-Arabî min Matla’i’l-Karni’l-Hâmis el-Hicrî ilâ’l-Fütûhi’l-Osmânî*, c. III, Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn, Beyrut 1997, s. 188-189; İbnü’l-Ezrâk İbn Hayyûs’un adını Muhammed b. Selekan b. Muhammed şeklinde vermektedir(Bkz: İbnü’l-Ezrâk, *Târîhu’l-Fârikî*, s. 151).

¹⁶⁴⁰ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 234; İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 205.

boyunca şehri elinde bulundurmasına rağmen şehre girmeden vefat etmiştir¹⁶⁴¹. İbnü'l-Adîm ise şiirlerinden dolayı “*Müslim, İbn Hayyûs’a bin dinar ve bir köyü verdi*”¹⁶⁴² demektedir.

İbn Hayyûs’a verilen ihsanlardan sonra Şerefüddeve’nin veziri Ebû'l-İzz b. Sadaka el-Bağdadî “*Bu adam yaşça büyük ve fazla ömrü kalmadı. Bu ödül onu gururlandırdı ve güzel bir hatıra kazandırdı*” dedikten kısa bir süre sonra İbn Hayyûs vefat etti. İbn Hayyûs vefat ettiğinde ardından yüklü miktarda mal bırakmıştı. Varisi olmadığından mallarının Beytü'l-Mal’e aktarılması gündeme geldi. Bu durumdan haberdar olan Müslim, “*Meliklerin hediyelerinden toplanan malları hazineme koymam. Arayın ve akrabalarını bulun*” şeklinde emir verdikten sonra, arayışa geçen adamları İbn Hayyûs’un kardeşinin kızını bulmak suretiyle terekesini ona takdim ettiler¹⁶⁴³. İbn Hayyûs’un Haleb’in Ukaylî hâkimiyetine girmesinden kısa bir süre sonra vefat ettiği kaydedilmektedir(473/1080-1081)¹⁶⁴⁴.

Müslim, emirlik sarayında birçok şairi de himaye etmiş ve bu şairler de Müslim’i öven kasideler yazmışlardır. *Ebû'l-Asâf el-Ukaylî* Müslim’in saray şairlerindedir¹⁶⁴⁵. Ayrıca Afrîn nehri kıyısında Süleymanşah ile yapmış olduğu savaşta mağlup olan Müslim ile birlikte savaşan ve ölen *Ebu'l-Kâsım b. ‘Abdân en-Nahvî* Müslim’i öven şiirler yazmıştır¹⁶⁴⁶. Harran muhasarasında *eş-Şâmî el-Makrî* adındaki şair Müslim için kasideler inşad etmiştir¹⁶⁴⁷. Ayrıca *Haydare b. Ahmed b. Ömer b. Musâ, Ebû Turâb er-Rab’î el-Harranî, İbn Katarmiz* adında Kur’an ilminde oldukça geniş bilgiye sahip bulununan bu şair de Müslim için şiirler yazmıştır¹⁶⁴⁸. Şairlerin devlet idaresindeki önemi oldukça büyük olduğundan Müslim, Şeyzer kuşatması esnasında şiir yazarak eleştirilerde bulunan Ma‘aralî Sâlim b. Abdulcebbâr b. Muhammed b. el-Mühezzib’e

¹⁶⁴¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu’z-Zemân (1056-1086)*, s. 234.

¹⁶⁴² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 205.

¹⁶⁴³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 206; İbn Hallikân’a göre, İbn Hayyûs Müslim’in yanında vefat ettiğinde ardından on bin dinar bırakmıştı. Müslim’in, varisi olmadığından hazineye taşınması düşünülen İbn Hayyûs’un malını “*ben şairlere verdiğimi geri almam*” diyerek reddettiğini ifade etmektedir(Bkz: İbn Hallikân, V, 268).

¹⁶⁴⁴ el-Azimî, s. 351; İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 151; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 206; İbnü'l-Verdî, I, 528; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 118; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, 268; el-Kudâ’î, s. 201; ez-Zehabî, *Tehzibu Siyeri A'lâmu'n-Nübelâ*, II, s. 401-102.

¹⁶⁴⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4527.

¹⁶⁴⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4589.

¹⁶⁴⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4762.

¹⁶⁴⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, VI, 3009-3011.

ihsanlarda bulunarak onu durdurmaya muvaffak olmuştur¹⁶⁴⁹. Haleb'in alınmasından *el-Cebrî*¹⁶⁵⁰, *İbn Ebî Husayne*¹⁶⁵¹, *Ebû Nasr b. ez-Zenkel*¹⁶⁵² gibi şairler fetih dolayısıyla Müslim'i öven şiirler yazmışlardır. Haleb, Müslim tarafından alındıktan sonra İbn Hayyûs, Müslim'e aşağıdaki dizeleri inşad etmiştir:

“*sen ki çarşıda övgüsü satılan, kandan önce damarlarında cömertlik akan*”¹⁶⁵³.

Müslim, Şî'îliğe meyiletmesine rağmen Sünnî kadılar da istihdam etmiştir. Müslim döneminde 442/1050-1051 yılından beri, Haleb kadılığında görev yapmakta olan *Kisra b. Abdulkerim b. Kisra* ve ondan sonra ise Kisrâ'nın torunu olan *Ebu'l-Fadl Hibetullah b. Ahmed b. Ebî Cerrâde* kadılık görevinde bulunmuşlardır. *Ebu'l-Fadl* da Müslim'i öven kasideler yazmıştır¹⁶⁵⁴.

Müslim'i öven ve yanında bulunan şairlerin yanı sıra Müslim'in de edebi kişiliğinden bahsetmek gerekmektedir. Kaynaklarda genellikle Müslim'in de şiirlerinin varlığını görmekteyiz¹⁶⁵⁵. İbnü'l-Adîm bunlardan bir iki beyit aktarmak suretiyle bunu teyid etmektedir. Şiirleri şunlardır:

“*Eğer ayağımla vurursam süvari sendeler, onun sahip olduğu gurur Sa'id'den Mısır'a kadar sarsar*”. Yine onun şiirlerinden “*Zaman, emniyet ve tehlike şeklinde ikidir, su ise tatlı ve tuzlu şeklinde iki sınıftır*”¹⁶⁵⁶.

Müslim b. Kureyş döneminin en önemli veziri, asıl adı Ali olan *el-Harranî el-Bağdadî*¹⁶⁵⁷ unvanına sahip Ebû'l-İzz İbn Sadaka idi. Müslim, Haleb'i ele geçirdikten sonra Ebû'l-İzz Haleb'e gelerek ona intisap etti (474/1081-1082). Vezir, Haleb'e geldikten sonra, Haleb vergilerinin toplanması görevi kendisine verildi. Ancak ilk zamanlarda tevdi edilen görevi adil bir şekilde yürütürken, daha sonraları halktan fazla vergi almanın yanı sıra halkın mallarını müsadere etti¹⁶⁵⁸.

¹⁶⁴⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, IX, 4147.

¹⁶⁵⁰ el-Azimî, s. 351.

¹⁶⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 205.

¹⁶⁵² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 205.

¹⁶⁵³ İbnü'l-İmâd, V, 314.

¹⁶⁵⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 216; el-Azimî yaklaşık on altı yıl boyunca Haleb kadılığı yaptığını ifade ettiği Ebû'l-Fadl b. Ebî Cerrâde olarak bilinen bu kadının 489/1095-1096 yılında Haleb'te vefat ettiğini aktarmaktadır (Bkz: el-Azimî, s. 351).

¹⁶⁵⁵ es-Safedî, *Kitâbu el-Vâfi bi'l-Vefiyât*, XXV, 323.

¹⁶⁵⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 216.

¹⁶⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4525.

¹⁶⁵⁸ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4525; amlf., *Zübde*, s. 206; el-Me'âzidî, s. 158-159.

Müslim, 475/1082-1083 yılında, Dımaşk üzerine yürüdüğü esnada şehri kuşatmış ve bu savaşta esir düşme tehlikesi dahi atlatmıştı. Ancak mağlup olarak buradan Vadiyu Benî Hasîn'e ulaştığında, veziri Ebu'l-İzz Sadaka'yı Humus hâkimi Halef b. Mülâ'ib'e gönderdi¹⁶⁵⁹. Anlaşma yapmaya muvaffak olan vezir, böylece Halef ile Müslim arasındaki soğukluğu sonlandırmış oldu¹⁶⁶⁰. Daha sonraları ise Ebû'l-İzz, başında bulunduğu birliklerle Haleb üzerine yürüyerek Tutuş'u buradan uzaklaştırmaya muvaffak oldu(475/1082-1083)¹⁶⁶¹. Şeyzer dönüşünde ve Hısnu'l-Cisr savaşından sonra, Müslim veziri hakkındaki şikâyetler almaya başladı¹⁶⁶². Şam bölgesindeki faaliyetlerden sonra ve Amid önlerinde uğramış olduğu mağlubiyetten kurtulan Müslim, Haleb'e geldikten sonra veziri görevinden alarak mallarını müsadere etti ve tutuklattı (Ramazan¹⁶⁶³ 477/Ocak 1085)¹⁶⁶⁴. Rahbe şehrine tutuklu kalan vezir, bir süre sonra kaçarak Bağdat'a gitti ve 478/1085-1086 yılında burada vefat etti¹⁶⁶⁵.

Ukaylî emiri Müslim b. Kureyş mimariye de önem vermiştir. Samarra ve Tekrît arasında İmam *Muhammed ed-Darî* ya da *İmam Devr* kubbesi hala mevcut ve Müslim b. Kureyş'in adı yazılıdır¹⁶⁶⁶. Bunun yanı sıra, daha önce ifade edildiği gibi Musul surları da Müslim tarafından inşa edilmiş ve günümüze ulaşmıştır.

3.2. MÜSLİM'İN ÖLÜMÜNDEN SONRA UKAYLÎLER

3.2.1. Musul Ukaylîler'i

3.2.1.1. İbrahim b. Kureyş (öl. 486/1093)

Müslim'in ölümünden (478/1085) sonra, on dört¹⁶⁶⁷ sene boyunca Sincâr kalesinde hapiste kalan kardeşi Müeyyeduddevle¹⁶⁶⁸ Ebû Sâlim İbrahim b. Kureyş,

¹⁶⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 186; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. 52; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 79.

¹⁶⁶⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 187; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. 52; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, s. 79.

¹⁶⁶¹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 188.

¹⁶⁶² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208.

¹⁶⁶³ el-Azimî, s. 352.

¹⁶⁶⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, X, 4526; Ebû'l-İzz'in azledilmesinin sebebi olarak 476/1083-1084 yılında Ebû'l-İzz'in Müslim'i eleştiren bir şiir yazması üzerine gerçekleştiği ve daha sonra aralarının düzeltilmek suretiyle vezirin serbest bırakıldığı kaydedilmektedir(Bkz: İbnü'l-Kalânîsî, s. 190).

¹⁶⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 134; Kayaoğlu, s. 24.

¹⁶⁶⁶ Mesud Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 363.

¹⁶⁶⁷ İbn Şeddâd, III/I, 163; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; İbn Hallikân, V, 268; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.120; İbnü'l-Verdî, İbrahim'in iki yıllık tutukluluk süresinden sonra

Müslim'in gulamı Lü'lü tarafından¹⁶⁶⁹ serbest bırakılarak emirliğin başına getirildi¹⁶⁷⁰. Böylece Haleb dışındaki Ukaylî topraklarına İbrahim hâkim oldu¹⁶⁷¹. İbrahim, uzun süre hapiste kaldığından çıktığı zaman yürüyecek ve hareket edecek durumda değildi¹⁶⁷². Emirliğin başına geçtikten sonra Melikşah'ın halası ve kardeşi Müslim'in eşi Safiye Hatun ile evlendi (479/1086-87)¹⁶⁷³.

Ukaylî emirliğine geçen İbrahim, Haleb'i hâkimiyeti altına almak için çalışmalara başladı. Öncelikle Haleb'e karşı askerî bir müdahaleden önce, Haleb halkı ile yazışmalarda bulunarak, şehrin teslimini istedi. Ancak İbrahim'in barışçıl tutumu Haleb halkı tarafından karşılık görmedi¹⁶⁷⁴. Haleb'te bulunan ve şehrin yöneticisi olan Ahdâs lideri İbnü'l-Hutayfî ise kendisini güvenceye almak için, şehir halkı ile arasına yeni bir sur yaparak, etrafına hendek inşa ettirmişti. İbnü'l-Hutayfî tarafından Safer 478/Mayıs-Haziran 1085 yılında inşa edilen bu sura Kalatu'Şerif adı verilmişti¹⁶⁷⁵. İbnü'l-Hutayfî'nin bu tutumunun sebebi şehir halkının onun idaresinden memnun olmaması ve Ahdâs liderinin de bunun farkında olması idi.

Melikşah'tan habersiz bir şekilde İbrahim'in Ukaylî emirliğine getirilmesi Selçuklular tarafından kabul görmemesine rağmen Ukaylîler, İbrahim b. Kureyş'i emir olarak kabul etmeye devam ettiler. Müslim'in öldürülmesinden sonra Haleb üzerine

başına geçirildiğini kaydetmektedir(Bkz: İbnü'l-Verdî, I, 531). Daha önce Müslim'in Alp Arslan'ın huzuruna çıkmak için Isfehân'a giderken kardeşi İbrahim'i tutuklattığını ve geri dönmemesi durumunda yerine kardeşinin getirilmesini istediğini ifade etmiştik. Nitekim anlaşılacağı üzere Müslim, emirlikte bulunduğu süre boyunca kardeşi İbrahim'i serbest bırakmamıştır.

¹⁶⁶⁸ İbn Şeddâd, III/I, 132; Bu unvan İbnü'l-Adîm tarafından Müslim'in diğer kardeşi olan Ali b. Kureyş için de kullanılmaktadır(Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 206).

¹⁶⁶⁹ İbn Şeddâd, III/I, 48.

¹⁶⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 130; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 8; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 217; İbn Şeddâd, III/I, 77; İbn Hallikân, V, 268; İbn Vâsıl, I, 22; İbn Haldûn, I, 1641; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 257; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; ez-Zirkilî, I, 58; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Zambaur, s. 59; Zetterstéen, "Ukaylîler", *İA*, XIII, 18; Takkûş, *Tarihu Selâcîkâ*, s. 60; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.131; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 436; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 80; Sıbt'ın ifadesine göre, Müslim'in ölümünden sonra Ukaylîler yerine Müslim'in oğlu Bahâuddevle'yi getirmişlerdir(Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. XX, 24, 65). Ancak kaynaklarda Müslim'den sonra Ukaylî emirliği için mücadele eden çocukları Ali ve Muhammed için böyle bir unvana tesadüf edilmemektedir. Müslim'in oğlu Muhammed için Şerefuddevle, diğer oğlu Ali için Sa'duddevle ve Müslim'in kardeşi İbrahim b. Kureyş için de Müeyyeduddevle unvanı kullanılmıştır.

¹⁶⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 217; ez-Zirkilî, I, 58.

¹⁶⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, X, 130; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; ez-Zirkilî, I, 58; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.120.

¹⁶⁷³ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 221; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 238; İbn Vâsıl, I, 23.

¹⁶⁷⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 217.

¹⁶⁷⁵ el-Azimî, s. 353; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 217.

yürüyen Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleymanşah'a karşı, Ahdâs kuvvetlerinin ileri geleni İbnü'l-Hutaytî, şehri teslim etmek istemediği için kaledeki Ukaylî komutan Sâlim b. Mâlik ile anlaşarak Melikşah'tan yardım istedi. Süleymanşah, Kınnesrin'i ele geçirerek Müslim b. Kureyş'in eşi Meni'â bint Mahmud b. Salih ile evlendi. Böylece Süleymanşah, Haleb kapılarına kadar ulaştığı için İbnü'l-Hutaytî, Melikşah'tan beklenen yardımın gecikmesinden dolayı Dımaşk'ta bulunan Tutuş'a haber göndererek onu şehre davet etti¹⁶⁷⁶. İbnü'l-Hutaytî, Süleymanşah'a “*Melikşah'a haber gönderdiğini ve ondan gelecek habere göre hareket edeceğini*” bildirerek onu oyaladı. Bunun yanısıra haber gönderip yardım istediği Tutuş da Dımaşk'tan hareket ederek Haleb'e doğru gelmekteydi¹⁶⁷⁷.

Tutuş, Haleb üzerine yürüdüktan kısa bir zaman sonra Süleymanşah ile mücadeleye girişti ve yapılan savaşta Süleymanşah öldürüldü. Böylece İbnü'l-Hutaytî ile yapılan anlaşma gereğince şehrin teslim edilmesi istendi. Ancak İbnü'l-Hutaytî Süleymanşah'a karşı uyguladığı siyaseti Tutuş'a karşı da uygulayınca, Tutui şehri muhasara altına alındı. Bu esnada Melikşah, bölgede meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiğinden Müslim'in ve hemen ardından Süleymanşah'ın ölümü öncesinde İbnü'l-Hutaytî'den gelen davet üzerine el-Cezîre bölgesine hareket etti¹⁶⁷⁸. İsfahan'dan Cemaziyelahir 479/Eylül-Ekim 1086 yılında yola çıkan Melikşah, öncü birlikleri Porsuk ve Bozan gibi emirler ile Ekim-Kasım 1086 yılında Musul'a ulaştı¹⁶⁷⁹. Aynı tarihte Enbâr şehrindeki Ukaylî hâkimiyeti de Amidülirak tarafından sonlandırıldı¹⁶⁸⁰.

Melikşah, Harran'a ulaştığı vakit Harran'da Müslim'in kardeşi Müeyyeduddevle İbrahim b. Kureyş'in valisi İbnü's-Şâtır adında birisi bulunmaktaydı¹⁶⁸¹. Harran'ı Müeyyeduddevle'nin valisinden alan Melikşah, şehri Müslim'in oğlu Ebû Abdullah Şerefüddeve¹⁶⁸² Muhammed b. Müslim'e verdi¹⁶⁸³. Harran'a ek olarak Rahbe, Serûc,

¹⁶⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 218; krş. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 124; İbnü'l-Verdî, I, 533-534.

¹⁶⁷⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 135; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 218.

¹⁶⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 136; Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Melikşah Dönemi”, s. 65; İbnü'l-Verdî, I, 533-534.

¹⁶⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 136; İbnü'l-Verdî, I, 533-534.

¹⁶⁸⁰ İbn Haldûn, I, 1641.

¹⁶⁸¹ İbn Şeddâd, III/I, 48; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 17.

¹⁶⁸² İbnü'l-Kalânîsî, s. 201.

Rakka gibi Nümeyrî toprakları¹⁶⁸⁴ ve Hâbûr'u¹⁶⁸⁵ da Ebû Abdullah Muhammed'e vererek, onu Ukaylîler'in başına geçirdi (479/1086-1087)¹⁶⁸⁶. Ukaylî emirliğinde yapılan bu değişiklikten sonra Melikşah, Ebû Abdullah Muhammed'i kız kardeşi Zelîha ile evlendirerek ilişkileri daha da güçlendirdi (479/1086-1087)¹⁶⁸⁷. Bu gelişmelerden sonra Melikşah, ele geçirdiği İbrahim'i ise tevkif etti¹⁶⁸⁸.

Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim'in el-Cezîre'ye tayin edilmesinden sonra, daha önce İbrahim b. Kureyş tarafından Selçuklu hazinesine verilmekte olan verginin ödenmesine devam edilmesi istendi. Bu şartlarla Ukaylî emirliğinin başına getirilen Ebû Abdullah Muhammed, Isfehân'dan ayrılarak Bağdat'a ulaştı. Bağdat'a ulaşan Ebû Abdullah'a hil'at tam takım abâ, sarık gibi hediyeler takdim edildi. Bir süre Bağdat'ta kalan Ebû Abdullah, 7 Cemaziyelahir 479/19 Eylül 1086 yılında Rahbe'ye gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı¹⁶⁸⁹.

Ebû Abdullah'ı Ukaylîler'in başına getiren Melikşah, ailenin diğer fertlerine de bazı yerleri tahsis etti. Bu cümleden Sâlim b. Mâlik'e Haleb'e karşılık Caber kalesini verdi¹⁶⁹⁰. Haleb kalesinde Ukaylî hâkimiyetinin sona ermesinden sonra şehre Kasımuddavle Aksungur'u nâib olarak tayin etti¹⁶⁹¹. Siyasî yapıda meydana gelen bu değişimlerin yanı sıra, el-Cezîre, Irak ve Suriye'de meydana gelen şiddetli

¹⁶⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 143; İbn Şeddâd, III/I, 48; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 12; İbnü'l-Verdî, II, 4; İbn Haldûn, I, 1642.

¹⁶⁸⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 143; İbn Şeddâd, III/I, 48; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 12; İbnü'l-Verdî, II, 5; İbn Hallikân, V, 268; İbn Haldûn, I, 1641; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 412; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁶⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 143; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 238; İbn Şeddâd, III/I, 48; İbnü'l-Verdî, II, 5; İbn Hallikân, V, 268; İbn Haldûn, I, 1641; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁶⁸⁶ İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 189; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 238; İbn Şeddâd, III/I, 48,163; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; Kayaoğlu, s. 25; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 264; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.121; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 80; İbn Şeddâd, III/I, 48,163; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 59.

¹⁶⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 143; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 238; İbn Şeddâd, III/I, 163; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 12; İbnü'l-Verdî, II, 5; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; İbn Hallikân, V, 268; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 264; İbn Haldûn, I, 1641; Kayaoğlu, s. 25; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 412; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s. 96.

¹⁶⁸⁸ İbn Şeddâd, III/I, 163.

¹⁶⁸⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 238.

¹⁶⁹⁰ el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; İbnü'l-Verdî, II, 4; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 18; Ekinci-Paydaş, 98; Sâlim b. Mâlik tarafından bir süre daha Caber kalesine varlıklarını sürdürecektir olan Ukaylîler'in bu kolu için ayrıca bilgi verileceğinden burada sadece bir cümle ile iktifa edilmiştir.

¹⁶⁹¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 264; Haleb kalesine nâib olarak tayin edilen Kasımuddavle Aksungur şehri mamur ve güzel bir hale getirerek 482/1089-1090 yılında Haleb camiinin minaresini inşa ettirdi. Tafsilat için bkz. Bischoff, s. 78; krş. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 125; amlf., *Bugyetü'-Taleb fi Tarihi Haleb'e göre Emir Ak-Sungur*", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4(6), Ankara 1966, s. 101-125.

depremlerden dolayı halkın evlerini boşaltmak zorunda kaldığı ve nihayetinde sarsıntıların sona ermesinden sonra evlerine geri döndükleri nakledilmektedir¹⁶⁹². Bölgede yaşanan askerî hareketler ve hemen akabinde meydana gelen doğal afetler halkı maddî olarak yıpratmıştır.

Melikşah, el-Bevâzic'e ulaştıktan sonra kardeşi Tekiş'in isyan ettiği haberini aldı ve bu sebepten el-Cezîre ve Suriye'den ayrılmak zorunda kaldı¹⁶⁹³. Melikşah, ayrılışı esnasında İbrahim b. Kureyş'i serbest bıraktı. Ancak, 482/1089 yılında bölgeye tayin edilen İbn Cehîr'e İbrahim ve onun yeğeni Ebû Abdullah Muhammed'i tutuklama emri verdi. Melikşah'ın emriyle Fahruddevle İbn Cehîr, 482/1089 yılında, İbrahim b. Kureyş ile Muhammed b. Müslim b. Kureyş'in ellerindeki yerleri aldı¹⁶⁹⁴. İbn Cehîr, İbrahim ve yeğeni Ebû Abdullah Muhammed'den sonra el-Cezîre ve Musul'a vali olarak tayin edildi (483/1090)¹⁶⁹⁵. İbn Cehîr, Ukaylî emirleri İbrahim ve Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim'i tevkif ederek Isfahan'da bulunan Melikşah'a gönderdi¹⁶⁹⁶.

3.2.1.2. el-Mudayya' Savaşı ve İbrahim'in Ölümü (486/1093)

İbn Cehîr tarafından tevkif edilerek Isfehân'a gönderilen Ebû Abdullah Muhammed ve İbrahim b. Kureyş Melikşah'ın 485/1092 yılında ölümüne kadar hapiste kaldılar. Melikşah'ın ölümünden sonra Terken Hatun, Ebû Abdullah ve İbrahim'i serbest bırakarak ülkelerine dönmelerine izin verdi¹⁶⁹⁷. Melikşah'ın Beled şehrini iktâ olarak verdiği halası Safiye Hatun ise Melikşah'ın ölüm haberini aldıktan sonra Musul'u ele geçirmek için yanında bulunan oğlu Ali ile birlikte harekete geçti. Ancak Müslim'in diğer oğlu Ebû Abdullah serbest kalır kalmaz Musul üzerine yürüyerek şehir

¹⁶⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 143.

¹⁶⁹³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 222.

¹⁶⁹⁴ İbn Şeddâd, III/I, 103; İbn Vâsıl, I, 23; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; Müneccimbaşî, nr. 2102, vr. 346; Zambaur, s. 59; Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, 61.

¹⁶⁹⁵ ez-Zirkilî, I, 58; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.121; K. V. Zetterstéén, "Ukayliler", *IA*, XIII, 18; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 18.

¹⁶⁹⁶ İbn Şeddâd, III/I, 49; İbn Vâsıl, I, 23; İbn Hallikân İbrahim'in tutuklanmasından sonra Ukaylî topraklarının Müslim'in oğlu Muhammed'e verildiği kaydedilmektedir (Bkz: İbn Hallikân, V, 268). Ancak bu durumu kabul etmek için kaynaklar arasında bir uyumun aranması gerekmektedir. Nitekim kaynaklara baktığımızda da İbrahim ile birlikte Ebû Abdullah Muhammed'in de Melikşah tarafından tutuklandığı ve bu sırada Melikşah'ın halası Safiye'nin oğlu olan Ali'nin bir süre Ukaylî topraklarında kaldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında kaynaklarda Ali ile Muhammed ile ilgili hadiselerin zaman zaman karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁹⁷ İbn Şeddâd, III/I, 163; İbn Vâsıl, I, 23; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; İbn Haldûn, I, 1642; Müneccimbaşî, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.121; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 140.

önlerine geldi. İki taraf Musul önlerine ulaştıklarında şehir halkı Saduddevle¹⁶⁹⁸ Ali ve Ebû Abdullah Muhammed'in hâkimiyetini kabul etmek hususunda ihtilafa düşerek ikiye bölündü. Nitekim iki taraf arasında, *el-Künâsa* adı verilen yerde, meydana gelen savaşta Ebû Abdullah Muhammed mağlup olarak Musul'u terk etti ve Ali de Musul'da idareyi ele geçirdi¹⁶⁹⁹. Musul'un Ali'nin elinde geçmesinden sonra Arap ve Kürtler tarafından yalnız bırakılan Ebû Abdullah Muhammed ise umutsuzluğa düşerek el-Cezîre bölgesinin idaresini amcası İbrahim'e bırakmak zorunda kaldı¹⁷⁰⁰.

İbrahim, maiyetinde bulunan Arap ve Kürtler'den¹⁷⁰¹ müteşekkil bir ordu ile Musul yakınlarında bulunan Cüheyne şehrine vardığında Ali'nin Ebû Abdullah Muhammed'e karşı galip gelerek, Safiye Hatun ile birlikte Musul'a hâkim olduğu haberini aldı. Gelişmeler karşısında Safiye Hatun ile yazışmalarda bulunan İbrahim, elçiler vasıtasıyla Safiye Hatun ile anlaşmaya vararak Musul'u teslim aldı. Bunun karşılığında da Safiye'ye elinde bulunan Beled şehri ikta olarak verildi¹⁷⁰². Yapılan müzakereler neticesinde İbrahim, kendisine bağlanan yerlere yeğeni Ali b. Müslim'i naib olarak tayin etti¹⁷⁰³.

Melikşah'ın vefatından sonra meydana gelen önemli hadiselerden biri de Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyen Tutuş'un, Isfahan'a yürüme kararı alması oldu¹⁷⁰⁴. Tutuş saltanat mücadelesinde öncelikle Melikşah tarafından el-Cezîre ve Suriye'ye tayin edilen emirleri hâkimiyeti altına almak için çalışmalarda bulundu. Hît şehrini ele geçiren Tutuş, daha sonra Dımaşk'a döndü. Dımaşk'tan sonra Ruhâ, Amid ve Meyyâfârîkîn şehirlerine yürüyerek buraları ele geçirdi¹⁷⁰⁵. Bunun yanı sıra Haleb hâkimi Aksungur, Harran ve Urfa hâkimi Bozan ve Antakya hâkimi Yağısıyan Tutuş'a itaat etmek zorunda kalarak el-Cezîre'nin diğer şehirlerini ele geçirmek için

¹⁶⁹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 204; İbn Vâsıl, I, 24; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁶⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 189; İbn Vâsıl, I, 24; İbn Haldûn, I, 1642; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; Ebû Abdullah İsfehân'da bulunduğu zaman Sincâr ve ona bağlı yerlerde onun naibleri bulunmaktaydı. Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 163; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁰⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 201; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁰¹ Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 19; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.97.

¹⁷⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 189; İbn Vâsıl, I, 121; İbn Haldûn, I, 1642; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁰³ Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 19; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.97.

¹⁷⁰⁴ İbn Şeddâd, III/I, 164; İbn Vâsıl, I, 23; İbn Haldûn, I, 1642; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁰⁵ İbn Şeddâd, III/I, 164; İbnü'l-Verdî, II, 9; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 140.

çalışmalarda bulundular¹⁷⁰⁶. Tutuş, 486/1093 yılında yanına aldığı Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte ilk olarak Rahbe'yi alarak, kendi adına hutbe okuttu (Muharrem 486/Şubat 1093)¹⁷⁰⁷.

Tutuş, Rahbe'den sonra Ukaylîler'in elinde bulunan Nusaybin üzerine yürüdü¹⁷⁰⁸. Ancak Nusaybin'de şehir hâkiminin Tutuş'a itaat etmesine rağmen, İbrahim b. Kureyş'in yandaşları ve bazı askerler şehri Tutuş'a teslim etmemek için direndiler ve hakaret ettiler¹⁷⁰⁹. Hakaretler karşısında Tutuş, kaleyi muhasara ederek, surları yıktırdı ve itaat etmedikleri gerekçesiyle yaklaşık bin kadar kişiyi öldürdü. Şehir hazineleri ve erzak depolarının yerlerini öğrenmek maksadı ile halka baskı uygulayıp, birçok kişiyi esir olarak ele geçirdi (Safer 486/Mart 1093)¹⁷¹⁰. Cami ve mescitlere sığınan halk dahi Tutuş'tan kurtulamayıp şehir baştan sona yağmalandı¹⁷¹¹. Nusaybin'i İbrahim b. Kureyş'in naibinden alan¹⁷¹² Tutuş ve müttefik kuvvetleri, şehre Muhammed b. Müslim el-Ukaylî'yi nâib olarak tayin ettikten¹⁷¹³ sonra Musul'da bulunan Ukaylîler üzerine yürüdüler¹⁷¹⁴.

Tutuş, Musul üzerine yürümeden önce Ukaylî emiri İbrahim'e haber gönderip sultanlığını kabul etmesini, adına hutbe okutmasını ve Bağdat'a gitmek üzere kendisine yol vermesini istedi. Tutuş'un talebine İbrahim tarafından olumsuz cevap verilince, Tutuş, yanında bulunan müttefik kuvvetler ile Musul'a doğru yürüdü. Nitekim Tutuş'un 10 bin, İbrahim'in 30 bin kişilik ordusu arasında 2 Rebiyülevvel 486/2 Nisan 1093 yılında Hırmâs (Hâbûr) nehri üzerinde¹⁷¹⁵, Musul'a bağlı *el-Mudayya'* adlı mevkide

¹⁷⁰⁶ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 418; İbnü'l-Verdî, II, 9.

¹⁷⁰⁷ İbnü'l-Esir, *et-Târihü'l-Bâhir*, 12; İbn Vâsıl, I, 23; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 105.

¹⁷⁰⁸ İbnü'l-Kalânîsî, s. 201; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224; İbn Şeddâd, III/I, 164; İbnü'l-Verdî, II, 9; İbn Vâsıl, I, 23; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 106.

¹⁷⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 12; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 106.

¹⁷¹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, s. 201; İbn Vâsıl, I, 23; Bischoff, s. 78; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 106.

¹⁷¹¹ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 106.

¹⁷¹² el-Azimî, s. 356; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 12; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224; İbn Şeddâd, III/I, 164; İbnü'l-Verdî, II, 9; İbn Vâsıl, I, 23; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 19; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 106.

¹⁷¹³ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 12; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224; İbn Şeddâd, III/I, 164; İbnü'l-Verdî, II, 9; İbn Vâsıl, I, 23; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 106; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 140.

¹⁷¹⁴ İbn Vâsıl, I, 23.

¹⁷¹⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 202; İbn Vâsıl, I, 24; Kayaoğlu, s. 27; İbn Haldûn, I, 1642; ez-Zirkilî, I, 58; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 141; Mateos.abartılı bir şekilde Arapların 400 bin kişilik bir ordu ve başlarında bulunan Müslim'in kardeşi İbrahim ile birlikte harekete geçtiğini aktarmaktadır. Bununla beraber Tutuş'un Nusaybin'e geldiğinde maiyetinde bulunan Ermeni askerlerinin 10 bin Arabı kılıçtan geçirdiğini ifade etmektedir. Araplar ve Tutuş'a bağlı kuvvetler arasında Mıdzbin topraklarına bağlı Hermez denilen yerde yapılan savaşta İbrahim'in mağlup olduğu ve

savaş meydana geldi. Tutuş'un maiyetinde bulunan sağ kuvvet komutanı Aksungur ve sol kuvvet komutanı Bozan'ın gayretleri savaşın sonucunu belirledi¹⁷¹⁶.

Savaş esnasında iki tarafın askerleri kendi yerlerine çekildiği esnada Tutuş, Araplar'ı gafil avlayarak onların üzerine saldırdı ve onları mağlup etti¹⁷¹⁷. İbrahim, amcası Mukbil ve maiyetinde bulunan Araplar'dan bir kısmını esir olarak ele geçirdi¹⁷¹⁸. Ağır yaralı olarak ele geçirilen¹⁷¹⁹ İbrahim bir müddet hapsedildikten sonra maiyetinde bulunan Araplar ile birlikte elleri kolları bağlı halde¹⁷²⁰ 12 Rebiyülevvel 486/12 Nisan 1093 yılında öldürüldü¹⁷²¹. İbrahim b. Kureyş'in yanında yer alan Mervânî Hüseyin b. Nasruddevle b. Mervân da savaş esnasında öldürüldü¹⁷²².

Tutuş, el-Mudayya' savaşında esir olarak ele geçirdiği kadınları da öldürttü¹⁷²³. Bu savaşta iki taraftan yaklaşık on bin kişi öldü¹⁷²⁴. Savaşta çok sayıda ganimet ele geçirildi ve ganimetlerden dolayı bir deve, bir dinara satılmaktaydı. İbnü'l-Kalânîsî'nin bu olay için kullanmış olduğu "*bundan daha berbat bir olay görülmedi*"¹⁷²⁵ ifadesi olayın boyutunu göstermesi açısından önemlidir. el-Mudayya' savaşında kadınlara kötü muamelelerde bulunuldu ve birçok esir Fırat nehrine atlamak suretiyle intihar etti¹⁷²⁶. Musul'dan uzaklaştırılan ve uğramış oldukları baskılardan dolayı Ukaylîler Selçuklular

aldığı yaralardan ötürü öldüğü anlatılmaktadır(Bkz: Urfalı Mateos.181). Yazar burada 10 bin Arabin öldürüldüğünü ifade ederken Musul'un kuzeyinde Hirmâs nehri üzerinde yapılan savaşta İbrahim ve Tutuş'a bağlı kuvvetlerinin toplamında ölen askerlerin sayısı ile karıştırmaktadır. İbn Şeddâd bu savaşın Rebiyülahir 486/Mayıs 1093 yılında meydana geldiğini aktarmaktadır(Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 132).

¹⁷¹⁶ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 12; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 19; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 141; İbnü'l-Adîm savaşın Dara'da meydana geldiğini naklederken(Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224), İbn Hallikân savaşın meydana geldiği yeri *el-Musanna'* (Bkz: İbn Hallikân, V, 268), İbn Haldûn ise *el-Muğayyem* olarak adlandırmaktadır(Bkz: İbn Haldûn, I, 1642); İbn Vâsıl, I, 24; ez-Zirkilî, I, 58; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 74.

¹⁷¹⁷ İbn Şeddâd, III/I, 132; ez-Zirkilî, I, 58; Savaş sırasında iki tarafın birbirlerine karşı üstünlük sağlayamamaları ve bundan dolayı zayıfların artması üzerine taraflar yerlerine çekilmiştir. Ancak İbrahim'in askerlerinin ganimet toplama telaşı içine düşmelerinden istifade eden Tutuş'un askerleri ani bir saldırı ile İbrahim'in ordusunu mağlup etmişlerdir(Bkz: Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 106-107).

¹⁷¹⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 190; İbn Vâsıl, I, 24; ez-Zirkilî, I, 58; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 107.

¹⁷¹⁹ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 107.

¹⁷²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 190; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 286; Bischoff, s. 78; Zetterstéen, "Ukayliler", *IA*, XIII, 18; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 80.

¹⁷²¹ İbn Şeddâd, III/I, 50; Bosworth, "Ukaylids", *EI*, X, 787.

¹⁷²² İbnü'l-Ezrâk, *Târihu'l-Fârikî*, s. 233.

¹⁷²³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 19; İbn Haldûn, I, 1642.

¹⁷²⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224.

¹⁷²⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 202; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 107; Selçuk-nâme'de 12 bin kişinin bu savaş esnasında öldüğü kaydedilmektedir(Bkz: Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 32).

¹⁷²⁶ İbnü'l-Kalânîsî, s. 203; İbn Vâsıl, I, 24; İbn Haldûn, I, 1642.

ile akrabalıklarından dolayı Ali b. Müslim ve annesi Safiye'yi Berkyaruk'a göndererek Tutuş hakkında şikâyetlerde bulundular (486/1093)¹⁷²⁷. Berkyaruk, Tutuş'a göndermiş olduğu mektupta: “*Bu Ukayloğulları bizim akrabamız ve ashabımızdır. Bu yüzden senin onlara karşı sert hareket etmen hiç gerekmezdi*” diyerek kızgınlığını göstermesine rağmen Tutuş'un bu mektuba kayıtsız kaldığı aktarılmaktadır¹⁷²⁸.

3.2.1.3. Ali b. Müslim ve Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim

Ukayliler'e ait toprakları ele geçiren Tutuş, Musul'a ve havalisine halasının oğlu Ali b. Şerefüddeve Müslim ve halası olan Safiye Hatun'u naib tayin etti¹⁷²⁹. Musul'un Ali'ye verilmesine rağmen, Tutuş, Ukaylî topraklarının geri kalanını Ali ve Ebû Abdullah Muhammed arasında bölüştürdü. Bu durum Selçuklular'ın, Ukayliler'i ortadan kaldırmasına kadar böyle devam etti¹⁷³⁰. Musul'un Tutuş tarafından ele geçirilerek Ali'ye ikta edilmesine rağmen, Musul'da Selçuklu hâkimiyeti halk tarafından tam anlamıyla kabul görmedi. Musul halkının isyankâr tutumundan dolayı Tutuş, bir kış günü Musul amâllerine saldırarak halkı evlerinden çıkmaya zorladı¹⁷³¹. Musul'un itaat altına alınamamasında, el-Mudayya' savaşı ve sonrasında yaşanan olayların halkın zihninde oluşturduğu tesirden kaynaklandığı ifade edilebilir.

Tutuş, Hît, Rahbe, Rakka, Nusaybin ve nihayet Musul'da bulunan Ukayloğulları emirliğini kendisine itaate mecbur kıldıktan sonra, Selçuklu merkezine yürümek için hazırlıklarını tamamladı¹⁷³². Tutuş, Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek için uygun zamanın ve şartların oluştuğunu görerek yanında bulunan Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte Rey'e doğru yürüyüşe geçti. Büyük Selçuklu hükümdarı Berkyaruk ile Rey yakınlarında karşılaşan Tutuş, Aksungur ve Bozan'ın ihanetine uğradı. Gelişmeler karşısında Selçuklu Sultanına karşı koyamayacağını düşünen Tutuş Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. Aksungur ve Bozan ise bir süre Sultan'ın yanında

¹⁷²⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 203; Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.121; İbn Tağrıberdî bu olaylar yaşanırken Ali b. Müslim'in Berkyaruk'un yanında bulunduğunu ve amcasının başına gelenlerden dolayı Tutuş'u ona şikâyet ettiğini nakletmektedir(Bkz: İbn Tağrıberdî, en-*Nücüm*, V, 155).

¹⁷²⁸ Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 110; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 142.

¹⁷²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 190; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 19; İbnü'l-Verdî, II, 9; İbn Haldûn, I, 1642; Zetterstéen, “Ukayliler”, *İA*, XIII, 18; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 108; Ali b. Müslim'in künyesi Müneccimbaşı tarafından Müeyyedüdevle olarak verilmektedir(Bkz: Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346).

¹⁷³⁰ Takkûş, *Tarihu Selâcika*, s. 60.

¹⁷³¹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 204.

¹⁷³² Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 109.

kaldıktan sonra geri dönmek için hazırlıklara başladılar. Ancak Tutuş'a karşı yaptıkları bu ihanetten sonra cezalandırılacaklarını bildiklerinden Sultan'dan yardım istediler¹⁷³³.

Aksungur ve Bozan'ın yardım isteğini kabul eden Berkyaruk, onlara yardımcı kuvvetler tahsis etti. Aksungur ve Bozan aldıkları kuvvetler ile Rahbe'ye geldiler ve şehrin hâkimi Ali b. Müslim ile anlaşma yaptılar (486/1093-1094)¹⁷³⁴. Bu anlaşmadan sonra Aksungur ve Bozan'ın bölgeye gelmesinden dolayı Tutuş, bir süre Antakya yöresine çekildikten sonra Dımaşk'a geri döndü¹⁷³⁵.

3.2.1.4. Kürboğa'nın Musul'u İstilas (489/1096)

Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş, Berkyaruk'a karşı giriştiği taht mücadelesinde kendisini yalnız bırakan ve yenilmesine sebep olan Aksungur ve Bozan üzerine yürümek için hazırlıklara başladı. Tutuş *Seb'in* adı verilen mevkiye Aksungur, Bozan ve onlara yardım için Berkyaruk tarafından gönderilen Kürboğa'yı¹⁷³⁶ mağlup etti. Bozan ve Kürboğa Haleb'e kaçarken, Aksungur ise yakalanarak bir süre Tutuş'un yanında tutulduktan sonra öldürüldü¹⁷³⁷.

¹⁷³³ İbn Şeddâd, III/I, 50.

¹⁷³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, s. 204; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 225; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 142; İbn Şeddâd tam aksine Ali b. Müslim'in de Sultan tarafından gönderilen birlikler içinde bulunduğunu ve Rahbe'ye geldikleri vakit Ali'nin Bozan ve Aksungur ile anlaşmazlığa düşerek ayrıldığını kaydetmektedir (Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 50); Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 112.

¹⁷³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 204; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 112.

¹⁷³⁶ “Melikşah'ın ölümünden sonra karısı Terken Hatûn İsfahân'da bulunan yeni Selçuklu hükümdarı Berkyaruk'un yakalanması için Kürboğa adlı komutanı Bağdat'tan gönderdi. İsmail b. Yakutî komutasında, Berkyaruk'a karşı mücadele eden Kürboğa, 486/1093 yılında İsmail'in de mağlup olması üzerine Berkyaruk'un hizmetine girdi. Kürboğa Berkyaruk'un hizmetinde Tutuş'un Aksungur ve Bozan'ın ihaneti sonrasında mağlubiyetinin intikamını almak için Urfa ve Haleb'e dönen bu iki emiri ortadan kaldırmak için harekete geçtiği bir esnada Berkyaruk tarafından yardımcı kuvvet olarak gönderildi. Aksungur ve Bozan'ın Tutuş tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Kürboğa ise kardeşi Altuntâş ile birlikte Tutuş'a esir düştü. Tutuş'un Rey civarında 488/1095 yılında vefatından sonra Tutuş'un Dımaşk'ta bulunan oğlu Dukak ile Haleb'te bulunan oğlu Rıdvan Berkyaruk'a tabi oldular. Rıdvan Berkyaruk'un baskısı neticesinde Kürboğa ile kardeşi Altuntâş'ı serbest bırakmak zorunda kaldı. Serbest kalan Kürboğa, Berkyaruk'un da onayıyla Tutuş'un nüfüzünü kırmak için harekete geçti. Haçlılar ile yapmış olduğu savaşlarla ün kazanan Kürboğa, Muhammed Tapar ve Berkyaruk mücadelesinde önemli rol oynadı. 495/1102 yılında Berkyaruk adına Azerbaycan'da nizami sağlamaya çalışırken Hoy civarında hastalandı ve Musul'da kendisi adına yönetime Sunkurca'yı vasiyet ettikten sonra öldü.” İbrahim Kafesoğlu, “Kür-Boğa”, *İA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 1084-1086; Tafsilat için bkz. İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhir*, 12-16.

¹⁷³⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 226-227; Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müyyed İmadeddin, *Tarihu Ebû'l-Fidâ (el-Müsemma el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)*, c. II, tah. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, s. 24; İbnü'l-Verdî, II, 13; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 148; Kafesoğlu, “Kür-Boğa”, *İA*, VI, 1084.

Haleb şehrine sığınan Bozan ve Kürboğa, savunma hazırlıkları yaparak Berkyaruk'tan gelecek yardımı beklemeye koyuldular. Bu esnada Sultan tarafından gönderilen yardımın Musul'a ulaştığı haberi alınmıştı. Haber alındıktan kısa bir süre sonra Tutuş'un birliklerinin Haleb önlerinde görünmesi herkesi şaşırttı. Tutuş'un öncü kuvvetlerinin başında bulunan Vessâb b. Mahmud, Antakya kapısını ele geçirerek şehre girmeye muvaffak oldu. Kalede bulunan *Nuh et-Türkî* ise kendisine güvence verildikten sonra kaleyi şehre ulaşan Tutuş'a teslim etti (487/1094-1095). Haleb'i ele geçiren Tutuş kısa bir süre sonra Bozan'ın boynunu vurdurdu. Kürboğa'yı ise yakalayarak Humus'ta hapse attırdı¹⁷³⁸.

Tutuş, Aksungur ve Bozân'ın ortadan kaldırılmasından sonra Rey üzerine yürüyerek şehre girdi (Muharrem 488/Ocak-Şubat 1095). Bundan dolayı Berkyaruk Hemedân'dan yola çıkarak Rey'e doğru yürüdü. Rey'e beş fersah uzaklıkta iki ordu arasında meydana gelen savaşta Tutuş mağlup oldu ve hemen ardından da öldürüldü (17 Safer 488/26 Şubat 1095)¹⁷³⁹. Tutuş'un ölümünden sonra yerine Haleb'te oğlu Rıdvan ve Dimaşk'ta ise diğer oğlu Dukâk geçti¹⁷⁴⁰.

Tutuş'un öldürülmesi ile Kürboğa ve kardeşi Altuntâş¹⁷⁴¹, Tutuş'un yerine geçen oğlu Haleb meliki Rıdvan'a, Selçuklu hükümdarı Berkyaruk'un yapmış olduğu baskı neticesinde serbest bırakıldılar¹⁷⁴². Kürboğa salıverilir verilmez, bölgede Tutuş'un hâkimiyetinin izlerini silmek için çalışmalarına başladı. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak Bozan'ın ölümünden sonra Tutuş'un eline geçen Harran üzerine yürüdü. Harran'ı ele geçiren Kürboğa buradan Nusaybin'e doğru harekete geçti¹⁷⁴³. Bu sırada Nusaybin'de Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim bulunmaktaydı¹⁷⁴⁴.

Kürboğa'nın serbest bırakıldığı esnada, Ukaylî emirliğinde, Musul'da bulunan Ali ile kardeşi Nusaybin hâkimi Ebû Abdullah Muhammed arasında taht mücadelesi yaşanmaktaydı. Nusaybin emiri Ebû Abdullah Muhammed yanında bulunan Servân b.

¹⁷³⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 229; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 148.

¹⁷³⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 230; ez-Zehabî, *Tehzibu Siyeri A'lâmu'n-Nübelâ*, II, s. 447.

¹⁷⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 231.

¹⁷⁴¹ Kürboğa'nın kardeşinin adı Tuntâş olarak da geçmektedir. Bkz: İbnü'l-Verdî, II, 13.

¹⁷⁴² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 232; İbn Şeddâd, III/I, 51; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24.

¹⁷⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, X, 216; amlf., *et-Târihu'l-Bâhir*, 15; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24; İbn Şeddâd, III/I, 51; İbnü'l-Verdî, II, 13; Kafesoğlu, "Kür-Boğa", *İA*, VI, 1084.

¹⁷⁴⁴ İbnü'l-Verdî, II, 13.

Vehib ve Ebû'l-Heycâ el-Kürdî ile birlikte Kürboğa ve kardeşi Altuntâş'tan Musul Ukaylî emiri Ali'ye karşı yardım istediler¹⁷⁴⁵. Ukaylî ailesi içerisinde meydana gelen bu hadiseden faydalanmak isteyen Kürboğa, maiyeti ile birlikte Ukaylî emiri Ali b. Müslim üzerine yürüdü¹⁷⁴⁶.

Kürboğa Musul üzerine yürürken Nusaybin civarında yanına gelen Ebû Abdullah Muhammed'i tevkif etti ve 40 günlük bir muhasaradan sonra Nusaybin'i ele geçirdi. Nusaybin'den sonra Musul üzerine yürüyen Kürboğa şehri kuşattı ancak almaya muvaffak olamadı. Beled şehrine geldiğinde ise Ukaylî emirlerinden Ebû Abdullah Muhammed'i tehdit olarak gördüğünden öldürdü. Ebû Abdullah Muhammed'ten sonra Musul'u tekrar kuşattı. Musul emiri Ali, Kürboğa'ya karşı Cezîretu İbn Ömer hâkimi olan Çökürmüş'ten yardım istedi. Yardım isteğini olumlu karşılayan Çökürmüş, Musul'a doğru ilerlediğinde şehrin doğusunu kontrol altında tutan Kürboğa'nın kardeşi Altuntaş tarafından mağlup edildi. Çökürmüş mecburen Kürboğa'ya tabi olarak onunla birlikte Musul'u kuşattı ve yaklaşık dokuz ay süren kuşatma neticesinde Musul açlıktan teslim olmak zorunda kaldı (489/1096)¹⁷⁴⁷. Ali'yi Musul'dan çıkarmaya muvaffak olan Kürboğa, buradan Mardin üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi¹⁷⁴⁸.

Ali b. Müslim kuşatmanın çetin koşullarda devam etmesi üzerine dayanamayarak Hille'de bulunan Sadaka b. Mezyed'in yanına gitti. Musul ise Kürboğa tarafından ele geçirildi ve Kürboğa'nın kardeşi Altuntâş, halkın mallarına dokunulmamasına dair verilen emre itaat etmediğinden Kürboğa tarafından öldürüldü (489/1096)¹⁷⁴⁹. Nitekim Musul ve Sincâr¹⁷⁵⁰, ardından da el-Cezîre ve Mardin bölgeleri Ukaylîler'in elinden çıktı¹⁷⁵¹. İbn Haldûn "böylece Benû el-Müseyyeb'in Musul ve a'mâlindeki hâkimiyeti

¹⁷⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; İbn Haldûn, I, 1642; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18.

¹⁷⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 15; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24; İbn Haldûn, I, 1642; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; İbn Kesir, *el-Bidaye*, XII, 298; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24; İbnü'l-Verdî, II, 13; İbn Haldûn, I, 1642; Kayaoğlu, s. 30; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 423; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Bosworth, "Ukaylids", *EI*, X, 787; Şimeysanî, *Medinetu Sincar*, s.98; amlf.; *Medinetu Mardin*, s.132; Kafesoğlu, "Kür-Boğa", *IA*, VI, 1085; Bosworth, "Ukaylids", *EI*, X, 787; Bezer, "Ukayliler", *DİA*, XLII, 61.

¹⁷⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 16; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24; İbnü'l-Verdî, II, 13; İbn Haldûn, I, 1642; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24; İbnü'l-Verdî, II, 13; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 148.

¹⁷⁵⁰ İbn Şeddâd, III/I, 164; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 24.

¹⁷⁵¹ Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.122.

sona erdi"¹⁷⁵² diyerek emirliğin bölgedeki idarî hâkimiyetinin bittiğini ve bölgedeki hâkimiyetin artık Selçuklu ümerasına geçtiğini göstermektedir.

Kürboğa, Musul'a hâkim olduktan sonra 494/1100-1101 yılında vefat etmiştir. Ondan sonra sırasıyla Musa et-Türkmânî, Şemsüddeve Çökürmüş ve son olarak da 500/1106-1107 yılında Çökürmüş'ün ölümünden sonra Çavlı Sakav Musul'da yöneticilik yapmıştır¹⁷⁵³. Bu durum, bölgenin artık Selçuklular tarafından görevlendirilen komutanlar tarafından idare edilmeye başladığını göstermektedir. Aldıkları iktalar ile Suriye ve el-Cezîre'de önemli roller üstlenmeye başlayacak olan bu komutanlar, bölgede bulunan Ukaylîler'in son kalıntıları ile mücadelelerde bulunarak zamanla onları da ortadan kaldırmaya muvaffak olmuşlardır.

İbn Haldûn'un bu ifadesine rağmen Benû Ukayl aile fertleri ile ilgili kaynaklarda az da olsa bilgiler bulunmaktadır. Müslim b. Kureyş'in çocuklarından olduğu ifade edilen el-Müeyyed b. Müslim b. Kureyş'in Cemaziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102'de Hît yakınlarında Numeyrîler tarafından kıssasen öldürüldüğü nakledilmektedir¹⁷⁵⁴. Bu konu hakkında en açık bilgiyi ise Münecimbaşı'da görmemiz mümkündür. Zira kaynaklarda el-Müeyyed olarak geçen ve Numeyrîler tarafından kıssasen öldürülen bu şahsın Müeyyedüddeve Ali b. Müslim olduğu Münecimbaşı tarafından aktarılmaktadır¹⁷⁵⁵. Münecimbaşı'nın bu kaydını doğrulamak zor görülmektedir. Zira kaynaklarda genellikle Müeyyedüddeve unvanı tam olarak aktarılmasına rağmen burada sadece el-Müeyyed isminin kullanılması Müslim'in başka bir evladı olabileceği fikrini akla getirmektedir. Müslim'in kaç evlada sahip olduğunu tam olarak çıkarmak mümkün değildir. Ancak, Ali b. Müslim ve Muhammed b. Müslim'in Ukaylî ailesi içerisinde emirlikte mücadele etmeleri ve bu şekilde öne çıkmaları sadece bunların varlığını göstermeye yeterli değildir.

3.2.2. Haleb'de Ukaylî Hâkimiyetinin Sonu ve Caber'de Ukaylîler

¹⁷⁵² İbn Haldûn, I, 1642.

¹⁷⁵³ İbn Vâsıl, I, 28.

¹⁷⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; Ebû'l-Fidâ, *Tarihü Ebû'l-Fidâ*, II, 34; İbnü'l-Verdî, II, 20; Rice bu şahsın adınının Muhammed olduğunu nakletmektedir. Bkz: D. S. Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 83; Münecimbaşı bu şahsın 495/1102 yılında Benî Numeyr tarafından öldürülmesinden sonra Musul Ukaylîleri'nin son bulduğunu aktarmaktadır. Bkz: Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁵⁵ Münecimbaşı, 2102, vr. 346; Daha önce aktarıldığı gibi Müeyyedüddeve unvanı İbrahim b. Kureyş ve onun kardeşi Ali b. Kureyş tarafından da kullanılmıştır.

Müslim b. Kureyş'in Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleymanşah karşısında mağlup olarak ortadan kaldırılmasından sonra Ukaylîler'in Haleb hâkimiyetinin sonu gelmiştir. Haleb'te bulunan Ukaylî emirleri bundan önce Devser olarak bilinen ve sonrasında Caber¹⁷⁵⁶ olarak ünlenecek olan kaleye yerleşmek suretiyle varlıklarını bir süre burada devam ettirmişlerdir. Caber kalesi Numan b. Munzır'ın kölesi olan Devser'e nispetle Devser olarak bilinmektedir. Bu kale uzun süre Numeyr, Utayr ve Kuşeyr gibi Arap kabilelerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Kale, genellikle Rakka'dan Bâlis'e giden yol üzerinde bir konaklama vazifesi görmüştür. Devser kalesi Selçuklular döneminden itibaren Caber olarak anılmaya başlanmıştır. Kuşeyr kabilesinden Sabıkkuddin Caber b. Sâbık el-Kuşeyrî'ye nispetle Caber olarak anılmıştır. Kuşeyr kabilesi kaleye yerleştikten sonra çevrede bulunan yolları kesmek ve yağmalarda bulunarak ünlenmiştir. Melikşah'ın 479/1086-87 yılında bölgeye düzenlediği sefer esnasında, yol kesicilik yaptıklarından kale kendilerinden alınmıştır¹⁷⁵⁷. Böylece Kuşeyr kabilesinin Caber'deki hâkimiyeti son bulmuştur.

3.2.2.1. Sâlim b. Mâlik'in Caber'e İntikali

Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, Kurzâhil savaşında öldürüldükten sonra, Haleb Süleymanşah tarafından kuşatılmıştır. Bu esnada Haleb şehri İbnü'l-Hutayfî adlı Ahdâs kuvvetlerinin liderinin elinde bulunurken, Haleb kalesinde ise Müslim'in amcasının oğlu Şemsüddeve¹⁷⁵⁸ Siracuddin¹⁷⁵⁹ Sâlim b. Mâlik b. Bedrân b. Mukalled bulunmaktaydı¹⁷⁶⁰.

¹⁷⁵⁶ Sıffîn yakınlarında Fırat üzerinde Bâlis ve Rakka şehirleri arasında bulunmaktadır. Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 59.

¹⁷⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; İbn Şeddâd, III/I, 111; Kayaoğlu, s. 25; S. A. Hasan, 436; M. Hartmann, "Câber", *İA*, c. III, Eskişehir 1997, s. 1; Öztuna, 454; Kuşayr kabilesinden olan Caber'in künyesi Caber b. Mâlik şeklinde de verilmektedir (Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 59; Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu'z-Zengiyyîn fi'l-Mevsil ve Bilâdi's-Şam*, 521-630/1127-1233, Dâru'n-Nefâ'is, Beyrut 1419/1999, s. 352); Caber kalesinin Numeyrîlerin elinde olduğu ve Caber b. Sabık'ın da Numeyrî kabilesine mensup olduğu yönündeki tartışmalar için bkz. D. S. Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies.I", s. 56-57; Caber, Hire emiri Nu'mân b. el-Munzîr'in kölesi Devser'den dolayı Devser olarak adlandırılmaktadır. Bkz: Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁷⁵⁸ el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Kalânîsî, s. 188.

¹⁷⁵⁹ Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 126.

¹⁷⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 135; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 81; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 68; Süryanî Mihael Haleb kalesinin Salih'in oğlu Mâlikîn elinde bulunduğunu aktararak (Bkz. Süryanî Mihael, II, 37) hatalı bilgi vermektedir.

Kaynaklar, Müslim'in ölümünden önce Haleb şehrine eş-Şerif Ebû Ali el-Hasan b. Hibetullah el-Hâşimî'yi, Haleb kalesine ise Sâlim b. Mâlik el-Ukaylî'yi tayin ettiğini ifade etmektedir¹⁷⁶¹. Süleymanşah ile yapmış olduğu mücadeleyi kaybeden Müslim öldürülüp, Süleymanşah tarafından naaşı Haleb'e getirilerek Haleb kapısına defnedilmiştir¹⁷⁶². Haleb önlerine gelen Süleymanşah şehri bir müddet kuşatmıştır. Süleymanşah şehri almak için öncelikle elçiler göndermiş ancak sonuç alınamayınca da Süleymanşah askerlerinden bir kısmını Müslim'e ait olan yerleri almaları için çevreye yaymıştır. Süleymanşah öncelikle, Ma'arratu'n-Numân ve Kefertâb gibi şehirlere ilerleyerek buraları ele geçirmiş, daha sonra ise Şeyzer'e yürüyerek vergi vermeleri karşılığında şehri hâkimiyeti altına almıştır. Şeyzer'den sonra Latmîn'e boyun eğdirmiştir¹⁷⁶³.

Müslim'e ait toprakları ele geçirmek için faaliyetlerini yoğunlaştıran Süleymanşah, bunun yanı sıra Haleb'e elçiler göndererek şehri teslim almak istemiştir. Ancak Haleb'in teslim edilmesi için gönderilen elçiye, İbnü'l-Hutaytî, Süleymanşah'ı oyalamak için olsa gerek Melikşah'a haber gönderdiğini ve ondan gelecek cevaba göre karar vereceğini bildirmiştir¹⁷⁶⁴. Bunun yanı sıra İbnü'l-Hutaytî, Süleymanşah'a göndermiş olduğu haberde, Haleb hâkimiyetini, ancak Suriye meliki Tutuş ile yapacakları mücadelenin sonucunun belirleyeceğini bildirmiştir¹⁷⁶⁵.

Süleymanşah'a karşı ittifak kuran Sâlim b. Mâlik ve İbnü'l-Hutaytî, Melikşah ile yazışarak onu şehre davet ettiler. Ya bizzat gelmesini veya şehrin savunmasına yardımcı birlikler göndermesini istediler. Bu esnada, Süleymanşah, Kınnesrîn kalesini inşa ederek Müslim b. Kureys'in eşi Mirdâsî ailesinden Menî'â bint Mahmud ile evlendi. Süleymanşah'ın Haleb önlerinde görünmesinden dolayı endişeye kapılan İbnü'l-Hutaytî, Melikşah'tan istenen yardım geciktiği için Benî Kilâb emiri Mübârek b. Şibl ile anlaşma yaptı. Bundan sonra Mübârek'i Dimaşk'ta bulunan Tutuş'a göndererek yardım istedi. Bu haber ile sevinen Tutuş, Muharram 479/Nisan-Mayıs 1086 yılında

¹⁷⁶¹ el-Azimî, s. 353; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 216.

¹⁷⁶² el-Azimî, s. 353; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 216; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 124; amlf., *Suriye Selçukluları*, I, 89; Merçil, "Türkiye Selçukluları", 505; Mustafa Keskin, s.534; Halil Erdem, '385.

¹⁷⁶³ İbnü'l-Kalânîsî, s. 192; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 130; Bischoff, s. 77; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 90; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 75.

¹⁷⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 7; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Melikşah Dönemi", s. 65; Theodor Bischoff, s. 77; Halil Erdem, s. 385.

¹⁷⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 7; Turan, "Süleyman-Şah I.", s. 743.

Dımaşk'tan çıkarak Haleb'e doğru yürüdü. Tutuş'un Dımaşk'a doğru ilerlemekte olduğunu öğrenen Süleymanşah savaş için harekete geçti. Çok geçmeden Dımaşk'tan Haleb'e doğru ilerleyen Tutuş ile Süleymanşah arasında yol üzerinde *Ayn Seylem* adı verilen mevkide meydana gelen savaşta Artuk Bey'in gayretleri neticesinde Süleymanşah mağlup olarak öldürüldü. Süleymanşah'ın veziri el-Hasan b. Tâhir ile maiyetinden birçok kişi esir olarak ele geçirildi¹⁷⁶⁶.

Süleymanşah'ın öldürülmesinden sonra Tutuş, Haleb'e doğru yürüdü. Ancak şehir hâkimi İbnü'l-Hutayfî, Mübârek b. Şibl vasıtasıyla Tutuş ile yaptığı anlaşmaya uymayarak şehri teslim etmek istemedi. İbnü'l-Hutayfî, şehri teslim etmek için Melikşah'a haber gönderdiğini ve gelecek habere göre şehri teslim edeceğini söyleyerek Tutuş'u oyaladı. Bundan dolayı Tutuş, Haleb ve amâlini askerlerine ikta olarak verip, kendisi de Merc-i Dâbık'a giderek günlerce burada kaldı. Daha sonra Haleb önlerine gelen Tutuş, şehri kuşatmaya başladı. Bu sırada şehirde bulunan *İbnü'l-Bir'ûnî*¹⁷⁶⁷ olarak adlandırılan bir tacir, Tutuş ile yazışarak şehre girmesine yardımcı olmayı önerdi. Tutuş'a bağlı birlikler kuşatma esnasında, bu şahsın yardımıyla surlara sarkıtılan ipler ile burçlardan şehre girdiler. Ahdâs kuvvetlerinin bir kısmının da Tutuş'a yardım etmesinden dolayı 26 Rebiyülevvel 479/11 Temmuz 1086 tarihinde Tutuş şehre tamamen hâkim oldu. İbnü'l-Hutayfî ise büyük kalede bulunan Sâlim b. Mâlik'e sığındı¹⁷⁶⁸. Ancak bir süre sonra İbnü'l-Hutayfî, Artuk Bey'in aracılığı ile af edildi.

¹⁷⁶⁶ el-Azîmî, s. 353-354; İbnü'l-Kalânîsî, s. 194; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 218; el-Aynî, nr. 2317, vr. 92; Bischoff, s. 77; el-Kudâ'î, s. 204; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 125; amlf., *Suriye Selçukluları*, I, 90-91; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 75; Süleymanşah'ın ölümü ile ilgili değişik rivayetler bulunmaktadır. Bu bilgiler İbnü'l-Adîm'de sırasıyla aktarılmıştır. Bkz: Aynı eser, s. 218 vd.; Ayrıca Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 135; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 81; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 68; amlf., *Suriye Selçukluları*, I, 92; Turan, "Süleyman-Şah I.", s. 744.

¹⁷⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 219; İbnü'l-Bir'ûnî'nin adı kaynaklarda İbnü'r-Ra'vâ şeklinde de verilmektedir. Şehri Tutuş'a teslim etmekte yardımcı olmasının sebebi ise daha önce İbnü'l-Hutayfî tarafından azarlanmasından kaynaklanmaktadır(Bkz: Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 930). İbn Vâsıl ise bu şahsın adını İbnü'r-Râ'venî şeklinde vermektedir(Bkz: İbn Vâsıl, I, 17).

¹⁷⁶⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 219; İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhir*, 7; Bischoff, s. 77; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 125; amlf., *Suriye Selçukluları*, I, 94; İbnü'l-Hutayfî ise şehrin savunmasını daha rahat yapabilmek için her bir burca şehrin ileri gelenlerini görevlendirdi. Ancak İbnü'l-Hutayfî'nin burclardan birinin idaresini vermiş olduğu İbnü'l-Esîr'in nakline göre *İbnü'r-Ra'vî* adında biri daha önce İbnü'l-Hutayfî'nin hakaretlerine maruz kaldığından, Tutuş'a yardım ederek Tutuş'un şehre girmesine yardımcı oldu ve bu sayede Tutuş şehri ele geçirdi(Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 135-136); Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 83; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 68; Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", s. 1413.

Buradaki başarısından dolayı Artuk Bey, Tutuş tarafından tayin edildiği Kudüs'e gitti¹⁷⁶⁹.

Tutuş, Haleb şehrini ele geçirmesine rağmen kalede bulunan Ukaylî emiri Sâlim b. Mâlik direnmeye devam etti. İbnü'l-Adîm'in ifadesine göre Sâlim, Müslim tarafından Haleb'e tayin edildiği zaman ona: "*Melikşah'tan başkasına kaleyi teslim etme*" diye emir vermişti. Sâlim de bu emre uyararak kaleyi teslim etmedi. Tutuş, 27 Rebiyülahir 479/11 Ağustos 1086 yılında kaleyi kuşattı. Tam bu sırada Melikşah'ın öncü birliklerinin Haleb'e yürümek amacıyla *Nehrü'l-Cevz'e* vardığı haberi ulaştı. Bu sebepten Tutuş, maiyetinde bulunan askerlerden bir kısmını burada bıraktıktan sonra on yedi gün¹⁷⁷⁰ boyunca sürdürdüğü kuşatmayı bırakarak Dımaşk'a döndü¹⁷⁷¹.

Tutuş'un Haleb'den ayrılmasından sonra Melikşah'ın öncü birlikleri Porsuk, Bozân ve Ayâz komutasında Haleb önlerinde ulaştılar. Selçuklu ana kuvvetleri ise Melikşah'ın komutasında er-Ruhâ'ya ulaşarak şehri el-Filârdûs/Philaretos'tan teslim aldılar. Şehrin emiri Müslüman olduktan sonra, Caber olarak bilinen Devser kalesine yürüdüler. Melikşah, Caber kalesini emir Caber b. Sâbık el-Kuşeyrî'den alan Melikşah, 23 Şaban 479/3 Aralık 1086 yılında Haleb'e vardı¹⁷⁷².

Melikşah, Haleb önlerinde geldiğinde Ukaylî Sâlim ilk zamanlarda kalenin teslim edilmesine razı olmadı ve karşı çıktı. Bunun üzerine kale ok yağmuruna tutuldu ve tarihçinin ifadesiyle *oklardan gökyüzünün görünmediğinden*¹⁷⁷³ Sâlim, kaleyi Melikşah'a teslim etmek zorunda kaldı¹⁷⁷⁴. Melikşah, Haleb kalesine karşılık Sâlim'e

¹⁷⁶⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 94; el-Azimî Tutuş'un Haleb kalesini kuşattıktan sonra şehri İbn Bergutî adından bir emirden teslim aldığı aktarmaktadır (Bkz: el-Azimî, s. 354). Bu şahıs muhtemelen şehri Tutuş'a teslim eden İbn Birû'nî veya İbn Ra'vî'dir.

¹⁷⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 136; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 10; İbn Vâsıl, I, 17; Bischoff, s. 77; S. A. Hasan, 436; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 94.

¹⁷⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 136; amlf., *et-Târihü'l-Bâhir*, 7; İbn Vâsıl, I, 17; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, 125; amlf., *Suriye Selçukluları*, I, 94.

¹⁷⁷² İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; amlf., *Bugye*, IX, 4158; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 7; İbn Vâsıl, I, 17-18; es-Suyûtî, 395; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Takkûş, *Tarihu'z-Zengiyyîn*, 353; Masudul Hasan, *History of Islam*, I, 436; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 95; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 84; el-Aynî Caber kalesinin emiri olarak Sabikuddin Caber en-Numeyrî'nin adını vermektedir. Bkz: el-Aynî, nr. 2317, vr. 92.

¹⁷⁷³ İbn Vâsıl, I, 17-18.

¹⁷⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 137; İbn Şeddâd, III/I, 111; Takkûş, *Tarihu'z-Zengiyyîn*, 353; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 95.

Caber¹⁷⁷⁵, Rakka ve bunların dışında birkaç yeri verdi¹⁷⁷⁶. Sâlim, yardım ve aracılığından dolayı olsa gere Nizamülmülk'e 50 bin gümüş ve güzel hattı ile meşhur İkbâl adlı hizmetçisini hediye olarak gönderdi¹⁷⁷⁷. Sâlim'in Caber'e gönderilmesiyle Ukaylîler'in Haleb'teki hâkimiyeti son buldu. Bu tarihten sonra *Benî Mâlik* kalesi diye anılacak olan Caber kalesine ek olarak, Sultan tarafından Sâlim'e Hît ve Ane gibi yerlerin idaresi de verilmiştir¹⁷⁷⁸.

Antakya'yı ele geçirerek Yağısıyân adlı emirine teslim eden Melikşah, Haleb'e Kasımuddavle Aksungur'u¹⁷⁷⁹ getirmekle birlikte vergi toplamak için de Tâcu'r-Rü'esâ Ebû Mansûr b. el-Hallâl er-Rahbî'yi tayin etti¹⁷⁸⁰. Haleb kalesine ise Nuh et-Türkî'yi tayin etti¹⁷⁸¹. Ayrıca Kasımuddavle Aksungur'un maiyetine 4 bin kişilik ordu vererek, Tekiş'in isyanı üzerine bölgeden uzaklaştı¹⁷⁸². Böylece Melikşah, Urfa'yı Bozan'a, Antakya'yı Yağısıyan'a ve Haleb'i Aksungur'a tevdi etmek suretiyle Kuzey Suriye'yi doğrudan doğruya kendi topraklarına bağladı¹⁷⁸³. 480/1087 yılında Haleb'e tayin edilen Aksungur yedi yıl¹⁷⁸⁴ valilik yaptıktan sonra 487/1094 senesinde vefat etti¹⁷⁸⁵.

¹⁷⁷⁵ el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; amlf., *Bugye*, IX, 4158; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 8; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 11; İbnü'l-Verdî, II, 4; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 25; el-Aynî, nr. 2317, vr. 93; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; D. Sourdel, "Dja'bar", *El, (New Edition)*, c. II, Leiden/Brill 1991, s. 354; Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 18; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 95; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 85; Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", s.1414.

¹⁷⁷⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; amlf., *Bugye*, IX, 4158; krş. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 125; en-Nüveyrî, XXVI, 187; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 96; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 84-85.

¹⁷⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi't-Tarihi'l-Haleb*, c. IV, tah. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, ty., s. 1953; krş. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, s. 125.

¹⁷⁷⁸ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. 69.

¹⁷⁷⁹ el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 147; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 11; İbn Vâsıl, I, 19; el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 235; İbnü'l-İmâd, V, 372; el-Kudâ'î, s. 205; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 411; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 96.

¹⁷⁸⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 221; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 73.

¹⁷⁸¹ el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 222; Sevim, *Suriye Selçukluları*, I, 96.

¹⁷⁸² el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 222; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 147; Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, s. 85.

¹⁷⁸³ İmâduddin el-İsfehânî, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, s. 235; İbn Vâsıl, I, 19; Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 69.

¹⁷⁸⁴ el-Azimî, s. 354.

¹⁷⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 8; "Aksungur", *İA*, c. I, Eskişehir 1997, s. 275.

3.2.2.1.1. Haçlıların Rakka ve Caber'e Saldırısı (497/1103-1104)

Batı Avrupa'da, özellikle XI yüzyıl sonlarına doğru, Vatikan kilisesinin çabaları neticesinde zahiri sebebi Hz. İsa'nın doğum yeri olan Filistin'in ele geçirilmesi amacıyla Orta Doğu coğrafyasına batılılarca düzenlenen akınlara Haçlı Seferleri adı verilmiştir. Bu seferlerden ilki ile birlikte 10 Mart 1097 yılında Urfa kontluğu, 30 Haziran 1098 yılında Antakya Prinkepsliği ve 15 Temmuz 1099 yılında da Kudüs Krallığı kurulmuştur. Böylece, Haçlıların bölgeye yerleşmesinden sonra Müslümanlar ile aralarında mücadeleler başlamıştır¹⁷⁸⁶.

Ortadoğu coğrafyasına yerleşen Haçlılar, 497/1103 yılında iki kol halinde Urfa'dan çıkarak, Ukaylîler'in elinde bulunan Caber kalesi ve Rakka çayırlığına aynı anda baskın yapmayı tasarlamışlardır. Ukaylî emiri Sâlim b. Mâlik, Haçlı birliklerine karşı koyamadığından Haçlılar, ani baskınlar yapmak suretiyle birçok esir ele geçirmiş, baskın yaptıkları yerlerde halktan aldıkları malları ve hayvanları da yanlarına alarak götürmüşlerdir¹⁷⁸⁷. Bunun yanı sıra, Resulayn civarında Baudouin'e karşı yapılan savaşta, Ukaylîler'den Sâlim b. Bedr el-Ukaylî esir düşmüştür¹⁷⁸⁸.

Haçlılar, Caber önlerine geldiklerinde Sâlim'in oğlu Mâlik, Haçlı birliği komutanı ve aralarında eskinden beri tanışıklık olan, daha önce iyiliklerde bulunduğu Joscelin I ile görüşmek için, Haçlılar ile aralarında bulunan Fırat nehrini geçerek üç dört adamıyla birlikte Haçlı ordugâhına gitmiştir. Ukaylî heyeti Haçlı ordugâhına yaklaştığından Joselin I, kayıkta Mâlik'in bir elçisinin olduğunu düşünmüş, ancak Frank askerlerinden biri gelip "Mâlik kayıkta" dediğinde, Joscelin I kalkarak Mâlik'i karşılamış ve ona saygı göstermiştir. Bu hadiseden sonra Haçlılar ele geçirdikleri esir ve hayvanları geri

¹⁷⁸⁶ Ali Sevim, "Suriye Selçukluları- Haçlı İlişkileri", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 91; Erdoğan Merçil, "Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devletinin Durumu", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 83-89; Ramazan Şeşen, "Haçlı Seferleri Esnasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 33-44; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Haçlı Seferleri Tarihi Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, Haz. Ebru Altan, s. Dünya Kitapları, İstanbul 2007, s. 1-19; David Nicolle-Christa Hook, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, (çev. L. Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003, s. 7-11; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), İstanbul 1937, s. 187.

¹⁷⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 300; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 34; İbnü'l-Verdî, II, 21; Sourdel, "Dja'bar", *EI*, II, 354.

¹⁷⁸⁸ Şimeysanî, *Medinetu Mardin*, s.146.

vermişlerdir. Üsâme, “*Necmüddevle Mâlik’in iyi siyaseti olmasaydı şehir harap olurdu*”¹⁷⁸⁹ diyerek olayın büyüklüğünü göstermektedir..

Haçlılar, Suriye’den geçen ticaret yollarına zarar verdiklerinden Mardin Artuklu emiri Sökmen ve Musul-Cîzre’deki Selçuklu valisi Çökürmüş endişeye kapılarak birlikte hareket etmeye karar vermişlerdir. Müttelik kuvvetler, 1104 yılında Urfa’ya doğru ilerlediklerinde, Baudouin, Joscelin ve Bohemund’dan destek alarak Harran üzerine yürüme kararı almış ve maiyetlerinde bulunan üç bin atlı ve bunun üç katı piyade askerler ile Harran önlerine gelmişlerdir. Belih ırmağı civarında yapılan savaşta sahte ricat ile Haçlı birlikleri mağlup olmuştur. Antakya birlikleri kaçmayı başarırken, Urfa birliklerinin tamamı esir edilmiş ve Urfa başpiskoposu Benedictus, Baudouin ve Joscelin de esir düşmüştür¹⁷⁹⁰.

Sökmen ve Çökürmüş arasındaki ittifak, ele geçirilen ganimetlerin paylaşılmasından kaynaklanan sebeplerden dolayı bozuldu. Ganimetten daha büyük pay alan Sökmen’i kıskanan Çökürmüş, Sökmen’in sarayına bir baskın düzenleyerek Urfa kontu Baudouin’i ele geçirdi¹⁷⁹¹ ve daha sonra onu Çavlı’ya teslim etti. Baudouin yaklaşık beş yıl Çavlı’nın yanında esir kaldıktan sonra Çavlı, Artuklu hükümdarı İlgazî’nin kendisini yalnız bıraktığını iddia ederek Baudouin ile bir anlaşma yaptı. Buna göre Müslüman esirlerin serbest bırakılması, askerî ve malî yardımlarda bulunulması şartı ile Baudouin serbest bırakılacaktı. Çavlı, yaptığı anlaşmanın hükümlerini yerine getirmek için Baudouin’i Caber kalesinde bulunan Ukaylı emiri Sâlim b. Mâlik’e teslim etti. Bu haber üzerine Urfa kontunu kurtarmaya gelen teyzesinin oğlu Joscelin ile Sâlim arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Baudouin’in yerine kuzeni rehine olarak bırakıldı. Serbest bırakılan Baudouin Antakya’ya giderken, bu sırada Caber kalesine gelen Çavlı, Joscelin ve Baudouin’in kayınbiraderlerini esir almak suretiyle Joscelin’i de serbest bıraktı (502/1108-1109)¹⁷⁹². Baudouin Antakya’ya giderken, onun yol güvenliği Caber’de bulunan Ukaylılar tarafından sağlanmıştır¹⁷⁹³.

¹⁷⁸⁹ Üsâme b. Münkiz, Ebu’l-Muzaffer Müeyyüddevle Üsâme b. Mürşid İbn Münkiz, *Kitâbü’l-İtibâr li-Usâme b. Münkiz*, nşr. Philip Khuri Hitti, Princeton: Princeton University Press, 1930, s. 90.

¹⁷⁹⁰ Süryanî Mihael, II, 55-56; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, II, Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*, (çev. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 34-35.

¹⁷⁹¹ Süryanî Mihael, II, 55-56; Runciman, II, 36-37.

¹⁷⁹² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 369; Süryanî Mihael, II, 55-56.

¹⁷⁹³ A. S. Tritton-H.A.R. Gibb, “The first and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no: 2, (Nisan 1933), s. 279.

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında meydana gelen taht mücadelesinden sonra, ikili arasında 1104 yılında yapılan bir anlaşma gereğince Diyâr-ı Bekr, el-Cezîre, Musul ve Suriye'nin idaresi Muhammed Tapar'a bırakılmıştır¹⁷⁹⁴. Nitekim bu anlaşmayla Ukaylîler'in hâkimiyeti altındaki toprakların da Muhammed Tapar'a tabi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Muhammed Tapar, isyan eden Hille emiri Seyfûddeve Sadaka b. Mansûr üzerine yürüyerek Receb 501/Şubat-Mart 1108 yılında Zerfâmiye adı verilen yerde, Mezyedî kuvvetlerini mağlup ettiğinde, Mezyedî emiri Sadaka dâhil olmak üzere Ukaylîler'den Mansûr b. Mukbil b. Bedrân b. el-Mukalled b. el-Müseyyeb de öldürülmüştür¹⁷⁹⁵. Ukaylîler'den Karvâş b. Şerefûddeve Müslim ise bu mücadelede, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a giderek ona bağlılığını bildirmiştir¹⁷⁹⁶.

3.2.2.1.2. Rakka Emiri Ali b. Sâlim b. Mâlik'in Öldürülmesi

Hille emiri Seyfûddeve Sadaka'nın ölümü esnasında, çocukları Ebû'n-Necm Bedrân ve Ebû Kamil Mansûr Caber'de Sâlim b. Mâlik'in yanında bulunuyordular. Gelişmeler karşısında Sadaka'nın çocukları, vakit kaybetmeden Selçuklular'ın Musul emiri olan Çavlı ile irtibata geçerek Hille üzerine yürümek için anlaştılar. Bektâş b. Tekiş b. Alp Arslan ile de anlaşarak onu başlarına getirdiler. Ancak Çavlı'nın yanına gelen İspehbüd adlı bir komutan, Selçuklu hükümdarının hâkimiyet alanı olan Irak'tan uzak durması ve Haçlıların bulunduğu Suriye'ye gitmesi tavsiyelerinde bulunup, Çavlı'nın yönünü Suriye'ye çevirmeye çalıştı¹⁷⁹⁷.

Üsâme'ye göre Rakka valisi Ukaylî Ali b. Sâlim'in öldürülmesinin sebebi, Ali ve kardeşi Mâlik arasındaki hâkimiyet mücadelesinden, Numeyrîlerin istifade etmek istemesi idi. Rakka şehrine saldıran Numeyrî Tarad b. Vehb en-Numeyrî kıymetli bir at ile birlikte bu savaşa katıldı. Savaş sırasında atın karnına mızrak saplandığı ve bağırsaklarının dışarıya çıktığı, Tarad'ın atın bağırsaklarını bağlayıp savaş devam etmesine rağmen bu şekilde Rakka'ya girdiği kaydedilmektedir. Tarad şehre girdikten

¹⁷⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 301.

¹⁷⁹⁵ Kayaoğlu, s. 38.

¹⁷⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 354.

¹⁷⁹⁷ el-Azimî, s. 364.

sonra bu atın öldüğü ifade edilir¹⁷⁹⁸. Numeyrîler Rakka'ya girdikten sonra Sâlim b. Mâlik'in oğlu Ali, Benû Numeyr'den Mansur b. Cûşen en-Numeyrî adında biri tarafından öldürüldü ve böylece Rakka Numeyrîlerin eline geçti¹⁷⁹⁹.

Ukaylîler'de yaşanan gelişmelerden istifade etmek isteyen Haleb Selçuklu emiri Rıdvan, Rakka üzerine yürüdü. Ancak Rıdvan, Sâlim b. Mâlik tarafından önerilen bir miktar malı kabul ederek geri çekildi (502/1108-1109). Rakka'nın Numeyrîlerin eline geçmesinden dolayı Sâlim b. Mâlik, tüm ihtiyaçlarını karşılama vaadinde bulunduğu Çavlı'dan yardım istedi¹⁸⁰⁰. Çavlı, Ukaylîler'e yardım etmek için Rakka'ya yürüdü ve şehri 70 gün boyunca kuşatma altında tuttu. Ancak Benû Numeyr para ve at vermeyi vaat ettiği Çavlı'yı buradan uzaklaştırmaya muvaffak oldu. Çavlı, Sâlim b. Mâlik'e: *“Benim bundan daha önemli işlerim var. Ben düşman karşısındayım. Diğer işleri bir tarafa bırakıp onunla uğraşmalıyım. Irak'a gitmeye kararlıyım. Eğer işlerimi halledersem Rakka ve diğer bazı şehirleri sana vereceğim. Benû Numeyr'e mensup 5 kişiyi muhasara edeceğim diye böyle önemli bir işten vazgeçemem”* diyerek geri çekildi (502/1108-1109)¹⁸⁰¹. Nitekim bu anlaşmadan sonra Rakka şehri Arap Numeyrî kabilesinin eline geçmesine rağmen bir süre sonra tekrardan Ukaylîler'in eline geçti.

3.2.2.1.3. Caber'e Giden Lü'lü'nün Öldürülmesi

Haleb Selçuklu meliki Rıdvan'ın ölümünden sonra yerine on altı yaşında olan oğlu Tacüddevele Alp Arslan geçti. Alp Arslan, tahta geçtikten sonra babası Rıdvan döneminden itibaren Batınîlere verilen imtiyazlardan dolayı devlet kadroları neredeyse onların eline geçmişti. Bunun yanı sıra Haleb ve çevresinde faaliyet gösteren Haçlılar, Selçuklular'dan yıllık 20 bin altın vergi almaktaydılar. Böyle bir ortamda Haleb Selçuklularının başına geçen Alp Arslan, babası Rıdvan'ın hadimlerinden Lü'lü adında birinin tesiri altında bulunuyordu¹⁸⁰².

Babası döneminde Batınîlere tanınan imtiyazlara son veren Alp Arslan, Haleb'te bulunan Batınî ileri gelenlerinden olan Ebû Tâhir ve 200 kadar adamını ortadan

¹⁷⁹⁸ Üsâme b. Munkiz, 99.

¹⁷⁹⁹ el-Azimî, s. 364.

¹⁸⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 370; el-Azimî bu olayın 501/1107-1108 yılında meydana geldiğini nakletmiştir. Bkz. el-Azimî, s. 364.

¹⁸⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 371.

¹⁸⁰² Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 128-129.

kaldırınca, bunlardan bir kısmı Rakka'da bulunan Ukaylîler'e sığındılar¹⁸⁰³. Ayrıca Alp Arslan, devlet işlerini düzene sokmak için Dımaşk atabegi olan Tuğtekin'i Haleb'e davet etti. Tuğtekin'in adamlarının ortadan kaldırılmasından dolayı bir süre sonra Tuğtekin, Haleb'i terk etti ve böylece Haleb'te Lü'lü'nün otoritesi daha da arttı. Bundan sonra Alp Arslan, devlet yönetiminden uzaklaşarak kendisini tamamen zevk ve sefaya verdi. Alp Arslan, devlet ileri gelenlerine karşı olumsuz tutumlar sergilediğinden Lü'lü onu ortadan kaldırmak için çalışmalarda bulundu. Nitekim Lü'lü, 1114 yılında bir fırsatını bularak Alp Arslan'ı ortadan kaldırmaya muvaffak oldu¹⁸⁰⁴. Alp Arslan'ın ortadan kaldırılmasında Mâlik b. Sâlim'in de yardımı olduğundan, Mâlik canını tehlikede görerek Caber kalesine kaçmak zorunda kaldı¹⁸⁰⁵.

Alp Arslan'ın ölümünden sonra Lü'lü, Alp Arslan'ın altı yaşındaki kardeşi Sultanşâh b. Rıdvan'ı melik yapmak için çalışmalarda bulundu ve bu konuda Kâracâ et-Türkî ona yardımcı oldu¹⁸⁰⁶. Lü'lü, Suriye Selçukluları'nın iç ve dış sorunlarını çözmeye başarılı olamadığı gibi zaman zaman da Büyük Selçuklu Devletine karşı Haçlılarla ittifak kurmaktan da geri durmadı. Gücünü oldukça arttıran Lü'lü, 511/1118 yılında Sâlim b. Mâlik ile görüşmelerde bulunmak ve işbirliği yapmak amacıyla Caber'e gitti. Lü'lü, Sultanşâh'ı tahttan indirmek istediğinden, Türkmenler Lü'lü'yü ortadan kaldırmak için fırsat kollamaya başladılar. Nitekim Lü'lü'nün tek başına gittiğini gören Türkmenler "*Tavşan, Tavşan*" diye bağırmaya başladılar. Bu sırada yalnız bulunan Lü'lü, ok yağmuru altında kalarak öldürüldü¹⁸⁰⁷.

Lü'lü'nün öldürülmesinden sonra Antakya Haçlıları, Haleb yakınlarında bulunan Azâz kalesini Ramazan 512/Aralık-Ocak 1118-1119 yılında ele geçirdiler. Daha sonra Sinn şehrine inen Haçlılar şehri Numeyrî emiri Menî' b. Utayr'dan aldılar. Haçlılar daha sonra Mukalled b. Şerefüddeve adlı Ukaylî emirinin himayesini istediler¹⁸⁰⁸.

¹⁸⁰³ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 130.

¹⁸⁰⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 261; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 132-133.

¹⁸⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 262.

¹⁸⁰⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 262.

¹⁸⁰⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 265-266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 422; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 50; İbnü'l-Verdî, II, 34; Kayaoğlu, s. 43; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 139; amlf., "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14(25), Ankara 1981, s. 128.

¹⁸⁰⁸ el-Azimî, s. 369.

3.2.2.1.4. Ukaylî-Mezyedî Münasebetleri

Hille emiri Dübyes b. Sadaka ile mücadeleye girişen Abbasî halifesi el-Müsterşid (1118-1135), bu mücadelede zor durumda kaldığı için Büyük Selçuklu hükümdarından yardım istedi. Dübeys'in Bağdat ve çevresinde halka eziyetler çektirmesinden dolayı Selçuklu hükümdarı Sencer yeğeni Mahmud'u Bağdat'a gönderdi (1120)¹⁸⁰⁹. Bağdat'a ulaşan Mahmud, buradan Dübeys'in bulunduğu Hille üzerine yürüdü. Mahmud'un ilerlemesi karşısında Dübeys ailesini Batiha'ya gönderdi. Daha sonrasında ise Hille'yi yağmalatarak Artuklu emiri İlgazî'ye sığındı. İlgazî'nin yanında bir süre kalan Dübeys, bir süre sonra anlaşmazlığa düşerek Caber emirinin yanına gitti ve onunla akrabalık bağları kurdu¹⁸¹⁰. Dübeys'in Caber emirine sığınması Halife el-Müsterşid'in tepkisini çekti. Dübeys ise Caber emirinin aracılığı ile Haçlı komutanları Joscelin ve Baudouin ile dostluk anlaşması yaparak Haleb ve çevresine akınlar yapma fırsatı buldu¹⁸¹¹.

Caber'de bulunduğu zaman içerisinde Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud ile barış anlaşması yapmak için teşebbüslerde bulunan Dübeys 514/1120-1121 yılında kardeşi Mansûr'u Irak'a gönderdi. Basra'ya gelen Mansûr, Mahmud ile Dübeys'in aralarının düzeltilmesi için Barankuş ez-Zekevî'ye haber göndermesine rağmen herhangi bir netice elde edemedi. Mansûr çabalarının olumlu sonuç vermediğini gördükten sonra Dübeys'i Irak'a çağırdı. Caber'den ayrılarak Irak'a gelen Dübeys, 515/1121-1122 yılında Hille'ye tekrardan hâkim oldu¹⁸¹².

Caber kalesi, bu zamanlarda azledilen, firar edenler ve sürgüne gönderilenlerin sığınma yeri görevini görmekteydi. Nitekim Artuklu emiri İlgazî'ye karşı isyan eden oğlu Süleyman Haleb'e yürüyerek şehri ele geçirdiği zaman Suriye Selçuklu emiri Sultanşah ve ailesini şehirden uzaklaştırdı. Bundan dolayı Sultanşah ve ailesi Caber'de bulunan Ukaylîler'e sığındılar. Ancak İlgazî, Haleb'e yürüyerek oğlu Süleyman'ın

¹⁸⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 448-449; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, s. 126.

¹⁸¹⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 277; Gerek İbn Kalânîsî (Bkz: İbnü'l-Kalânîsî, s. 323) ve gerekse de İbnü'l-Adîm(Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 277) bu sırada Caber emiri olarak Mâlik b. Sâlim'i göstermektedirler. Ancak Sâlim'in 519/1125-1126 yılına kadar Caber'de Ukaylî emiri olarak kaldığını kaynakların ifadesiyle öğrendiğimize göre bu sırada emirin Sâlim b. Mâlik olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸¹¹ Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, s. 140-142.

¹⁸¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 449.

çıkardığı isyanı bastırdıktan sonra Sultanşah ve ailesini yeniden Haleb'e getirtti (515/1121-1122)¹⁸¹³.

Caber'den dönerek Hille'yi ele geçiren Dübeys b. Sadaka ise Sultan Mahmud'un yanında rehin olarak bulunan kardeşinin öldürülmesinden dolayı Bağdat üzerine yürüdü. Dübeys'e karşı hazırlıklara başlayan Halife el-Müsterşid, Aksungur el-Porsukî'ye haber göndererek Dübeys'e karşı savaşmakla görevlendirdi. Bunun yanı sıra Hadîse hâkimi Süleyman b. Muhâriş ve Karvâş b. Müslim gibi Ukaylîler de kendisine katıldı. Süleyman b. Muhâriş, Halife'nin artçı birlikleri içerisinde bulunuyordu. İki taraf arasında el-Mubâreke'de yapılan savaşta (517/1123) Dübeys, Bağdat halifesi el-Müsterşid'in Aksungur el-Porsukî kumandasındaki ordusuna mağlup olarak Caber emiri Sâlim b. Mâlik'in yanına kaçtı¹⁸¹⁴.

Artuklu emiri İlgazî'nin 516/1122 yılında ölümünden sonra, durumdan faydalanmak isteyen Antakya emiri, maiyetinde bulunan Ermeniler ile birlikte Vâdî-i Buzâ'â'ya yürüyerek çevrede yağmalarda bulundu. Daha sonra Bâlis'e ilerleyen Antakya emiri, Bâlis'e karşılık Caber emiri İbn Mâlik'in mal vermesi şartıyla bir anlaşma yaptı. Ancak Haçlılar isteklerinde aşırıya gittikleri için şehirde bulunan Türkmenler isyan ettiler. Bu saldırılar Süleyman b. İlgazî'nin gelişiyle son buldu¹⁸¹⁵. Aynı yıl içerisinde Fırat nehrinde meydana gelen olağandışı olduğu ifade edilen bir su baskını Caber kalesi ve varoşlarına zarar verdi. Pek çok evin sular altında kaldığı bu sel vakasında¹⁸¹⁶ 800 kadar ev yok oldu¹⁸¹⁷.

Belek'in 518/Mart-Nisan 1124 senesinde vefatından sonra, kuzeni Hüsâmeddin Temürtâş b. İlgazî, 20 Rebiyülevvel 518/7 Mayıs 1124 yılında Haleb'e gelerek şehre hâkim oldu¹⁸¹⁸. Haçlılar, Sûr şehrini aldıktan sonra büyük miktarda asker toplamaya muvaffak oldular¹⁸¹⁹. Hille emiri Dübeys ise Şî'î olduğundan dolayı etrafında çok miktarda asker toplayacağını düşünerek¹⁸²⁰, Caber emiri Sâlim b. Mâlik'in aracılığıyla

¹⁸¹³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 279-280; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*, s. 143.

¹⁸¹⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugye*, VII, 3480-3481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 480-482.

¹⁸¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 283.

¹⁸¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 478; Kayaoğlu, s. 47.

¹⁸¹⁷ İbnü'l-Kalânîsî, s. 329.

¹⁸¹⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 284; amlf., *Bugye*, VII, 3480-3481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 489; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 60.

¹⁸¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 492.

¹⁸²⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 291; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 492.

Urfa kontu Joscelin ve II. Baudouin'e başvurarak, Haleb'i ele geçirmekte kendisine yardımcı olmaları şartıyla Haçlılara tabi olacağını bildirdi¹⁸²¹. Dübey's'in de teşvikiyle Haleb'i kuşatan Haçlılar kale karşısında yazlık ve kışlık evler de yaparak¹⁸²² kuşatmayı uzun sürdürdüler.

Baudouin II. 26 Şaban 518/8 Ekim 1124'de Haleb kapısı önüne geldi. Dübey's b. Sadaka ve Joscelin de Tell-Başir'den hareketle el-Vâdî bölgesine girdiler ve etrafi tahrip ederek, büyük zararlar verdikten sonra Haleb önünde Baudouin'in kuvvetleri ile birleştiler. Burada saflarına eski Haleb meliki Rıdvan'ın oğlu Sultanşah da katıldı. Dübey's b. Sadaka'nın yanında Caber kalesi sahibi Salim b. Malik'in oğulları Ali¹⁸²³, İsa ve Balis sahibi İlgazi'nin yeğeni Yağsıyan b. Abdülcebbar da bulunuyordu¹⁸²⁴. Haleb halkı, Temürtâş'ın kendilerini korumakta aciz olduğunu görerek Aksungur el-Porsukî'den yardım istedi. Aksungur el-Porsukî'nin Haleb'e yaklaşması üzerine burada bulunan Haçlılar uzaklaştılar ve böylece Aksungur el-Porsukî şehre hâkim oldu (518/1125)¹⁸²⁵.

3.2.2.1.5. Sâlim b. Mâlik'in Ölümü (519/1125)

Caber ile birlikte Rakka şehrini de elinde bulunduran Ukaylî emiri Siracüddin¹⁸²⁶ Şemsüddeve Sâlim b. Mâlik, 20 Şevval¹⁸²⁷ 519/19 Kasım 1125 yılında 40 yıllık¹⁸²⁸ Caber hâkimiyetinden sonra vefat etti¹⁸²⁹.

¹⁸²¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 291; İsm Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. Cilt, Ankara 1994, s. 57.

¹⁸²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 492.

¹⁸²³ İbnü'l-Adîm, *Bugye*, VII, 3480-3481; krş. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, s. 145-146.

¹⁸²⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 292; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, II, 59-60.

¹⁸²⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugye*, VII, 3480-3481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 493.

¹⁸²⁶ İbnü'l-Adîm, *Bugye*, IX, 4158.

¹⁸²⁷ İbn Şeddâd, III/I, 111; İbnü'l-Adîm, *Bugye*, IX, 4158; krş. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, s. 126.

¹⁸²⁸ Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁸²⁹ el-Azimî, s. 376; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 498; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 61; İbnü'l-Verdî, II, 46; İbn Şeddâd, III/I, 111; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 126; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

3.2.2.2. Şihâbüddin Necmüddevle Mâlik b. Sâlim (öl. 529/1134)

Şemsüddevle Sâlim'in ölümünden sonra yerine oğlu Şihâbüddin Necmüddevle Mâlik b. Sâlim geçti¹⁸³⁰. İbnü'l-Adîm, Ukaylî ailesinden olan Şerefüddin Bedrân b. Hüseyin b. Mâlik'in bizzat babasından dinleyip kendisine naklettiği konuşmaya göre, Mâlik Caber'e sığınan Hille emiri Dübeys'i Halife'ye teslim etmeyeceğine dair teminat vermişti¹⁸³¹. Bunun sebebi ise İbnü'l-Adîm'in Bugye'sinde şu şekilde aktarılmaktadır: *“Mâlik ve Dübeys bir mecliste oturduklarında Dübeys bu sırada ağladı. Mâlik niçin ağladığını sorduğunda, Dübeys beni Halife el-Müsterşid'e teslim edeceğine dair haberler aldım diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Mâlik gulamını çağırarak Dübeys'i el-Müsterşid'e teslim etmeyeceğine dair bir yazı yazdı. Bu hadiseden dolayı Ma'den b. Kesîr el-Bâlisî Mâlik'i öven şiir yazdı”*¹⁸³². Böylece Mâlik, Dübeys'i teslim etmekten vazgeçti.

Caber emiri Mâlik ile Şeyzer hâkimi İbn Munkîz arasında dostluk bulunuyordu. Bu dönemde Efâmiyye'ye gitmek isteyip de yollarını kaybeden Frenk hacılar, yanlışlıkla Şeyzer önlerine geldiklerinde İbn Munkîz bu kafiyeyle saldırarak birçok kişiyi öldürerek kadın ve çocuklardan esirler ele geçirdi¹⁸³³. Ünlü tarihçi Üsâme b. Munkiz'in babası ile Caber emiri Şihâbüddin Mâlik arasında sıkı bir dostluk bulunuyordu. Bu dostluğun bir nişanesi olarak İbn Munkîz, ele geçirdiği cariyelerden en güzelini Caber emiri olan dostu Şihâbüddin'e gönderdi. Mâlik kendisine gönderilen bu cariye ile evlendi ve daha sonra Ukaylîler'in başına geçecek olan Bedrân adındaki oğlu da bu cariyeden dünyaya geldi. Ancak bu evlilik ve çocuğa rağmen cariye Müslüman olmadı ve kaçmak için fırsat kolladı. Nitekim fırsatını bulan cariye Caber'den firar ederek Serûc'a gitmek suretiyle, burada bir Frank ile evlendi¹⁸³⁴.

Üsâme vermiş olduğu bilgilerde babası ile Caber emiri olan Mâlik b. Sâlim'in dostluklarının karşılıklı hediyeleşmelerle devam ettiğini aktarmaktadır. Nitekim Caber

¹⁸³⁰ İbn Şeddâd, III/I, 112; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 61; İbnü'l-Verdî, II, 46; Münecceimbaşı, nr. 2102, vr. 346; el-Azimî Şihâbüddin'in adını Şihâbüddin b. Mâlik olarak göstermektedir (Bkz: el-Azimî, s. 387). Ancak burada Şihâbüddin unvanı Mâlik'in oğlunun değil bizzat kendisinin unvanı olduğunu kaynaklar göstermektedir. Burada tahkikten dolayı bir yanlışlık olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

¹⁸³¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 305.

¹⁸³² İbnü'l-Adîm, *Bugye*, VII, 3487; krş. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb(Seçmeler)*, s. 150-151.

¹⁸³³ Üsâme b. Munkiz, 130

¹⁸³⁴ el-Azimî, s. 387; Üsâme b. Munkiz, 130; İbn Şeddâd, III/I, 112.

emiri Mâlik'in Üsâme'nin babasına ceylanların ardından ve doğanların altından koşturulan türden bir av köpeği gönderdiğini ve Zegâviye olarak adlandırılan bu köpeği şaşkınlıkla izlediklerini kaydetmektedir¹⁸³⁵.

Hediyeleşmelerin yanı sıra Caber emiri ile Şeyzer hâkimi arasında mektuplaşmalar da olmuştur. Üsâme, Caber emiri Mâlik'in babasına: “*Bir ceylan avı düzenledim ve bir gün içerisinde üç bin ceylan yavrusu yakaladık*”¹⁸³⁶ şeklinde bir mektup gönderdiğini ve buradaki ceylanların çokluğundan bahsettiğini kaydetmektedir. Ayrıca Caber emirinin Fırat kıyılarında keklik avına çıktığını ve öldürülen kekliklerin karnının deşilmesinden sonra içine tüy doldurulduğu, bu şekilde uzun süre kokmadan muhafaza edildiğini anlatan bir mektup da alındığını anlatmaktadır¹⁸³⁷.

Haçlıların Caber ve çevresinde etkinliklerinin yoğunlaşması, zamanla saldırıların artmasına sebep olduğu gibi emniyeti dahi sarsmıştır. Nitekim 527/1132-1133 senesinde Haçlılar bir baskın ile Sâlim b. Mâlik'in kızı yani Hıms sahibi Harim b. Mûla'ib'in eşi ve haremını ele geçirmişlerdir¹⁸³⁸.

Ukaylî emiri Necmüddeve Mâlik 529/1134 senesinde Rakka kalesinde vefat etmiştir. Mâlik'ten sonra Rakka'da Ukaylîler'in başında bulunan oğlu Müseyyeb b. Mâlik, buraya yürüyen Atabeg Zengî'ye şehri teslim etmek zorunda kalmıştır (20 Rebiyülevvel 529/8 Ocak 1135)¹⁸³⁹. İbnü'l-Ezrâk Müseyyeb b. Mâlik olarak adını zikrettiği ve kısa bir süre için Rakka'da Ukaylî emirliği yaptığını söylediği Müseyyeb'in unvanını *Zaimüddeve* şeklinde vermektedir. Bu şahıs ayrıca Artuklulardan Arslan b. Abdulcebbâr'ın kızı ile evlenmek suretiyle Artuklularla akrabalık ilişkisi kurmuştur¹⁸⁴⁰.

¹⁸³⁵ Üsâme b. Munkiz, s. 225.

¹⁸³⁶ Üsâme b. Munkiz, s. 225.

¹⁸³⁷ Üsâme b. Munkiz, s. 226.

¹⁸³⁸ el-Azimî, s. 385; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 308.

¹⁸³⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, nşr. ve tah. Ahmed Savrân, Erzurum 1987, s. 45; krş. İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, Araş. İnceleme ve Notlarla (çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s. 62; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 309; Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Burada isim konusunda farklılık bulunmaktadır. Nitekim İbnü'l-Ezrâk eserinde Mâlik b. Sâlim'in adını Necmüddeve b. Mâlik veya başka bir yerde Mâlik b. Mâlik şeklinde vermektedir bkz. Aynı eser, s. 58, 62. Ancak eserin bir yerinde de Necmüddeve Mâlik b. Sâlim şeklinde Caber emiri olarak geçmektedir. Bkz: Aynı eser, s. 49.

¹⁸⁴⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, s. 102-103.

3.2.2.3. İzzeddin Seyfüddevle Ali b. Mâlik b. Sâlim b. Mâlik

Zengî, 530/1135 yılında Rakka'ya girene kadar Caber'e Necmüddevle Mâlik'in oğlu Bedrân hâkim olmuştur¹⁸⁴¹. Şihâbüddin'den sonra yerine geçen Bedrân'a ilk itiraz kardeşi Seyfuddevle Ali b. Mâlik'ten geldi. Ali b. Mâlik kardeşi ile yapmış olduğu mücadelede galip gelerek 533/1138-1139 yılında Bedrân'ı öldürdü ve Caber emirliğine geçti¹⁸⁴².

3.2.2.3.1. Zengî'nin Caber Kuşatması ve Ölümü

Zengîler'in ortaya çıkmasıyla Ukaylîler'in Caber'deki durumları gittikçe kötüleşmeye başladı. Zengî, topraklarını Suriye ve el-Cezîre bölgesine doğru genişletmeye başladıktan sonra, Caber dışında bölgedeki bütün şehir ve kalelere hâkim oldu. Böylece Zengî, 541/1146 yılında Caber üzerine yürüme kararı aldı¹⁸⁴³. Caber üzerine yürümeden önce Cezîretu İbn Ömer'e iki fersah mesafede bulunan ve emir Hüsameddin el-Beşnevî'nin elinde bulunan Fenek kalesini kuşatarak hâkimiyeti altına aldı¹⁸⁴⁴. Fenek'in alınmasından sonra Zengî, Ukaylîler'den İzzeddin Seyfüddevle Ebu'l-Hasan Ali b. Mâlik b. Sâlim b. Mâlik'in¹⁸⁴⁵ elinde bulunan Caber kalesini 541/ 1146 yılında kuşattı¹⁸⁴⁶.

Caber kalesini kuşatan Atabeg Zengî, anlaşma yapılması ve kalenin teslim edilmesi için Menbic emiri Hassân b. Gümüştengin el-Menbicî'yi Caber hâkimine gönderdi. Şehir hâkimine gönderdiği elçi ile: “*Şayet kaleyi teslim razı olursa benim adıma ona pek çok iktalar ve bol miktarda para vereceğimi garanti et, kabul etmezse kaleyi zorla alıncaya kadar muhasarayı sürdüreceğime ve ondan sonra kendisini sağ*

¹⁸⁴¹ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid(Kısmu'l-Artukiyyin)*, s. 51.

¹⁸⁴² İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi(Artuklular Kısmı)*, s. 63; İbn Şeddâd, III/I, 113; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁸⁴³ İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi(Artuklular Kısmı)*, 79; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 326; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 73; Bu kuşatmanın 540 yılında gerçekleştiği de ifade edilmektedir(Bkz: Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, s. 167).

¹⁸⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 103; Ebî Şâme, Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, *'Uyûnu'r-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn, en-Nûriyye ve Salâhiyye*, Kısmu'l-Evvel, tah. Ahmed el-Beysûnî, Dimaşk 1991, s. 195.

¹⁸⁴⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 444; el-Bundârî, s. 189-190; İbnü'l-Verdî, II, 65; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 197; M. Hartmann, “Câber”, *İA*, III, s. 1; Coşkun Alptekin bu sırada kale emiri olan Ukaylî emirinin İzzeddin Ali b. Sâlim b. Mâlik adında biri olduğunu aktarmaktadır(Bkz: Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Toğ-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 132). Ancak kaynaklar incelendiğinde kale hakiminin Ali b. Sâlim değil de Ali b. Mâlik b. Sâlim b. Mâlik olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸⁴⁶ İbn Şeddâd, III/I, 113.

bırakmayacağıma yemin ettiğimi ve: “o zaman bana karşı seni kim müdafaa edecek?” dediğimi söyle” dedi. Hassân kaleye çıkıp elçilik vazifesini yerine getirdi ve mesajı tebliğ etti. Zengî'nin kendisine dediği gibi ona birçok yer vermeyi vaat etti. Ancak kale hâkimi bunu kabul etmedi. Hassân ona: “Zengî bana karşı seni kim müdafaa edecek” diye soruyor” dedi. O da “Emir Belek'e karşı seni müdafaa eden, beni de Zengî'ye karşı müdafaa edecektir” cevabını verdi. Hassân ise geri dönerek kale hâkiminin teslim olmak istemediğini söyledi. Ancak aralarında geçen bu konuşmadan da kimseye bahsetmedi (6 Rebiyülevvel 541/16 Ağustos 1146)¹⁸⁴⁷.

Rebiyülevvel/Ağustos'ta başlayan kuşatma, Rebiyülahir 541/Eylül-Ekim 1146 yılına kadar uzadı. Kuşatmanın uzaması ile birlikte Zengî için sıkıntılar da artmaya başladı. Nitekim Zengî'nin Yarankuş¹⁸⁴⁸ adındaki hizmetçilerinden biri ona yakınlaşarak dostluğunu kazandı ve bir fırsatını bularak Zengî'yi ortadan kaldırdı. Anlatıldığına göre bu hadim Zengî tarafından ağır hakaretlere uğramış ve bundan dolayı ona kin beslemekteydi¹⁸⁴⁹. Bu sebepten bir fırsatını bulan hadim, Zengî'nin sarhoş olduğu bir esnada, onun yanında bulunan bazı hizmetçilerin de yardımıyla 6 Rebiyülahir 541/15 Eylül 1146 yılında bir gece vakti Zengî'yi yatağında birkaç kez hançerleyerek öldürdü. Yarankuş, kimseye hissettirmeden Caber kalesi hâkimi İzzeddin Ali b. Mâlik b. Sâlim b. Mâlik'e giderek Zengî'yi öldürdüğünü müjdeledi¹⁸⁵⁰. Ancak Caber kalesine yerleşen Yarankuş bir süre sonra kendisi için endişelendiğinden,

¹⁸⁴⁷İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*(Artuklular Kısmı), 80; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 74; İbn Şeddâd, III/I, 113-114; İbnü'l-Verdî, II, 65; İbnü'l-Adîm, *Bugye*, VIII, 3856; krs. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*(Seçmeler), 169; İbn Vâsıl, I, 98-99; Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, s. 200.

¹⁸⁴⁸İbnü'l-Kalânîsî tarafından yapılan nakilde Zengî suikastını gerçekleştiren kişinin adı Birinkâş olarak geçmektedir. Bkz: İbnü'l-Kalânîsî, s. 444.

¹⁸⁴⁹İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 326.

¹⁸⁵⁰İbnü'l-Kalânîsî, s. 444; İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*(Artuklular Kısmı), 80; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 326; el-Bundârî, s. 185 İbn Şeddâd, III/I, 114; İbnü'l-Verdî, II, 65; Ebî Şâme, 195; İbnü'l-İmâd, VI, 210; el-Kirmanî, II, 473-474; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, 179; İbn Hallikân, II, 328; İsmet Kayaoğlu, s. 70; Süryanî Mihael, II, 131-132; S. Heidmann, “Zangî”, *EI*, (New Edition), c. XI, Leiden/Brill 2002, s. 452; D. Sourdell, “Dja'bar”, *EI*, II, 354; Zengî'nin ölümünde Ca'ber emirinin rüşvet vererek bu bu eylemi gerçekleştirdiği ve bundan dolayı Caber emirinin bu suikast eylemini azmettirdiği (Bkz: İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 197) şeklinde verilen bilginin yanı sıra Zengî'nin gündüz galiz laflar sarf ettiği bu kişinin intikam almak için onu gece yatağında öldürdüğü ileri sürülmektedir(Bkz: Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*(Seçmeler), 167). Bunun dışında kuşatma esnasında Zengî'nin nereden geldiği bilinmeyen bir okun hedefi olduğu ve bu şekilde öldürüldüğü de ifade edilmektedir(Bkz: İbn Vâsıl, I, 98-99; Ebû'l-Fidâ, *Tarihi Ebû'l-Fidâ*, II, 86). Bu bilgiler haricinde Birinci ve İkinci Haçlı Seferleri hakkında yazılmış olan Anonim Süryanî kaynağında Zengî'nin bir gece yatağında bulunurken güvendiği iki gulamı tarafından öldürüldüğü aktarılmaktadır. Bkz: Tritton-H.A.R. Gibb, 279.

Caber'de barınamayacağını anlayarak Dimaşk'a kaçmak zorunda kaldı. Dimaşk'ta yakalanan Yarankuş önce Haleb'e ardından da Musul'a nakledilerek burada öldürüldü¹⁸⁵¹. Zengî'nin cesedi ise Rakka'ya nakledildi¹⁸⁵². Zengî'nin ölümünden sonra yerine Musul'da Seyfeddin Gazi, Haleb'te ise Nureddin Mahmud adlı çocukları geçti¹⁸⁵³. Caber ise Ali b. Mâlik'in önerdiği 30 bin altın karşılığında kuşatmadan kurtuldu¹⁸⁵⁴. Nureddin Mahmud'un Zengîler devletinin başına geçmesi, Ukaylîler için Caber'de zor günlerin başlamasına sebep olacaktır.

3.2.2.3.2. İzzeddin Seyfüddevle Ali'nin Ölümü (öl. 546/1151)

Caber emiri İzzeddin Ali b. Mâlik, 13 Rebiyülahir 546/30 Temmuz 1151 yılında Rakka ve çevresinde yağmalarda bulunan Arap kabilelerini cezalandırmak için yola koyuldu. Rakka çevresinde bulunan Araplar üzerine saldırılarda bulunan Ali, yapmış olduğu mücadelelerde pusuya yatan Arap askerlerinin arkadan atmış oldukları bir okla vurularak öldürüldü. Ukaylîler'in mağlup olduktan sonra geri dönmeleri ile Caber'de Ukaylî emirliğine Ali'nin oğlu Şihâbüddin Mâlik getirildi. Bu değişiklik Ukaylî ailesi tarafından olumlu karşılandı¹⁸⁵⁵. Ali'nin Rakka şehri ve çevresinde yapmış olduğu yağmalar esnasında, ordusunun başında el-Candâr adında biri bulunmaktaydı¹⁸⁵⁶.

3.2.2.4. Şihâbüddin Mâlik ve Caber Ukaylîleri'nin Sonu

İzzeddin Seyfüddevle Ali'den sonra yerine geçen oğlu Şihâbüddin Mâlik Ukaylîler'in Caber'deki son emiridir¹⁸⁵⁷. Şihâbüddin Mâlik avlanmak maksadıyla kaleden çıktığı bir vakit, Kilâb kabilesinden olan Benû Huzeyl mensupları tarafından esir olarak ele geçirildi¹⁸⁵⁸. Kale hâkimini ele geçiren kabile mensupları, onu 564 Receb/Nisan-Mayıs 1169'da Nureddin Mahmud'a teslim ettiler. Nureddin kale hâkimini

¹⁸⁵¹ İbnü'l-Kalânîsî, s. 449.

¹⁸⁵² Ebî Şâme, s. 195.

¹⁸⁵³ S. Heidmann, "Zangî", *El*, XI, 452.

¹⁸⁵⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 327.

¹⁸⁵⁵ İbnü'l-Kalânîsî, s. 490; İbn Şeddâd, III/I, 115; el-Bundârî, s. 206; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁸⁵⁶ İbn Şeddâd, III/I, 115.

¹⁸⁵⁷ İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, 155; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbn Şeddâd, III/I, 115; el-Bundârî, s. 206; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁸⁵⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 136; İbn Şeddâd, III/I, 115; İbnü'l-Verdî, II, 104; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

Haleb'te¹⁸⁵⁹ tevkif etti ve ona iyi muamelelerde bulundu. Kaleyi teslim etmesi için kale hâkimine mal ve para verme vaadinde bulundu. Ancak kale hâkimi Şihâbüddin bunu kabul etmeyince, Nureddin ona baskı yapmaya başladı. Bütün bu öneri ve baskıların netice vermediğini gören Nureddin Mahmud, Sabıkuddin Osman¹⁸⁶⁰, Fahreddin Mesud b. Ebû Ali ez-Zaferânî komutasındaki birliklerini Caber üzerine gönderdi. Gönderilen birlikler başarılı olamayınca, Nureddin Mahmud, İbnü'd-Dâye (Bâlis hâkimi) olarak bilinen Mecdüddin Ebu Bekr'i daha önce gönderdiği bu iki ordunun başında Caber üzerine gönderdi¹⁸⁶¹.

Caber emirine uyguladığı baskının netice vermediğini gören Nureddin Mahmud, daha ılımlı bir politika takip etmeye karar verdi. Bu politikanın sonucu olarak, Şihâbüddin'e Caber kalesine karşılık olarak Serûc ve civarı ile Haleb ve Babu Bûzâ'â arasındaki tuzlayı verdi. Bunların yanı sıra Caber emirine peşin olarak da yirmi bin dinar verdi¹⁸⁶². Caber emirine verilen bu yerler büyük ikta olmasına rağmen, bu bölgede hiçbir kale bulunmuyordu¹⁸⁶³. Böylece Şihâbüddin'e Serûc ve Şam'da istediği gibi hareket etme izni verildi. İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle “*Bıraktığı kaleden daha fazla mal kazandı. İstedikini alçaltıyor istedikini yüceltiyordu*”¹⁸⁶⁴. Nureddin Mahmud, Caber kalesini ise Mecdüddin Ebû Bekr b. ed-Da'ye'ye ikta olarak verdi¹⁸⁶⁵.

Bu gelişme ile Benû Malik'in Caber kalesindeki hâkimiyetleri son buldu. Kale sahibine “*Serûc mu, Suriye mi, yoksa Caber kalesinde mi kalmak istersin, hangisini daha çok seversin?*” denilince; “*Para ve mal olarak bu daha fazladır, fakat şeref ve*

¹⁸⁵⁹ İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*(Artuklular Kısmı), 155; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 136; Abu'l-Farac, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, 185; Bosworth, “Ukaylids”, *EI*, X, 787; Sourdel, “Dja'bar”, *EI*, II, 354.

¹⁸⁶⁰ İbn Şeddâd, III/I, 115.

¹⁸⁶¹ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271; İbn Şeddâd, III/I, 115; Ebî Şâme, 287; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 346; krş. Kazım Yaşar Kopruman, “Nureddin'in Faaliyetleri”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4(6), Ankara 1966, s. 505-520.

¹⁸⁶² İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*(Artuklular Kısmı), 155; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271; amlf., *et-Târihü'l-Bâhir*, 136; İbnü'l-Verdî, II, 104; İbn Şeddâd, III/I, 116; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 406; Süryanî Mihael, II, 206; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

M. Hartmann, “Câber”, *İA*, III, 1.

¹⁸⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271.

¹⁸⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, s. 137.

¹⁸⁶⁵ İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*(Artuklular Kısmı), s. 155.

itibara gelince biz onu Caber kalesinde bıraktık” cevabını verdiği¹⁸⁶⁶ dile getirilmektedir. Böylece Ukaylîler’in Caber’de süren 83 yıllık hâkimiyeti son buldu¹⁸⁶⁷.

XII. yüzyılda Avrupa, Asya ve Afrika’da seyahatlerde bulunan ve yaklaşık 300 şehri ziyaret ettiği söylenen Benjamin Tudela (1130-1173) adlı Yahudî seyyah, Balis şehri ile Caber arasının yarım günlük mesafe olduğunu Caber’de Arap emirlerin güçlü durumda bulunduğunu, ayrıca Türkler şehri ele geçirdikten sonra Araplar’ı çöllere gönderdiklerini kaydetmektedir. Ayrıca Benjamin, bu sırada Caber’de 200 kişilik bir Yahudî nüfusunun bulunduğunu kaydetmektedir¹⁸⁶⁸.

Caber Ukaylîler’i Şeyzer’de bulunan Munkîzî emirleri ile de iyi ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Birinci ve İkinci Haçlı seferleri hakkında yazılan Süryanî kroniğinde Şeyzer emirleri ile Caber’de bulunan Ukaylîler arasında akrabalığın bulunduğu kaydedilmektedir¹⁸⁶⁹. Nitekim daha önceki kısımlarda evlilik yolu ile kurulan ilişkiler, ayrıca emirler arasında karşılıklı olarak hediyeleşmelerin olduğunu kaydetmiştik. Edebî durum ile ilgili olarak da Ukaylî emiri İzzeddin Ebû’l-Muzaffer Salih b. Mukbil b. Bedrân b. el-Müseyyeb şiir dinlemeyi sevdiği gibi kendisinin de şiir nazm ettiği ifade edilmektedir¹⁸⁷⁰.

3.2.3. Tekrît Ukaylîleri

Tekrît Ukaylîleri’nin atası Ebû Abdullah Muhammed b. Makn’dır (öl. 401/1010). Ebû Abdullah’ın çocukları Ebû Sinân Garib ve Ebû’l-Müseyyeb Râfî’, Tekrît ve ‘Ukberâ’da hüküm sürmüşlerdir¹⁸⁷¹. Tekrît’te Ukaylî hâkimiyeti Ebû’l-Müseyyeb Râfî’

¹⁸⁶⁶ İbnü’l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 272.

¹⁸⁶⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271; İbn Şeddâd Caber’in yaklaşık 88 yıl boyunca Ukaylîler’in hakimiyeti altında kaldığını nakletmektedir (Bkz: İbn Şeddâd, III/I, 116); Hartmann, “Câber”, *İA*, III, 1; Ancak Caber 1086 yılında Melikşah tarafından Halep kalesine karşılık Ukaylîler’den Sâlim b. Mâlik’e verilmişti. 1169 yılında ise Nureddin tarafından Ukaylîler’den alındığı tarihler arasında yaklaşık 83 yıl boyunca Ukaylîler’in buraya hakim oldukları görülmektedir. Diğer taraftan hakimiyetlerinin 70 yıl kadar sürdüğü de kaynaklarca ifade edilmektedir. Bunun için bkz: Zetterstéen, “Ukayliler”, *IA*, XIII, 18; Öztuna, I, 454.

¹⁸⁶⁸ Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, c. I, (çev. Adolf Asher), New York ty. s. 89.

¹⁸⁶⁹ A. S. Tritton-H.A.R. Gibb, s. 279.

¹⁸⁷⁰ İbnü’l-Fuvatî, I, 196.

¹⁸⁷¹ Henry C. Kay, s. 512.

b. el-Hüseyin b. el-Makn'ın tayininden sonra başlamıştır¹⁸⁷². Kaynaklarda hangi tarihte atandığına dair bilgi bulunmamaktadır. 411/1020 yılında Mezyedî, Ukaylî Garîb ve Bağdat askerleri ile mücadele eden Karvâş ve Râfi'nin mağlup olmasından sonra müttefik kuvvetlerin Tekrît'i Ukaylîler'den aldığına bakıldığında şehir bu sıralarda Râfi'nin elindeydi¹⁸⁷³. Önemli bir mevkiye sahip olduğundan 427/1035-1036 yılında Bağdat askerlerinin isyanı ile karşılaşan Büveyhî emiri Celâlüddevle Tekrît'te bulunan Râfi'ye sığınmıştı¹⁸⁷⁴.

Ebû'l-Müseyyeb Râfi'nin 427/1035-1036 yılında vefatından sonra, Tekrît Ukaylîleri'nin başına, şehirde bulunan 500 bin dinarı da almak suretiyle¹⁸⁷⁵ yeğeni Ebû Meni'â Hamîs b. Tağleb b. el-Hüseyin geçti¹⁸⁷⁶. Ancak başa geçerken münakaşa yaşanmış ve bu sırada tarafları barıştırmak isterken kölenin birinin çektiği kılıçla eli kesilmişti. Bu sebepten tek eli kesik olan Hamîs kılıç tutmak için takma el yaptırmıştır. Bu konu ile ilgili Hamîs'in şiirlerinden bahsedilmektedir¹⁸⁷⁷. Hamîs, amcası öldükten hemen sonra Celâlüddevle'ye 80 bin dinar göndererek askerinin durumunu düzelitti ve bu şekilde emirliğe geçti¹⁸⁷⁸. Karvâş 431/1040 yılında askerî birlikler göndererek Hamîs b. Tağleb'i Tekrît'te muhasara etti. Hamîs oğlunu Büveyhî Celâlüddevle'ye göndererek yardım istedi. Ancak Ukaylîler'in Karvâş'a karşı bir araya gelmelerinden dolayı, Karvâş Büveyhîler ile anlaşma yaparak Tekrît'ten çekilmek zorunda kaldı¹⁸⁷⁹.

Cesareti ile ön plana çıkan Ebû Meni'â Hamîs'in 435/1043 yılında vefatından sonra yerine oğlu Ebû'l-Gaşşâm geçti¹⁸⁸⁰. Ebû'l-Gaşşâm çok geçmeden kardeşi İsâ b.

¹⁸⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337; Zambaur, s. 206; el-Me'âzîdî Tekrît'te bulunan Ukaylîler'in Irak Ukaylîleri'nin ceddî olan Ebû'l-Müseyyeb Râfi' b. el-Hüseyin b. el-Mukalled olduğunu aktarmaktadır. Bkz. el-Me'âzîdî, s. 68.

¹⁸⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 249; İbn Haldûn, I, 1632; Henry C. Kay, s. 512.

¹⁸⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 341; İbn Haldûn, I, 1635; Henry C. Kay, s. 512.

¹⁸⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337; el-Me'âzîdî, s. 68.

¹⁸⁷⁶ Zambaur, s. 206; Henry C. Kay, s. 519; İbnü'l-Esîr bu şahsın adını Ebû Meni'â Hamîs b. Tağleb b. el-Hammâd şeklinde aktarırken (Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337), bir başka yerde ise Hamîs b. Sa'leb şeklinde vermektedir (Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 374; İbn Haldûn, I, 1635) Aynı şekilde İbn Hamdûn da Râfi' b. el-Hüseyin b. Hamâd b. Makn olarak adını vermektedir. Ayrıca bu şahsın hizmetinde çalışan Ebû'l-Hüseyin b. Tazâd adında Hıristiyan bir katibin bulunduğu aktarılmaktadır. Bkz: İbn Hamdûn, Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ali, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, c. VI, tah. İhsan Abbas-Bekr Abbas.Dâru Sâdr, Beyrut 1996, s. 432.

¹⁸⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 344.

¹⁸⁷⁸ el-Me'âzîdî, s. 68; Henry C. Kay, s. 519.

¹⁸⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 374-375; İbn Haldûn, I, 1635.

¹⁸⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 447; Henry C. Kay, s. 520; el-Me'âzîdî, s. 69; Zambaur, s. 206; Zetterstéen, "Ukaylîler", *İA*, XIII, 18.

Hamîs'in muhalefeti ile karşılaştı. İsa kardeşine karşı galip gelerek Tekrît'te bulunan Ukaylî hazinelerini ele geçirerek şehirde Ukaylî emirliğinin başına geçti (444/1052-53)¹⁸⁸¹. Tuğrul Bey, 448/1056-57 yılında Tekrît önlerine geldiği vakit, İsa para vermek suretiyle tehlikeyi uzaklaştırdı ve bu şekilde şehirdeki varlığını sürdürdü¹⁸⁸².

Tuğrul'un Tekrît önlerine geldiği sırada burada İsa'nın değil de Nasr b. İsa'nın bulunduğu kaydedilmektedir. Sultan'ın ayrılmasından hemen sonra Nasr vefat etti¹⁸⁸³. Emir'in vefatıyla Ebû Meni'â Hamîs'in karısı, kaleyi tekrar ele geçireceğini düşündüğü Ebû'l-Gaşşâm'ı dört yıl boyunca bulunduğu hapiste suikastla öldürttü (448/1052-53). Ukaylî emirliğine varis olarak geçecek kimse olmadığından Ebû Meni'â'nın eşi kaleye yine Ukaylîler'den olan Ebû'l-Genâ'im b. el-Muhallebân'ı naib olarak tayin etti¹⁸⁸⁴. Bu şahıs tarafından Bağdat'ın batı yakasında Dicle kıyısında bir ribat inşa edilmiştir¹⁸⁸⁵. Ebû'l-Genâ'im de şehri Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e teslim etti¹⁸⁸⁶. Tekrît'ten ayrılan Ebû'l-Meni'â'nın eşi Musul'da bulunan Ukaylîlerin yanına gitti. Musul'da bulunduğu zaman içerisinde Ebû'l-Gaşşâm'ın oğlu babasına karşı yapılan suikasttan sorumlu tuttuğu bu kadını öldürttü. Nitekim Musul emiri Müslim de kadına ait olan mallara el koydu¹⁸⁸⁷.

Tekrît şehrini ele geçiren Tuğrul Bey, kaleye Ebû'l-Abbas er-Râzî'yi tayin etti. Melikşah'ın ölümünden sonra ise Tekrît'i Kasımu'devle Aksungur'un idare ettiği görülmektedir¹⁸⁸⁸. İbnü'l-Esîr, "*Seyfü'ddevle Sadaka b. Mezyed, Safer 500/Ekim 1106 senesinde Tekrît kalesini ele geçirdi*" demektedir¹⁸⁸⁹. Böylece şehirdeki Ukaylî hâkimiyeti tamamen sona ermiştir. Ukaylîler hâkim oldukları Tekrît'te mimariye önem vermişlerdir¹⁸⁹⁰.

¹⁸⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 447; İbnü'l-Verdî, I, 492; Zambaur, s. 206; Henry C. Kay, s. 520; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18; Ebû'l-Fidâ, İsa'nın Tekrît hakimi olan kardeşi Ebû Hişâm Hamîs b. Ma'n'ı tutuklatarak şehirde Ukaylî emirliğini ele geçirdiğini aktarmaktadır (Bkz: Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, I, 527).

¹⁸⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337.

¹⁸⁸³ İbn Haldûn, I, 1638; Zambaur, s. 206; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18.

¹⁸⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337; el-Me'âzîdî, s. 69; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 18.

¹⁸⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 248.

¹⁸⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337; el-Me'âzîdî, s. 69; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 19.

¹⁸⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337; el-Me'âzîdî, s. 69; Zetterstéen, "Ukayliler", *İA*, XIII, 19.

¹⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337; el-Me'âzîdî, s. 69.

¹⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337.

¹⁸⁹⁰ Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 363.

3.2.4.'Ukberâ'da Ukaylîler

Ukaylî ailesinden olan Benû Makn'ın Tekrît'ten sonra hâkim olduğu diğer yer ise 'Ukberâ şehridir¹⁸⁹¹. En önemli şahsiyetleri 401/1010'da 110 yaşında vefat ettiği ileri sürülen¹⁸⁹² Ebû Abdullah Muhammed b. Makn'dı. Bu şahıs rivayetlere göre Karmatîler Hacerü'l-Esved'i aldıklarında onlarla birlikteydi. Ölümünden sonra yerine oğlu Kemâludevle Seyfüddîn Ebû Sinân Garîb b. Muhammed b. Makn geçti ve o da 425/1033-1034 yılında yetmiş yaşlarında Samarra şehrinde vefat etti¹⁸⁹³. Ebû Sinân Garîb'ten sonra yerine oğlu Ebû'r-Reyyân b. Garîb b. Muhammed b. Makn geçti¹⁸⁹⁴. Ebû Sinân Garîb'in oğlu Ebû'l-Hind Bilâl ise Harbâ, Nehr-i Baytar ve Avânâ şehirlerinde Ukaylîler'in başında bulunmaktaydı. Buralar Karvâş'ın kardeşi Zaimüddevele Ebû'l-Bereket tarafından kendisine verilmişti¹⁸⁹⁵. Selçuklu akınlarının artmasıyla birlikte Ukaylîler buradan da uzaklaştırılmışlardır.

3.2.5. Hît'te Ukaylîler

Hît'te bulunan Ukaylîler, Mâlik b. el-Mukalled'in soyundan gelmektedirler¹⁸⁹⁶. Hît, 'Ukberâ, Enbâr, Harbâ, es-Sinn, Tekrît ve el-Bevâzîc ile birlikte, 458/1065-6 yılında Müslim b. Kureyş'e Alp Arslan tarafından ikta olarak verilmişti¹⁸⁹⁷. Alp Arslan'ın ölümüne kadar da şehir Ukaylîler'in elinde kaldı¹⁸⁹⁸. Melikşah'ın Irak Amidi Kemalülmülk Ebû'l-Feth ed-Dihistanî, 480/1087 senesinde Ukaylîler'in elinde bulunan Hît şehrini ele geçirdikten sonra¹⁸⁹⁹ şehir Selçuklular tarafından Bağdat'a gönderilen Amidler vasıtasıyla yönetilmeye başlanmıştır. Melikşah'ın 485/1092 yılında vefatından sonra saltanat mücadelesine girişen Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Hît şehrini ele

¹⁸⁹¹ Münecceimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Zambaur, s. 206; Ukberâ Düceyl dolaylarında küçük bir şehirdir. Sarîfîn ve Avâne yakınlarında olan Ukberâ ile Bağdat arası 10 fersahtır. Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, VI, 343.

¹⁸⁹² Henry C. Kay, s. 512.

¹⁸⁹³ Henry C. Kay, s. 514.

¹⁸⁹⁴ Zambaur, s. 206; Henry C. Kay, s. 514.

¹⁸⁹⁵ Henry C. Kay, s. 514.

¹⁸⁹⁶ el-Me'âzîdî, s. 69; Hît Bağdat dolaylarında Enbâr'ın üst kısmında Fırat nehri üzerinde yer alan bir şehirdir. Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, VIII, 390.

¹⁸⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 60; ed-Divecî, s. 167.

¹⁸⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 292; el-Me'âzîdî, s. 69; Zambaur, s. 206.

¹⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 147.

geçirmişti¹⁹⁰⁰. Meydana gelen taht mücadelelerinden sonra Tutuş'un ortadan kaldırılmasıyla birlikte Muhammed Tapar-Berkyaruk mücadelesinde şehir Berkyaruk tarafından istila edilmiştir. Berkyaruk şehri ele geçirdikten sonra Ukaylîler'den Bahâuddevle Servân b. Vehb b. Vühbeybe ikta olarak vermiştir (487/1094-1095)¹⁹⁰¹.

Servân, Hille'de bulunan Mezyedîler ile yakın ilişkiler içinde bulunduğundan Hille emiri Seyfûddevle Sadaka zaman zaman Hît'te bulunan Servân'ı ziyaret etmekteydi. Ancak ilişkiler daha sonra Sadaka'nın kızına talip olan Servân'ın amacına ulaşamamasından dolayı bozuldu. Servân bu hadiseden sonra hacca gitti fakat hacdan hasta bir şekilde döndüğü zaman Sadaka tarafından gözaltına alındı. Servân gözaltında bulunduğu esnada Hît'i Sadaka'ya verdiği dair söz vermesine rağmen, Hît'te başa geçen Muhammed b. Râfi' b. Rifâ' b. Dubâ b. Mâlik b. Mukalled b. Cafer şehri teslim etmedi. Bundan dolayı Sadaka yanında bulunan birliklerle, Hît'e yürüdü ancak karşısında Servân'ın kardeşinin oğlu Mansûr b. Kesîr'i buldu. Şehri muhasara eden Sadaka, şehirdeki bir grubun yardımı ile Hît'i ele geçirdi. Hît'i daha sonra Mansûr ve adamlarına teslim eden Sadaka, Hille'ye döndü. Amcazadesi Sâbit b. Kâmil'i de oraya vekil olarak tayin etti¹⁹⁰². Servân'dan sonra yerine kardeşinin oğlu Kesîr b. Vehb ve Mansûr b. Kesîr geçti. 496/1102-1103 yılında ise şehirdeki son Ukaylî emiri Muhammed b. Râfi' b. Refâ' başa geçti¹⁹⁰³. Ukaylîler'in şehirdeki varlıkları Mezyedîler tarafından sonlandırıldı.

3.2.6. Hadîse ve 'Ane'de Ukaylîler

Hurma bahçeleri ile ünlü ve Suriye ile Fırat arasında bulunan Bedevî Araplar'ın ticaret merkezi olan 'Ane¹⁹⁰⁴ bir süre Ukaylîler'den Benû Muhâriş'e ev sahipliği

¹⁹⁰⁰ İbn Şeddâd, III/1, 164.

¹⁹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 292; el-Me'âzîdî, s. 69; Zambaur, s. 206.

¹⁹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 292.

¹⁹⁰³ Zambaur, s. 206; el-Me'âzîdî, Kesîr b. Vehb'den sonra yerine kardeşi Mansûr b. Vehb'in geçtiğini aktarmaktadır (Bkz. el-Me'âzîdî, 70).

¹⁹⁰⁴ Streck, "Ane", *İA*, c. I, Eskişehir 1997, s. 432; 'Ane şehri Rakka, Hît arasında ve Fırat üzerinde Hadîsetu'n-Nûre'ye yakın bir yerde bulunmaktadır. Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, VI, 288-289; Hadîse şehri Yakût tarafından iki şekilde aktarılmaktadır. Bunlardan biri Musul'a tabi ve Dicle sahilinde bulunur ve Hadîsetu'l-Mevsıl olarak adlandırılan şehirdir. Bu şehrin kurucusu Mervân b. Muhammed b. Mervân olarak gösterilmektedir. Diğer Hadîse ise Hadîsetu'l-Fırat olarak adlandırılmaktadır. Bu şehir Hadîsetu'n-Nûre olarak adlandırılmakla birlikte, Enbâr yakınlarında ve Fırat'ın ortasında su ile sarılı müstahkem bir kale olarak gösterilmektedir. Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 126-127. Ukaylîler'in hakim olduğu şehir de burasıdır.

yapmıştır. Muhâriş b. el-Mücellâ b. el-Mukalled yani Ebû'l-Hâris Muhâriş b. el-Mücellâ b. 'Uleys b. Kıyân b. Şu'ayb b. el-Mukalled el-Ekber b. Cafer b. Amr b. el-Mühennâ¹⁹⁰⁵, Muhyeddin Ebû'l-Hâris 450/1058-1059 yılında Hâdise'ye hâkim olmuştur¹⁹⁰⁶. Hadîse'de emirlik yapan bu Ukaylî ailesi ferdi Abbasî ve Selçuklular tarihinde önemli roller icra etmiştir. Kureyş b. Bedrân döneminde, Abbasî Halifesi el-Ka'im yaklaşık bir yıl süre ile Bağdat'tan uzaklaştırıldığında Hadîse'de bulunan Muhâriş'e sığınmak suretiyle varlığını sürdürmüştür. Hatta Halife'nin bu misafirliği esnasında Muhâriş, bizzat Halife'ye hizmet etmiştir¹⁹⁰⁷.

Artuklu Belek b. Behrâm 497/1103 Serûc'u Haçlılardan aldıktan sonra 'Ane şehrine doğru yürüdü. Bu sırada Ane şehrinde Benû Yaîş b. İsâ b. Hilât bulunuyordu. Belek 'Ane üzerine yürüyerek şehri ele geçirdikten Benû Yaîş b. İsâ Hille'de bulunan Sadaka'ya sığındı. Sadaka bu olaydan hemen sonra Belek üzerine yürüdü fakat Belek 'Ane'den çekildiği için Sadaka şehirden rehinelere alarak Hille'ye geri döndü. Bundan dolayı Belek, maiyetinde bulunan Türkmenler ile Hît ve 'Ane'de yağmalarda bulundu. Sadaka'nın karşı harekete geçmesinden dolayı Belek geri çekilmek zorunda kaldı¹⁹⁰⁸. Muhâriş, mütedeyyin, hayır ve hasenatı seven bir insandı¹⁹⁰⁹. Besâsirî isyanı sırasında Halifeye iyi muamele gösterdi ve bol ikramlarda bulundu. Halife daha sonra otoritesine kavuştuktan sonra ona mükâfatlar verdi. Çokça sadaka veren ve çokça namaz kılan bir şahıs olduğu nakledilen Ebû'l-Hâris Muhâriş b. Mücellâ¹⁹¹⁰ Safer 499/Ekim Kasım 1105 yılında seksen yaşında vefat etti¹⁹¹¹.

Muhâriş'in vefatından sonra Ukaylîler'in başına oğlu Süleyman b. Muhâriş geçti¹⁹¹². 514/1122 yılında Halife, veziri Celâluddin İbn Sadaka'yı azlettiğinde, İbn Sadaka Bağdat'tan çıkarak Hadîsetu 'Ane şehrinde bulunan Süleyman b. Muhâriş'in

¹⁹⁰⁵ İbn Hallikân, V, 269.

¹⁹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 334; el-Me'âzîdî, s. 67; Zambaur, s. 206.

¹⁹⁰⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm*, V, 9; Hatib el-Bağdadî, XI, 51; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi I*, 315; İbn Hallikân, I, 192.

¹⁹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 299; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 34; İbnü'l-Verdî, II, 20; Aydın Usta, "Artukoğlu Belek Gazî'nin Siyasî Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, ed. Emine Uyumaz-Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2005, s. 357.

¹⁹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 334; İbnü'l-Verdî, I, 506; İbn Hallikân, V, 269; el-Me'âzîdî, s. 67; Zambaur, s. 206; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, 3.

¹⁹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, 148.

¹⁹¹¹ İbnü'l-Ezrâk, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân (1056-1086)*, s. 62-64; İbnü'l-Cevzî, IX, 148; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 321; İbn Hallikân, I, 193.

¹⁹¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 334; el-Me'âzîdî, s. 67; Zambaur, s. 206.

yanına gitti¹⁹¹³. Hille emiri Dübeys, 516/1122-3 yılında Nehr-i Melik'e gönderdiği askerlerle Halifelik topraklarında yağmalarda bulundu. Bundan dolayı Halife el-Müsterşid, yanına aldığı birliklerle Dübeys üzerine yürürken, yanında Karvâş b. Müslim aynı zamanda sakailer olarak adlandırılan artçı birliklerin başında da Süleyman b. Muhâriş bulunuyordu. Bu mücadelede Dübeys, mağlup olarak çekilmek zorunda kaldı (517/1123)¹⁹¹⁴. Süleyman 528/1133-1134 yılında vefatına kadar Hadîse emiri olarak kaldı¹⁹¹⁵.

Süleyman'dan sonra Hadîse'deki Ukaylîler'in başına oğlu Gulâm b. Süleyman b. Muhâriş geçti. Bu şahıs da 536/1141-1142 yılında İmadüddin Zengî tarafından azledildi¹⁹¹⁶. Zengî, Hâdis'e'yi ele geçirdikten sonra Muhâriş'in ailesine mensup kim varsa bunları Musul'a nakletti¹⁹¹⁷. Hadîse'de mimariye önem veren Ukaylîler Ane'nin kuzeyinde *Meşhed*, Ane'nin güneyinde *Halîliyye*, Samarra ve Tekrît arasında *İmam Muhammed ed-Durî* kubbesini inşa etmişlerdir. Hatta bu kubbede Müslim b. Kureş'in adının halen yazılı olduğu¹⁹¹⁸ ifade edilmektedir.

Bu şehirler dışından Makn veya Ma'n b. el-Mukalled koluna mensup Ukaylîler Avânâ, 'Ukberâ ve Berka'id¹⁹¹⁹ gibi bazı şehirlerde hüküm sürmüşlerdir. Nitekim Berka'id'e ilk tayin edilen Ukaylî emiri Hasan b. el-Müseyyeb'tir. Kardeşi Ali ile birlikte el-Mukalled'e karşı yaptığı mücadelelerde ön plana çıkmıştır¹⁹²⁰. Nusaybin şehrine ise Ukaylî emiri Karvâş'ın kardeşi Bedrân hâkim olmuş ve Mervânîler ile mücadelelerde bulunmuştur. Bedrân'ın 425/1033-1034 yılında ölümünden sonra Nusaybin'de onun yerine oğlu 'Amr b. Bedrân geçmiştir. 'Amr, Nusaybin'e hâkim olduğu zaman dilimi içerisinde Numeyrîlerin saldırılarına uğramış ve ancak Karvâş'ın yardımıyla bu tehlikeden kurtulmuştur¹⁹²¹.

¹⁹¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 476.

¹⁹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 481.

¹⁹¹⁵ el-Me'âzidî, s. 68.

¹⁹¹⁶ el-Me'âzidî, s. 68; Zambaur bu şahsın adını Fulân b. Süleyman olarak vermektedir. Bkz: Zambaur, s. 206.

¹⁹¹⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûm*, V, 263.

¹⁹¹⁸ Bubu, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, XIII, 363.

¹⁹¹⁹ Nusaybin cihetinde Musul topraklarından sayılır. Tatlı su kuyuları ve geniş surları ile meşhurdur. Şehrin altı kapısı bulunmaktadır. Musul'dan Nusaybin'e giden ticaret kabileleri için önemli bir geçittir. Berka'id ve Musul arası dört gündür. Karvâş'ı öven Berka'idî bu şehirdendir. Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 307.

¹⁹²⁰ Münecimbaşî, nr. 2102, vr. 346.

¹⁹²¹ Münecimbaşî, nr. 2102, vr. 346.

Bedrân'ın diğer oğlu Mâlik ise babasının yaşamı süresince Dakûkâ'da¹⁹²² vali olarak görev yapmıştır. Şehre hâkim olan Mâlik çeşitli zaman dilimleri içerisinde buraya saldırılarda bulunan 'Annâzîler ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Mâlik, 421/1030 yılında babası Bedrân'ın yanına gitmiştir. Mâlik'in oğlu Sâlim ise Haleb'te Müslim'in yanında bulunmuştur. Müslim'in ölümüne kadar da Haleb'te kalmaya devam etmiştir¹⁹²³. Bu konu ile ilgili daha önce ayrıntılı bilgi verildiğinden sadece bu şehirdeki Ukaylî hâkimiyetinin varlığının nasıl başladığını vermekle yetiniyoruz. Mâlik'in önemi çocuklarının Caber'de uzun bir süre Ukaylî ailesinin varlığını devam ettirmesinden kaynaklanmaktadır.

Sûr şehrinde de bir süre Ukaylî kabilesi mensuplarının bulunduğu görülmektedir. Kadî 'Aynuddevle b. Ebû Ukayl tarafından 482/1089-1090 senesinde zorla alınan Sûr şehri Fatımîler tarafından gönderilen birliklerce muhasara edildi. 'Aynuddevle'nin ölümünden yerine geçen oğulları ise bölgeye gelen Türkler karşısında dayanamayarak şehri Fatımîler'e teslim etmek zorunda kaldılar¹⁹²⁴. Ukaylîler, Suriye'de hâkim oldukları şehirlerdeki fiili iktidarı Ahdas'ın ileri gelenlerine bırakmışlardı¹⁹²⁵.

Ukaylîler, Selçuklu yenilgisi ile eski yurtları olan Bahreyn'e geri döndüler. Bu bölgeye geri döndüklerinde Tağleb'i zayıf durumda gördüler ve çok geçmeden onlar üzerinde hâkimiyet kurdular. el-Kalkaşandî, "İbn Said dedi ki: "651/1253-1254 senesinde Medine-i Nebevviye'de bulunurken burada Bahreyn ehline onlar hakkında soru sordum. Onlar da dediler ki: "buradaki hükümdar Amir b. Ukayl'dendir. Halkı ise Benû Tağleb, Benû Usfûr ve Benû Ukayl'den oluşur. Bunlar Ahsa halkındandır ve burası onların yurdudur."¹⁹²⁶ diyerek Ukaylîler'in dönüşünü açıklamaktadır. Bunun yanı sıra el-Kalkaşandî, kendi döneminde Cezîretü'l-Fıratıyye, Haleb ve çevresi ile birlikte Şam bölgesinde birçok şehre hâkim olan Ukaylîler'in daha sonra zayıfladıklarını ve onların şimdi Şam Araplarından Rebi'â'nın himayesi altında olduklarını ifade etmektedir¹⁹²⁷. Güney Arabistan'da bulunan Ukaylîler zamanla burada yerel kabileler ile ittifak halinde kalmayı başarmış ve nihayetinde 'Amirîler ile birlikte

¹⁹²² Erbil ve Bağdat arasındadır. Bkz: Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 303.

¹⁹²³ Münecceimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

¹⁹²⁴ el-Azimî, s. 355; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 157; el-Aynî, nr. 2317, vr. 60.

¹⁹²⁵ el-Aynî, nr. 2317, vr. 60; Claude Cahen, *İslamiyet, Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, (çev. Esat Mermi Erendor), Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s. 242.

¹⁹²⁶ el-Kalkaşandî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 366; el-Kehhâle, II, 801.

¹⁹²⁷ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 396.

zamanla bölgede kaybolmalarına rağmen yerel kabilelerin bir araya gelmelerinde etkileri oldukça büyük olmuştur¹⁹²⁸.

Ukayliler'in tamamen Bahreyn'e gittiklerini söylemek imkânsızdır. Ukayl kabilesi mensuplarının bazıları Ukayl veya Akîl adı ile Bağdat'ta meskûn buldukları ve bunların Benû Ukayl Mahallesi olarak adlandırılan bir yerde yaşadıkları ifade edilmektedir. Bunlar önemli valiliklerde buldukları gibi askerî hizmetlerde bulunmuşlardır. Bağdat'tan Dımaşk'a giden ticaret yollarında, kabilelere rehberlik yapmaları ve nehir geçişlerinin sağlanması bunların himayesindeydi (19 yy başları)¹⁹²⁹. Nitekim Osmanlılar tarafından Bağdat'a vezir sıfatıyla tayin edilen Davud Paşa şehre geldiği vakit, Arap Ukayliler'in bu dönemde 3 bin asker toplayacak düzeyde oldukları nakledilmektedir (1818)¹⁹³⁰.

¹⁹²⁸ John C. Wilkinson, "From Liwa to Abu Dhabi", *Journal of the National Center for Documentation & Research*, vol. I, no. I, (June 2009), s. 8.

¹⁹²⁹ Nacî, Ma'rûf, "Hitatı Bağdad ev Toboğrafıyeti Bağdad", *Cami'atu'l-Bağdat Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adâb*, Bağdat 1944, s. 66; John Lewis Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahabys*.c. II, London 1831, s. 28-29.

¹⁹³⁰ Clement Huart, *Historie de Bagdad dans les Temps Moderns*.Paris 1901, s. 183,188.

SONUÇ

İslâm öncesi, İslâmî fetihler ve daha sonraki zamanlarda çeşitli sebeplerden dolayı Arap Yarımadasının dışına birçok göç olayı yaşanmıştır. Yaşanan göçlerde fetihlere bağlı olarak, yarımada dışına çıkan Arap kabileler için öncelikle Suriye ve ardından (muhtemelen iktisadî sebeplerden dolayı) Irak önemli bir sığınak vazifesi görmüştür. Ukaylîler de bu bağlamda çıktıkları Suriye macerasının sonucunda yaşanan mücadeleler ve iktisadî sebeplerden dolayı Fırat ve Dicle dolaylarına göç ederek zamanla sayı olarak artmışlar; ancak bölgede bulunan siyasî unsurlara da tabi olmak zorunda kalmışlardır. Abbasî şemsiyesi altında Hamdânîler'e bir süre tabi olan Ukaylîler Büveyhîler tarafından Hamdânîler'in ortadan kaldırılması ve sonrasında Hamdânî sülale mensupları ile yaşanan mücadeleler neticesinde oluşan kaosu iyi değerlendirerek önce Nusaybin ardından da Musul'u ele geçirerek bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardır.

Ebû'z-Zevvâd ve el-Mukalled adlı şahıslar, Ukaylîler'in kuruluş döneminin emirleri olarak önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Karvâş ise Ukaylîler içerisinde yaklaşık elli yıl boyunca en uzun süreli olarak emirlik makamında kalan tek emirdir. Kureys döneminde artan Selçuklu baskılarından dolayı Selçuklu hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan Ukaylîler Müslim emirliği ile bir dönüşüm geçirmişlerdir. Nitekim güçlü ve adil bir emir olan Müslim, bütün şehirlerde istihbarat memurları ve amiller görevlendirmiştir. Muhtemelen elde ettiği güce bağlı olarak emir ve daha sonra melik ünvanını kullanmaya başlamıştır. Ancak aile içerisinde güçlü bir şahsiyetin Müslim'den sonra gelmemesi aileyi bir arada tutmayı önlemiş ve böylece Ukaylîler münferit olarak belli şehirlere inhisar ederek kısa zaman içinde ortadan kalkmışlardır.

Bedevî karakterde olan Ukaylîler, önceki devlet veya emirliklerin siyasî nizamını korudukları gibi kurumları da sürdürmeyi başarmış görünmektedirler. Nitekim Mervânîler Meyyâfârîkîn'i ele geçirdiklerinde, nasıl ki kendilerinden önce şehre hâkim olan Hamdânîler'in inşa etmiş oldukları saray ve emirlik binasını kullanmışlarsa, benzer şekilde Ukaylîler de Musul'u ele geçirdiklerinde Hamdânîler tarafından inşa edilen emirlik binası ve sarayını kullanmışlardır.

Ukaylî emirleri şehir hayatına adapte olmakta çeşitli zorluklar yaşamışlardır. Bu açıdan bakıldığında şehirlere hâkim olmalarına rağmen diğer Arap kabilesi olan

Numeyrîler gibi kabile şefleri, şehir dışına kurdukları çadırlarda yaşamlarını sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Nitekim el-Mukalled ile kardeşi Ali arasında yaşanan mücadelelerden ötürü iki kardeş, ileri gelenlerin araya girmesi ile anlaşma yapmalarına rağmen Ali çöldeki obasında bulunurken el-Mukalled de Musul'da kalmayı tercih etmiştir. Emirlerin yaşam tarzlarındaki bu sadeliğe ek olarak kabilede yaşça en büyük olan kişinin emirliğe geçme ananesi, aile içerisinde birtakım mücadelelere sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Ukaylîler dıştan gelen tehlikelere karşı harcamaları gereken enerjiyi iç çekişmelerle zayı etmiş ve yıkılışlarını hızlandırmışlardır.

Ukaylî toprakları ve hudutları Büveyhîler ve hemen onlardan sonra Bağdat'ta hâkimiyet kuran Selçuklular tarafından birçok kez taarruza uğramıştır. Ukaylî toprakları Kuzey Irak merkez olmak üzere Musul, Bağdat'ın kuzeyindeki Cezîretu'l-Fıratıyye olarak adlandırılan el-Cezîre toprakları ayrıca zaman zaman da Bağdat'a kadar uzanan topraklarda Kûfe, Medâ'in, Suriye taraflarında ise Haleb'i ele geçirerek Antakya'ya kadar olan alanları içermektedir. Stratejik öneme sahip olan bu toprakların iktisadî verimliliği de bölgede özellikle Bağdat'a hâkim olan güçler tarafından ilgi görmüştür. Ukaylîler açısından bu durum ciddi problemler doğurmuştur. Çünkü Ukaylî topraklarına komşu bölgelerde bulunan farklı siyasî fraksiyonlara ve dinî akideye sahip toplumlar bu zengin bölgeleri kendilerine bağlamak amacıyla ciddi mücadelelerde bulunmuşlardır.

X. Yüzyıl, Şî'îliğin yayılarak birçok devlet tarafından benimsenmesinden dolayı Şî'îliğin parlak devri olarak kabul edilmektedir. Ukaylîler de Hamdânî ve Mirdâsî gibi komşu devletlerin yaptıkları gibi Şî'îliğe meyletmişlerdir. Ortaçağ tarih kaynakları tarafından teyid edilen bu görüş ile ilgili yazarların ifadeleri dışında somut bir delile rastlanamamıştır. Bunun tam aksine Hamdânîler'de gerek bastırılan sikkelerde ve gerekse de Hamdânî emirlerinin himaye ettikleri şairlerin şiirlerinde Şî'îliğe ait emareler bulunmaktadır. Nitekim Mirdâsîler için de aynı şey söylenebilir. Zira Mirdâsî emirlerinin adlarının yazarlar tarafından bir delil olarak ileri sürüldükleri görülmektedir. Ukaylîler'de ise durum oldukça farklıdır. Ukaylî emirleri genellikle Arap isimleri kullanmayı tercih etmişler ve Şî'îliğe ait deliller yazarların ifadeleri dışında kullanılmamıştır. Ukaylîler değişen siyasî dengelerden dolayı bazen Fatimîler bazen de Abbasîler adına hutbe okutmayı tercih etmişlerdir.

Ukaylîler Şî'î fikirlere sahip olmanın yanısıra kendi topraklarında bu tür fikirlerin yayılmasına da katkıda bulunmuşlardır. Ancak halk bu fikirleri benimsemediği için Şî'îlik sadece yöneticilerle sınırlı kalmıştır. Halk'ın tutumunun emirler tarafından zaman zaman tepkiyle karşılandığına da rastlanılmaktadır. Nitekim Ukaylî emiri Karvâş Fatimîler adına hutbe okuttuğu zaman halkın benimsemesinden dolayı onlara karşı zor kullandığı görülmektedir. Bu itikadî durumun yanısıra diğer mezheplerin varlığını korumalarına da müsaade edilmiştir. Hanefî mezhebinin fikhî meselelerinde önemli bir etkiye sahip olan Kadı Ebu Ca'fer es-Semmanî'nin 444/1052 yılında görev yaptığı Musul'da vefat etmesi, durumu daha da açık hale getirmektedir.

İdarî açıdan bakıldığında Ukaylî aile mensupları emir olarak adlandırılmakla birlikte Müslim döneminden itibaren Melik olarak anılmaya başlamışlardır. Değişik kentlerde bulunan Ukaylî ileri gelenleri zaman zaman isyan etseler bile Musul'da bulunan Ukaylîler'e tabi olarak kalmışlardır. Kabileler arasındaki en büyük rabîta asabiye olarak göze çarpmaktadır. Nitekim herhangi bir düşman karşısında Musul'da bulunan Ukaylîler ile birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdir.

Ukaylîler hakkında yazılan eserlerde genellikle verilen soy ağaçlarında bazı eksikliklerin olduğu saptanmıştır. İbnü'l-Adîm açık bir şekilde Müslim'in kardeşlerden Ali adında birinin adını verirken adı geçen kaynaklarda Müslim'in bu kardeşinin yer almadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra diğer eksiklik ise Müslim'in çocukları hakkında verilen malumdur. Müslim'in el-Mü'eyyed, Karvâş, Ebû Abdullah Muhammed ve Ali adındaki çocuklarının adları tam olarak verilmekle birlikte Mukalled adında başka bir evlada daha sahip olduğu, incelenen kaynaklardan saptanmıştır. Müneccimbaşı el-Mü'eyyed adındaki kişiyi Müeyyeduddevle İbrahim ile karıştırmıştır.

Ukaylîler mimarî açıdan da önemli yapıtlar bırakmışlardır. Hamdânîler'in kullandıkları sarayı muhafaza eden Ukaylîler bunu olduğu gibi kullanmışlardır. el-Me'âzîdî'nin ifadesine göre bu saray Musul'da olup günümüzde Karasaray olarak bilinmektedir. Hatta Ukaylîler'den sonra şehre hâkim olan Selçuklular dahi bu sarayı kullanmışlardır. 'Ane'nin kuzeyinde el-Meşhed, güneyinde ise el-Halîliyye adlı mescidler Ukaylîler'den kalan yapıtlardır. Musul ve Tekrît arasında İmâm Muhammed ed-Dûrî'de Müslim b. Kureyş'in adının yazılı olduğu el-Me'âzîdî tarafından ileri sürülmektedir. Bunların yanısıra Ukaylîler sur inşasına da önem vermişlerdir. Musul

surlarının küçüklüğünü gören Müslim surları yeniden ve yükselterek inşa etmiştir. Enbâr surları ise Karvâş tarafından inşa edilmiş ve hatta bu surun yapımında Karvâş'ın bizzat çalıştığı rivayet edilmiştir. el-Me'âzîdî, Musul surlarının bu gün dahi Benî Ukayl suru olarak bilindiğini ve varlığını koruduğunu ifade etmiştir.

Şimeysânî tarafından bu dönem ile ilgili aktarılan önemli tespitlerden biri, Abbasî, Selçuklu, Mervânî ve Ukaylîler ile diğer kabileler arasında meydana gelen mücadelelerin Türkmen, Arap ve Kürt topluluklar arasında ayrılıkları oluşturarak derinleştirdiği görüşüdür. Bu açıdan bakıldığında bölgenin sosyo-politik yapısının bu dönemden itibaren şekillenmeye başladığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdulgani, Efendi, *Mardin Tarihi*, (haz. Burhan Zengin), GAP Yayınları Kültür Dizisi, Ankara 1999.
- Abdulgani, Efendi, *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, (haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Elazığ 2004.
- Abdullah, Yüstra Abdulanî, *Mu'cemu'l-Mü'errihîni'l-Müslimîn hatte'l-Karnî's-Sânî 'Aşer el-Hicrî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut 1411/1991.
- Abdüsselam, Efendi, *Mardin Tarihi*, (haz. Hüseyin Haşimi Güneş), İmak Ofset Basım Yayın, İstanbul 2007.
- Abdüsselam, Zenâr, *İbnü'l-İbrî Masdaren Li-Dirâseti Târîhi'l-Kûrd*, Dâru Spirez, Erbil 2007.
- Abû'l-Farac Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Abû'l-Farac Tarihi I*, (Süryanice'den İngilizceye trc. Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987.
- Abû'l-Farac Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, (thk. Halil Mansur), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.
- Adivar, Abdülhak Adnan, "İbn Haldûn", *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 738-743.
- Ağırakça, Ahmet; "Ebû Bekr Muhammed İbn Raik ve Emiru'l-Ümeralıği", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (İÜEFTD)*, S. 35, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, 79-122.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I-II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.
- Aksu Ali, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi (İSTEM)*, Yıl: 4, S. 8, Ankara 2006, s. 63-81.
- "Aksungur", *İA*, Eskişehir 1997, I, 275.
- Alaslan, Hamdi; *İhşidiler Devleti, (Siyasî Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültür Hayatı)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989.
- al-Fakhrî, *Histoire Du Khalifat Et Du Vizirat*, (Arapça Metin: Hartwig Derenbourg), Paris 1895.
- Ali, Vefa Muhammed, *el-Hilâfetü'l-Abbasiyye fî Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyin*, el-Mektebetü'l-Camiyyi'l-Hadis, İskenderiyye 1991.

- Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Toğ-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985.
- Altan, Ebru, “Ortaçağ’da Antakya (969-1098)”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2008, 322-334.
- Amedroz, H. F., “The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A. D.”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 22, London 1903, 123-154.
- Amedroz, H. F., “Three Arabic MSS. on the History of the City of Mayyafarikin”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, (Oct. 1902), 785-812.
- Amîdî, Kerbân Muhammed Ahmed, *el-Kurd fî Kitâbâtî'l-Mü'errih İbnü'l-Esîr el-Cezerî*, Dâru Spirez, Erbil 2006.
- Andreasyan, H. D., “Türk Tarihine Aid Ermenî Kaynakları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: I, İstanbul 1949, 95-118.
- Andreasyan, H. D., *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme), Ankara 1946.
- Anna Kommena, *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, (çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- el-Antakî, Ebu'l-Ferec Yahya b. Said b. Yahya, *Tarihü'l-Antakî, el-Ma'rûf bi-Sılati't-Tarihi'l-Utîha*, (thk. Ömer Abdusselam Tedmürî), Jarrous Press, Trablus 1990.
- Apak, Adem, “Şuûbiyye Hareketinin Tarihi Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyye'den Şuûbiyyeye”, *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi (İSTEM)*, Yıl: 6, S. 12, Ankara 2008, s. 17-51.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV, (Abbasiler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- Arisdagues De Lasdiverd, *Histoire D'Armenie*, (Fransızca trc. ve notlar, M. Evariste Prud'homme), Paris 1868.
- Artuk, İbrahim-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, c. I, İstanbul 1970.
- Atalay, Ömer, *Siirt Tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946.
- Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

- el-Aynî, Bedreddin Hüseyin b. Yusuf, *'Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zemân*, Esad Efendi, nr. 2317, vr. 14-120.
- el-Azimî, Muhammed b. Ali, *Târîhu Haleb*, tah ve nşr. İbrahim Za'rûr, Dımaşk 1985.
- Azimli, Mehmet, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Şîh Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII(II), Diyarbakır 2005, 19-32.
- Azizova, Elnure, "Ukayl(Benû Ukayl)", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII 57-59.
- "Bahtiyar", *İA*, Eskişehir 1997, II, 241.
- el-Baherzî, Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebi't-Tayyib, *Dumyetu'l-Kasr ve Usretu Ehli'l-'Asr*, c. I-II, thk. Muhammed et-Tenûhî, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1414/1993.
- Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, c. II, (çev. Haluk Şaman), ty.
- Baybars el-Mansurî, (Rükneddin el-Emir), *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, Feyzullah Efendi, nr. 1459, vr. 42-203.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Baytar, Emine, *Tarihu'l-Asru'l-Abbâsî*, Dımaşk 1417/1997.
- el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Bell, Gertrude Lowthian, "The East Bank of the Euphrates from Tell Ahmar to Hit", *The Geographical Journal*, vol. 36, no: 5, (Nov. 1910), s. 513-537.
- Benjamin Of Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, c. I, (çev. ve metin: Adolf Asher), New York, ty.
- el-Berâkî, Hüseyin b. Seyyid Ahmed el-Hafacî, *Târîhu'l-Kûfe*, nşr ve tah. Muhammed Sadık Bahru'l-Ulûm, Beyrut 1407/1987.
- "Besâsiri", *İA*, Eskişehir 1997, II, 56.
- Beyhakî, Ebû'l-Fazl, *Tarihu Beyhakî*, (Arapça trc. Yahya el-Haşâb-Sadık Neşât), Dâru'l-Encelû'l-Mısriyye, Kahire ty.
- Beysanoğlu, Şevket; *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)* c. I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.
- Bezer, Gülay Öğün, "Ukaylîler", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 59-61.
- Bezer, Gülay Öğün, "Müslim b. Kureyş", *DİA*, İstanbul 2012, XXXII, 94-96.
- Bianquis, Th., "Sayf al-Dawla", *EI*, New Edition, Leiden/Brill 1997, IX, 103-110.

- Bianquis, Th., "Mirdas or Mirdasids", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1993, VII, 115-123.
- Bianquis, Th., "Waththab b. Sabık al-Numayrî", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 2002, XI, 180-181.
- Bischoff, Theodor, *Tehufu 'l-Enbâ' fi Tarihu Haleb eş-Şehbâ'*, (tah ve trc. Şevkî Şa's, Falih Ahmed Bekkur), Daru'l-Vesim li'l-Hidemâtu't-Taba'iyye, 1992.
- Bosworth, Clifford Edmund, "Mazyad", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, VI, 965-966.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronoloji ve Soy kütüğü El Kitabı*, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.
- Bosworth, Clifford Edmund, "Ukaylıds", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 2000, X, 786-787.
- Bosworth, C. E. -C. F. Bosworth, "The Imperial Policy on the Early Ghaznawids", *Islamic Studies*, vol. 1, no. 3 (Aralık 1962), 49-82.
- Bottero, Jean, *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*, (çev. Mehmet Emin Özcan-Ayten Er), Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Bowen, Harold, "Nasırüddevl", *İA*, Eskişehir 1997, IX, 97.
- Bowen, Harold, "Nasr el-Dawla", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1993, VII, 1017-1018.
- Bowen, Harold, "The Last Buwayhids", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no. 2, (Nisan 1929), s. 225-245.
- Brockelmann, Carl, "İbn Hallikân", *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 745-746.
- Brockelmann, Carl, "İbnü'l-Cevzi", *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 848-850.
- Brockelmann, Carl, "İbnü'l-İbrî", *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 861-862.
- Brockelmann, Carl, "Kemâleddin", *İA*, Eskişehir 1997, VI, 569-570.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992.
- Broome, Michael, *A Handbook of Islamic Coins*, London 1985.
- Bubu, Mesud, *el-Mevsû'atu'l-Arabiyye*, c. XIII, Hey'etü'l-Mevsuati'l-Arabiyye, Dımaşk 2005, 362-363.

- el-Bundârî, *Zübdetü'l-Nusra ve Nuhbetü'l-Usrâ (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Burckhardt, John Lewis, *Notes on the Bedouins and Wahabys*, c. II, London 1831.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Cahen, Claude, *İslamiyet, Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, (çev. Esat Mermi Erendor), Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.
- Cahen, Claude, "XIII. Asır Ortalarında Cezîre (İzzeddin b. Şeddâd'a göre)", çev. Neşet Çağatay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (II, S. IV), 1953, 93-106.
- Cahen, Claude, "Djahir", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, II, 384-385.
- Cahen, Claude, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (çev. Zeynep Kerman), *Türkler Ansiklopedisi*, c. VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 203-213.
- Cahen, Claude, "Ahdath", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, I, 256.
- Cahen, Claude, "Buwayhids", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, I, 1350-1357.
- Cahen, Claude, "Djaysh", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, II, 504-509.
- Cahen, Claude, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, 51(201), (Aralık 1987), Ankara 1987, 1375-1431.
- Canard, Marius, *Historie de la Dynastie des H'amdaniides de Jazira et de Syrie*, Presses Universitaires de France, Paris 1953.
- Canard, Marius, "Al-Djazira", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, II, 523-524.
- Canard, Marius, "Diyar Mudar", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, II, 347.
- Canard, Marius, "Diyar Rabi'a", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, II, 341.
- Canard, Marius, "el-Hakim bi-Amr Allah", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, III, 76-82.
- Canard, Marius, "Hamdanids", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, III, 126-131.
- Canard, Marius, "al-Basasiri", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, I, 1073-1075.
- Canard, Marius, *Recueil De Textes Relatifs A L'émir Sayf Al Daula Le Hamdanide Avec Annonations*, Alger 1934.
- Canard, Marius-CAHEN Claude, "Diyar Bekr", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, II, 343-345.

- Caskel, W., "Amir b. Sa'sa'a", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, I, 441-442.
- Cheneb, Moh. Ben, "İbnü'l-Verdî", *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 871-872.
- Covernton, J. G., "Two Coins relating to the Buwayhid and 'Okaylid Dynasties of Mesopotamia and Persia", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, no. 4, vol. III, London 1903, 177-189.
- Crawford, Robert W., "Reconstruction of a Struggle within the Mirdasid Dynasty in Halab", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 73, no. 2 (Nisan-Ocak 1953), s. 89-95.
- Cüveynî, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.
- Çağatay, Neşet, *Sorularla İslâm Dini ve İslâm Tarihi*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1997.
- Çelik, Aydın, "Ağlebiler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IV(II), Elazığ 2006, 87-105.
- Çelik, Aydın, "Deylem'de İslâmiyetin Yayılması ve Zeydîler", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, VII(I), Elazığ 2010, s.19-37.
- Çelik, Aydın, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2008.
- Daftary, Farhad, *Muhaliif İslamın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya, Rastlantı Yayınları, Ankara 2001, 184-217;
- Danık, Ertuğrul; *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Degener, Gesine, *Das Emirat Der Banu Uqail Eine Untersuchung zum Zerfall des Abbasidischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, Göttingen 1987.
- Demir, Mustafa, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitabevi, Sakarya 2004.
- Demircan, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996.
- Demirkent, Işın, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Haçlı Seferleri Tarihi Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, (Haz. Ebru Altan), Dünya Kitapları, İstanbul 2007, 1-19.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. Cilt, TTK, Ankara 1994.
- Demirkent, Işın, "Sümeysat", *İA*, Eskişehir 1997, XI, 234-235.
- "Diyâr Mudar", *İA*, Eskişehir 1997, III, 601.

- “Diyâr Rebi’a”, *İA*, Eskişehir 1997, III, 601.
- Ebî Şâme, Şihabeddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, ‘*Uyûnu’r-Ravdateyn fî Ahbâri’d-Devleteyn, en-Nûriyye ve Salâhiyye*, Kısmu’l-Evvel, thk. Ahmed el-Beysûnî, Menşûrât Vezâretu’s-Sekâfe, Dımaşk 1991.
- Ebû’l-Fidâ, el-Melikü’l-Müyyed İmadeddin, *Takvîmü’l-Buldân*, (tah. M. Le Mac Guckin De Slane), Leyden 1840.
- Ebû’l-Fidâ, el-Melikü’l-Müyyed İmadeddin, *Tarihu Ebû’l-Fidâ (el-Müsemâmâ el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer)*, c. I-II, tah. Mahmud Deyyûb, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.
- ed-Diyârbekirî, Şeyh Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan, *Târîhu’l-Hamîs fî Ahvâli Enfusi Nefîs*, c.II, tah. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- ed-Dineverî, Ebî Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbâru’t-Tivâl*, tah. ve nşr. Abdulmun’im ‘Amir-Cemâleddin Siyâb, İskenderiyye 1959.
- ed-Diveci, Said, *Tarihü’l-Mevsil*, c. I, Matbuatu Mecmai’l-İlmi’l-Irakî, Bağdat 1982/1402.
- ed-Dûrî, Abdulaziz, *Tarihu’l-Irak el-İktisadî fî Karni er-Râbi’ el-Hicrî*, Dâru’l-Maşrik, Beyrut 1974.
- Ekinci, Abdullah, *Ortadoğu’da Marjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu’da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayınevi, Ankara 2005.
- Ekinci, Abdullah, *Ortaçağ’da Urfa I*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.
- Ekinci, Abdullah, *Müze Şehir Urfa*, Şanlıurfa Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü Yayınları, Ankara ty.
- Ekinci, Abdullah-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı’ya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa 2008.
- Elisseeff, N., “Manbidj”, *EI, (New Edition)*, c. VI, Leiden/Brill 1991, 377-383.
- Erdem, Halil, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 383-424.
- Erdem, Halil “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, *Genel Türk Tarihi*, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Erzi, Adnan Sadık, “İbn Vâsıl”, *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 833-835.
- Erzi, Adnan Sadık, “İbn Şeddâd”, *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 825.

- el-Ezdî, Ali b. Zâfir, *Ahbâru'd-Devleti'l-Hamdâniyye bi'l-Mevsil ve Haleb ve Diyar-ı Bekr ve's-Sugûr*, tah. Temîme er-Ravvâf, Dâru Hassân, Beyrut 1406/1985(Türkçe Trc. Ali b. Zafer el-Ezdî, *Hamdânîler Diyar-ı Bekr, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslâm Emirliği*, terc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2011.
- el-Ezdî, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyâs, *Tarihu'l-Mevsil*, II, tah. Ahmed Abdullah Mahmud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- es-Sallâbî Ali b. Muhammed, *Devletü's-Selâcîkâ ve Burûz-ı Meşrû' İslâmî li-Mukavemeti't-Tağalluli'l-Bâtînî ve'l-Gazve's-Salîbî*, el-Mektebetu's-Suriye, Beyrut 1430/2009.
- es-Sem'ânî, Ebî Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, c. IV, tah. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut 1408/1988.
- es-Sulî, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatrâncî; *Ahbârü'r-Razî-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh ev Tarihö'd-Devleti'l-Abbâsiyye min sene 322 ila 333 min Kitâbi'l-Evrâk*, tah. J. Heyworth Dunne, Beyrut: Darü'l-Mesire, 1403/1983.
- es-Süveydî, el-Bağdadî, Ebû'l-Fevz Muhammed Emin, *es-Sebâ'iku'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kabâ'ili'l-Arab*, Dâru'l-Ahyâi'l-Ulûm, Beyrut ty.
- eş-Şek'a, Mustafa, *Fünûnu's-Şi'r fî Müctemâi'l-Hamdaniyyin*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1981.
- Ethem, Halil, *Düvel-i İslâmiyye*, Milli Matbaa, İstanbul 1345/1927.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (haz. Ebû Samîb el-Keremî), Beytu'l-Efkâri'l-Düvvelî, Beyrut ty.
- et-Tâhir, Ali Cevâd, “el-Mezîdiyyûn fî Şi'ri'l-Asri'l-Selcûkî”, *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adâb*, II, Bağdat 1960, 87-98.
- Farmer, H. G., “Tabl-Khana”, *EI, (New Edition)*, Leiden/Brill 2000, X, 34-37.
- Fehervari, G., “Harran”, *EI, (New Edition)*, Leiden/Brill 1986, III, 227-230.
- Ferrûh, Ömer, *Tarihö'l-Edebi'l-Arabî min Matla'i'l-Karni'l-Hâmis el-Hicrî ilâ'l-Fütûhi'l-Osmânî*, c. III, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 1997.
- Fraehn, Ch. M., “Ueber Einige Dem Asiatischen Museum von Dr. Hansen Zum Geschenk Darge-Brachte Münzen”, *Numismatic of the Islamic World*, vol. 29, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 2004.

- Gandûr, Muhammed Yusuf, *Tarihu Ceziretu İbn Ömer, Munzu Tesîsîhâ Hatte'l-Fethi'l-Osmanî, (Nahv 200/961 h.-815/1515 m.)*, Dâru'l-Fikri'l-Lübnanî, Beyrut 1990.
- Garsunni'Me Ebî'l-Hasan Muhammed b. Hilâl es-Sâbî', *el-Hefevâtu'n-Nâdire*, tah. Salih el-Eşter, Dâru'l-Evzâ'î, Beyrut 1407/1987.
- "Gazanfer", *İA*, Eskişehir 1997, IV, 730.
- Göçer, Sekban Muhammed Said, *el-Farikî ve Menhecihu min Hilâl Kitabihî Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid*, Min Menşûrâtî'l-Akademiyeti'l-Kurdiyye, Erbil 2010.
- Grousset, René, *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- Günaltay, M. Şemseddin, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten*, VIII(25), Ankara 1943, 53-99.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm Tarihi*, c. I, İstanbul 1919.
- el-Hâc, Muhammed Kazım-Muhammed Sadık el-Kutbî, *Târîhu'l-Hille fî'l-Hayâti's-Siyasiyye, el-Kısmu'l-Evvel*, c. I, Kum 1965.
- el-Hadarî Bek, Şeyh Muhammed, *Muhâdarâtu Târîhü'l-Ümeme'İslâmiyye ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, tah. eş-Şeyh Muhammed el-Osmânî, Dâru'l-Erkam, Beyrut ty.
- Halil, İmamüddin, *İslâm Tarihi, Bir Yöntem Araştırması*, (çev. Ubeydullah Dayar), İnsan Yayınları, İstanbul 1985.
- Hartmann, M., "Câber", *İA*, Eskişehir 1997, III, 1-2.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire 1981.
- Hasan, Masudul, *History of Islam(Classical Period 571-1258 C. E.)*, c. I, Islamic Publications, Labore-Pakistan 1987.
- Hasan, S. A., "Münejjim Bashi's Account of Sultan Malik Shah's Reign", *Islamic Studies*, vol. 3, no. 4 (December 1964), 429-469.
- Hatib el-Bağdadî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarihu Medineti's-Selâm ve Ahbâru Muhadeisihâ ve Zikru Kuttânihâ el-Ulemâ'i min gayri Ehlihâ ve Varidihâ*, c. XI, tah. Beşâr Avvâr Ma'rûf, Dâru Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1422/2001.

- Heidemann, Stefan, “A new Ruler of the Marwanid Emirate in 401/1010 and further considerations on the Legitimizing power of Regicide”, *ARAM*, 9-10, (1997-1998), 599-617.
- Heidemann, Stefan, “Zangî”, *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 2002, XI, 451-452.
- Heinrichs, W. P., “al-Tihamî”, *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 2000, X, 482.
- el-Hemdânî, Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Davud, *Kitâbu Sıfatı Cezireti'l-Arab*, tah. David Heinrich Müeller, Leiden:Brill 1884.
- Herûrî, Dervîş Yusuf Hasan, *Bilâdu Hekkârî 945/1336, Dirâse Siyâsiye Hadâriye*, Spirez Yayınları, Dohuk 2005.
- Hilâl es-Sâbî, Ebi'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Zeylü Tecâribü'l-Ümem ve yelîhu el-Cüz'i's-Sâmin min Tarihi's-Sâbî*, c. VII, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Hilâl es-Sâbî, Ebi'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ' fî Tarihi'l-Vüzerâ*, nşr: H. F. Amedroz, Leiden 1903.
- Hilâl es-Sâbî, Ebi'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Rüsûmu'd-Dâru'l-Hilâfe*, tah. ve nşr. Mîhâ'îl Avvâd, Dâru'r-Râ'idu'l-Arabî, Beyrut 1406/1986.
- Hillenbrand, Carole, “Marwanids”, *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1991, VI, 626-627.
- Hitti, Philip K., *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin, Risale Yayınları, İstanbul 1995.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. II, (çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 1995.
- Hodgson, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, c. I, çev. İzzet Akyol, İstanbul 1993.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- Honigmann, Ernst, “Menbic”, *İA*, Eskişehir 1997, VIII, 704-708.
- Honigmann, E., “Musul”, *İA*, Eskişehir 1997, VIII, 738-741.
- Honigmann, E., “Şeyzer”, *İA*, Eskişehir 1997, XI, 409-502.
- Houtsma, M. TH. ; “ Abdullah”, *İA*, Eskişehir 1997, I, 32.
- Huart, Clément, *Historie de Bagdad dans les Temps Moderns*, Paris 1901.
- Huart, Clément, “Les Banou-‘Annâz”, *Syria*, T. 2, Fasikül 4, (1921), s. 265-279.
- Huart, Clément, “Les Banou-‘Annâz”, *Syria*, T. 3, Fasikül 1, (1922), s. 66-79.

- el-Hüseyînî, Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır İbn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999.
- el-Hüseyînî, Sadreddin, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, tah. Muhammed İkbâl, Lahor 1933.
- Ioannes Zonaras, *Tarihin Özeti*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- el-İsfehânî, İmâduddin Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, tah. Yahya Murad, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004.
- İşiltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210/m. 825'e kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.
- İşiltan, Fikret, "Seyfüddeve", *İA*, Eskişehir 1997, X, 536.
- Ivanow, W., *Nasr-ı Khusraw and Ismailism*, Leiden 1948.
- Ibn Fakîh, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, tah. M. J. De Goeje, Dâru Sâdır, Beyrut 1302.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, c. I, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424/2003.
- Ibn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî eş-Şafîî, *Vefeyât-ül-A'yân fî Ebnâi Ebnâ-iz-Zeman*, c. I-II-IV-V-VI, tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdr, Beyrut 1994.
- Ibn Hamdûn, Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ali, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, c. VI, tah. İhsan Abbas-Bekr Abbas, Dâru Sâdr, Beyrut 1996.
- Ibn Havkal, Ebî'l-Kâsım en-Nasibînî, *Kitâbu Süretü'l-Ard*, I, tah. M. J. De Goeje, Leiden 1939.
- Ibn Hayyûs, *Divân-ı İbn Hayyûs*, c. I, nşr. ve tah. Halil Merdembek, Dâru Sâdr, Beyrut 1404/1984.
- Ibn Hazm el-Endülisî, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri, *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Maârif, Kahire 1982.
- Ibn Hurdazbih, Ebî'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, tah. M. J. De Goeje, Leiden 1889, (Türkçe Tercümesi İbn Hurdazbih), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008)

- Ibn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, c. X-XI-XII, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali, *Muhtasar Tarihu Dımaşk li-İbn Asâkir*, c. VII, tah. Muhammed Naci el-Ömer, Ahmed Râtıb Hammûs, Riyâd Abdulhamid Murâd, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1405/1985.
- Ibn Miskeveyh, Ebî Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkubu'l-Himem*, c. I-6, tah. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- İbn Nedîm, Ebî'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk, *el-Fihrist*, tah. Yusuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- Ibn Rüsteh, Ebu Ali Ahmed b. Ömer b. Rüsteh, *el-A'lakü'n-Nefise*, yay. Martin Theodor Houtsma, Leiden 1967.
- İbn Sa'd, el-Muhammed b. Sa'd b. Menî' b. ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, c. I, tah. Ali Muhammed Amr, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1421/2001.
- İbn Şeddâd, Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezire*, c. III/I, tah. Yahya Abbâre, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşadi'l-Kavmî, Dımaşk 1978.
- Ibn Tağrîberdî, en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire, c. IV-V, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992.
- İbn Tayfûr, Ebî'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtib, *Kitâbu'l-Bağdâd*, tah. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1368/1949.
- Ibn Vâsil, Cemâleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, tah. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire ty.
- Ibnu'l-Adîm, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. I-XII, Takdim ve tah. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
- İbnu'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Halil Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- “İbnü'l-Cevzî Sıbt”, *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 850.
- Ibnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, c. IV-V-VI, thk. Abdulkadir el-Arnâ'üd-Mahmud el-Arnâ'üd, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986-1989.

- Ibnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. VII-VIII-IX, Matba'atu Dâ'iretu'l-Ma'arifü'l-Osmâniyye, Haydarabad 1358-1359.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, c. V, (çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, c. VII-VIII, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, c. IX-X-XI, (çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnu'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, c. II, tah. Vesim Muhammed er-Receb, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat ty.
- İbnu'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mevsil)*, (thk. Abdulkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire, ty.
- “İbnü'l-Esîr”, *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 851-852.
- İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî ed-Devletu'l-Mervâniyye*, tah. Bedevi Abdullatif Avvad), Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnanî, Beyrut 1974(Türkçesi için bkz: İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yayınları, İstanbul 1975.
- İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid(Kısmu'l-Artukiyyin)*, nşr. ve tah. Ahmed Savrân, Erzurum 1987(Tercüme: İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi(Artuklular Kısmı)*, (Araş. İnceleme ve Notlarla çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992.
- İbnü'l-Fuvatî, Ebu'l-Fazl Kemaleddin Abdürrezak b. Ahmed, *Mecma'ü'l-Adâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, I-V, tah. Muhammed el-Kazım, Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâm, Tahran 1416.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk 360-555 h.* tah. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1403/1983.
- “İbnü'l-Kalânîsî”, *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 863.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehîr, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, c. I-II, Matba'atü'l-Haydariyye, el-Necef, 1389/1969.
- el-İdrîsî, Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrîs, *Kitâbu Nüzehetü'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Afâk*, c. II, 'Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1409/1989.
- İliya en-Nasîbînî, *Târîhu İliya Bar Sinâyâ*, (trc. Yusuf Habbî), Bağdad, 1975.

- İliya en-Nasîbînî, “Risâletun fî Fadîleti’l-İfâf li İliya en-Nasîbînî”, (Nsr.: George Rahme), *el-Masrik*, 63, Beyrut, 1968.
- İliya en-Nasîbînî, “Risâletun fî Vahdâniyyeti’l-Hâlık ve Teslîsi Ekânimihi”, (Nşr.: Luis Ma’lûf), *el-Masrik*, 6, Beyrut, 1903.
- İnan, Muhammed Abdullah, *el-Hâkim bi-Emrillâh ve Esrâru’d-Devleti’l-Fâtımiyye*, Kahire 1404/1983.
- İskender, Fayiz Necib, *Ermeniyye Beyne’l-Bizaniyyin ve’l-Etraku’s-Selâcıkâ(392-463/1000-1071), fî Musannıfı Aristakes el-Lestikretî*, Dâru’l-Fikri’l-Cami’i, İskenderiye 1983.
- İsmail, Ferest Mer’î, *el-İmâretu’l-Kürdiyye fî’l-Asri’l-Abbâsî es-Sânî 350-511/960-1117*, Spirez, Erbil 2005.
- el-Ka’bî, Abdülhakim, *el-Ceziretü’l-Furâtiyye ve Diyâruha el-Arabiyye(Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dâru Safahât, Dimaşk 2009.
- Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad(334/946-447/1055)*, Calcuta 1964.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular”, *İA*, Eskişehir 1997, X, 353-416.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Kavurd”, *İA*, Eskişehir 1997, VI, 456-459.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Kür-Boğa”, *İA*, Eskişehir 1997, VI, 1084-1086.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yay. İstanbul 1972.
- Kafesoğlu, İbrahim, Selçuk’un Oğulları ve Torunları, *Türkiyat Mecmuası*, c. XIII, İstanbul 1958, s. 117-130.
- el-Kalkaşandî, Ebî’l-Abbas Ahmed, *Nihâyetü’l-Ereb fî Ma’rifeti’l-Ensâbu’l-Arab*, tah. İbrahim el-Ebyârî, Darü’l-Kitabi’l-Lübnanî, Beyrut 1400/1980.
- el-Kalkaşandî, Ebî’l-Abbas Ahmed, *Subhu’l-A’sâ fî Sinâ’ati’l-İnşâ*, c. I, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.
- Kara, Seyfullah, *Selçukluların Dini Serüveni, Türkiye’nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal; “Hamdaniler”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 446-447.

- Karadaş, Cağfer, “Bizans Sarayında Müslüman-Hıristiyan Münazarası: Büveyhî Elçisi Bâkılânî ile İmparator II. Basileios Arasında Geçen Tartışma”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 22, İstanbul 2009, s. 1-35.
- Kay, Henry C., “Notes on the History of the Banu ‘Okayl’”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 18, no. 4, (Oct. 1886), pp. 491-526.
- Kayaoğlu, İsmet, *Kitab al-Tadhkira de Ibn Hamdun, Partie Historique, 447-553 h./1055-1058*, Paris 1970.
- el-Kazvîni, Zekeriye b. Muhammed b. Mahmud, *Âsâru’l-Bilâd ve Âhbâru’l-’İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrut 1998.
- el-Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemu Kabâ’ilü’l-Arab el-Kadîme ve’l-Hadîse*, c. II, Mü’essesetü’r-Resâle, Beyrut 1418/1997.
- Kennedy, Hugh, “The Uqaylids of Mosul The Origins and Structure of a Nomad Dynasty”, *Actas Del XII. Congreso De La U.E.A.I.* (Malaga 1986), Madrid 1986, 391-402.
- Keskin, Mustafa, “Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 529-536.
- el-Keyyalî, Samî, *Seyfûddeve ve Asrû’l-Hamdâniyyîn*, Matbaatü’l-Hadise, Halep 1939.
- Kindermann, H., “Ukayl”, *İA*, İstanbul 1986, XIII, 15-18.
- el-Kirmanî, Ahmed b. Yusuf, *Ahbârü’l-Düvel ve Asarü’l-Üvel fi’t-Tarih*, c. II, tah. Ahmed Hatîf, Fehmî Sa’d, Alemü’l-Kütüb, Beyrut 1416/1996.
- Klemm, Verena, *Memoirs of a Mission, The Ismaili Scholar, Stateman and Poet al-Mu’ayyad fi’d-Din al-Shirazi*, London 2003.
- Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi, II, (Malazgirt’ten Miryokefalon’a) (1071-1170)*, Karam, Çorum 2003.
- Kopruman, Kazım Yaşar, “Nureddin’in Faaliyetleri”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4(6), Ankara 1966, 505-520.
- Korkmaz, Mustafa, “İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa’nın Siyasî ve Sosyal Tarihi, I. Urfa’nın İslâm Hâkimiyetine Girişi”, *Edessa’dan Urfa’ya II*, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, 25-118.
- Komisyon, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c. I, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul 1997.

- Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıçtan Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Köymen, M. Altay, “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, 131-136.
- Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı I Siyasî ve Askerî Tarih*, Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara Tarihsiz.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Köymen, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- Krenkow, F., “Al-Khafadji”, *EI, (New Edition)*, Leiden/Brill 1997, IV, 910-912.
- Krenkow, F., “Sâbi”, *İA*, Eskişehir 1997, X, 6-9.
- el-Kudâ’î, Muhammed b. Selâme, *Tarihu ’l-Kudâ’î el-Müsemmâ ‘Uyûnu’l-Ma’arif ve Fünûnu Ahbâru’l-Halâ’if ve Yelihu Tarihu İbn Ebî’l-Heycâ*, Nşr. Ve Thk. Muhammed Ali Beydûn-Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut ty.
- Kürd Ali, Muhammed, *Hitatu ’ş-Şam*, c. I, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1428/2007.
- el-Kürevî, İbrahim Selmân el-Kürvî, *el-Büveyhiyyûn ve ’l-Hilâfetu ’l-Abbâsiyye*, Mektebetu Dâru’l-‘Arûbe, Kuveyt 1402/1982.
- Lambton, A. K. S., “Iran”, *EI, (New Edition)*, Leiden/Brill 1997, IV, 13-75.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi cilt I, Hazreti Muhammed’den 19. Yüzyıla*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Lev, Yaacov, “Army, Regime and Society in Fatimid Egypt 358-487/968-1094”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 19, no. 3 (Ağustos 1987), s. 337-365.
- Levtchenko M. V., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, (çev. Maide Selen), Özne Yayınları, İstanbul 1999.
- Lewis, Archibald R., “The Midi, Buwayhid Iraq and Japan: Some Aspects of Comparative Feudalisms A. D. 946-1055”, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 11, no. 1, (January 1969), 47-53.

- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Anka Yayınları, İstanbul 2000.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1996.
- Lombard, Marius, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (çev. N. Uzel), İstanbul 1983.
- Ma'rûf, Nacî, "Hitatı Bağdad ev Toboğrafiyeti Bağdad", *Cami'atu'l-Bağdat Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adâb*, Bağdat 1944, 33-76.
- el-Makdisî, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahseni Tekâsim fî Ma'rifeti Ekâlim*, tah. ve nşr. Muhammed Emîn ed-Davvânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Münteka min Ahbâri Mısr li'bn Müyesser*, tah. Eymen Fuad Seyyid, Mahedü'l-İlmi'l-Fransî li'l-Asâri's-Şarkıyye, Kahire 1981.
- Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-E'immeti'l-Fatımîyyine'l-Hülefâ*, c. I-II, tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-Ala li's-Şu'uni'l-İslâmiyye, Kahire 1416/1996.
- Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, tah. Muhammed el-Ya'lâvî, Dâru'l-Garbi'l-İslâm, Beyrut 1407/1987.
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.
- Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (çev. Bahriye Üçok), Varlık Yayınları, İstanbul 1972.
- el-Me'âzidî, Hâşî', *Devle Benî Ukayl fî'l-Mevsıl (380-489)*, Matba'atu Şefik, Bağdad 1968.
- el-Mısrî, Hüseyin Ali, *Ticâretü'l-Irak fî'l-Asri'l-Abbâsî*, İskenderiye 1402/1982.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya, En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Yayınevi, Bursa 2012.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan, "Türkiye Selçukluları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 503-528.

- Merçil, Erdoğan, “Haçlı Seferleri Sırasında Büyük Selçuklu Devletinin Durumu”, *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, 83-89.
- Merçil, Erdoğan, “Mirdâsiler”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 149-151.
- Merçil, Erdoğan, “Selçukluların Anadolu’ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa’nın Durumu”, *Belleten*, 52(203), (Ağustos 1988), Ankara 1988, 461-474.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- Merçil, Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyâsî Tarih)*, Nobel Yayınları, Ankara 2005.
- Merçil, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan, Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan, “Besâsîrî”, *DİA*, V, 528-529.
- el-Mes’ûdî, Ebi’l-Hasan Ali b. el-Hüseyin, *Murûcu’z-Zeheb ve Ma’âdini’l-Cevher*, c. II/IV, tah. Muhammed Hişâm en-Na’sân, Abdulmecid Tu’ma Halebî, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1426/2005.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi, I*, (çev. Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971.
- Mikhail Psellos, *Khronographia*, (çev. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Minorsky, V., *Hudûdu’l-Âlam mine’l-Maşrik ile’l-Mağrib*, (çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Muneymene, Hasan, *Târîhu’d-Deletu’l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve’l-İktisâdî ve’l-İctimâ’î ve’s-Sekâfî-Mukâta’at-i Fâris-334-447/945-1055*, Beyrut 1407/1987.
- Mustafa, Şâkir, *et-Târîhu’l-Arabî ve’l-Mü’errihûn Dirâset fî Tatavvuri İlmi’t-Târih ve Ma’rifeti Ricâlihi fî’l-İslâm*, c. II, Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn, Beyrut 1979.
- Mustafa, Şâkir, *el-Mudûn fî’l-İslâm hatte’l-‘Asri’l-Osmanî*, el-Cüz’ü’l-Evvel, Zâtu’s-Selâsil, Kuveyt 1988.
- Mutçali, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Cami’ü’d-Düvel*, Esad Efendi, nr. 2102, vr. 326-402.
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937.

- el-Mü'eyyed Fî'd-Dîn Hibetullah Ebî İmrân Musa eş-Şirazî, *Müzekkerât-ı Dâ'î'u'd-Du'âtu'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, thk ve şerh: Arif Tâmir, Mü'essesetu İzzeddin, Beyrut 1403/1983.
- Nicolle, David-Christa Hook, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, (çev. L. Ece Sakar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Numanî, Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II, (çev. Talip Yaşar Alp), Hikmet Yayınları, İstanbul 1986.
- en-Nuveyrî, Şihâbeddin Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetu'l-Ereb fî Fünûnu'l-Edeb*, c. XXVI, thk. Necib Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- Osman, Abdulkadir, *Arabı Tûr 'Abdîn el-Mevki'-et-Tarih-el-Asâle*, haz. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1430/2009.
- Ostrogorsky, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1999.
- el-Ömerî, Şihâbüddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, c. I, thk. Ahmed Zekî Pâşâ, Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Kahire 1342/1924.
- el-Ömerî, Şihâbüddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, c. XXVI, tah. Kamil Süleyman el-Cebûrî-Mehdî en-Necm, Beyrut 1971.
- Özaydın, Abdulkerim, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, X, 320-321.
- Özaydın, Abdulkerim, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, 26-27.
- Özaydın, Abdulkerim, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, XXI, 92-94.
- Özaydın, Abdulkerim, "İbnü'l-Kalânisi", *DİA*, XXI, 99-100.
- Özçelik, Nazmi, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara 2004.
- Özkuyumcu, Nadir; "İhşidiler", *Genel Türk Tarihi*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 349-385.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, İslam Devletleri*, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Öztürk, Levent, *Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

- Petachia, Rabbi, *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon*, trc. A. Benisch, London, 1856.
- Poole, Stanley Lane, *The Mohammadan Dynasties*, Westminster 1894.
- Poole, Stanley Lane, *The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zenge etc. In the British Museum*, Clases X-XIV, Ed. Reginald Stuart Poole, London 1877.
- Poopawala, I., “al-Mu’ayyad fi’l-Din”, *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1993, VII, 270.
- Rasim, Ahmed, *Küçük Tarih-i İslâm*, İstanbul 1306.
- er-Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, c. I-II, (çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999.
- Robinson, Chase F., “Ibn al-Azraq, His Ta’rih Mayyafariqin and Early Islam”, *Journal of the Royal Asiatic Society, (Third Series)*, vol. 6, no: 1 (Nisan 1996), s. 7-27.
- Rice, D. S., “Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies, I”, *Anatolian Studies*, vol. II, (1952), s. 36-84.
- Runcıman, Steven; *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I-III, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2008.
- er-Rûzrâverî, el-Vezir Ebî Şucâ’ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Abdullah, *Zeylü Tecâribü’l-Ümem ve yelîhu el-Cüz’i’-Sâmin min Tarihi’s-Sâbi’*, c. VI, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Sâ’ig Süleyman, *Tarihu’l-Mevsil*, c. I, el-Matba’atu’s-Selefiyye, Kahire 1342/1923.
- Sadrudin, Muhammed, *Saifuddaulah and his Times*, Lahor 1930.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbu’l-Vâfi bi’l-Vefiyât*, c. I-XIX, tah. Ahmed el-Arnâvûd-Terkî Mustafa, Dâru Ahyâ’i’t-Turâsi’l-Arabiyye, Beyrut 1420/2000.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *‘Umerâ’ü’l-Dımaşk fi’l-İslâm*, Dâru’l-Kitâbi’l-Cedid, Beyrut 1403/1983.
- es-Sâmir, Faysal, *ed-Devletü’l-Hamdâniyye fi’l-Mevsil ve Haleb*, c. I, Bağdat 1970.
- Sauvaget, J., “Halep”, *İA*, Eskişehir 1997, V/I, 117–122.
- Sauvaget, J., “Halab”, *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1986, III, 85-89.
- Segal, Judah Benzion, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, (çev. Ahmet Arslan), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Sevim, Ali, “İbnü’l-Kalânîsî’nin Zeylü Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. (H. 436-500-1044/45-1106/07)”, *Belgeler*, XXIX(33), Ankara 2008, 1-42.

- Sevim, Ali, "Munkizi Müelliflerinin Selçuklular İle İlgili Kayıtları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi(DTCFD)*, XVI(27), 1992, 5-11.
- Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII(22), Ankara 1997, 1-99.
- Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan dönemi", *Belgeler*, XIX(23), Ankara 1998, 1-51.
- Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX(24), Ankara 1999, 1-75.
- Sevim, Ali, "Suriye Selçukluları-Haçlı İlişkileri", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, 91-113.
- Sevim, Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- Sevim, Ali, *Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb(Seçmeler)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Sevim, Ali, "Bugyetü'-Taleb fî Tarihi Haleb'e göre Emir Ak-Sungur", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4(6), Ankara 1966, 101-125.
- Sevim, Ali, *Suriye Selçukluları, I, (Fetihden Tutuş'un Ölümüne Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965.
- Sevim, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- Sevim, Ali, "Haleb Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14(25), Ankara 1981, 123-138.

- Sevim, Ali, “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dîmaşk Adlı Eserinde Sultan Alp Arslan'la İlgili Verilen Bilgiler”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Globus Dünya Basımevi, İstanbul 2008, 435-437.
- Sevim, Ali, “Azîmî ve Eseri Hakkında”, *X. Türk Tarih Kongresi(Ankara 22-26 Eylül 1986)*, c. III, Ankara 1991, 1097-1100.
- Sevim, Ali, “Azîmî”, *DİA*, IV, 330-331;
- Sevim, Ali, “Buğyetu't-Taleb”, *DİA*, VI, 361-362.
- Sevim, Ali, “İbnü'l-Adîm”, *DİA*, XX, 478-479.
- Sevim, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân fi Tarihi'l-Â'yân(1056-1086)*, tah. Neşr: Ali Sevim, TTK, Ankara 1968.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân fi Tarihi'l-A'yân, el-Hukbe 345-447/965-1055*, tah. Canân Halîl Muhammed el-Hemûndî, ed-Dâru'l-Vataniyye, Bağdat 1990.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, tah. ve nşr. Juliette Rassi, Dîmaşk 2005.
- Smith, G.R., “al-Tihama”, *EI, (New Edition)*, Leiden/Brill 2000, X, 481-482.
- Sobernheim, M., “Hamdaniler”, *İA*, Eskişehir 1997, V/I, 179-182.
- Sobernheim, M., “Müslim b. Kureys”, *İA*, Eskişehir 1997, VIII, 822-823.
- Sobernheim, M., “Muslim b. Kuraysh”, *EI, (New Edition)*, Leiden/Brill 1993, VII, 692-693.
- Sourdel, D., “Dja'bar”, *EI, (New Edition)*, c. II, Leiden/Brill 1991.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: kitap XII-XIII-XIV)*, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul ty.
- Strange, Guy Le; *The Lands of the Eastern Caliphate*, London; Frank Cass 1966.
- Streck, “Ane”, *İA*, Eskişehir 1997, I, 432-433.
- Streck, “Antakya”, *İA*, Eskişehir 1997, I, 456-459.
- Streck, M.-H.A.R. Gibb, “Antakiya”, *EI, (New Edition)*, Leiden/Brill 1986, I, 516-517.
- Sur Başpiskoposu William (William Of Tyre), *Tarihü'l-Hurubi's-Salibiyyeti'l-A'mâli'l-Münceze fîmâ Verâ'i'l-Bihâr*, I, thk ve Arapça Trc. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1424/2003.

- es-Suyûtî, el-Îmâm el-Hâfiz Celâlüddin, *Târihu'l-Hülefâ'*, tah. Sa'îd Mahmûd Ukayyl, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1426/2005.
- Süryanî Mihael, *Vekayiname*, I-II, (622-1042 ve 1042-1195), (çev. Hrant D. Andreeyan), Türk Tarih Kurumu Basılmamış Notlar, Ankara 1944.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1998.
- Şakir, Mahmut; *H. Âdem'den Bugüne İslâm Tarihi*, c. V, (çev. Ferit Aydın), Kahraman Yayınları, İstanbul 1995.
- eş-Şek'Â, Mustafa, *Fünûnü's-Şi'r Fi Müctemai'l-Hamdaniyyin*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1981.
- Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, TDVY, Ankara 1996.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Şeşen, Ramazan, "Haçlı Seferleri Esnasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, (23-25 Haziran 1997 İstanbul)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, 33-44.
- Şeşen, Ramazan, "Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 65, (Nisan 1990), 139-148.
- Şeşen, Ramazan, "Mervânîler'den Eyyûbîler Döneminin Sonuna Kadar Cizre", *H. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, Cizre 1999, 63-71.
- eş-Şeyh, Hüseyin, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Cami'iyye, İskenderiye 1993.
- Şimeysanî, Hasan, *Medinetu Mardin, Mine'l-Fethi'l-Arabî İla Senetu 961/1515*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1407/1987.
- Şimeysanî, Hasan, *Medinetu Sincar, mine'l-Fethi'l-Arabiyyü'l-İslâmî hatte'l-Fethi'l-Osmânî*, Darü'l-Afaku'l-Cedide, Beyrut 1403/1983.
- Qutbuddin, Tahera, *al-Mu'ayyad al-Shirazi and Fatimid Da'wa Poetry, A case of Commitment in Classical Arabic Literature*, Leiden-Boston 2005.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *et-Tarihu'l-İslâm(el-Vecîz)*, Dâru'n-Nefâ'is, Beyrut 1426/2005.

- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarih et-Tolûniyyin ve'l-İhşidîyyin ve'l-Hamdâniyyin*, Daru'n-Nefâ'is, Beyrut 2008.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu Selâcika fî Bilâdi's-Şam*, 471-511/1078-1117, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1430/2009.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'l-Fatîmiyyîn fî Şimâlî İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdu's-Şâm (297-567/910-1171)*, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1428/2007.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'z-Zengiyyîn fî'l-Mevsil ve Bilâdi's-Şam*, 521-630/1127-1233, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1419/1999.
- Tiesenhause, Wilhelm, "Die Geschichte Der 'Oqailiden-Dynastie", *Memories Des Savants Etrangers*, c. VIII/XIII, Saint Petersburg 1859, 129-172.
- Tellioğlu, Ömer; *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Cami'ü'-Düvel'inden Hamdaniler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- et-Tihâmî, Ebî'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Divan*, thk: Muhammed b. Abdurrahman er-Rebî', Mektebetü'l-Ma'ârif, Riyâd 1402/1982.
- Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Aça Yayınları, Ankara 2005.
- Tritton, A. S.-H.A.R. Gibb, "The first and Second Crusades from on Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, no: 2, (Nisan 1933), 273-305.
- Turan, Osman, "Süleyman-Şah I.", *Makaleler*, (Haz. Altan Çetin-Bilal Koç), Kurtuba Yayınevi, Ankara 2010, 713-751.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.
- Udvân, Ahmed, *ed-Devletü'l-Hamdâniyye*, Libya 1981.
- Umar, Bilge, *Kommagene&Kuzey Mesopotamia Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2008.
- Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 1987.

- Usta, Aydın, “Artukoğlu Belek Gazî'nin Siyasî Faaliyetleri”, *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, ed. Emine Uyumaz-Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2005, 355-367.
- Üçok, Bahriye, Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1979.
- Üsâme B. Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Müeyyidüdevle Üsâme b. Mürşid İbn Münkiz, *Kitâbü'l-İtibâr li-Usâme b. Münkiz*, nşr. Philip Khuri Hitti, Princeton: Princeton University Press, 1930.(Tükçe: Üsâme b. Munkız, *İbn Munkız Haçlılara Karşı-Kitâbü'l-İtibâr-*, (çev. Selahattin Hacıoğlu), Bordo-Siyah Yay., İstanbul 2005.
- Varol, M. Bahaüddin, “Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine”, *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi (İSTEM)*, Yıl: 4, S. 8, Ankara 2006, s. 83-107.
- Vasiliev, A. A.; *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Vekâleti, Ankara 1943.
- Vida, C. Levi Della, “Nümeyr”, *İA*, Eskişehir 1997, IX, 373-374.
- Weir, T.H. “Hüseyn”, *İA*, Eskişehir 1997, V/I 641.
- Wilkinson, John C. “From Liwa to Abu Dhabi”, *Liwa Journal of the National Center for Documentation & Research*, vol. I, no. I, (June 2009), 4-12.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vadîh, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, c. II, thk. Abdulemir Mehnâ, Mü'essesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, Beyrut 1413/1993.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vadîh, *Ülkeler Kitabı(Kitâbu'l-Buldân)*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.
- Yakût el-Hamevî, Şihâbeddin Ebî Abdullah Yakût b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. I-VIII, thk ve nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru'l-Ahyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut1429/2008.
- Yazilitaş, Nihat, *Fâtımîler Devleti'nde Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.
- Yâzîcî, Tâlib, “Halep”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 239-244.
- Yıldız, Hakkı Dursun;“Abdullah b. Hamdan”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 103.
- Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefî Dönemlerinde Abbasîler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Diyarbakir”, *İA*, Eskişehir 1997, III, 605–626.
- Yınanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.

- Yinanç, Mükrimin Halil, “XII. asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali el-Azîmî”, *II. Türk Tarih Kongresi(20-25 Eylül 1937)*, İstanbul 1943, 673-690.
- Yiğit, İsmail, “Kuruluşundan Mervânîler Dönemine Kadar Cizre”, *Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, Cizre 1999, 53-62.
- Yusif, Efrem İsa, *Mezopotamya’nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozoflar*, çev. Mustafa Arslan, Doz Yayınları, İstanbul 2007.
- Yusif, Efrem İsa, *Süryani Vakanivüsler*, (çev. Mustafa Aslan), Doz Yayınları, İstanbul 2009.
- Yusuf, Abdurrahîb, *ed-Devletu’l-Dustekiyye, (el-Kısmu’s-Siyasî)*, Bağdat 1972.
- Zambaur, Eduard Ritter Von, *Mu’cemü’l-Ensâb ve’l-Üsrâtü’l-Hâkime fi’t-Târîhi’l-İslâmî*, (çev. Zeki Muhammed Hasan Bek), Hasan Ahmed Mahmud, Dâru’l-Râ’idu’l-Arabî, Beyrut 1400/1980.
- Zambaur, Eduard Ritter Von, “Nouvelles Contributions a la Numismatique Orientale”, *Numismatics of the Islamic World*, vol. 56, Ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 2004.
- Zehebî, İmâm Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Düvelü’l-İslâm*, c. I, thk. Hasan İsmail Merve-Mahmud el-Arnâ’ûd, Dâru Sadr, Beyrut 1999.
- Zehebî, İmâm Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tehzîb Siyeru A’lâmu’n-Nübelâ*, c. I-III, thk. Şu’ayb el-Arnâ’ût, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1416/1991.
- Zekkâr, Süheyl, *Târîhü’l-Arab ve’l-İslâm Munzu Ma’ Kable’l-Meb’as ve Hatte Sükûtu Bağdad*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1982.
- Zekkâr, Süheyl, *The Emirate of Aleppo, 1004-1094*, (İng. Trc: Bernard Lewis), Beyrut 1971.
- Zekkâr, Süheyl, *Medhâl ila Tarihi’l-Hurubu’s-Salibiyye*, c. I, Dımaşk 1415/1995.
- Zekkâr, Süheyl, *el-Câmi’fi Ahbâri’l-Karâmita*, c. II, Dâru Hassân, Dımaşk 1407/1987.
- Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001.
- Zettersteen, K. V., “Büveyhîler”, *İA*, Eskişehir 1997, II, 843-845.
- Zettersteen, K. V., “İbn Cehîr”, *İA*, Eskişehir 1997, V/II, 718-719.
- Zettersteen, K. V., “Karvaş”, *IA*, Eskişehir 1997, VI, 371-372.
- Zettersteen, K. V., “Kureyş”, *IA*, Eskişehir 1997, VI, 1019-1020.
- Zettersteen, K. V., “Mukalled”, *IA*, Eskişehir 1997, VIII, 564.

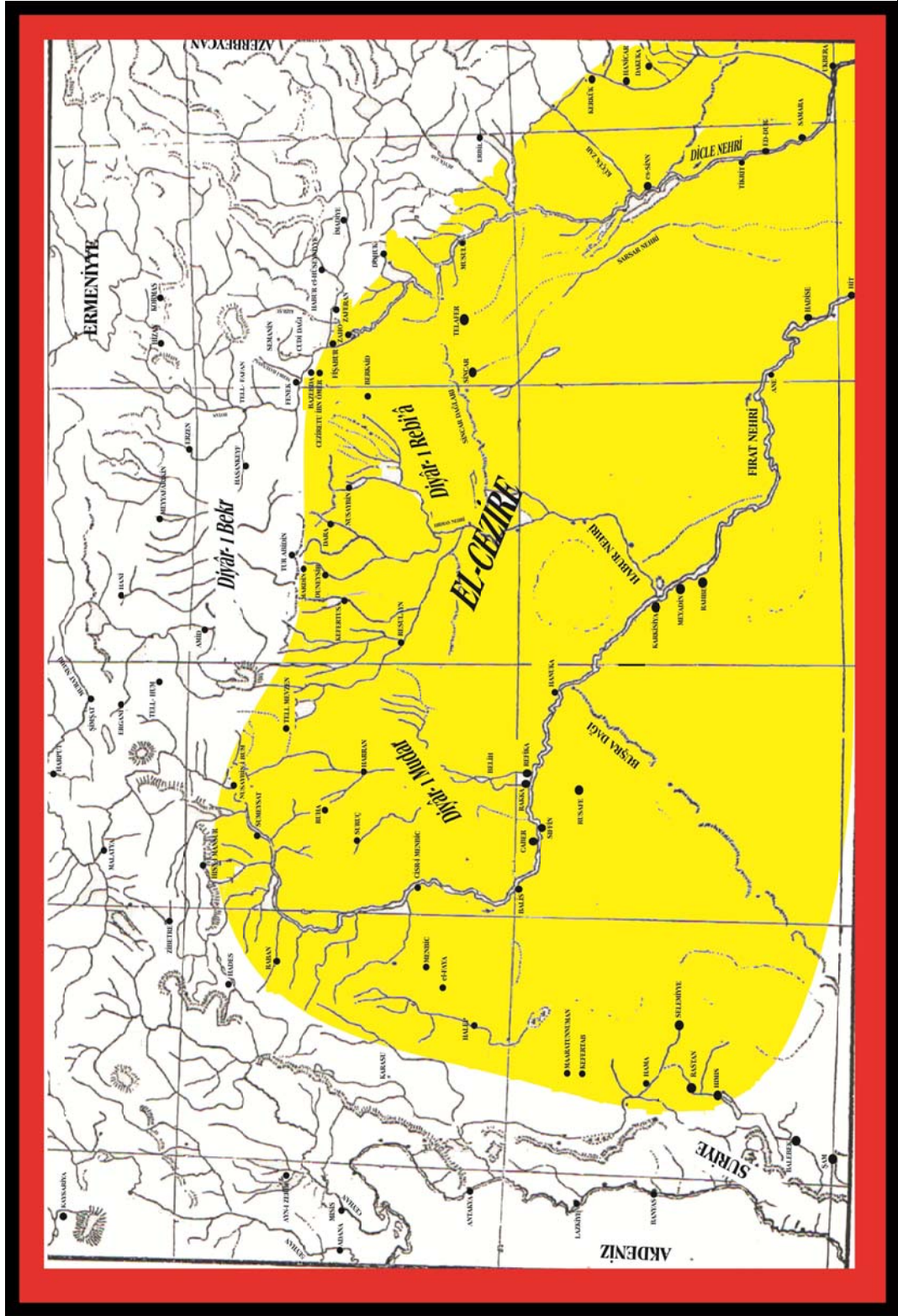
Zettersteen, K. V., "Ukayliler", *IA*, İstanbul 1986, XIII, 18-19.

Zettersteen, K. V., "Mervanîler", *IA*, Eskişehir 1997, V/II, 781.

Zeydân, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, (çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

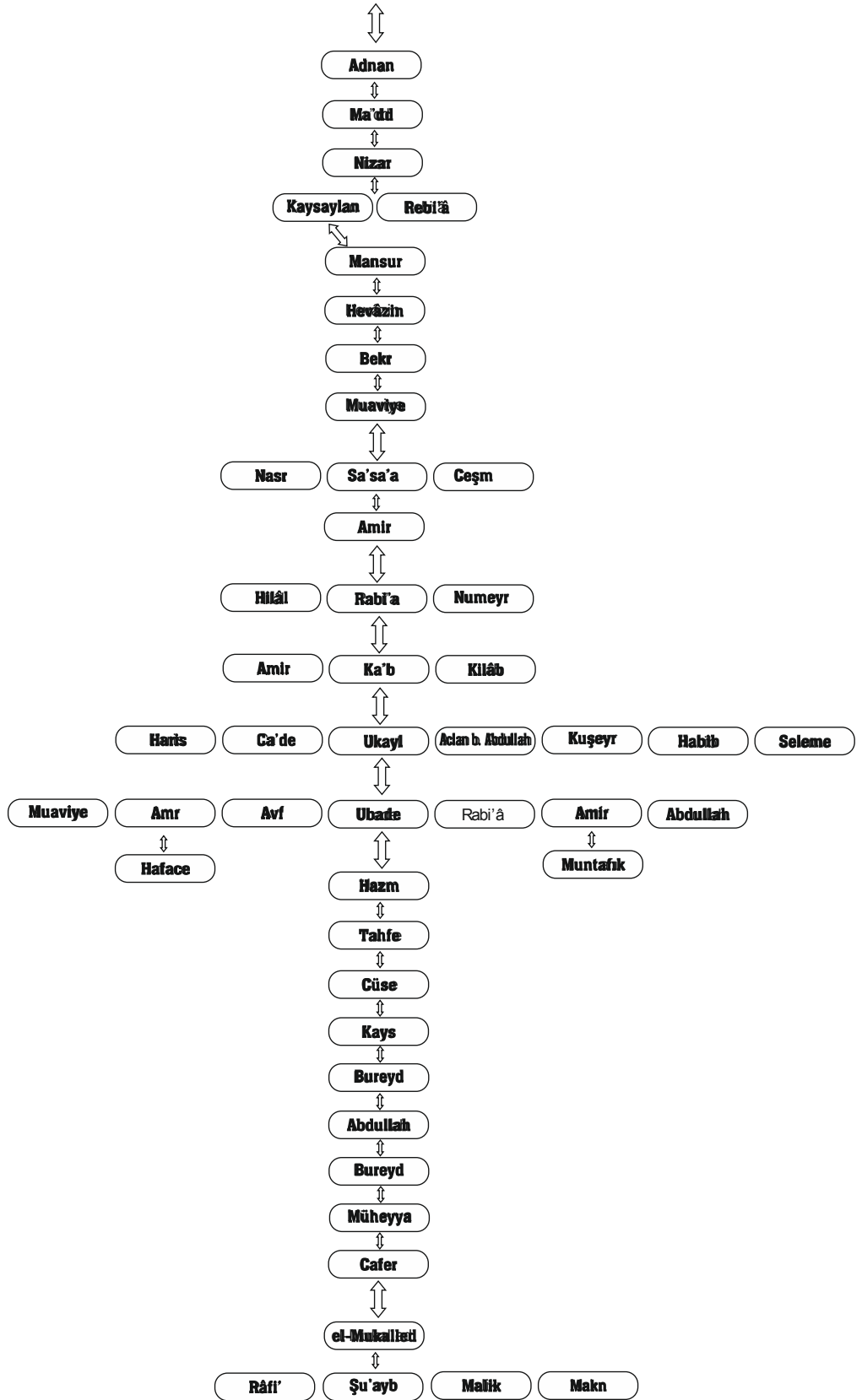
ez-Zirkilî, Hayreddin, *el-A'lâmu Kamûsi Terâcim*, I-VII, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 2002.

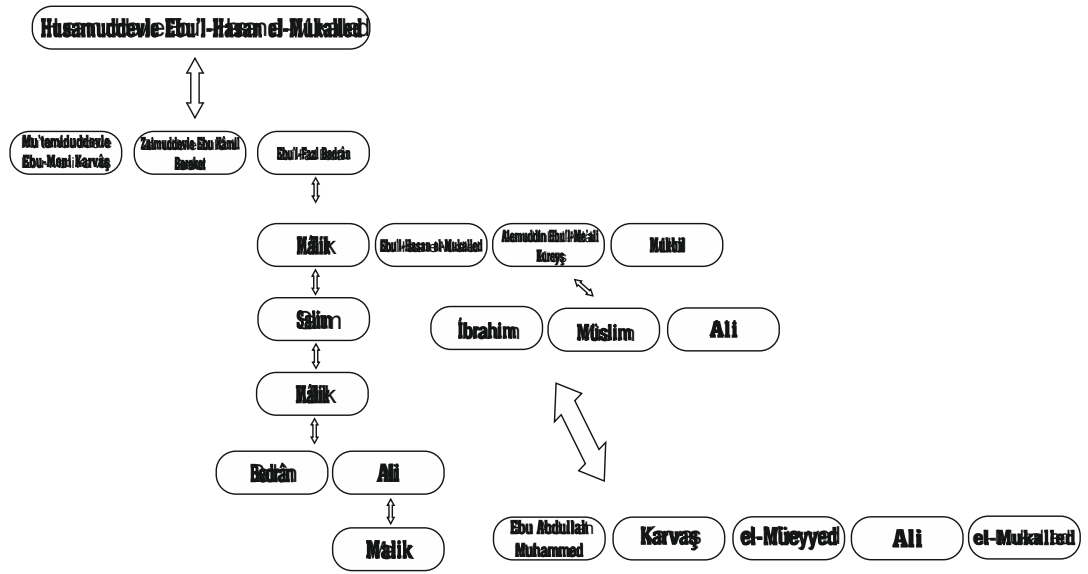
EKLER

MÜSLİM B. KUREYŞ DÖNEMİNDE UKAYLILAR' IN SINIRLARI

UKAYLİLER'İN SOYU

Caber Kalesi

(<http://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D9%84%D9%81:Jaabar.jpg>)

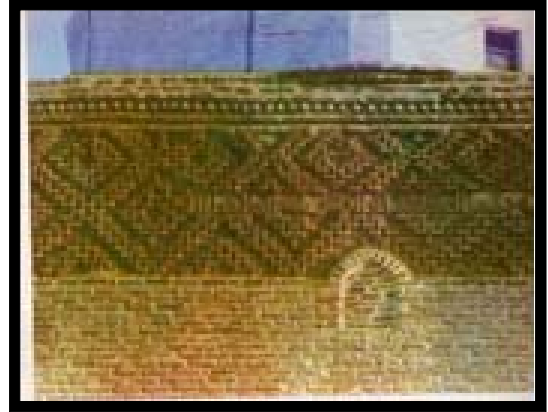
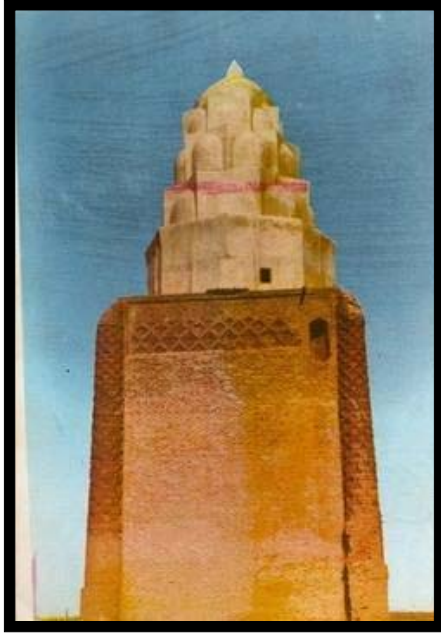
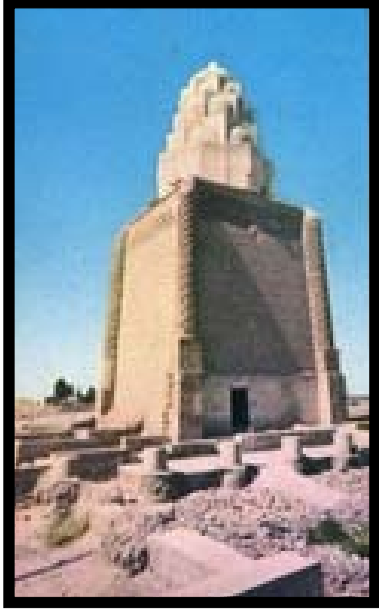
Hamdânî, Ukaylî ve Zengîler in emirlik merkezi olarak kullandıkları Musul daki Kara Saray

(<http://www.panoramio.com/photo/48789142>)

Ane de Ukaylîler den kalma sekizgen bir Minare

http://www.alrashead.net/gallery/gal_images/290rashgallery.jpg

İmam Muhammed ed-Durrî nin Kubbesi, Müslim b. Kureyş tarafından inşa edildiği düşünülmektedir.

<http://www.arab-eng.org/vb/attachment.php?attachmentid=19734&d=1188809842>

Mu'tamid devle Karva' ad-Dina Nusaybin de 403 yilinda baslan sikke
(<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=472&lot=242>)

409 yilinda Nusaybin de Bedran b. el-Mukalled ad-Dina darb edilen sikke
(http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=1&sale=9&lot=55&cust=0)

Hüsamuddevle ve kardeli Cenâhuddevle ad-Dina 386/997 yilinda Musul da darb edilmi sikke
(<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=417&lot=277>)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ömer TOKUŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	Genç/1980
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Fırat Üniversitesi (1998-2002)
Y. Lisans Öğrenimi	Harran Üniversitesi (2004-2006)
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Siirt Üniversitesi (2010-2012) Bingöl Üniversitesi (2012-)
İletişim	
E-Posta Adresi	omertokus@hotmail.com
Tarih	24.10.2013